

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
В УМОВАХ ВІЙНИ
2022**

*За редакцією
Євгена Головахи,
Сергія Макеєва*

Київ 2022

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕРІЯ МИХАЙЛОВИЧА ВОРОНИ,
АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ,
ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
(1992–2021)
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

УДК 316.4

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України
(протокол № 8 від 25 жовтня 2022 р.)

Рецензенти:

А. Лобанова, доктор соціологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет

Н. Коваліско, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка

У45 Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головаха, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

Ukrainian society in wartime. 2022: Collective monograph / Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N. & others; Golovakha, Ye. (ed.), Makeiev, S. (ed.). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2022. 410 p.

ISBN 978-966-02-9993-7

У книзі представлено результати соціологічних спостережень за змінами в українському суспільстві та його підсистемах унаслідок агресії РФ. Розглянуто глобальні та локальні аспекти війни, трансформації інституціональної та соціально-групової структури, зсуви в настроях, очікуваннях, ціннісних орієнтаціях громадян, соціально-психологічному стані населення. Емпіричну базу становлять дані моніторингу Інституту соціології НАН України за роки, що передували 2022-му, окремих порівняльних міжнародних досліджень, ініціативні опитування у мережі та інтерв'ю, що їх виконали співробітники Інституту соціології, дані Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), соціологічної групи «Рейтинг».

Книга має зацікавити фахівців гуманітарних і соціальних дисциплін, які досліджують зазначені аспекти співіснування людей у надзвичайних обставинах життя, праці, повсякденного спілкування, а також викладачів суспільних наук закладів вищої освіти, студентів та аспірантів спеціальності «054 – Соціологія».

The book presents the results of sociological observations of changes, which have occurred in Ukrainian society and its subsystems as a result of the Russian Federation's aggression. Seven chapters of the book consider global and local aspects of the war, transformations in the structure of institutions and social groups, shifts in moods, attitudes, expectations and value orientations of Ukrainian citizens, as well as changes in social and psychological state of the population. The empirical basis comprises data from annual nationwide surveys carried out by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine before 2022, findings from some cross-national comparative studies, surveys initiated on social media, interviews conducted by research fellows of the Institute of Sociology, as well as data collected by the Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) and the "Rating" sociological group.

The book should be of interest to social sciences and humanities experts, who study the mentioned aspects of people's coexistence in extreme conditions of life, work and everyday communication, to those teaching social sciences at higher education institutions, as well as to students majoring in sociology (054) and postgraduates specialising in this field.

УДК 316.4

Художнє оформлення обкладинки Вікторії Головахи-Хікс

ISBN 978-966-02-9993-1

© Інститут соціології НАН України, 2022

© В. Головаха-Хікс, худ. оформл., 2022

Слова подяки

Ця наукова розвідка присвячена пам'яті Валерія Михайловича Ворони (1940–2022), який упродовж майже трьох десятиліть – з 1992 року очолював Інститут соціології НАН України і лише торік залишив посаду. Під його керівництвом Інститут став провідною науковою установою незалежної України в галузі соціології, його наполегливими зусиллями в справі популяризації досліджень співробітників здобутий авторитет і визнання нової для Академії наук дисципліни, а багатотомні публікації даних моніторингу соціальних змін привертала і привертають увагу і суспільствознавців, і політиків, і засобів масової комунікації. Державна премія у галузі науки і техніки за 2014 рік лише підтвердила високе публічне визнання спостережень за динамікою настроїв, установок, преференцій, орієнтацій різних груп і категорій населення країни. Роботою про українське суспільство в умовах війни колектив Інституту вшановує пам'ять свого директора, з ім'ям якого пов'язані й успіхи всіх разом, і особисті здобутки окремих науковців.

Автори висловлюють вдячність редакторській групі у складі Т. Загороднюк, О. Кузьміної, О. Соколової за компетентну й оперативну роботу по вдосконаленню текстів, зі збереженням особливостей стилю й мови авторів кожного підрозділу, ретельну підготовку рукопису й належний контроль за своєчасним проходженням усіх етапів редакційно-видавничого циклу.

Видання книги здійснене за підтримки проєкту PONARS Eurasia.

Зміст

Вступ. Соціологія надзвичайності

(Є. Головаха, С. Дембіцький, С. Макеєв).....15

Розділ 1. Теоретичні контексти

1.1. Суспільний досвід і смисли російсько-української війни:
соціологічні інтерпретації

(В. Степаненко) 25

1.2. Інституційний ландшафт воєнного стану

(С. Макеєв)..... 35

1.3. Очікування в екстремальних умовах

(М. Шульга) 46

1.4. Війна як медійна подія

(В. Бурлачук) 56

Розділ 2. Загрози і руйнування

2.1. Змінені війною ландшафти як соціальна проблема

(Л. Скокова) 66

2.2. Соціально-екологічні ризики російсько-української війни

(О. Стегній) 77

2.3. Шкільна освіта під час війни

(С. Шевченко) 88

2.4. Ризики поширення соціально небезпечних хвороб

(Г. Чепурко) 98

2.5. Макросоціальні очікування як фактор впливу
на рівень соціальної напруженості

(Л. Бевзенко) 109

Розділ 3. Інститути та організації

3.1. Трансформація конфесійного простору України (<i>М. Паращевін</i>)	120
3.2. Освіта як соціальний інститут: історія, соціологічні дослідження, виклики воєнного часу (<i>О. Максименко</i>).....	131
3.3. Гуманітарний розвиток у надзвичайних умовах (<i>В. Смакота</i>).....	141
3.4. Бізнес у воєнний час: структурування і практики виживання (<i>О. Іващенко</i>)	151
3.5. Зайнятість і війна: зміни на ринку праці (<i>О. Іваненко</i>)	161
3.6. Траєкторія розвитку діджиталізації в реаліях 2022 р. (<i>Н. Бойко</i>).....	171

Розділ 4. Спільноти та соціальні категорії

4.1. Соціальні чинники сприйняття збройних конфліктів населенням України напередодні російської агресії (<i>Л. Малиш</i>)	181
4.2. Колаборації та колаборанти: структурна інтерпретація (<i>С. Макеєв</i>).....	193
4.3. Молодь і війна: за матеріалами есеїв київських студентів (<i>І. Мацко-Демиденко, О. Беленок</i>).....	204
4.4. Міжнародні ЗМІ та локальні актори: особливості взаємодії у висвітленні війни в Україні (<i>С. Солодько</i>)	219
4.5. Українські мігранти в європейських країнах: інтеграційні та дезінтеграційні процеси (<i>О. Рахманов</i>)	229

4.6. Зміни психологічних характеристик серед молодих гомо- та бісексуальних чоловіків Донбасу під час окупації 2014–2015 рр. (<i>М. Касянчук</i>)	238
4.7. Зміни у класовій і статусній самоідентифікації (<i>О. Симончук</i>)	250

Розділ 5. Соціально-політичні стани й установки

5.1. Як перемогти РФ в інформаційній війні: основні напрями і принципи контрпропаганди (<i>Є. Головаха</i>)	261
5.2. Воля українців до боротьби у війні в контексті формування політичної нації (<i>О. Резнік</i>)	264
5.3. Установки щодо соціетальних цінностей під час війни: ліберально-демократичний вектор розвитку України (<i>С. Дембіцький</i>)	274
5.4. Громадянська ідентичність мешканців України напередодні й в умовах війни (<i>Т. Любива</i>)	284

Розділ 6. Масова свідомість, цінності, очікування

6.1. Переміни в масовій свідомості (<i>В. Резнік</i>)	292
6.2. Трансформація ідентичностей під час війни: проблеми вивчення та соціологічні практики (<i>Н. Костенко</i>)	305
6.3. Ліберальні цінності під час війни (<i>Н. Отрешко</i>)	317
6.4. Вплив війни на ціннісні пріоритети (<i>О. Жуленьова</i>)	326

6.5. Взаємодія між українською та російською спільнотами: «нарративні фрейми» майбутнього (О. Злобіна)	337
--	-----

Розділ 7. Довіра, адаптації, поведінка

7.1. Війна як фактор зміни структури та рівня довіри (А. Горбачик)	347
7.2. Адаптаційні опції в надзвичайних умовах (на прикладі поведінки жителів одного мікрорайону) (Р. Шульга)	358
7.3. Рівень життя населення в умовах воєнного стану (Н. Толстих).....	368
7.4. Втрата комфорту та зміни у житті цивільного населення (О. Бурова).....	375
7.5. Психологічне благополуччя українців: стратегії адаптації (Н. Соболева, А. Соболев)	384
7.6. Нестандартна зайнятість в умовах воєнного стану (І. Соколовський)	398

Contents

Introduction: The sociology of emergencies

(Ye. Golovakha, S. Dembitskyi, S. Makeiev) 15

Chapter 1. Theoretical contexts

1.1. Social experiences and meanings of the Russia-Ukraine war:

Sociological interpretations

(V. Stepanenko)..... 25

1.2. The institutional landscape of martial law

(S. Makeiev) 35

1.3. Expectations under extreme conditions

(M. Shulha)..... 46

1.4. War as a media event

(V. Burlachuk) 56

Chapter 2. Threats and destruction

2.1. War-affected landscapes as a social problem

(L. Skokova)..... 66

2.2. Social and environmental risks of the Russia-Ukraine war

(O. Stehni) 77

2.3. School education during the war

(S. Shevchenko)..... 88

2.4. The risks of spreading socially significant diseases

(G. Chepurko) 98

2.5. Macrosocial expectations as a factor influencing

the level of social tension

(L. Bevzenko)..... 109

Chapter 3. Institutions and organisations

3.1. The transformation of Ukraine’s denominational space (<i>M. Parashchevin</i>)	120
3.2. Education as a social institution: History, sociological studies and wartime challenges (<i>O. Maksymenko</i>)	131
3.3. Humanitarian development in extraordinary circumstances (<i>V. Smakota</i>)	141
3.4. Business in wartime: Structuring and survival practices (<i>O. Ivashchenko</i>)	151
3.5. Employment and war: Changes in the labour market (<i>O. Ivanenko</i>)	161
3.6. The trajectory of digitalisation in the realities of 2022 (<i>N. Boiko</i>)	171

Chapter 4. Communities and social categories

4.1. Social factors guiding Ukrainians’ perceptions of armed conflicts on the eve of Russia’s aggression (<i>L. Malysh</i>)	181
4.2. Collaboration and collaborators: A structural interpretation (<i>S. Makeiev</i>)	193
4.3. Youth and war: The analysis of essays by Kyiv students (<i>I. Matsko-Demydenko, O. Bieliienok</i>)	204
4.4. International media and local actors: How they interact to cover the war in Ukraine (<i>S. Solodko</i>)	219
4.5. Ukrainian migrants in European countries: Integration and disintegration processes (<i>O. Rakhmanov</i>)	229

4.6. Changes in personality traits among young gay and bisexual men in Donbas during the occupation of 2014–2015 (<i>M. Kasianchuk</i>)	238
4.7. Changes in class and status self-identification (<i>E. Simonchuk</i>)	250

Chapter 5. Sociopolitical states and attitudes

5.1. How to defeat the Russian Federation in information warfare: The main directions and principles of counter-propaganda (<i>Ye. Golovakha</i>).....	261
5.2. The will of Ukrainians to fight the war in the context of building a political nation (<i>O. Reznik</i>).....	264
5.3. Attitudes towards societal values during the war: A liberal-democratic trend in Ukraine’s development (<i>S. Dembitskyi</i>)	274
5.4. Civic identity of Ukrainians before and during the war (<i>T. Liubyva</i>)	284

Chapter 6. Mass consciousness, values and expectations

6.1. Changes in mass consciousness (<i>V. Reznik</i>).....	292
6.2. Identity transformations during the war: Research challenges and sociological practice (<i>N. Kostenko</i>)	305
6.3. Liberal values during the war (<i>N. Otreshko</i>)	317
6.4. The impact of war on value priorities (<i>O. Zhuleniova</i>)	326

6.5. The interaction between Ukrainian and Russian communities: “Narrative frames” of the future (O. Zlobina)	337
---	-----

Chapter 7. Trust, adaptations and behaviour

7.1. War as a factor changing the structure and level of trust (A. Gorbachyk).....	347
7.2. Adaptation options in extraordinary circumstances (considering behavioural patterns of inhabitants of one of the neighbourhoods) (R. Shulha).....	358
7.3. The living standards of Ukraine’s population in wartime (N. Tolstykh).....	368
7.4. Loss of comfort and changes in daily life of civilians (O. Burova).....	375
7.5. Psychological well-being of Ukrainians: Adaptation strategies (N. Sobolieva, A. Soboliev)	384
7.6. Non-standard employment in wartime (I. Sokolovskyi)	398

Вступ. Соціологія надзвичайності

Після 24 лютого 2022 р. соціально-політична й соціально-економічна ситуація не тільки на європейському континенті набула і нових характеристик, і таких дилем можливого розвитку подій, вибір між якими майже неминуче стане «гіршим», не принесе швидких позитивних змін на краще. Справа в тому, що нібито локальна війна за східними межами Європейського Союзу загрожувала перерости в геополітичний збройний конфлікт із застосуванням арсеналів зброї масового ураження. У минулому столітті визнання потенційними учасниками світового ядерного конфлікту принципу взаємної непомірної шкоди від застосування ядерної зброї стримувало потенційного агресора від спокуси застосування воєнної сили аж до початку нового етапу протистояння західних демократій і РФ, яка наразі намагається за допомогою окупації та анексії територій України повернути світ до часів світових війн минулого століття.

За таких обставин виникають серйозні сумніви у дієвості вироблених у минулому механізмів запобігання світовим війнам. Високоповажні експерти дотримуються різних точок зору щодо можливого розвитку подій. Оптимістичний погляд найяскравіше представляє професор Гарвардського університету С. Пінкер, автор бестселера «Добрі ангели нашої природи. Зменшення насильства в історії та його причини» [Pinker, 2012]. На основі аналізу великого статистичного матеріалу автор дійшов висновку, що поширення грамотності, демократії, розвиток наднаціональних інститутів, а також нові технології, починаючи з атомної бомби і закінчуючи телебаченням та інтернетом, послабили стимули для розв'язання великомасштабної війни. До того ж комерціалізація свідомості, властива сучасній економіці, сприяє загальному умиротворенню, «обертаючи ворогів на покупців». Такі «ангели-охоронці»

сприяють запобіганню світовим війнам, а людство перебуває чи не в найбільш мирному періоді своєї історії.

Ця концепція хоча й набула широкого суспільного резонансу, але не уникла критичних оцінок з боку істориків, політологів та статистиків. Найбільш послідовний критик поглядів когнітивного психолога С. Пінкера і творець відомої гіпотези «чорних лебедів» Н. Талеб на Нобелівському симпозіумі 2016 р. математично спростовував дані про спад насильства у світі та дійшов висновку про те, що війни з десятками мільйонів жертв людству не уникнути, і відбутися вона може в найближчі десятиліття.

То до чого ж нам готуватися – довгого спілкування з «добрими ангелами» чи до швидкої зустрічі з «чорним лебедем» чергової світової війни? Відповідь на це запитання є складнішою, ніж це може здатися фахівцям у галузі когнітивної психології та математики. Адже відомо, що колись популярні теорії «кінця історії» і «нульового зростання» виявилися хибними, хоча перша обґрунтовувалась вербальними засобами, а друга – математичними моделями. У надзвичайно складній і принципово непередбачуваній системі сучасних політичних і соціально-економічних відносин готуватися, ймовірно, потрібно до обох гіпотетичних варіантів розвитку подій: світова війна можлива, але не зумовлена.

Чи можна вважати нинішню агресію РФ початком чергової світової війни з огляду на те, що вже сьогодні Україна отримує фінансову підтримку та озброєння від численних західних партнерів, а РФ – пакети санкцій за вторгнення в Україну? Відповідь на це запитання залежатиме від того, хто буде переможцем у протистоянні України і країни-агресорки. У випадку перемоги України на полі бою третьої світової війни вдасться уникнути, і не здійсниться похмуре пророцтво Н. Талеба. За поразки України ймовірність розв'язання світової війни істотно зросте у зв'язку з логікою реалізації як традиційної неоімперської російської ідеології, так і нової путінської доктрини «повернення споконвічних російських земель». Якщо ж військові дії РФ проти України будуть зупинені в результаті компромісного дипломатичного рішення, почнеться «друга холодна війна»,

яка стане таким же знаряддям стримування РФ, як «перша холодна» була знаряддям стримування СРСР.

В останньому варіанті Україні доведеться долати довгий шлях адаптації до нової холодної війни, перебуваючи на передовій лінії цієї війни. У цій своїй ролі вона, з одного боку, становитиме дедалі більшу цінність для союзників й матиме їхню зростаючу підтримку, з другого – зазнавати наростаючого тиску з боку РФ. Крім цього тиску, українському суспільству слід готуватися до подолання невідворотних соціально-культурних і психологічних наслідків війни, про які ще на початку минулого століття писав (насамперед у роботі «Сучасний стан Росії») видатний соціолог П. Сорокін. Крім прямих і непрямих втрат населення та шкоди стану його здоров'я, він виділяв також такі негативні наслідки війни, як зниження життєвого рівня; обмеження прав і свобод громадян, переміщення великих мас людей; мілітаризація та посилення втручання держави в усі сфери життя громадян. Йдеться і про необхідність повоєнного подолання таких руйнівних для демократичного суспільства феноменів, як політична радикалізація, мілітаризація свідомості, зростання тривожності, ворожості та агресії, чорно-біле сприйняття, атмосфера підозрливості, «половання на відьом».

Сприятимуть подоланню цих негативних наслідків воєнних дій важливі соціально-культурні феномени, що спостерігаються останнім часом в українському суспільстві: соціальна консолідація та подолання суперечливих геополітичних орієнтацій, мобілізація ресурсів виживання, піднесення патріотичної свідомості та формування чітко визначеної національно-громадянської ідентичності в усіх регіонах України.

Соціологи, які обрали темою своїх наукових розвідок війну, схильні скаржитися на недостатню увагу до неї як у роботах класиків дисципліни, так і сучасних дослідників. Щоб переконатися в цьому, достатньо заглянути до оглядової статті у Міжнародній енциклопедії соціальних та поведінкових наук [Kaspersen, 2015; див. також West, Matthewman, 2016] або до ґрунтовної роботи С. Малешевича [Malešević, 2010: p. 17]. Проте у згаданих працях знайдемо скрупульозно складений

список імен тих, хто плідно працював над конституванням і легітимацією такої субдисципліни, як соціологія війни. З власне соціологів достатньо назвати Г. Спенсера, П. Сорокіна та школу досліджень війни у Чикаго на чолі з К. Райттом (Philip Quincy Wright). Харківський колега І. Рущенко, окрім монографії про російсько-українську війну, опублікував змістовне повідомлення про соціологію на війні, маючи на увазі існуючі практики залучення науки з її арсеналом пізнавальних засобів та її носіїв у збройне протистояння [Рущенко, 2017]. С. Хобта у фундаментальному огляді теоретичних і емпіричних засад соціології війни окреслила перспективи її розвитку в Україні [Хобта, 2016]. Відомо й те, як брали участь у Першій світовій війні, про що писали М. Вебер, Е. Дюркгайм, М. Мосс [Макеєв, 2019].

Проте підготовлена співробітниками Інституту соціології НАН України праця про соціальні наслідки перших місяців агресії РФ проти України ґрунтується на дещо відмінній парадигмі, яку доцільно б називати *соціологією надзвичайності*. Варто нагадати, оскільки про це не часто пишуть, що О. Конт, даючи найменування новій науці у другій половині 30-х років XIX ст., дотримувався загальноприйнятих тоді оцінок серед соціально орієнтованих гуманітаріїв. Він сам і його сучасники були свідками того, як світ людей почав невпинно змінюватися: прискорилися процеси індустріалізації та урбанізації, молодий капіталізм заявив про себе формуванням конкурентного ринку товарів і праці, гострим конфліктом між основними класами, а європейський континент переживав часи пробудження національно-державної свідомості, виникнення різноманітних політичних партій і рухів. Липневе 1830 р. повалення монархії Бурбонів у Франції, відокремлення Бельгії від Голландії, повстання Польщі з вимогою суверенітету від Росії – економічний, соціальний, політичний світопорядок стрімко втрачав стійкість, а спрямованість перетворень залишалася невизначеною, у хаосі ніяк не вгадувалася мета того, що відбувалося.

Тодішні філософи й економісти, вправі сказати ми сьогодні, наткнулися на небанальне відкриття, але не сформулювали його: інституційна, організаційна, адміністративна, право-

ва, політична, культурна система співіснування людей досягла такого рівня складності, що вона остаточно втратила якість стабільності, непохитності. К. Маркс, уподібнюючи суспільство організмові, підкреслював саме динамічний аспект його функціонування: тут відбуваються перманентні пертурбації й метаморфози. Сьогодні ми знаємо, що нестационарність, яка, найчастіше, не загрожує цілісності системи, є невід'ємною характеристикою будь-яких складних утворень – фізичних, біологічних, економічних, соціальних. Вони перебувають у постійному процесі перетворень, що зламає попередні порядки й утворює нестійкі нові.

У XIX ст., як і тепер, розбалансованість, розлад і збентеження у відчуттях й думках, що їх супроводжують, осмислювалися у консервативних термінах «хвороби», патологічного стану суспільства, що потребують лікування та повернення до колишньої норми, тобто реставрації, якогось зворотного руху. А в більш радикальних комуністичних і соціалістичних колах – як революційні зміни, що провіщували нові впорядкованість і справедливість та не мають аналогів в історії. Соціології й повірялося, згідно з позитивістською установкою О. Конта, не так діагностувати явища і стани, як приписати засоби оздоровлення суспільства на нових засадах соціальної міцності та сталості. Нова наука оголошувалась фактично наукою про подолання надзвичайності: якщо теперішній стан справ нестерпний, слід подумати про майбутнє.

Щоправда, запропонований ним доволі похмурий утопічний проєкт забезпечення порядку та умов його відтворення не відмінняє того факту, що соціологія, у його розумінні, призначена шукати відповіді на виклик невизначеності та соціальних негараздів. Крім того, соціальна стабільність, точніше стабільність постійних змін в умовах праці й побуту, короткочасна, вона переривається і порушується подіями великої руйнівної сили – війнами, революціями, епідеміями, а тепер ще й продуктивними технологічними змінами у виробництві й комунікаціях. Ними вводиться і стверджується розрізнення часу на «до» і «після», що нібито колись існував порядок, а нині він знищений, виправдовую-

чи контівське, по суті, розуміння соціології надзвичайності. З одним важливим уточненням – необхідно розібратися з тим, що відбувається тут і тепер.

Ситуація винятковості, зумовлена війною, характеризується низкою важливих моментів, які брав до уваги авторський колектив. По-перше, війна, особливо на початковому етапі, генерує переважно хаос, щодо якого множаться хибні оцінки, а соціальні інститути, ті структури, що покликані приборкувати суспільну ентропію, ніби втрачають цю здатність. По-друге, помітне ослаблення соціального контролю [Лобанова, 2017] за подіями та процесами в суспільстві може бути і швидко минущим, і хронічним. Тому на гранично короткій дистанції спостережень у 2022 р. достовірність суджень і констатацій постійно перебуває під сумнівом через високу динаміку ситуації екстраординарності, хоча дійсний пізнавальний статус підтвердження чи спростування достовірності виявиться лише пізніше.

По-третє, адаптаційні практики індивідуального самозахисту, інноваційні форми взаємодії та співробітництва між інститутами, організаціями, категоріями населення, окремими громадянами формують осібні анклавні соціального порядку, принагідно стверджуючи нову нормальність посеред викликаного війною безладу і звичку до неї – таке собі творче підпорядкування та «одомашнення» винятковості та плутанини. По-четверте, надзвичайність стосується й самої соціології, її здібності отримувати релевантне чи правдоподібне знання про стани і процеси в суспільстві.

Якщо читати лише повідомлення у традиційних і новітніх медіа, то там соціологія майже виключно зводиться до опитувань громадської думки. Співробітники Інституту соціології НАН України у своїх розвідках також спиралися на дані власного багаторічного моніторингу настроїв, преференцій, моделей поведінки і ставлення до подій. Однак війна як екстраординарна подія проблематизує достовірність даних, що отримуються в незвичних умовах. Очевидно, що про збирання даних за допомогою техніки «обличчям до обличчя» не йдеться, хоча в окремих регіонах це і можливо робити. Проте залишилася опція дистанційного отримання даних – за до-

помогою телефонних та онлайн-опитувань. У такий спосіб поточного року відстежують громадську думку населення України Київський міжнародний інститут соціології, соціологічна група «Рейтинг», Info Sapiens, Research.ua.

При цьому проблематичною залишається репрезентативність таких обстежень. Захоплення агресором територій, міграція мільйонів громадян за кордон, масштабна мобілізація до лав збройних сил чоловіків і жінок, руйнування цілих галузей виробництва, масове безробіття змінили адміністративно-поселенський поділ країни, професійну, освітню, статеву структури населення. Відсутнє, інакше кажучи, вірогідне знання про генеральну сукупність, що унеможливорює побудову репрезентативної вибірки за правилами, що діють у межах конституційно визнаних кордонів держави. Випадкова вибірка номерів мобільних телефонів, яку використовують 2022 р. компанії, що проводять опитування, приймається сьогодні за репрезентативну, хоча її вірогідність складно обґрунтувати. Такі обмеження існують і для опитувань у мережі, до яких сьогодні вдаються дослідники.

У цій ситуації варто довіритися оцінці компетентного експерта, яким в Україні є В. Паніотто [Paniotto, Hrushetskyi, 2022]. Використовуючи підхід до оцінки сукупної похибки опитування (total survey error approach) [Weisberg, 2009], він виокремив ті компоненти, які роблять свій внесок у відповідні зсуви під час масових опитувань в Україні. Це похибки покриття (coverage error), відсутність відповідей чи відмова від них на рівні спостереження (nonresponse error at the unit level) та похибка вимірювання, що пов'язана з респондентами (measurement error due to respondents). З них лише похибка покриття напряму пов'язана з воєнними діями на території України, а інші дві є типовими для масових опитувань. На нашу думку, до релевантних у контексті війни зміщень слід також віднести й похибки, викликані невідповідями на рівні окремих пунктів анкети (nonresponse error at the item level).

До того ж війна вводить розрізнення, які по-новому сегментують населення, помітно зменшуючи значення традиційних ознак, що диференціюють і стратифікують громадян. Оче-

видно різними, практично не зіставними, є життєві й побутові ситуації тих, хто залишився на окупованих територіях (а); перебуває в зоні бойових дій (б); проживає на територіях, які війна майже не зачіпає (в); став біженцем у межах України (г); виїхав за кордон (д). Важко уявити навіть можливість побудови вибірки, в якій би такий поділ став першим кроком у відборі респондентів.

Отже, принципова проблема полягає у неможливості достовірно оцінити параметри генеральної сукупності, якщо йдеться про населення України загалом. Виконання цього завдання й раніше було доволі проблематичним через постійне відкладення перепису населення. Наразі ж навіть та орієнтовна соціально-демографічна модель, що до війни була покладена в основу побудови вибірок опитувань, не може бути базою для широкого конвенційного підходу, який використовувався українськими дослідниками.

У такій ситуації соціологічна спільнота прийняла прагматичне та, ймовірно, єдине конструктивне рішення – спиратися на ідеальну модель генеральної сукупності, що відповідає параметрам, які використовувалися до 24 лютого 2022 р. Для цього під час опитування респонденти відповідають не лише на запитання, де вони проживають зараз, а й на запитання про те, де вони постійно проживали до початку вторгнення РФ (мігранти, які виїхали за межі України, зазвичай виключаються з опитувань взагалі).

Очевидно, що результати таких опитувань викликають сумнів як з точки зору загальних параметрів населення, що залишилося в Україні, так і з точки зору параметрів окремих регіонів. Однак зазначена ідеальна модель виконує важливу функцію стандартизації усіх вибірок, тобто робиться спроба моделювати громадську думку для тієї структури населення України, яка існувала до початку війни.

Головне питання, яке тут постає, стосується спроможності робити достовірні висновки про оцінки, погляди та переконання українців, адже важливі параметри генеральної сукупності невизначені. На нашу думку, питання заслуговує ствердної відповіді, оскільки зараз обстеження фіксують такі

значні зміни в масових оцінках, які дуже складно пояснити виключно систематичними похибками. Відповідь базується на тому, що саме телефонні опитування дають змогу охопити переважну більшість населення України, навіть незважаючи на неможливість залучення до опитування тієї частини жителів, яка виїхала за межі України. Отже, опитування громадської думки на даному етапі надають правдиву інформацію щодо динаміки і поточного стану суспільних настроїв, оцінок, установок, оскільки за однакового повторення систематичних похибок найбільш загальні тренди проявляться з достатньою очевидністю.

У своїх інтерпретаціях соціологи доводиться зважати й на те, що зовнішня агресія активізує опцію дуального сприйняття людьми подій і процесів: свої – чужі, біле – чорне, добро – зло, правда – кривда, об'єктивний – спотворений, справедливий – беззаконний. Тобто природно зменшується діапазон можливих реакцій, наявними обставинами жорсткіше вимагається набуття «правильного» ставлення, обмежується свобода вибору особистісної позиції. Це означає, що багато традиційних запитань в анкетах кількісного опитування переводяться у розряд «чутливих», на які зростає ймовірність нещирих відповідей. Дослідник тут має справу не із «забрудненням» чи «спотворенням» установок, а із викликаним війною, майже невідворотним зсувом до спрощених до двозначності способів бачити, сприймати, оцінювати й розуміти те, що відбувається навколо.

Враховуючи такі застороги, соціолог вимушений обережно трактувати дані обстежень, що їх публікують відповідні організації, утримуватися від поспішних узагальнень і висновків, особливо якщо вони стосуються порівняння з відомостями, отриманими за мирних часів. Водночас актуалізується вимога частіше звертатися до інших, якісних методів збирання емпіричної інформації: глибинних інтерв'ю, включеного спостереження, письмових звітів респондентів про їхні відчуття і дії, щодо яких не існують наведені вище методологічні перестороги.

У пропонованій читачам розвідці містяться зразки використання кількісних і якісних досліджень співробітниками Інституту соціології НАН України для фіксації реакцій респондентів у перші місяці війни. Автори свідомі того, що їхніми інформантами були переважно ті, хто перебуває у більш-менш безпечній ситуації, тобто лише частина невизначеної генеральної сукупності. З плином часу ситуація для них змінюється, модифікуючи деякі їхні відчуття й оцінки. Тому й завдання полягало у протоколюванні станів і установок, при-таманних обставинам, що виникли для багатьох неочікувано й переживалися гостро.

Джерела

Лобанова, А. (2017). Сила і слабкість соціального контролю в умовах криз і військових конфліктів: український контекст. *Український соціологічний журнал*, 1-2, 53–59.

Макеєв, С. (2019). Інтелектуали: три взірці ставлення до війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 158–177.

Рущенко, І. (2017). Соціологія на війні. *Український соціологічний журнал*, 1-2, 43 – 52.

Хобта, С. В. (2016). Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*, 5, 302, 126–150.

Kaspersen, L. B. (2015). War, Sociology of. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (second edition), 405–413.

Malešević, S. (2010). *The Sociology of War and Violence*. Cambridge University Press.

Paniotto, V., Hrushetskyi, A. (2022). *Challenges of public opinion surveys in Ukraine under conditions of war*. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1137&page=1>

Pinker, S. (2012). *The better angels of our nature why violence has declined*. Penguin Books.

Weisberg, H. F. (2009). *The total survey error approach: A guide to the new science of survey research*. University of Chicago Press.

West, B., Matthewman, S. (2016). Towards a Strong Program in the Sociology of War, the Military and Civil Society. *Journal of sociology*, 52, 3, 482–499.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ КОНТЕКСТИ

1.1. Суспільний досвід і смисли російсько-української війни: соціологічні інтерпретації

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. уже стало фактором глобальних геополітичних потрясінь і викликів. Війна вже трагічно та надовго змінила життя та долі мільйонів людей в Україні. Багато тисяч громадян загинули у бою та від російських обстрілів та насильства, сотні тисяч сімей втратили свої домівки, мільйони українців стали внутрішніми переселенцями або біженцями, які виїхали за межі України. Це – новий трагічний досвід та водночас нова актуальна реальність для українського суспільства.

Хорообрість, стійкість і солідарність як суспільний досвід

Коли коротко визначити стан і основні характеристики українського суспільства з початком російського повномасштабного воєнного вторгнення, то на думку першими спадають три ключових слова: хорообрість, стійкість та солідарність.

Війна – це час важких випробувань для громадян і держави. Водночас війна надзвичайно посилила громадянську та патріотичну консолідацію українського суспільства. Звичайно, зовнішня воєнна агресія – це природний фактор консолідації будь-якого суспільства. Але у випадку України це має особливе значення, адже передумовою російського вторгнення було хибне уявлення про фундаментальні регіональні та ідентифікаційні розколи України, зокрема між переважно україномовним Заходом, Північчю та Центром країни, включаючи Київ, та її переважно російськомовними Півднем і Сходом. Стратегічний прорахунок путінського режиму полягав,

зокрема, у тому, що переважно російськомовні жителі Сходу та Півдня країни не будуть чинити спротив російському вторгненню і радо зустрічатимуть квітами так званих визволителів. Натомість зворотним ефектом вторгнення стало те, що багато жителів цих регіонів, які на власному досвіді відчули всі жахи ракетних обстрілів, убивств і руйнувань, що їх несе так званий «російський мір», російський світ, лише більшою мірою утвердилися у своїй українській самоідентифікації і частина з них перейшла з російської на українську мову у своїй щоденній комунікації. Опитування¹, проведене в Одесі та області в червні 2022 р., фіксує ці українськоцентричні настрої жителів регіону. Так, близько 63% опитаних були готові до збройного спротиву проти російських військ і 91% респондентів пишаються своїм українським громадянством. Водночас, за результатами опитування, переважна більшість опитаних (88%) повідомила про різке погіршення своїх оцінок вищого російського керівництва і близько 80% респондентів значне посилення негативного ставлення до росіян у цілому. Відзначаючи такий різкий поворот в оцінках жителів регіону, в якому історично був доволі високим рівень проросійських сентиментів, можна говорити про істотний зсув у бік патріотичних українськоцентричних та одночасно антиросійських орієнтацій у масовій свідомості українців загалом.

Путінський режим у своєму рішенні розпочати війну в Україні став жертвою власної ілюзорної картини світу, яку створили та їй досі намагаються підтримувати кремлівські пропагандисти, зокрема щодо начебто прихильності українців до так званого «російського міра». Водночас багато вітчизняних професійних соціологічних досліджень, зокрема моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, показували, що одним із позитивних і важливих результатів тридцятирічного розвитку її державної незалежності з 1991 р.

---

¹ Опитування Центру «Социс» «Ситуація в Одеській області – червень 2022», проведене 9–14 червня 2022 р. методом телефонного інтерв'ю САТІ (Computer Assisted Telephone Interviewing) з використанням планшетів. Вибірка – 1200 респондентів. Результати репрезентативні на рівні всієї Одеської області за показниками віку (старші 18 років), статі, типу поселення (місто/село) відповідно до даних статистики перед початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. Статистична похибка вибірки (довірчий інтервал): +/- 3,0%. – URL: <https://socis.kiev.ua/ua/2022-06-20/>

було ствердження української громадянської ідентичності в масових орієнтаціях населення країни. До того ж у цей період багато людей народились, соціалізувались і вступили до дорослого життя вже в незалежній Україні, і ці громадяни ніколи не знали радянського комуністичного минулого.

Переважна установка української громадянської ідентичності та смисли української належності стали важливою основою консолідації та масового спротиву українського суспільства російській военній агресії. До того ж з війною українці, які в багатьох опитуваннях часто виявляли високу критичність до владної політики та недовіру до владних інституцій, у ситуації війни суттєво змінили своє ставлення до держави, вже практично сприймаючи її як цінність. Як справедливо зазначає український соціолог Є. Головаха, «українці нарешті прийняли свою державу» [Головаха, 2022], яка для них, попри всі негаразди, і навіть у своєму нинішньому стані заслуговує поваги і високої оцінки, особливо порівняно із сусіднім режимом на сході, що несе війну, смерть та руйнування в Україні. Цей практичний тест патріотизму та зсув в українській масовій свідомості щодо держави підтверджується не лише спостереженнями, а й соціологічними опитуваннями. Так, за даними телефонного опитування, проведеного в Україні на початку березня 2022 р. соціологічною групою «Info Sapiens», більшість українців, які залишилися у межах держави, а саме – 67% усіх громадян, зокрема 78% опитаних чоловіків і 59% опитаних жінок, готові особисто чинити збройний опір для захисту країни проти російської агресії [Berger, 2022]. Власне й основними мотивами людей, які не залишили країну під час війни, були їх небажання покидати свій дім і готовність боротися та захищати країну.

Українське суспільство трансформувалось у потужний соціальний організм адаптації та спротиву російській военній агресії. Основи життєдіяльності такого суспільства у стані мобілізації знову нагадують феномен народного зібрання (Майдану) з його повсякденними практиками самоорганізації, солідарності, взаємодопомоги, пожертв на армію та волонтерства як з боку неурядових організацій, так і від простих громадян та бізнесу. У період після перемоги Революції Гідності соціальна

енергія соціальних активістів і громадянського суспільства, акумульована на Євромайдані, почасти трансформувалась у мілітарні добровольчі загони для захисту українського Донбасу проти сепаратистів, підтриманих РФ, а також – у потужний волонтерський рух. Подібний ефект активної трансформації та мобілізації українського суспільства, але у значно потужніших масштабах, відбувся у русі національного спротиву та оборони країни з кінця лютого 2022 р. Окрім регулярної армії, громадські активісти та небайдужі громадяни активно поповнювали ряди територіальної самооборони, яка стала організаційною основою системи національного спротиву.

Адже основна ідея Майдану, чи то революційно протестного, як це було у 2013–2014 рр. на Євромайдані, чи у нинішньому воєнно-оборонному стані – це спільна мета, яка об'єднує суспільство, принаймні велику його частину. Тепер – це оборона країни, перемога над ворогом і повернення всіх українських територій, включаючи Донбас і Крим. Захист країни, її єдність і цілісність у міжнародно визнаних кордонах – це спільне благо, яке не може належати окремо будь-кому, але лише всім. На думку українців, територіальна цілісність країни, згідно з міжнародним правом та національною конституцією, не є предметом політичного торгу чи будь-яких компромісів. Як показують соціологічні опитування, зокрема від КМІС², переважна більшість українського суспільства (82% респондентів) не бажає миру за будь-яку ціну, зокрема, за рахунок територіальних поступок чи втрати частин території країни як умови так званого мирного компромісу. Навіть на сході країни, який найбільше потерпає від російської агресії, більшість громадян підтримують таку позицію. При цьому люди цілком розуміють, що бажаний переможний мир як спільне благо для країни не буде швидким. Але досягнення цього бла-

---

² Опитування Київського міжнародного інституту соціології «Готовність до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни», 13–18 травня 2022 р. методом телефонного інтерв'ю (САТІ). Вибірка – 2000 респондентів (громадяни України віком 18 років і старше), що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей, які тимчасово не контролювалися владою України до 24 лютого 2022 р.), а також опитування не проводилося з громадянами, які виїхали за кордон після 24 лютого 2022 р. – URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1111&page=1>.

га залежить не лише від героїчних дій армії, а й від об'єднання багатьох індивідуальних зусиль, вчинків і синергії колективної дії багатьох громадян і долання вузьких групових, корпоративних чи індивідуальних егоїстичних інтересів.

Національна мобілізація та спротив під час війни – це особливий вид колективної дії та солідарності в екстремальних обставинах та з найвищими ставками щодо існування незалежної країни як спільного блага. І хоча теорія колективної дії, зокрема у підході одного із провідних її представників М. Олсона [Олсон, 2004], здебільшого сфокусована на аналізі діяльності економічно орієнтованих груп, її можна також застосувати для розуміння колективної дії українського національного спротиву. Логіка цього спротиву дійсно не є у своїй основі економічною, як наприклад, не може бути суто економічним феноменом патріотизм або національні почуття. Адже завжди існує й інший індивідуальний вибір – еміграція з країни, тобто фізичний вихід від участі у колективній дії або поведінка «вільного вершника», не обтяженого ніякими соціальними зобов'язаннями. Однак колективна дія національного спротиву є також і цілком раціональною активністю зі своїм власним раціональним смислом, адже захист країни – це одночасно і захист власної родини й домівки та права жити на рідній землі, працювати, самореалізовуватись і заробляти в Україні. Тим паче колективна дія національного спротиву також далека від персонально-культового фанатизму. В цій війні українці воюють не за владу, Президента В. Зеленського або його самого, а за свою країну та державу, де можливо цю владу вільно обирати.

Якщо бізнесмен передає українській армії для її удару координати власного захопленого окупантами будинку, поруч з яким розташувалась російська ракетна система – це про внесок у колективну дію та суспільне благо перемоги. Жителі села Демидів, які відкрили дамби і затопили своє село разом зі своїми будинками та майном, аби ускладнити просування російських військ до Києва, також думали передовсім про суспільне благо оборони та захист столиці країни, а не про свої власні будинки і майно. Власники ресторанів і кафе, які під час війни безкоштовно готують обіди для бійців територіальної оборони,

старих і безпомічних – це також важливий внесок у колективну дію на спільне благо оборони і перемоги. І таких прикладів колективної дії, взаємодопомоги та солідарності громадян у період цієї війни багато. Хоча є і випадки зловживань, мародерства та корупції при розподілі, наприклад, гуманітарної допомоги або її продаж, крадіжки на торгових поставках для армії, випадки шахрайства з боку псевдоволонтерів тощо. Проте переважною моделлю поведінки більшості громадян у період цієї війни все ж є солідарність та взаємодопомога.

Показовим підтвердженням суспільної згуртованості є показники хорошого морального клімату у взаєминах між людьми в українському суспільстві у період важких воєнних випробувань. Згідно з соціологічними опитуваннями стосунки та взаємодія з рідними для переважної більшості опитаних громадян (94%) є миролюбними. Також більшість громадян (89%) зберігають хороші взаємини із сусідами. З незнайомими мають миролюбні взаємини 67%³. І хоча із зрозумілих обставин воєнного стану майже третина респондентів уникають контактів з незнайомцями, агресивні стосунки з іншими практично зійшли нанівець. Під час війни українське суспільство зберігає важливі базові принципи доброзичливості та переважної довіри громадян одне до одного, адже мережі взаємної довіри мають особливе значення. Як і у мирний час, ці мережі зберігаються, відтворюються та розширюються через індивідуальні ближні кола спілкування з родичами, друзями, колегами та знайомими. Це відбувається за принципом «я сам знаю цю людину або мій друг знає її, отже, я можу довіряти цій людині». Але найкраща перевірка людей у підтримці та розширенні горизонтальних мереж довіри відбувається через участь у сумісній дії – вирішення повсякденних проблем взаємодопомоги мешканцями будинку та сусідами, доставку ліків, води чи їжі сусідам похилого віку, взаємну участь у волонтерських ініціативах тощо.

---

³ Опитування соціологічної групи «Рейтинг» «Психологічні маркери війни», 6 квітня 2022 р. методом телефонного інтерв'ю (САП). Вибірка – 1200 респондентів (громадяни України віком 18 років і старше), що мешкають у всіх регіонах України (крім АР Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей, які тимчасово не контролювалися владою України до 24 лютого 2022 р.). – URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/b29c8b7d5de3de02ef3a697573281953.html>

Смисли війни

Для України ця війна – не лише необхідний і справедливий захист територіальної цілісності держави та її незалежності. Йдеться про саме існування української національної спільноти та її права на самовизначення. Водночас екзистенційно національний і глобально світоглядний виміри російсько-української війни перетинаються та взаємодоповнюються. Глобальне значення цієї війни полягає у зіткненні двох світоглядів і політик щодо майбутнього глобального світ-порядку, а саме того, чи буде він будуватись згідно з універсальними правилами та нормами міжнародного права чи на основі права сили з ризиками занурити світ у хаос ескалації неконтрольованого насильства та руйнування. Це також – глобальна битва цінностей свободи і принципів демократії проти насильства та авторитаризму і характерно, що у цьому зіткненні саме Україна, яку підтримують провідні демократичні країни, є форпостом.

Як зазначає Л. Вей, «два фактори роблять російське вторгнення історичним водорозділом битви за демократію у Європі: прозора моральна ясність справи України та екзистенційна загроза безпеці з боку нової російської агресії» [Way, 2022: p. 9]. Інший авторитетний дослідник Т. Снайдер, наголошуючи на глобальному та історичному вимірі конфлікту, зауважує: «Ця війна – про утвердження принципів у XXI ст. та про можливість демократичного майбутнього» [Snyder, 2022]. Війна виявила також світоглядні виміри демократії та авторитаризму й актуалізувала базові етичні принципи та ціннісний фундамент самої демократії. Зазначаючи це, Снайдер також зауважує, що путінський авторитаризм, не здатний продукувати привабливі ідеї та смисли, натомість спрямовує свою інформаційну і пропагандистську активність на руйнування демократичних цінностей через поширення морального релятивізму й нігілізму, намагаючись демобілізувати громадян та сіяти їх зневіру в дієву демократію та її інститути [Snyder, 2022].

Російсько-українська війна – це конфлікт соціально-інформаційних смислів, які легко поширюються через кордони в епоху цифрових комунікацій. Адже справжня причина російсь-

кої агресії проти України – це не вигадані начебто мілітарні загрози з її боку для РФ або вигадані утиски російськомовного населення, а саме «м'яка сила» прикладу демократичної трансформації колишньої сусідньої радянської республіки, де на відміну від путінської РФ відбуваються конкурентні демократичні вибори і функціонують основні свободи, зокрема свобода слова та зібрань.

Будь-яка війна вимагає певного смислового виправдання з обох сторін, війна як екстремальний суспільний конфлікт потребує конструювання смислів «для чого?» або «за що воюємо?». На початку воєнного вторгнення в Україну російська офіційна політика та пропаганда ще якимось намагалась виправдати «спеціальну операцію» в Україні такими аргументами, що постійно змінювались, як «захист російськомовних жителів на Донбасі», «превентивна війна», яка буцімто запобігла нападу самої України на окуповані РФ частини Донбасу, Крим, а також на Білорусь, «підготовка Україною ядерної, а також біологічної зброї (наприклад, за допомогою спеціально тренуваних птахів) для нападу на РФ», «боротьба проти фашистів» та іншими інформаційними маніпуляціями. Як справедливо зазначає Ен Еплбаум [Applebaum, 2022], «сучасна російська пропагандистська держава перетворилась на ідеальну машину для одночасного здійснення масових убивств і приховування цього від публіки». Частиною цієї «орвеллівської» технології фальсифікації реальності та дегуманізації українців стало заміщення РФ реальних смислів вигаданими або протилежними: це не воєнне вторгнення, а «спеціальна військова операція», не масове вбивство українців, а «захист» населення територій східної України, не геноцид, а «захист» від «геноциду Київського режиму» [Applebaum, 2022]. Однак уже через місяць після вторгнення російські пропагандисти та політики у численних інформаційних ток-шоу та соціальних мережах уже не приховували, що справжньою метою так званої денацифікації України є її знищення як незалежної демократичної держави.

Ця війна вже стала частиною новітньої національної історії, яка продовжується і не завершена. У соціологічному сенсі,

наприклад у аплікації підходів Д. Александера, ця війна для українського суспільства – це також поточне переживання культурної та соціально-психологічної травми, яка, безумовно, вже сприймається й буде розвиватись як частина національної ідентичності [Alexander, 2003: p. 85]. У переживанні травми війни українське суспільство і не лише в репрезентації дослідників та експертів, а й у повсякденній свідомості, вже фіксує, запам'ятовує та визначає «болючі рани, завдані спільноті» [Alexander, 2003: p. 103], визначає жертв і документує потерпілих, збираються тисячі свідчень від потерпілих і насильства, зокрема звалтованих жінок і дівчат, у сні історії учасників бойових дій, постраждалих родин ілюдей, які вимушено покинули свої домівки через війну. В суспільстві також активно обговорюються питання відповідальності за цю війну, наприклад, колективної відповідальності росіян як «колективного путіна» за зло війни, проблеми покарання воєнних злочинів РФ та перспективи відновлення України після жахів та руйнувань.

Для українців смисли й мотивації цієї справедливої з їхнього боку війни – зрозумілі та правдиві. Тому так легко в Україні народжуються народні пісні, оповідання, численні меми, створюється героїчний епос та новий пантеон героїв цієї визвольної війни за свободу та незалежність. У соціальному конструюванні смислів та епосу цієї війни у масовій свідомості народні легенди (наприклад, київська міська легенда про безстрашного українського пілота, який охороняє небо міста на прізвисько «привид Києва») поєднуються із меморіалізацією реальних фактів і подвигів військових (героїчні прикордонники острова Зміїний, захисники Маріуполя, Києва, Харкова та Одеси та інші реальні герої). Лише прозорі та правдиві смисли здатні надавати потужний креативний імпульс для численних народних і професійних графіті, малюнків, плакатів, присвячених українській боротьбі за визволення як у самій країні, так і у всьому світі. Проте правильно й протилежне – лише сам народ, існування якого заперечують російські імперці, здатен творити ці смисли, захищати і, якщо потрібно, жертвувати життям заради них. На відміну від російських марень про відроджен-

ня радянської чи царської імперії, обернених у минуле, українські смисли про цю війну містять і надію на європейське відродження країни та народу, який виборює свій шанс на майбутнє.

Джерела

Головаха, Є. І. (2022). Високий рівень національної стійкості. Інтерв'ю. 9 червня 2022 р. – отримано з: <https://life.nv.ua/ukr/socium/chim-vidriznyayutsya-rosiyani-ta-ukrajinci-sociolog-pro-te-shcho-viyavila-viyna-novini-ukrajini-50248594.html>.

Олсон, М. (2004). *Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп*. Київ: Лібра.

Applebaum, A. (2022). Ukraine and the words that lead to mass murder. First comes the dehumanization. Then comes the killing. *The Atlantic*. June, 2022. – retrieved from: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2022/06/ukraine-mass-murder-hate-speech-soviet/629629/>

Alexander, J. C. (2003). *The meanings of social life. A cultural sociology*. New York: Oxford University Press.

Berger, M. (2022). A majority of Ukrainians support armed resistance and oppose concessions to Russia, poll finds. 12.03.2022. – retrieved from: <https://sapiens.com.ua/en/publication-single-page?id=203>.

Snyder, T. (2022). Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilism. *Foreign Affairs*. September-October 2022. – retrieved from: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder>

Way, L. A. (2022). The Rebirth of the Liberal World Order? *Journal of Democracy* 33(2), 5-17. doi:10.1353/jod.2022.0014.

1.2. Інституційний ландшафт воєнного стану⁴

Надзвичайні /тотальні події мають такий глибокий вплив на соціальні структури, стани диференціації та стратифікації – інститути, організації, класи, категорії, населення, нерівність, мобільність – що можна говорити про тимчасову або відносно тривалу деформацію цих структур. Загальні міркування щодо характеру та ґрунтовності впливу [огляд поняття «подія» представлений у: Макеєв, 2017] виглядають і сприймаються як цілком переконливі. Тим не менш, і рахунок верифікованих емпіричними даними публікацій стосовно соціальних структур у контексті війни взагалі йде на сотні. Частина пов'язана з війною на Балканах у 90-х роках минулого століття [Wilmer, 2002], але найчастіше предметом виявляються партизанські дії в Південній Америці та збройна боротьба в Африці [Karferer, Bertelsen, 2009; Arjona, 2014]. Обговорюються теоретичні імплікації оголошеної США «війни з терором» після 11 вересня 2001 [Curtis, 2006]. І, звичайно, над усім височіє фундаментальний тритомник про тотальну війну 1939–1945 рр., особливо третій том [Geier, Tooze, 2015].

Невідвідні узагальнення

Починати доцільно із загальних аргументів і резонів, адже поборники глобальної соціологічної теорії наполегливо й доказово говорять про виразну неоднорідність усього простору, що називається сучасністю. Таким є, наприклад, текст С. Аржоманда, який відкриває в журналі «Недоторканий запас» обмін думками щодо соціокультурних контекстів множинної модерності [Аржоманд, 2022]. Це фактично заклик до головоломної рефлексії щодо багатоскладової соціально-культурної, соціально-економічної та соціально-політичної реальності світу, відмови від спрощених пояснювальних моделей та інтерпретацій. Проте розрізнені, не зведені один до одного образи й втілення, скажімо, капіталізму, фактично виключають

---

⁴ Матеріал підготовлено в рамках теми «Суспільство з надлишком викликів: загрози та ризики», що виконується згідно з Постановою Президії НАН України від 23.12.2020, № 29; керівник д. соц. н. О. А. Рахманов.

можливість універсальних тверджень щодо «реальності», як би її не трактувати.

Водночас важко заперечити існування певного евристичного потенціалу спрощених, дихотомічних припущень. Звернувшись до простого, дуального, розрізнення переломних і нормальних часів, Р. Дарендорф описав спокуси, що наздоганяють інтелектуалів у періоди замішань і сумнівів, індукованих значущими подіями [Дарендорф, 2021, с. 50–52]. А соціально-політична несхожість демократії та її альтернативи (тоталітаризму) дали підстави Й. Арнасону розглянути інституційний аспект авторитарного контролю над думками та діями громадян [Арнасон, 2022], ніби продовжуючи досі доречну традицію біфокального соціологізму. При цьому співчутливо, подібно до Р. Дарендорфа, посилаючись на дослідження М. Гоше «Випробування тоталітаризмами» [Gauchet, 2010]. Відштовхуючись від подібних практик редукції множинних модерностей, близькі за змістом сюжети викладені в публікації про інституційні модифікації в міру еволюції суспільств [Макеєв, 2011], а також про інституційні стани сучасності – норма, патологія, надзвичайність [Макеєв, 2022].

Е. Дюркгайму справедливо приписують трактування інститутів, за яким вони ніби прирівнюються до індивідів, до активних суб'єктів, які здатні мислити, сприймати, помічати, оцінювати й раціонально діяти, маючи план і вміло розпоряджаючись ресурсами. Він взагалі наполягав на тому, що вивчати суспільство означає вивчати інститути. М. Дуглас 1985 р. у лекції «Як думають інститути» в університеті Сіракуз, яка наступного року була видана окремо, доводила доречність та евристичність такого підходу [Douglas, 1986]. Нижче текст його наслідує: ніби інститути, і справді, дивляться й бачать, розмірковують, складають плани та їх виконують. А думають вони вдаючись, головним чином, до бінарних опозицій: «ворог – друг», «свій – чужий», «істина – брехня», «справедливе – несправедливе», «чесне – безчесне».

Уся сукупність інститутів існує у певній конфігурації і функціонує у певному режимі. Війна в силу власної екстраординарності надає такому режимові рис і властивостей над-

звичайності. Війна РФ проти України виняткова з огляду на дві обставини – це тотальна та асиметрична війна. Тотальна тому, що зазіхає на суверенітет країни, заперечуючи право людей спільно жити в рамках незалежної держави. Асиметрична внаслідок явної переваги за всіма видами озброєння та чисельністю армії: безперечно, найсильніший атакує свідомо найслабшого.

Інституційний дизайн граничної надзвичайності

Інституційний стан довоєнної України явно не був нормальним (демократичним) – з автономними інститутами, за визначенням Р. Туомели, які мають тривалу традицію функціонування, компетентними «ми-групами» співробітників, що забезпечують ефективність і спадкоємність функціонування, наділеного престижем і визнанням з боку громадянського суспільства та населення [Tuomela, 2013: р. 35–37]. Але не був він і тоталітарним, оскільки очевидним був процес поступової інституалізації автономності президента, законодавчої (парламент) та виконавчої влади, права, різноманітних ринків зайнятості, бізнесу, церкви, армії, науки, регіональної та місцевої влади, систем освіти та охорони здоров'я, засобів масової інформації, профспілок. Війна, переводить інституційну структуру суспільства у крайній режим із низкою особливостей різного ступеня наочності.

По-перше, скасовується навіть ілюзія автономності інститутів, формується спайка інституту президента та армії, що стає центром прийняття найважливіших воєнно-політичних рішень. Тут зосереджуються та розподіляються наявні ресурси, тут розпоряджаються шансами працювати, воювати, допомагати, жити та вмирати. Президент і армія повною мірою репрезентують державу з її нічим не обмеженим правом в умовах тотальної війни мобілізувати все та всіх, обґрунтовуючи свої дії посиланнями на найвищі інтереси нації. Різновиди практикованого насильства, що підтримуються не завжди декларованими принципами і правилами, домінують у симбіозі над іншими можливими ролями. Відтворення в масштабі суспільства лояльності до такої орієнтованої на кон-

флікт інституційної конструкції та волі населення до опору стає домінантним змістом і метою співдружньої діяльності двох інститутів. Указ про запровадження воєнного стану, що передбачає обмеження прав і свобод – такий відтепер новий соціальний контракт між владою та громадянами.

По-друге, на перший план висувається постать лідера, який уособлює здатність і рішучість успішно протистояти вторгненню й упевненість у майбутній перемозі. Що, взагалі-то, є типовим для тоталітарних режимів минулого століття, але у війні 1939–1945 рр. було властиво США (Ф. Рузвельт) і Великій Британії (В. Черчилль). Проведені в Україні навесні та влітку 2022 р. опитування свідчать про високий рівень легітимації визнанням і довірою діяльності В. Зеленського на посаді президента і головнокомандувача з боку громадян. Водночас його промови та звернення до вітчизняної та зарубіжної аудиторії у 2022 р. ще тільки доведеться вивчати, як це зроблено для промов американських президентів щодо війни [Asadi, 2011], вітчизняним соціологам і політологам хоча б на предмет того, що саме оголошується та визнається «священним» у країні. Тим, що потребує захисту всіма доступними способами, навіть ціною життя, і як при цьому співвідносяться раціональні та емоційні аргументи. Адже зведення у статус «священного», як про те говорила М. Дуглас, є прерогативою інституцій, не окремих осіб [співвідношення насильства і священного детально розглянуто в: Жерар, 2010].

По-третє, основною функцією симбіозу президента та армії на першому етапі тотальної війни стає формування монолітного політико-військово-морального блоку влади та громадян. Участь у війні, допомога армії, пораненим, біженцям повинні трактуватися і сприйматися як неспростовне почуття й усвідомлення належності індивідів до країни і нації. Те, що й називається національною ідентичністю, в якій знаходиться, звісно, місце для глибокого жалю у зв'язку з втратами й для пам'яті про перенесені страждання. Проте найбільш значущим компонентом національного ідентитету стає ціннісний контекст збройного конфлікту: Україна, незалежність, історія, свобода, мужність, стійкість, ненависть, смуток, співчуття,

взаємодопомога. Згуртовувати та дистанціювати / відрізнити, встановлювати критерії національної та громадянської автентичності, оперуючи дихотомічними визначеннями, – такі в цей час найперші цілі діяльності інституційного симбіозу.

По-четверте, одним із укорінених прийомів конструювання високого ступеня згоди, близького до однодумності, вважається монополізація засобів інформування населення про стан справ із непорушним поділом на те, про що варто говорити, а про що – мовчати. Якою мірою такий сигнал приймається і сприймається різними категоріями населення, залишається дискусійним серед фахівців з комунікацій, але про ряд тем і сюжетів просто вакуум в інформаційному просторі. Так, атавістичні воєнні практики військовослужбовців агресора (згвалтування, викрадення, тортури, мародерство) оприлюднюються, розслідуються та збираються прокуратурами різного рівня підпорядкування в Україні як з метою формування відповідної установки щодо агресора, так і обіцянки розплати у вигляді судового переслідування. Але ніколи не озвучується висновок про війну як подію атавістичну за природою, акцент переноситься на справедливість (обґрунтованість) війни саме з нашого боку. Ще й тому, що визнання атавізму війни взагалі виявляється пацифістським по суті. Тоді як тотальна війна маргіналізує пацифізм як явище радикально, він не на часі й це прочитується будь-якими суб'єктами без помилок. Або ж його можна адекватно розглянути, хіба що у виродженій формі колабораціонізму [Pendas, 2015]. Проте Н. Кертіс численними цитатами з робіт філософів, соціологів, політологів переконує, що війна не анахронізм, на чому наполягає пацифізм, її доцільніше все-таки трактувати як онтологічний феномен, атрибут спільного існування людей, а зовсім не як пережиток / родиму пляму початкових етапів становлення людства [Curtis, 2006].

По-п'яте, збитки, що завдаються матеріально-фінансовій складовій інститутів (повідомляється про кількість зруйнованих закладів освіти, охорони здоров'я, науки, підприємств і приватних фірм і господарств, розкрадене обладнання), призводять до їхньої деградації порівняно з довоєнним статусом.

А разом з кадровими втратами (призов до армії, міграція) відсувають за обрїй визначеності саму перспективу відновлення хоча б більшої частини колишньої дієздатності. У деяких життєвих ситуаціях, а для мільйонів, які виїхали з країни в більшості, розпадається взаємна орієнтація інститутів та громадян. Індивіди / сім'ї, не отримуючи підтримки від знесилених інститутів у відновленні житла, наданні житла, пошуку роботи, звертаються до практик матеріально-речовинної самодопомоги та самозабезпечення з супутніми зрушеннями в особистісно значущих ціннісно-нормативних регуляторах і мотиваційних механізмах поведінки.

По-шосте, підпорядковане становище інститутів поза домінантного симбіозу означає ще й відмову від публічного обговорення уповноваженими представниками кращих сценаріїв можливих дій, розміщення дефіцитних ресурсів, пріоритетів у цілях, а критика чогось виключається з правил, що спрямовують інтенції та реакції інститутів. Частина наділених повноваженнями «ми-груп» видаляється з політичної авансцени, механізми підготовки та прийняття рішень у спайці президент+армія не афішуються, багато демократичних процедур з насамперед властивим їм ступенем прозорості призупинено тотальною та асиметричною війною. Переривається діяльність політичних партій (окремі з них забороняються), профспілок і парламентської опозиції. Звичайна за нормального стану конкуренція інститутів за бюджетне фінансування і за донорську допомогу не виявляє себе в соціально-політичній сфері. У нову ієрархію соціальної значущості з огляду на їхній внесок у спротив агресору вишукуються й інститути громадянського суспільства.

По-сьоме, централізація влади та ресурсів помітно обмежує можливості регіональних і місцевих, обраних і призначених, органів керувати, спрямовувати, впливати. Військово-цивільні адміністрації, що знову формуються на термін дії воєнного стану, переймають частину функцій і обласних рад і президентських установ. Але й додатково обтяжені обов'язками, що диктуються війною: організація евакуації населення із зони бойових дій, допомога переселенцям і постраждалим від об-

стрілів, відновлення зруйнованого, рятувальні роботи. Не виявляють ініціативу всередині країни й громадські організації, на кшталт асоціації мерів міст, ректорів вищих навчальних закладів, асоціацій вчених. У перші місяці війни їхні звернення з проханнями допомоги країні призначалися й адресувалися зарубіжним колегам і водночас були маніфестацією автентичного патріотизму.

По-восьме, оскільки інститути є інстанціями, відповідальними за соціалізацію індивідів, за їхнє надійне залучення до правил і норм спільного існування й виживання, остільки за умов підвищеної мілітаризації повсякденності більш помітною стає й мілітаризація, наприклад освітнього процесу. Установи освіти, засоби масової інформації знайомлять громадян різного віку з правилами поведінки зі зброєю, необхідними діями при повітряній тривозі та обстрілах; з моделями поведінки в середовищі, насиченому загрозами життю та ризиками отримання тяжких травм. Військові навчальні заклади, табори підготовки мобілізованих прищеплюють взірці поведінки, покликані протистояти насильству та відповідати зустрічним насильством, що найчастіше супроводжується підкресленням полярності ідентичностей «свій – чужий», «друг – ворог» з упором на відмінності в етнічній належності та формування «ми-ідентичності» поверх регіональних і поселенських відмінностей [Wood, 2008: р. 546–550].

В екстремальному стані інститути незадовільно справляються з хаосом, який привносить війна. Почасти й тому, що для великої кількості ситуацій за вкрай обмеженого ліміту часу на обмірковування відсутні зразки, правила, ресурси ефективної діяльності (що і як належить робити).

Перспективи емпіричного вивчення інституційного ландшафту надзвичайності

Твердо встановлена й тому така, що безпосередньо спостерігається, дуальна ієрархія інститутів (симбіоз та інші) вказує на чи не граничну концентрацію влади, але ніяк не сприяє розумінню того, як саме діють інститути, які можливості та обмеження на їхню роботу вводяться надзвичайними обстави-

нами. У наявній літературі різної спеціалізації відсутні універсальні, доцільні незалежно від місця й часу, констатації щодо того, яким може бути інституційний ландшафт воєнного часу. Лише емпірично встановлюється те, якою мірою централізована виконавча влада втручається в межі відповідальності інших інститутів і яких обмежень вона дотримується. Так і те, чи можуть бути позначені межі компетенції тих суб'єктів, які насамперед відповідали за підтримання порядку та розробку стимулів розвитку.

Однак деякі сюжети, представлені в публікаціях, здатні допомогти допитливому українському суспільствознавцю та організувати дослідження й сформулювати правильні запитання, відповіді на які дають змогу відтворити близький до достовірності образ інституційної реальності. Існує переконання, ніби централізація влади та повноважень, виникнення нових груп інтересів, фактів та явищ призводить до виникнення нових структур в управлінських ієрархіях та збільшення кількості співробітників [O'Reilly, Powell, 2015]. Чи так усе відбувається в Україні, в яких інститутах персонал збільшується, а в яких скорочується, яким є статус і роль груп позаштатних радників та експертів при інститутах доведеться дізнатися, зібравши необхідні відомості.

Для більшої методичної досвідченості таких розвідок знадобиться, можливо, модифікувати операціоналізацію того, що називають інститутом. Знову ж таки, не існують визнані та апробовані методики емпіричного вивчення інститутів, чим залишено простір для ініціативних розробок. Але трапляються пропозиції, на які варто зважати, вони здатні спонукати до пошуку прийнятних концептуальних схем і польових документів. Один із них викладено у статті трьох авторів у «International Review of Sociology» з численними посиланнями на публікації з інституційної тематики [Rageth, Caves & Renold, 2021]. Зроблений огляд літератури дає змогу їм дотримуватися алгоритму, що описується в хороших підручниках з соціології у розділі про методологію та методику емпіричного дослідження, зокрема у роботах вітчизняних соціологів Є. Головахи, Н. Паніної, В. Паніотто. Мається на увазі: визначте

проблемну ситуацію та предмет, виділіть його ознаки / вимірювання, знайдіть / придумайте відповідні їм індикатори / шкали, сформулюйте гіпотези, виберіть метод обробки даних.

Війна, що триває в країні, ділить її територію не менш ніж на три нерівноцінні ареали. Регуляторна й контролююча функція інститутів неможлива там, де тривають бойові дії, тут елементи порядку можуть зберігатися чи випадково привноситися, але майже суцільно панують хаос і анархія, тут найвищий ступінь соціальної невизначеності (1). На окупованих територіях встановлюється «новий порядок», покликаний знизити невизначеність і перешкодити впливу національних інститутів на очікування та настрої населення (2). Підконтрольний Україні ареал з найменшим ступенем невизначеності, ареал, на який поширюється дія інституційного стану надзвичайності (3).

Посилання на невизначеність частотою згадок у суспільствознавчій літературі давно має статус тривіальності, загального місця, а в соціології він може бути подоланий виключно за допомогою «вимірювання». Відомі спроби оцінити ймовірність виникнення та підтримки воєнного конфлікту із залученням «третьої сторони залежно від ступеня невизначеності у відносинах між двома державами» [Bas, Schub, 2016]. А також приклади замірів так званої здатності держави (описується 15 ознаками), справлятися з невизначеністю, що генерується війною, коли результати зусиль, до яких вдаються сторони, погано передбачувані або не передбачувані взагалі [Hendrix, 2010]. А в нашому випадку доцільно говорити про компетентність, структурну адекватність, достатність адміністративних ресурсів й узгодженості / кооперації елементів, властивих конкретному інституційному стану, які піддаються фіксації дослідницьким інструментарієм.

Теоретичне обґрунтування та практична реалізація таких обстежень є цілком здійсненними. Лише завдані збитки інституту науки у вигляді скорочення фінансування й перспектива відкладеного завершення війни в змозі перешкодити їх реалізації.

Джерела

- Аржоманд, С. (2022). Регионы мира и становление множественных модерностей: плюралистический взгляд на глобальную социологическую теорию. *Неприкосновенный запас*, 1 (141), 6 – 19.
- Арнасон, Й. (2022). Тоталитарный раскол: альтернативные модели XXI века. *Неприкосновенный запас*, 1 (141), 105 – 130.
- Дарендорф, Р. (2021). *Соблазны несвободы. Интеллектуалы во времена испытаний*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Жерар, Р. (2010). *Насилие и священное*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Макеєв, С. (2011). Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*, 5, 3 – 10.
- Макеєв, С. (2017). Подія – спостережуваний факт спільного життя. В: *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики*. За ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Інститут соціології НАН України, 15 – 21.
- Макеєв, С. (2022). Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 22 – 39.
- Arjona, A. (2014). Wartime Institutions: A Research Agenda. *Journal of Conflict Resolution*, 58(8), 1360 – 1389.
- Asadi, M. (2011). Constructing Global«Warswithout End»: Vocabularies of Motive and the Structure of Permanent War. *Qualitative Sociology Review*, VII, 3, 44 – 71.
- Bas, M. A., Schub, R. J. (2016). How Uncertainty about War Outcomes Affects War Onset. *Journal of Conflict Resolution*, 60(6), 1099-1128.
- Curtis, N. (2006). *War and Social Theory: World, Value, and Identity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gauchet, M. A. (2010). *A l'épreuve des totalitarismes*. Paris: Gallimard.
- Douglas, M. (1986). *How Institutions Think*. Syracuse, New York: Syracuse University Press.
- Doyle, N. J., McMorrow, S. (Eds.) (2022). *Marcel Gauchet and the Crisis of Democratic Politics*. New York and London: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Geier, M., Tooze, A. (Eds.) (2015). *The Cambridge History of the Second World War. Volume III. Total War: Economy, Society and Culture*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hendrix, C. S. (2010). Measuring State Capacity: Theoretical and Empirical Implications for the Study of Civil Conflict. *Journal of Peace Research*, 47(3), 273–285.

Kapferer, B., Bertelsen, B. (Eds) (2009). *Crises of the State. War and Social Upheaval*. New York, Oxford, Berghahn Books.

O'Reilly, C., Powell, B. (2015). War and the Growth of Government. *European Journal of Political Economy*, 40, 31 – 41/

Pendas, D. O. (2015). Against war. Pacifism as collaboration and as resistance. In: *The Cambridge History of the Second World War. Volume III. Total War: Economy, Society and Culture*. Ed. by M.Geier, A.Tooze. Cambridge, Cambridge University Press, p. 475–501.

Rageth, L., Caves, K. M. & Renold, U. (2021). Operationalizing institutions: a theoretical framework and methodological approach for assessing the robustness of social institutions. *International Review of Sociology*, 31, 3, 507–535.

Tuomela, R. (2013). *Social ontology: Collective intentionality and group agents*. Oxford: Oxford University Press.

Wilmer, F. (2002). *The Social Construction of Man, the State and War. Identity, Conflict, and Violence in Former Yugoslavia*. New York and London, Routledge.

Wood, E. J. (2008). The Social Processes of Civil War: The Wartime Transformation of Social Networks. *Annual Review of Political Science*, 11, 539–561.

1.3. Очікування в екстремальних умовах

Громадяни України середнього і старшого віку за своє життя тричі опинилися в масштабних екстремальних умовах: Чорнобильська катастрофа та її наслідки, пандемія коронавірусу 2020–2022 рр. і війна РФ, що розпочалася 2022 р. Кожна з цих довгострокових подій стала сумною смугою в житті людей, потребувала мобілізації всіх внутрішніх ресурсів і занурювала їх на тривалий час у надзвичайний стан.

Важливу роль у цих обставинах відігравав такий феномен, як очікування. Він має складну структуру, що розгортається в психологічній, соціально-психологічній, соціальній та інших сферах індивідуального й суспільного життя. Зрозуміло, що його прояви в звичайних і екстремальних умовах помітно різняться. Тому перш ніж зосередитись на аналізі феномену очікувань, розглянемо, в чому полягає сутність надзвичайних умов.

Під екстремальними соціальними умовами ми розуміємо такі обставини життя, які продовжуються тривалий час, і суттєво виходять за межі суспільних і природних норм, які історично склалися у даному суспільстві. Це сукупність соціальних, економічних, технологічних, екологічних, організаційних, психічних і психофізіологічних чинників, що суттєво відхиляються від своїх звичайних, буденних показників і негативно впливають на життєдіяльність особистості, суспільних груп або всього суспільства.

В екстремальних умовах особистість занурюється у новий тип існування, потрапляючи у неповсякденний спосіб буття. Для нього характерними є суттєве погіршення умов життя та постійна загроза здоров'ю і навіть існуванню людей. Такі умови притаманні періодам війн, довготривалих епідемій, масштабних антропогенних і природних катастроф.

Екстремальні обставини, в яких можуть опинитися люди, різняться за тривалістю, екстенсивністю та інтенсивністю, за рівнем деструкції усталених унормальних умовах відносин, за рівнем ризиків і загроз. За цими критеріями ми відрізняємо екстремальні соціальні умови життя людей від екстремальних

соціальних ситуацій, хоча вони й мають спільну сутнісну характеристику – чинник надмірності, що виводить їх за межі нормативності.

Незважаючи на їхню подібність, все ж вони суттєво різняться. Передусім екстремальна соціальна ситуація відрізняється від надзвичайних умов тривалістю свого існування. Вона співвідноситься з подією і відображає дискретність процесу. Ситуація є сукупністю обставин, що породжують особливий стан відносин у суспільстві в цілому або впевній його частині, який настає внаслідок надзвичайних подій – повеней, землетрусів, пожеж, аварій, бойових зіткнень, інших надзвичайних явищ, і які обмежені в часі. Короткочасність екстремальної ситуації породжує її якісну відмінність від екстремальних умов. Завдяки обмеженій тривалості ситуації в часі суспільство може сконцентрувати основні та додаткові ресурси на ліквідацію і подолання її наслідків. Крім того, ситуація порівняно з умовами дає змогубільш-менш точно прогнозувати географічні та часові межі свого прояву і необхідний потенціал для подолання.

Таким чином, психологічний стан особистості і груп в екстремальних ситуаціях і умовах проявляється як їхня реакція на вкрай несприятливі обставини. Якщо розглядати екстремальні умови, то психологічний стан особистості тут не є статичним. На першому етапі він проявляється як шок, заціпеніння, потрясіння, істерика, страх, стрес. На цьому етапі руйнується звичний плін життя, свідомість сприймає нові обставини як абсурд, кошмар, фантастику, сновидіння. Картини, які спливають у свідомості людей, що знаходяться в екстремальних умовах, нерідко нагадують видовища, породжені асоціативною логікою сновидінь. У них порушується логіка мислення, свідомість звужується, концентрується на проблемі виживання, витісняючи у сферу несвідомості інші теми. Відбувається активний пошук будь-якої форми виживання, можливої в даних умовах.

Проте через певний час настає часткова адаптація особистості до цих умов. Людина тут набуває позабуденний досвід, але вона практично ніколи не може повністю адаптуватися

до цих умов. На другому етапі перебування в екстремальних умовах провідними емоціями стають дистрес, емоційне вигорання, розгубленість, безпорадність, невпевненість у завтрашньому дні.

Однак тепер взаємодія особистості з екстремальними умовами життя ускладнюється, а не зводиться лише до емоційних реакцій. Людина починає включати інші складові особистісного потенціалу і її взаємодія з умовами життя ускладнюється. Вона намагається впоратися з собою, осмислити у більш широкому масштабі своє місце в системі соціальних відносин, дати оцінку тому, що відбувається навколо, переоцінити надбання свого минулого досвіду. В зв'язку з цим у неї виникають внутрішні смислові конфлікти.

Але, незважаючи на більш складний характер взаємодії суб'єкта з екстремальними умовами на другому етапі, повністю адаптуватись до них він не може. Подолати комплекс негативних емоцій він здатен лише в результаті виходу із поля надзвичайних умов. Це, правдоподібно, трапляється або внаслідок якісної зміни самих цих умов, або завдяки просторовому переміщенню суб'єкта у нові умови.

Оскільки найбільшим бажанням людей, що перебувають в екстремальних умовах, є вихід із них, а головним завданням – виживання, то весь їхній психологічний стан просякнутий очікуванням. Явище очікування добре всім знайоме і, здавалося б, на перший погляд, його доволі легко характеризувати. Проте спроби дати його наукове визначення натикається на масу проблем. Першою із них є те, що словом «очікування» називають суттєво відмінні речі. Стояння в черзі, щоб потрапити в автобус, уявлення про ймовірну зиму в квартирі без опалення, приємне передчуття дня отримання заробітної плати, розмірковування й уявлення про закінчення навчального закладу через рік, переживання щодо можливих наслідків приходу нового тисячоліття, очікування справедливого життя в суспільстві, психологічний стан людини, що перебуває в укритті після оголошення повітряної тривоги, трепет від майбутнього побачення – це все ілюстрація можливих варіантів очікувань. Приклади різноманітності прояву очікувань

можна продовжувати і продовжувати. Наведені репрезентації очікувань відрізняються одна від одної не тільки сферою свого прояву, а й масштабом, тривалістю, вірогідністю прояву, значущістю та типом емоційного забарвлення для особистості (бажане – небажане, позитивне – нейтральне – негативне, оптимістичне – песимістичне тощо) майбутньої події та іншими ознаками.

Очікування різняться і тим, на яких підставах упевненості суб'єкта в їх реалізації вони формуються. Одні з них можуть ґрунтуватися на різних ступенях імовірності реалізації процесу, ще одні – на вірі у досягнення цілі, інші – на впевненості у здійсненні події. Як правило, люди в несхожих ситуаціях надають перевагу різним видам очікувань за цим критерієм, адже кожна людина має свої преференції. Тому, вивчаючи конкретне явище очікування, важливо зрозуміти, на чому засноване уявлення про майбутнє здійснення предмета очікування – на науковому аналізі, тверезому розрахунку, на життєвому досвіді, на здоровому глузді, на інтуїції, на передчутті, на отриманому знаку, на вірі в пророцтва та дива чи ще на якихось підставах.

Для подальшого аналізу очікувань важливо наведені вище їх види узагальнити за такими критеріями: по-перше, за ймовірним дотриманням суб'єктами формальних і неформальних норм та правил майбутньої поведінки; по-друге, за передбачуваною упорядкованістю розгортання майбутніх подій, по-третє, за ступенем вірогідності здійснення очікуваної події. У даному разі маємо на увазі в першому випадку прогнозування суб'єктами очікування дотримання в поведінці певних норм і правил або іншими, або ними самими; у другому – передбачення розгортання за певною логікою і послідовністю подій, що ведуть до реалізації очікуваного; у третьому – ступінь впевненості у звершенні факту або події.

Очікування першого типу – це рольові очікування, або експектації. На сьогодні вони є найбільш дослідженими. Існує велика кількість вітчизняних і зарубіжних праць, присвячених цій темі. Причому в довідковій літературі визначення очікування, як правило, дається стосовно експектацій [Соціологія,

2002]. Концепція рольових експектацій заснована на тому, що свої очікування суб'єкт будує на передбаченні однакового розуміння та дотримання прийнятих у цьому співтоваристві соціальних норм і правил іншими учасниками, або ж дотримання іншими цих правил щодо нього самого. Він проектує поведінку інших суб'єктів у майбутній ситуації, виходячи з того, що всі її учасники дотримуватимуться певних норм і правил. Проте в реальності різні суб'єкти по-різному уявляють і виконують на практиці ці правила, очікування не обмежуються лише сферою соціальних ролей, а простягаються на весь широкий суспільний простір з його полями буденного і святкового, дійсного і уявного, реального і фантастичного, повсякденного і казкового, бажаного і можливого тощо. Феномен очікувань у реальному житті є значно ширшим і більш різноманітним, ніж той, що проявляється в межах рольової поведінки. Тому зведення очікувань лише до експектацій є серйозним звуженням розуміння явища очікування [Соболева, 2001; Соболева, 2002; Vroom, 1994]⁵.

Скажімо, є такі очікування, в основі яких лежать необмежені бажання, фантазії, примхи особистості. У таких міркуваннях немає нічого негативного за умови, що на цьому оцінка життєвих обставин особистістю не закінчується. Адже мрії, як правило, складають перший етап формування очікувань. На цьому етапі бажання ще не набувають чітких контурів. Вони ще не співвідносяться строго з реальністю, з її можливостями і ресурсом. За ними має йти наступний етап становлення очікувань, на якому особистісні бажання (або колективні бажання, коли йдеться про групи) порівнюються з реальними обставинами, і, відштовхуючись від цього, утворюється завершене очікування. Гірше, якщо в цій точці, тобто в точці розмитих сподівань, розумовий процес зупиняється.

Проте існують і такі очікування, які проходять не два етапи становлення, а одразу формуються на тверезому розрахунку, твердо спираються на попередній життєвий досвід, ерудицію,

---

⁵ Значний внесок у вивчення соціальних очікувань зробили українські вчені Н. В. Паніна та Є. І. Головаха, які розробили «Індекс соціальних очікувань». Економічна наука останніми десятиліттями збагатилась теорією раціональних очікувань, теорією адаптивних очікувань, теорією очікуваної корисності.

глибоке розуміння реальних обставин, на існуючі в даних умовах закони, норми, правила, на прагматичний інтерес, корисливий розрахунок.

До цих двох видів очікувань слід додати і такий, який має образ майбутнього факту, події з високим ступенем вірогідності, що є проявом певних природних або суспільних закономірностей, ритмів, інших типів повторюваності в часі. Наприклад, очікування весни, або очікування потягу, що ходить за розкладом. Формування очікування цього виду позбавляють суб'єкта необхідності конструювати час вчинення майбутнього факту, здійснення майбутньої події. У своїх очікуваннях він спирається на існуючі відтворюваності зразків і процесів у природі або в суспільстві.

Перш ніж давати визначення поняття очікування, опишемо спільні ознаки даного феномену. По-перше, явище очікування завжди прив'язане до майбутнього часу. В уявленій суб'єктом вісі часу воно розташовується попереду. По-друге, очікування сфокусоване на об'єкті: сподіваннях, меті, потребі, інтересі, цінності, інших людях. Воно проявляється як спрямованість на об'єкт, як увага до нього. Очікування є специфічною психологічною формою прив'язки суб'єкта до об'єкта. Увага до об'єкта може бути як позитивною, так і негативною. Позитивна увага полягає в інтересі до об'єкта, а негативна – у бажанні позбутись його. Позитивна увага свідчить про те, що об'єкт був обраний суб'єктом, а негативна увага – що ініціатором цього зв'язку є об'єкт, який здійснює на нього психологічний вплив. По-третє, очікування проявляється або як процес, або як стан, або як подія, або як вимога до поведінки інших.

Зважаючи на всі згадані особливості феномену очікування, пропонуємо таке його визначення. Очікуванням називатимемо соціально-психологічний стан випереджаючого уявлення, що супроводжує суб'єкта протягом того часу, коли він уявляє поведінку інших, або ж йде до передбачуваної мети, сподівань, виконує завдання, здійснює надію, досягає цінності, задовольняє потребу, реалізує інтерес, здобуває вигоду, або ж тримає в уяві вірогідну подію, процес. При цьому звернемо увагу на те, що очікування і як вимога, і як процес, і як подія, і як стан, проявляється у формі взаємозв'язку особистості з май-

бутнім. У цьому сенсі очікування накладається на різні види передбачення як форми випереджаючого відображення. Хоча очікування і передбачення не тотожні одне одному.

Розглянемо, чим вони відрізняються і в чому полягають їхні особливості на прикладі порівняння очікування і прогнозу. На нашу думку, прогноз – це передбачення того, що може відбутися, статися, здійснитися в кінцевому результаті за певних умов, при здійсненні певної діяльності, розгортанні активності, або що може бути отримано, досягнуто в результаті спеціальних зусиль з боку суб'єкта прогнозу. Тобто прогноз – це образ майбутнього результату. А очікування – це фоновий психологічний і соціально-психологічний процес постійного перебування у свідомості суб'єкта образу бажаного (або небажаного) майбутнього, це процес, що супроводжує дію, реальний рух суб'єкта до кінцевої прогнозованої точки, до мети, до реалізації бажання, потреби, до досягнення вигоди.

Таким чином, очікування як соціально-психологічний феномен виникає в свідомості суб'єкта з моменту появи в його свідомості уявлення про певне майбутнє. З психологічної точки зору очікування – це соціально-психологічний процес, що супроводжує весь період реалізації прогнозу, передбачення, пророцтва, в які повірила особа або інші суб'єкти. У певному сенсі очікування – це психологічний стан суб'єкта, в який занурена прогнозна модель, що існує в його уявленні. Поняття соціальних очікувань використовується для відображення прогнозного ставлення особистості до широкого спектра суспільних проблем, що стосуються рівня життя, освіти, культури, здоров'я, корупції, злочинності, зовнішньої політики, екології та інших сфер суспільства.

Проте якщо звести очікування лише до такого типу передбачення, як науковий прогноз, то знову звузимо явище очікування. Адже прогноз – це лише один із існуючих у суспільній практиці видів випереджального відображення. Він належить до сфери наукового знання, а отже, конструюється з дотриманням вимог, яким має відповідати цей вид знань: обґрунтованість, доведеність, визначеність, об'єктивність, перевіряльність, системність. А передбачення включає в себе

всі інші варіанти випереджального відображення: пророцтва, інтуїцію, фантазії, утопії, гіпотези тощо.

Останні види передбачення стають особливо затребуваними в надзвичайних умовах. Адже тут розгортання суспільних процесів на всіх рівнях є непередбачуваним, а зміни відбуваються хаотично і несподівано. За цих обставин виникає дефіцит достовірної інформації про майбутнє. Тут людина потрапляє у смугу без майбутності, оскільки не може уявити не тільки більш-менш вірогідне майбутнє країни, а й майбутнє свого міста, свого підприємства, своєї сім'ї, навіть своє майбутнє. У часовому вимірі вона стає людиною теперішнього часу – живе лише сьогоднішнім і його параметрами. Звичайно, це не означає, що вона у своїй свідомості повністю виключає майбутнє. Просто в екстремальних умовах майбутнє втрачає свій безпосередньо прагматичний сенс. У цій буденності люди зосереджені на подоланні проблем сьогоднішнього, оскільки кожний наступний день настільки відмінний від нинішнього, що уявити його, як реальний, практично неможливо. Тривалість більшості очікувань в екстремальних умовах скорочується до годин і днів.

У такій соціально-психологічній атмосфері виникає багато нереалістичних очікувань. Віддалене майбутнє особистість може створити в своїй уяві як ілюзію, як психотерапевтичний прийом. Сама ж реальність є жорсткою до неї. Тому вона хоча б у думках мріє і прагне розірвати ланцюги соціальних зв'язків, які тримають її у цих умовах, хоче вирватись із пекла негативних екстремальних умов, що склалися в її країні, і переміститись в інші реалії. Вона б хотіла опинитись у соціальному просторі благополучних країн, знайти там можливість навчатися, працювати, перевезти туди сім'ю і там осісти.

Взагалі, в екстремальних умовах дуже часто виникають міфи, легенди, зміст яких розміщують не в минулому, а в майбутньому часі. У традиційній народній культурі, яка формувалась в умовах високого рівня невизначеності, особливо щодо природних процесів, епідемій, стихійних лих, велику роль відігравали різні форми передбачення майбутнього. Віщуни, пророки, гадалки формували у свідомості людей бажані образи або жахи майбутніх фактів, подій, процесів, сповіщали

про наближення їхнього приходу. Проте роль цього пласту культури не втратила свого значення й у сучасному суспільстві. Ті ж віщуни, пророки і гадалки, та, можливо, ще додалися до них екстрасенси, продовжують виробляти свою продукцію. Причому попит на неї залишається великим, особливо зростаючи в екстремальних умовах. Створення фольклорних образів в пророцтв і в наші дні відбувається за зразками розумових моделей міфів і казок, а також за логікою снів. Для них характерними є бездоказовість, некритичність, порушення причинно-наслідкових зв'язків, ірраціональність, прийняття несумісних речей, логічних суперечностей.

В екстремальних умовах подібні розумові моделі виконують роль не пізнавальних засобів, а прийомів формування поведінки. Неможливість здобути особистістю в цих умовах достовірну інформацію про майбутнє та обрати надійну життєву стратегію і накреслити конкретні плани соціальної поведінки на найближчий час відшкодовується формуванням у масовій свідомості легенд, сподівань про раптовий порятунок, про чудесне визволення, звільнення людей якоюсь загадковою силою від поточних страждань, поневірянь, жажів та страхів. Коли передбачення міфологічного або казкового типу впроваджено в індивідуальну, групову чи суспільну свідомість у вигляді передбачення – попередження про важливу бажану або важливу небажану подію, воно стає очікуванням. Таким чином, повна невизначеність, тупиковість ситуації компенсується очікуванням дива, чудес, несподіваних бажаних результатів. Нічим не аргументована надія на результативність легенд, віра в успіх міфів і казок стають основою такого роду очікувань. Безпомічність і безпорадність людини, що перебуває в надзвичайних умовах, стає чинником, яким вона пояснює собі власну бездіяльність, а отже, й підсвідомо виправдовує свою віру у вимисли, надію на фантазії.

У сучасних умовах роль творців міфів і легенд значною мірою взяли на себе засоби масової комунікації, що продукують серед іншого й соціальні ілюзії. При цьому пропоновані ними химерні конструкції не сприймаються й не усвідомлюються їхніми реципієнтами як міфи. Навпаки, люди в них свято ві-

рять і вони виступають для них об'єктами очікування, особливо в екстремальних умовах.

Таким чином, феномен очікувань відіграє важливу роль у формуванні поведінки особистостей і груп в екстремальних умовах. Це явище є багатограним і просякає практично всі сфери суспільного життя. Така різнобарвність проявів суттєво ускладнює його визначення як наукового поняття. Ще однією особливістю явища очікувань є те, що в процесі свого формування воно мобілізує продукти всіх історичних прошарків культури – від міфів, легенд, казок до витворів сучасних засобів масової комунікації. В екстремальних умовах, де є високим рівень невизначеності майбутнього, очікування стають одними з найважливіших чинників формування поведінки особистості. При цьому розрив між ними і дійсністю в цих умовах зростає.

Джерела

Соболева, Н. И. (2001). Социальные ожидания как предмет социологического анализа. В: *Проблеми розвитку соціологічної теорії*. Київ: Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України, 150–154.

Соболева, Н. И. (2002). *Соціологія суб'єктивної реальності*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Соціологія: терміни, поняття, персоналії. (2002). Навчальний словник-довідник. Київ: Каравела, Львів: Новий світ-2000.

Vroom, V. H. (1994). *Work and Motivation*. Wiley.

1.4. Війна як медійна подія

Проблема війни як проблема реального

Для більшості співвітчизників війна сьогодні відбувається не на полях битв, а у просторі комп'ютера і телевізора. Маніпулювання інформаційним полем, віртуалізація бойових дій стають невід'ємною складовою сучасних воєнних технологій. Масмедіа щодня демонструють мапи, на яких зображено лінію фронту, що показує переміщення військ. Військовий експерт, коментуючи події, перетворює глядача на віртуального полководця, який планує тактичні та стратегічні плани воєнних операцій.

Людина, яка пережила окупацію Бучі і яку вели на розстріл, свої переживання описує так, ніби вона відвідала кіно, тобто подія полону, можливої загибелі переживається як нереальна, так, наче це художня вигадка. Тут ми стикаємося з реальністю образу та нереальністю того, що він репрезентує. Це змушує нас згадати роботу Ж. Бодрійяра «Війни в затоці не було» (1991), в якій він досліджував своєрідність сучасних воєн як «мелодраматизовану версію того, що колись було драмою війни».

Біженці, зруйновані міста, вбиті, поранені, артилерійські обстріли – всіх цих свідчень достатньо, щоб стверджувати про реальність війни. Однак реальність є поняттям, яке включене до певної категоріальної схеми і пов'язане з цілою низкою інших понять.

Так, для віруючого реальність Бога підтверджується не його безпосереднім існуванням і наявністю у певному просторі, а цілим комплексом установок, вірувань і понять, пов'язаних із його переживанням, тобто з тим, що ми називаємо ідеологією.

Сучасна війна, на відміну від попередніх воєн, які мали певні політичні цілі – завоювання або домінування – позбавлена ідеологічного обґрунтування, вона не має іншої мети, крім доказу свого існування. Зникнення мети війни перетворює її на якусь виморочну істоту, яка актуалізує себе лише за допомогою картинки на телеекрані.

З іншого боку, зникає можливість якось впливати на результат війни, і все те, що відбувається, ми переживаємо у щоденних оглядах театру бойових дій, спостерігаючи за зміною лінії фронту.

Як зазначав Ж. Бодрійяр, «війна, перетворена на інформацію, перестає бути реальною війною і стає віртуальною» [Бодрійяр, 2016: с. 37].

Віртуалізація війни підтверджується зразками комунікації, в якій відправник і одержувач перебувають по різні боки екрану і ніколи між собою не перетинаються. Замість повідомлень вони обмінюються один з одним ракетними ударами, причому особистий взаємозв'язок тут повністю відсутній.

Образ війни

Масмедіа пропонують нам образ війни, який принципово відрізняється від звичного її образу, сформованого радянською документалістикою, літературою та художніми фільмами про війну. Її центральною фігурою є образ землі, понівеченої війною. Насамперед війна ведеться за певну територію (землю) та успіх чи неуспіх воєнної операції залежать від того, у кого більше захопленої чи звільненої території.

На відміну від засіяних і вкритих колоссям полів, земля у вигляді окопу, бліндажу або укриття виступає не у своїй функції головного джерела – годувальниці, а як універсальний засіб захисту, здатний убезпечити, захистити від загрози поразки ворожим стрілецьким та артилерійським вогнем. Окоп зображується як основне місце, де точаться воєнні дії. З окопу спостерігають за діями противника, у ньому відбувається повсякденне життя солдата, окопи захоплюють, бомбардують, з них піднімаються в атаку, їх штурмують.

Сучасні масмедіа пропонують новий образ війни. Він конструюється з артилерійських і ракетних обстрілів, швидких вогневих контактів, артилерійських дуелей, роботи протиповітряної оборони.

Війна – це ворожий об'єкт, який можна побачити на екрані безпілотної. Цей образ демонструє прозорість війни, появу нової оптики війни, війни, що спостерігається не з окопа, а в ре-

жимі реального часу, споглядання ворога не в прицілі кулемета чи автомата, а з висоти пташиного польоту. Іноді сцени бойових дій важко відрізнити від демоверсій комп'ютерних ігор.

Безконтактному образу війни відповідає її дистанційний характер, коли можливості ракетного обстрілу загрожують усій території противника. Тим самим зникає фундаментальна відмінність, притаманна всім попереднім війнам, – між фронтом і тилом. Зникає поняття безпечного простору, коли будь-яка точка земної кулі стає досяжною для ракетного удару.

Масмедіа та логіка шантажу

Завдяки медійним засобам війна розгортається в режимі шантажу та існує як глобальна загроза. Шантаж підживлюється масмедіа й уможливується лише за наявності засобів комунікації між сторонами. Незважаючи на збройне протистояння, сторони конфлікту, перебуваючи в різних ідеологічних потоках, занурені в одне інформаційне середовище.

Шантаж як залякування однієї сторони конфлікту іншою відповідає загальній масмедійній структурі. Як правило, будь-яка подія, про яку повідомляється в масмедіа, містить у собі загрозу: глобальне потепління, озонова діра, падіння курсу долара, загроза глобальної епідемії.

Часто-густо загроза міститься в самій структурі новин, що транслюються масмедіа. У разі воєнного часу вона розростається до апокаліптичних розмірів.

Неможливість завоювати Україну, відсутність у сторін конфлікту повноцінної воєнної стратегії призводять до триумфу шантажу як стратегії. Шантаж ядерною катастрофою (застосування ядерної зброї, вибух на атомній електростанції) стає основною стратегією війни. Шантаж як основний термін цієї війни змушує нас згадати поняття *dissuasion*, яке Бодрійяр поклав в основу своєї філософії.

У перекладі з французької *dissuasion* означає «переконання», «відмовляння», «розчарування і водночас залякування», «відлякування», а також «стримування, утримання, запобігання». Масмедіа занурюють нас не в логіку війни чи в логіку миру, а в логіку *dissuasion*, яка виникла в епоху холодної війни, а тепер стала способом опису міжнародної політики.

Простір масмедіа і простір війни

Ракета може досягти будь-якого місця на мапі, безпечного місця немає за визначенням. Сучасна війна змінює саме поняття простору, яке ще донедавна можна було поділити на простір безпечний і небезпечний.

Глобальний процес проникнення охоплює й масмедіа. Відбувається збіг (ототожнення) медійного простору та простору війни. Так само як ракета здатна вразити будь-яку точку на мапі воєнних дій, так і для медіа не існує меж для трансляції відео та радіорепортажів з місця подій. Транспарентність просвічує всі воєнні дії та унеможлиблює приховування воєнних злочинів. Анонімність воєнного злочину з її гаслом «війна все спише» перестає уособлювати її характер. Майже одразу після скоєння злочину стають відомі імена його учасників. Так, імена, прізвища та військові звання льотчиків, які брали участь у обстрілі міст, стають відомими, і списки особового складу тієї чи іншої ескадрильї публікуються у соціальних мережах.

Оскільки одна й та сама подія транслюється багаторазово соціальними мережами, вона створює «гіперпростір багаторазового заломлення», а простір війни відповідно стає неевклідовим.

Легітимація війни за допомогою слова

Війна починається з її оголошення, такого собі символічного акту, який передуює переходу до реальних дій. Він означає розрив у звичайній комунікації та перехід до комунікації іншого рівня. Він створює протокол, за яким відзначається початок воєнних дій і цим самим створюється можливість їх закінчення.

Класичною формою легітимації війни є відоме нам з історії оголошення війни князем Святославом, який, за словами літописця Нестора, «посылаше к странамъ глаголя: хочу на вы ити» (посилав в інші землі, кажучи: хочу на вас йти). У сучасній війні, яку веде РФ проти України, цей символічний акт відсутній, створюючи тим самим особливі рамки комунікації.

Як зазначає О. Бадью, «слово «війна» надто заслужене, воно заброньоване для з'ясування відносин між державами. Навіть упродовж нескінченної та надзвичайно запеклої колоніальної

війни проти алжирських патріотів, на яку було піднято сотні тисяч солдатів, які змінювали один одного, французькі уряди, від Міттерана до де Голля, говорили про «підтримання порядку» та «умиротворення». Ще й сьогодні, використовуючи проти чеченських націоналістів ті самі засоби, що й французи в Алжирі сорок років тому (систематичні тортури, табори, знищені села, звалтовані жінки тощо), Путін намагається не згадувати про війну» [Бадью, 2003: с. 36].

Оскільки ця війна ніколи й не починалася, то вона й не має кінця. У наші дні медійне рішення бере гору над реальним. Для боротьби з страхом реального створено гігантський апарат симуляції. Завдяки масмедіа ми вже не уявляємо реальної події. Клаузевіц заявляв, що «війна є продовженням політики іншими засобами», для Бодрійяра ж війна – це відсутність політики, яку продовжують іншими засобами.

Тому інформація «у режимі реального часу» є ілюзією реального, передаючи на телеекран зображення, яке приховує свій сконструйований характер.

Зникнення інакшості

Дискурс війни намагається обґрунтувати себе через протиставлення інакшості, але наштовхується на її вислизаючий характер. Не можна вести війну із собою. Ворогом має бути Інший. Його інакшість має бути засвідчена та легітимована. Сучасна риторика війни грузне у визначенні інакшості. Для російських масмедіа Інший – це фашист, націоналіст, бандерівець. Проте це звинувачення у фашизмі використовується обома сторонами конфлікту. Для кожної зі сторін, що бореться, інший (противник) виступає як фашист, мілітарист тощо. Така ідеологічна нерозрізненість вимагає від масмедіа пошуку іншої ідентичності, яка б легітимувала воєнні дії. Тому відмінність опускається до рівня національної відмінності, українці воюють з росіянами, однак і ця відмінність не може знайти собі субстанційну підставу, оскільки розмивається різними обставинами. Наприклад, наявність в українській армії російськомовних вояків, велика кількість загиблих російськомовних громадян в окупованих українських містах.

Дискурс війни неспроможний обґрунтувати самого себе, відмінність, на яку він може опертися, зникає. Противник в особі путінського режиму не в змозі уявити Іншого і, отже, вести війну з ним персонально. Те, з чим вони воюють, це – інакшість Іншого, яка фіксується у наборі номінацій «бандерівець», «фашист», «націоналіст». Те, чого прагне противник – редукація цієї інакшості, навернення у свою віру, і якщо редукація виявиться неможливою, то знищення.

Масмедіа про початок війни РФ проти України

Масмедіа відтворюють реакцію на початок війни як чисте породження шокового ефекту. Сама подія виявилася повністю нераціоналізованою, вирваною з контексту, з дискурсивних умов, з будь-якого зчеплення з попередніми сценами чи конкретними причинами. Вона виявила політичну порожнечу, марність будь-яких «чому?», що його супроводжують. Масмедіа констатують неможливість звести подію-катастрофу до умов історичної оповіді та життєвого досвіду.

Спроба визначити політичне значення події стикається з такими її характеристиками, як «незбагнення», «безпрецедентність», «катастрофічність», «епохальність».

Відповідно створюється кілька наративів війни. Перший стверджує, що війну розв'язала психічно хвора особа світового масштабу. Гіпотеза про психотичного монстра дає змогу приглушити збентеження, викликане цим нападом. Але політичного психозу немає.

Друга гіпотеза бачить у війні своєрідний «безкорисливий вчинок». Адже будь-яке воєнне зіткнення передбачає певну мету: не просто приєднання території, а певні бонуси. Тут можна побачити чистий «перфоманс», чисте експериментування зі здатністю викликати страх і трепет серед публіки, чистий миттєвий ефект, поза всяким (політичним) уявленням про отриманий прибуток, виграну битву, без змін у співвідношенні сил.

Третя гіпотеза відмовляється виявляти риси політичної дії (суб'єкт, оголошені цілі, колективна здатність), намагаючись розшифрувати подію в іншому вимірі.

Війна в іншому вимірі. Порушення дискурсу

Подія перебуває у конфлікті з мовою, якою її намагаються осмислити, і їй доволі важко зв'язати слово і дію. Таке ускладнення з мовою відбиває реальну ситуацію, у якій перебуває велика група людей РФ, які їй симпатизують і підтримують війну, завдяки чому вони отримують невербальний спосіб висловлювання своїх поглядів. Тому подію складно інтерпретувати, оскільки від самого початку вона не лежить у формі дискурсу, а є її порушенням.

Невипадково найбільше війну підтримують люди віком п'ятдесят років і старше. Саме вони є свідками розпаду Радянського Союзу, який сприймається ними як Батьківщина, як зрозуміле місце спільного існування. Місце уявної єдності перетворюється на відкрите протистояння і розкол різних національних груп, які прагнуть обрати самостійну політичну позицію.

Позиція людей, які ностальгують за Радянським Союзом, позбавлена можливості бути визнаною, вона відсутня у просторі взаємної легітимації та множинності точок зору. Ми тут стикаємося з особливим невимовним досвідом людей у різних його втіленнях, який зазнає поразки в тому, щоб його почути, у тому, щоб визначити своє місце в полі людського різноманіття, зробити себе видимим, а свою позицію чи точку зору – прийнятною. Адже в багатьох республіках політичне гасло щодо відновлення Радянського Союзу стало кримінально караним.

У різних частинах колишнього Союзу, що розпався, виявилися люди, характерними рисами яких є невміння виразно викласти свою думку, нездатність змусити бути почутими, спроможних радше кричати, лаятись, обсипати прокльонами, аніж складно і логічно розмірковувати й аргументовано доводити. Це невміння членороздільно викласти думку повторюється у промовах політичного керівництва РФ. Так, на виставці, присвяченій 350-річчю Петра I у Петербурзі, Путін бачить себе продовжувачем імперської політики Петра I, завдяки якій цар не захоплював, а «повертав» сусідні землі.

Оскільки подія перебуває у конфлікті з мовою, вона може несуперечливо висловити себе в політичному дискурсі. Тому

ми спостерігаємо перманентні зміни цілей воєнної «операції», про які заявляє політичне керівництво РФ. Цілі воєнної «операції»: «у наші плани не входить окупація українських територій»; «денацифікувати, взяти Київ, зупинити НАТО»; «звільнити Україну, зачистити її від нацистів»; «захистити людей, які впродовж восьми років зазнавали знущання та геноциду з боку київського режиму»; «притягти нинішніх діячів, маріонетковий режим до відповідальності за скоєні злочини проти мирних громадян РФ»; «проведення спеціальної військової операції з демілітаризації та денацифікації України для того, щоб, звільнившись від цього гніту, українці самі вільно могли визначати своє майбутнє»; «захистити Російську Федерацію від військової загрози, що створюється країнами Заходу, які прагнуть використати український народ у боротьбі проти нашої країни»; «покласти край будь-якій війні, яка могла б відбуватися на українській території або походити з української території»; «СВО покликана покласти край безоглядному розширенню та безоглядному курсу на домінування США та під ними решти західних країн на міжнародній арені».

Наведені висловлювання Путіна та інших політиків про війну в Україні – це голос осіб, які не мають свого голосу, не мають свого місця у просторі взаємної легітимізації позицій та точок зору. Завжди є невимовний досвід людей, який зазнає невдачі у тому, щоб бути почутим, щоб знайти своє місце у прийнятній позиції Іншого.

Мова війни, якою говорить Путін, це мова тих, хто не має свого голосу, і цю мову підхоплюють пропагандистські масмедіа. Вони нав'язують його масам, а ті його приймають інтуїтивно. У силу своєї підпорядкованості їм нав'язують певну мову та певні поняття. Труднощі з мовою перешкоджають складанню несуперечливої картини світу, і ця перешкода посилює особливу жорстокість цієї групи людей, яка від словесного збентеження переходить до різких жестів або до війни.

Подія 24 лютого: розрив символічного устрою

Війна 24 лютого торкнулася існуючого режиму відносин між символічним і реальним. Найявні способи символізації виявилися неспроможними сприйняти подію і виявили дефект

у відносинах реального і символічного. Війна продемонструвала подію несимволізованої реальності та поставила перед масмедіа завдання забезпечити його символічне сприйняття.

Вирішальним пунктом визначення місця розриву стає рецесія події, здатність забезпечити його символічне сприйняття. Початок війни, коли ракетних ударів було завдано по всій території України, а на окупованих територіях творилися звірства та насильство, зумовив символічний розрив, заскочив зненацька здатність до символізації.

Російсько-українська війна продемонструвала збій у здатності європейської спільноти користуватися своїми традиційними символічними орієнтирами, включати подію в рамки, в яких вона представляє своє ставлення до себе, до інших та до Іншого. Відбувається спроба переосмислити конфлікт в етичних і релігійних термінах: битва добра зі злом, цивілізації та варварства.

Нездатність до символізації змушує суспільство компенсувати цей недолік закликами до консолідації перед подією, що загрожує існуванню суспільства. Спроба осмислити подію в етичних термінах призводить до нівелювання відмінностей політичного з властивими йому відмінностями між соціальними групами та класами.

Місце символізації політичної події зайняв консенсус, який будується на нейтралізації політичного дискурсу, на прирівнюванні політичної організації до співтовариства фізичної та моральної організації населення. Співтовариство природно об'єднане етичними цінностями, і відбувається певний регрес переведення політичного співтовариства (розбіжність інтересів) до етичного.

Є два основні способи символізувати співтовариство: один представляє його як суму частин (ми всі маємо об'єднатися, щоб вистояти перед подією), а інший визначає суспільство як групи людей, що конфліктують. Брак символізації події призводить до необхідності символізувати співтовариство лише як акумулювання інтересів її складових груп та індивідів.

В образі України сформувалося уособлення абсолютної жертви, жертви нескінченного зла, яка вимагає постійного

відшкодування. Так склалося абсолютне, позаюрیدичне право жертви нескінченного Зла з його вимогою оголосити РФ країною – спонсором тероризму.

З боку противника сформувався світ зла, у якому несправедливості немає кінця і може йтися лише про смертельну війну. Оскільки з Путіним неможливо домовлятися, складається сценарій нескінченної війни цивілізації проти тероризму, Добра проти Зла.

На зміну юридично-політичній символізації поступово приходять етико-поліцейська символізація життя так званих демократичних спільнот та їх відносин з іншим світом, що ототожнюються виключно з нероздільним пануванням етнічних і фундаментальних сил.

Тож слід зазначити: ставлення до війни як симулякру ґрунтується на тому, що немає реальної мети війни, відсутня ідеологія війни. Ця ідеологія намагається сформуватися, але не встигає й одразу руйнується сама в собі, оскільки забезпечується суперечливими наративами.

Масмедіа намагаються всіх налякати та тримати у стані збудження, тому нескінченно повторюються загрози хімічної атаки, світової війни, ядерного удару. Відтак залишаються актуальними слова Ж. Бодрійяра про стратегію нашої поведінки стосовно масмедіа: «Не піддаватися правдоподібності будь-якої інформації, будь-якого образу, хоч би якими вони були. Бути віртуальнішим за самі події, не намагатися відновити істину, у нас немає для цього жодних засобів, але не давати себе обдурити, а для цього – занурити у віртуальність, звідки вони й походять, війну та всю інформацію. Обернути систему апотропії проти себе. Бути метеочутливим до дурості та брехні як до поганої погоди» [Бодрійяр, 2016: с. 68].

Джерела

Бадью, А.(2003). *Философские соображения по поводу нескольких недавних событий*. В.: *Мир в войне: победители / побежденные*. Москва: Фонд «Прагматика культуры».

Бодрийяр, Ж. (2016). *Дух терроризма. Войны в заливе не было*. Москва: РИПОЛ классик.

Розділ 2

ЗАГРОЗИ І РУЙНУВАННЯ

2.1. Змінені війною ландшафти як соціальна проблема

Останніми роками в соціальних дисциплінах вирізняється напрям досліджень, змінених війною ландшафтів. Колишні поля боїв, воєнної агресії містять органічні матеріали, неорганічні уламки, створюючи нестабільний тип місцевості, де залишки війни можуть становити небезпеку, сприяти деградації середовища [Arensen, 2021]. Відбудова, рятування понівеченого, зруйнованого війною середовища стає соціальною проблемою – викликом для громадян, територіальних громад, урядовців і політиків.

Воєнна агресія РФ, з самого її початку у 2014 р. створила серед інших загроз проблеми руйнування екосистем, порушення нормального функціонування соціальної і культурної інфраструктури регіонів України. Бойові дії в Луганській і Донецькій областях 2014–2015 рр. призводили до пошкодження процесів генерування електроенергії, ліній електропостачання, водопостачання. Обстріли, мінування доріг, інших частин землі забирали життя цивільного населення, в тому числі й після активної фази війни. У багатьох районах спостерігали ознаки екологічних руйнацій і катастроф – після пожеж, затоплень шахт, пошкодження каналізаційних стоків.

Напад РФ на Україну 24 лютого 2022 р. поширив цю ситуацію практично на всю територію країни, яка постійно зазнає ракетних та інших видів обстрілів. У місцях активних бойових дій масштаб руйнувань екосистем, інфраструктури є величезним і з кожним днем збільшується. Фізичний (матеріальний), соціальний і культурний простори країни і окремих її місць, які тісно пов'язані між собою, постійно зазнають руйнівних впливів, змінюються, трансформуються, втрачаючи звичні характеристики і набуваючи нових.

Соціальні й культурні практики можливо здійснювати лише за умови безперешкодного функціонування інфраструктури, безпечного природного та соціокультурного середовища. Матеріальне аранжування більшості практик сучасних людей пов'язане із використанням централізованого постачання води, електроенергії, опалення осель. Важко уявити нормальне життя без регулярного надання і функціонування соціальних послуг – постачання продуктів, ліків, медичної допомоги, пенсій, заробітної плати тощо. Важливою для підтримання соціальних відносин різного рівня є інформаційно-комунікативна інфраструктура – теле-, радіозв'язок, Інтернет.

Окупація територій, бойові дії у містах і селах призводять до того, що цивільні люди не мають регулярного доступу до води, голодують, їм недоступні необхідні ліки й медична допомога. Тисячі людей пережили жах у холодних, не призначених для переховування підвалах, рятуючись від обстрілів. Багато громадян загинули у намаганнях самостійно вийти / виїхати з районів бойових дій чи окупованих територій.

Велика кількість міст, селищ, сіл перетворені майже повністю на руїни. Мешканці квартир, будинків (ті, хто вижив чи встиг евакуюватися) стають безхатьками, в одну мить втративши оселю і майно. Населені пункти потребують відновлення водо-, електро-, газопостачання, ремонту вцілілих будівель, розмінування величезних територій – доріг, земельних (сільсько-господарських угідь), лісів, парків, скверів.

Так, у Чернігові знищено повністю 10 тис. квартир і 135 приватних будинків. Частково пошкоджено 635 будинків і 40 тис. квартир. За словами місцевої мешканки, *«зараз ідеш центром, дивишся, ніби все гарно: алейка, квіточки цвітуть. А повернеш голову – а там розбитий готель «Україна», без даху, весь у тріщинах; кінотеатр «Україна» побитий; Молодіжний центр знищений. Трошки далі – розбомблені будинки і багатопверхівки, в які попало. На кладовищі Яцево навіть не знаю, чи пам'ятники вціліли. А далі повністю потрощена Новоселівка, там 250 будинків зруйновано. Просто жах»* [Цвіт Чернігівщини, 2022].

Наслідкам матеріальних руйнацій намагаються запобігти відповідні організації і служби (зокрема, пожежні команди,

співробітники Державної служби з надзвичайних ситуацій). Соціально-матеріальні збитки (втрата майна, матеріальної інфраструктури держави та її територіальних громад) супроводжуються падінням рівня соціального забезпечення індивідів і громад, їх збіднінням. Руїнування України як держави, фізичне знищення її громадян, загарбання територій та ресурсів – це, власне, і є основні завдання розв'язаної РФ війни.

Урядові й дослідницькі організації фіксують масштаби руйнування територій, у тому числі з метою оцінки необхідних коштів на відновлення, пошуку шляхів компенсації збитків постраждалим громадянам, містам, територіальним громадам, розробки проєктів відновлення змінених війною територій та інфраструктури. Заходи з оцінювання матеріальних втрат урядовими і дослідницькими організаціями, спеціальними експертними групами дають змогу показати масштаби руйнувань як соціальної проблеми, донести цю інформацію до стейкхолдерів, донорів на міжнародному рівні, підприємців, меценатів. Те, що таку активність проводять під час активних бойових дій у країні, свідчить про інституційну стійкість держави.

До фіксації руйнувань залучають громадян, які можуть онлайн надати свідчення про пошкодження конкретних об'єктів на спеціальному сайті. Цей сайт (<https://damaged.in.ua>) є проєктом Київської школи економіки за підтримки Офісу Президента України, Міністерства економіки, Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, Міністерства інфраструктури та Міністерства розвитку громад та територій. Аналітики оновлюють розрахунки щодо кількості втрачених і пошкоджених об'єктів та вартості їх відновлення (*табл. 1*).

Згідно із аналітичними даними Київської школи економіки станом на 5 вересня з початку війни пошкоджено та зруйновано 412 промислових підприємств, у тому числі з урахуванням великих і середніх об'єктів у східних і південних областях України. Сума збитків, завданих підприємствам і промисловості, становить 9,7 млрд доларів. Кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів, які надають соціальні послуги, стано-

Таблиця 1

**Оцінки пошкодження фізичної інфраструктури України
з початку воєнних дій у разі повного руйнування об'єктів
(станом на 08.06.2022)**

<i>Об'єкти інфраструктури</i>	<i>Обсяг, шт/км</i>
Дороги	23,9 тис. км
Житлові будинки	39379 млн кв. м
Активи підприємств, промисловість	256
Цивільні аеропорти, одиниць	11
Залізнична інфраструктура та рухомий склад	6,3 тис. колій / 41 міст
Мости та мостові переходи	304
Заклади охорони здоров'я	656
Заклади середньої та вищої освіти	1177
Земельний фонд, га	4,7 тис. га
Порти та портова інфраструктура	4
Військові аеродроми	12
Адміністративні будівлі	111
Дитячі садки	668
Релігійні споруди	141
Торгові центри	20
Культурні споруди	203
Складська інфраструктура	198
Нафтобази	227
Літак АН-225 «Мрія»	1
Рітейл	2910
Легкові автомобілі, тис.од.	104,9

Джерело: [За останніми обрахунками..., 2022].

вить 141. Найбільша частина в загальній сумі збитків стосується житлового фонду та інфраструктури – 72%. Сумарно збитки цих двох сфер експерти проєкту оцінюють у 82,9 млрд доларів. З початку війни пошкоджено, зруйновано або захоплено щонайменше 15,3 тис. багатоповерхівок, 115,9 тис. приватних будинків, 44 соціальні центри, 1118 закладів середньої освіти, 1991 магазин, 593 аптеки, 188,1 тис. приватних автомобілів, 9,5 тис. автобусів, 492 трамваї та тролейбуси, 978 медичних закладів, 511 адміністративних будівель [Загальна сума прямих збитків., 2022].

Зміни культурних ландшафтів унаслідок війни

До культурної інфраструктури в широкому сенсі відносять заклади культури, дозвілля, релігійні споруди, заклади освіти, виховання, науки тощо. Культурна інфраструктура є частиною фізичної інфраструктури країни, всі елементи якої є взаємопов'язаними і функціонують у комплексі. Станом на 5 вересня 2022 р. через бойові дії пошкоджено або зруйновано 1153 культурні, спортивні та туристичні об'єкти, чим завдано збитків на 2 млрд доларів. За кількістю зруйнованих і пошкоджених закладів культури, спорту та туризму найбільше постраждали Київська, Донецька, Луганська, Харківська, Миколаївська та Запорізька області [Загальна сума прямих збитків, 2022].

Російська пропаганда звертається у своїх обґрунтуваннях агресії до теми захисту традиційних, православних цінностей, відмови від «чужорідних» цінностей умовного «Заходу». Проте ці кліше не убезпечують від руйнування церковні споруди, в тому числі православні храми, старовинні й новітні. За спостереженнями фахівців Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, за перший місяць війни відбувалися руйнації не менше двох релігійних споруд кожного дня [On average two per day, 2022]. Ця інституція розміщує на своєму сайті фотофакти, карту зруйнованих і пошкоджених релігійних споруд. За підрахунками, станом на 20 вересня 2022 р. були знищені або зазнали руйнувань внаслідок воєнної агресії РФ 270 релігійних споруд, а також освітні та адміністративні будівлі релігійних спільнот України. Найбільша кількість зруйнованих релігійних споруд – у Донецькій (67) і Луганській (58) областях, а також Київській області (43), Харківській області (35) – *табл. 2* [Сім місяців повномасштабного вторгнення, 2022].

Фіксування заподіяних руйнувань і завданих збитків здійснюють фахівці й інших галузей. Українська бібліотечна асоціація спільно з благодійним фондом «Бібліотечна країна» фіксують на своїх інтернет-сторінках пошкодження, яких зазнали бібліотеки від російсько-української війни. Український інститут книги протягом шести місяців війни провів два опитування українських бібліотекарів і видавців

Таблиця 2

Кількість ушкоджених внаслідок агресії РФ релігійних споруд за областями (станом на 20 вересня 2022 р.)

Область	Загалом	УПЦ	ПЦУ	УГКЦ	РКЦ	Протестантські	Свідки Єгови	Юдаїзм	Іслам
Вінницька	1	1							
Дніпропетровська	4	2					2		
Донецька	67	32	3	1	1	9	17	1	3
Житомирська	5	2	1			1	1		
Запорізька	8	2				1	4	1	
Київська	43	19	7	1	1	6	9		
Луганська	58	41	1	1		6	8		1
Львівська	2		1				1		
Миколаївська	10	2	1		1		6		
Одеська	1	1							
Сумська	13	8	1			3	1		
Харківська	35	16	4		1	1	9	3	1
Херсонська	10	2				1	7		
Чернігівська	13	8	2			2	1		
14 областей	270	136	21	3	4	30	66	5	5

щодо стану приміщень, фондів, безпеки працівників тощо. Відповіді надали 2899 бібліотек. З цієї кількості 82 бібліотеки взагалі не мають можливості працювати, 25 – частково. Пошкоджено або зруйновано приміщення 56 бібліотек. Працівники 12 закладів перебувають у небезпеці (бібліотеки знаходяться на території ведення бойових дій); 264 – у відносній безпеці. З відповідей, які надали 258 видавців, впливає, що 191 українське видавництво продовжує свою діяльність за всіма напрямками, 39 – за кількома, 28 видавців не можуть відновити свою діяльність. На початок липня працівники 228 видавництв перебували у безпеці; працівники 30 видавництв або перебувають на фронті, або не виїхали із зони, де ведуться бойові дії [Звіт діяльності, 2022, с. 12–14].

Узагальнювальну роботу із фіксації руйнувань і оцінювання втрат культурних об'єктів проводить Міністерство культури та інформаційної політики України. На сайті Міністерства створено оновлюваний реєстр втрачених і пошкоджених об'єктів культурної спадщини у вигляді сторінки «Зафіксовані воєнні злочини», а також надано електронну форму для надсилання інформації громадянами щодо скоєння злочинів у цій сфері (<https://culturecrimes.mkp.gov.ua>). Міністерство наводить перелік злочинних дій щодо культурної спадщини: пошкодження старовинних будівель (пам'яток архітектури), історичних кладовищ, пам'ятників, релігійних споруд, творів мистецтва, пам'яток природи, будівель закладів культури – театрів, музеїв, бібліотек та ін.; руйнування археологічних об'єктів – курганів, валів давніх земляних укріплень, місць розкопок; факти поранення / загибелі цивільних осіб внаслідок застосування сили та зброї окупантом за спроби пошкодження культурних об'єктів; захоплення майна, пограбування окупаційними силами музеїв, бібліотек та інших закладів культури. Вказується, що ці дані можуть бути використані як докази для кримінального переслідування причетних до злочинів відповідно до українського законодавства у Міжнародному кримінальному суді в Гаазі та спеціальному трибуналі після його створення. Фрагмент реєстру пошкоджених чи знищених внаслідок війни об'єктів культурної спадщини наведено у *таблиці 3* [Зафіксовані воєнні злочини, 2022].

Наочно масштаби і регіональний розподіл руйнувань культурної інфраструктури демонструють мапи, які складають і оновлюють різні аналітичні центри. Так, станом на початок червня 2022 р. найбільшу кількість руйнувань культурної інфраструктури зазнали Харківська область (96 об'єктів), Київська область (82 об'єкти), Луганська область (77 об'єктів) – *рисунок 1* [За останніми обрахунками, 2022].

За оцінками, станом на червень 2022 р., в умовах ракетних обстрілів всієї території, бойових дій, окупації територій сходу і півдня країни, 12,5 млн жителів 6 областей країни (Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Харківська, Херсонська області) втратили доступ до культурних послуг, а ще 13 млн

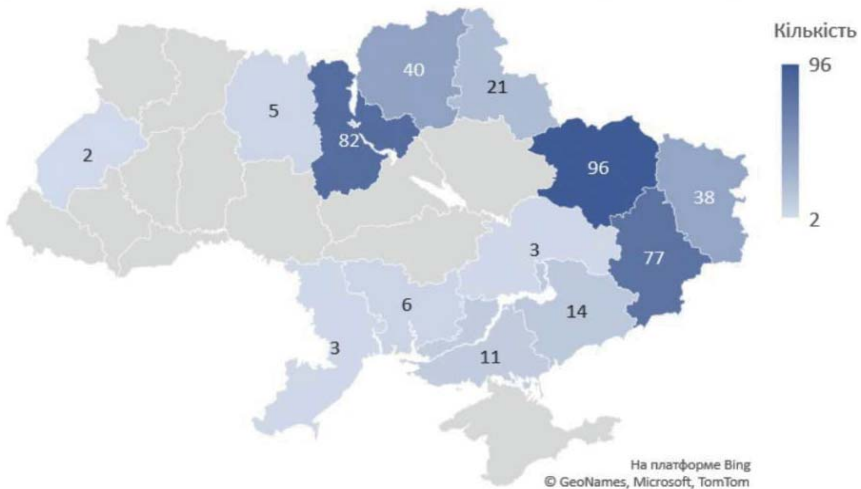

Таблиця 3

Пошкоджені/ знищені об'єкти культурної спадщини внаслідок війни, Київська область (фрагмент реєстру пошкоджень)

<i>Район, назва населеного пункту</i>	<i>Назва об'єкта</i>	<i>Опис об'єктів</i>	<i>Опис пошкодження</i>	<i>Дата події</i>
Бородянський, смт Бородянка	Палац культури ім. Т. Г. Шевченка (сучасна будівля)	Театри та будинки культури	Під час окупації внаслідок обстрілів пошкоджено фасади, вікна, двері та інтер'єри	31 березня 2022
Броварський, с. Заворичі	Георгіївська церква (будівля 1878 р.)	Пам'ятка Релігійні споруди Старовинні будівлі	Внаслідок артилерійського обстрілу згоріла пам'ятка архітектури (щойно виявлений об'єкт культурної спадщини) – дерев'яна церква святого Георгія	7 березня 2022
Броварський, с. Лук'янівка	Вознесенська церква (будівля 1879 р.)	Пам'ятка Релігійні споруди Старовинні будівлі	Внаслідок обстрілу з танка та наступної пожежі повністю знищено пам'ятку архітектури (щойно виявлений об'єкт культурної спадщини) – дерев'яну Вознесенську церкву	25 березня 2022
Броварський, с. Перемога	Церква Різдва Пресвятої Богородиці (будівля 1892 р.)	Пам'ятка Релігійні споруди Старовинні будівлі	Внаслідок артилерійського обстрілу пошкоджено фасади, вікна, двері та інтер'єр пам'ятки архітектури (щойно виявлений об'єкт культурної спадщини) – дерев'яної Церкви Різдва Пресвятої Богородиці	27 березня 2022
Бучанський, м. Буча	Архів-бібліотека фонду В'ячеслава Чорновола (сучасна будівля)	Бібліотеки	Внаслідок обстрілів під час окупації майже повністю знищено сучасний житловий будинок, в якому зберігався архів-бібліотека Фонду. Збірник архіву знищено під час пожежі будинку.	31 березня 2022

Джерело: [Зафіксовані воєнні злочини, 2022].

Рисунок 1. Мапа пошкоджених внаслідок війни культурних, релігійних, спортивних об'єктів, станом на 08.06.2022 р.

людей з 7 областей обмежені в їх отриманні принаймні наполовину [Звіт про прямі збитки, 2022, с. 23].

Значних втрат зазнала освітня і наукова інфраструктура, що перешкоджає функціонуванню діяльності закладів освіти різного рівня, наукових установ. Понад 2 тис. освітніх закладів постраждали внаслідок війни, у тому числі станом на червень зруйновано 196 та пошкоджено 1856 об'єктів освітньої інфраструктури. Заклади освіти були пошкоджені у 18 областях, найбільша кількість пошкоджено шкіл (961) і дитячих садків (690). Прямі задокументовані збитки від руйнування закладів освіти оцінюють у 3,5 млрд доларів [Звіт про прямі збитки, 2022, с. 21]. За попередніми експертними підрахунками, було знищено, пошкоджено чи вилучено на потреби ЗСУ 117 об'єктів рухомого і нерухомого майна 34 інститутів / закладів НАН України, відповідно попередня загальна оцінка втрат становить 214 млн грн [Звіт про прямі збитки, 2022, с. 22].

Отже, активна фаза російсько-української війни завдає величезних втрат економіці країни, системі функціонування соціальної, культурної, освітньої інфраструктури, необхідної для забезпечення життєдіяльності суспільства. Ста-

ном на вересень 2022 р. за спільною оцінкою Уряду України, Європейської Комісії та Світового банку на відновлення і реконструкцію нашої країни потрібно залучити щонайменше 349 млрд доларів і ця сума зростатиме у випадку продовження воєнних дій [Україна. Швидка оцінка..., 2022].

Соціальна проблема змінених війною ландшафтів є складним викликом для стійкості держави, особливо в умовах поточних бойових дій, обстрілів всієї території країни, відновлення життєдіяльності звільнених від окупації територій. Постійний контроль і підтримка функціонування критичної інфраструктури, розмінування територій, надання тимчасового житла потерпілим разом із зусиллями щодо фіксації руйнувань, оцінювання збитків, пошуків ресурсів для післявоєнної відбудови і реновації середовища – все це є важливими елементами інституційного вирішення соціальної проблеми змінених війною ландшафтів.

Джерела

Загальна сума прямих збитків інфраструктури зросла до 114,5 млрд доларів (2022). 8 вересня 2022. Отримано з: <https://kse.ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-infrastrukturi-zrosla-do-114-5mlrd/>)

За останніми обрахунками загальна сума прямих збитків інфраструктури становить 103,9 млрд доларів (2022). Отримано з: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/za-ostannimi-obrahunkami-zagalna-suma-pryamich-zbitkiv-infrastrukturi-stanovit-103-9-mlrd/>)

Зафіксовані воєнні злочини. Міністерство культури та інформаційної політики України (2022). Отримано з: <https://mkip.notion.site/mkip/7be52d2803994651a23a220a8ed85f1c?v=6ea517f19a8944f9a902a50156656eea>

Звіт діяльності Українського інституту книги за півроку війни (2022). 24/02-24/08/2022. Київ. Отримано з: <https://drive.google.com/file/d/1D4ZfVrcaCFo-vrrHaAFWdL9eGd2h/view>

Звіт про прямі збитки інфраструктури, непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України, та попередня оцінка потреб України у фінансуванні відновлення (2022). Звіт Робочої групи з аудиту збитків Національної ради з відновлення України від наслідків війни. Київ. 73 с.

Розділ 2. ЗАГРОЗИ І РУЙНУВАННЯ

Сім місяців повномасштабного вторгнення росії: агресор завдав руйнувань щонайменше 270 спорудам релігійних спільнот в Україні (2022). 21 вересня. Отримано з: <https://dessa.gov.ua/ussia-ruined-at-least-270-religious-sites/>

Україна. Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення (2022). Пресреліз. Серпень 2022. Світовий банк, Уряд України, Європейська комісія. 269 с.

Цвіт Чернігівщини. Частина I. Розбомблені. (2022). Отримано з: https://lb.ua/society/2022/05/27/518043_tsvit_chernigivshchini_chastina_persha.html

Arensen, L. (2021). Living with landmines: Inhabiting a war-altered landscape. *Journal of Material Culture*. 27(2). <https://doi.org/10.1177/1359183521997506>

On average two per day: Russia's war against Ukraine damaged and ruined at least 59 spiritual sites in at least 8 regions of Ukraine (2022). 25 березня. Retrieved from: <https://dessa.gov.ua/on-average-two-per-day/>

2.2. Соціально-екологічні ризики російсько-української війни

Під соціально-екологічним ризиком розуміється ймовірність настання події, викликаній негативним впливом людської діяльності, надзвичайними ситуаціями техногенного характеру, що має несприятливі наслідки для природного та соціального середовища. З урахуванням предмета цієї розвідки доцільно трактувати сприйняття соціально-екологічних ризиків як оцінку передбачуваних екологічних небезпек для стабільного співіснування людської спільноти та природного середовища, певної екоатрибутивної практики, яка в громадській думці сприймається як загроза для індивідуального життя та нормального функціонування суспільства.

З початку російсько-української війни у лютому 2014 р. українське суспільство перебуває в стані надзвичайності, або «emergency» – призупинення налагоджених соціальних і культурних порядків, тимчасового скасування раніше чинних правил. Крайнім проявом «emergency» стало введення 24 лютого 2022 р. на всій території України воєнного стану як необхідної організаційної контрвідповіді на повномасштабне вторгнення російської армії.

Гібридна сутність російсько-української війни полягає у переході від симетричної до асиметричної війни шляхом поєднання політичної, економічної, інформаційної та екологічної кампаній.

Відбувається мобілізація людей і ресурсів, руйнація частини виробничих потужностей і скорочення національного багатства, зміна геополітичної ситуації, масове поховання загиблих, необхідність переселення постраждалих, інформаційне забезпечення (контрпропагандистське прикриття). В екстремальних умовах війни дії спрямовані на руйнування вузлів управління. Відтак державна система органів екологічної політики значною мірою втратила функції атрибуту організаційної структури інституту екологічної безпеки. Неконтрольованим продуцентом надлишкових соціально-екологічних ризиків стали активні бойові дії на значній території нашої країни.

Стрес-тест несучої здатності довкілля

Згідно з Новою екологічною парадигмою⁶ зовнішні екологічні обмеження людської діяльності інтерпретуються як соціальні факти, тобто як внутрішні соціальні регулятори суспільного життя. Хоча людські творіння наділені унікальними характеристиками (культура, технології тощо), вони взаємопов'язані з іншими творіннями й залучені в глобальну екосистему. Людська поведінка перебуває під впливом не тільки соціальних і культурних чинників, а й складної системи зв'язків природи, тому цілеспрямовані соціальні дії мають безліч непередбачуваних наслідків. Хоча людські творіння діють у біофізичному середовищі начебто незалежно від нього, останнє накладає фізичні й біологічні обмеження на людську діяльність. Відтак намагання людей самотужки підвищити несучу здатність довкілля не відміння екологічних законів [Catton&Dunlap, 1980: p. 34].

Усі популяції організмів, включно з людиною, використовують довкілля принаймні у трьох відношеннях. Метаболізм вимагає, щоб кожна популяція мала джерело енергії, простір для життєдіяльності і місце для захоронення відходів. Усі біологічні організми створюють навантаження на природне середовище, тим самим змінюючи його здатність підтримувати життєдіяльність, поглинання і перетворення відходів. Несучу здатність (*carrying capacity*) довкілля для даного виду організмів, і відповідного способу життя, можна визначити як максимально можливе, постійно додане навантаження – тобто навантаження, незначне перевищення якого може зруйнувати здатність природного середовища підтримувати даний біологічний вид [Dunlap&Catton, 1992–93].

У сучасному глобалізованому світі для низки країн існує можливість обійти проблему перевищення несучої здатності своєї території за рахунок «невидимої» несучої здатності – тобто тієї, яка розташована в інших країнах. Необхідні для такої держави продукти харчування лише частково надходять з «видимих площ», тобто фактичних земельних угідь, розташо-

---

⁶ Нова парадигма на протигагу антропоцентричної парадигми, що ґрунтується на винятковості місця людини серед решти земних творінь. Докладніше див. Стегній О. Соціологічне прочитання природи. Київ, 2012. С.51–52.

ваних всередині країни. Натомість значна частина надходить у результаті експорту. Георг Боргстрем ввів поняття «вдавані площі» (ghostacreages) на позначення віртуальних площ, потрібних таким державам для забезпечення продуктами харчування свого населення, які вони вимушені імпортувати, покриваючи нестачу своєї несучої здатності [Engh, 2020].

Повномасштабна війна РФ проти нашої країни спричинила зменшення скорочення пропозиції з продажу зерна та зробила його істотно дорожчим по всьому світу, тим самим загрожуючи міжнародній продовольчій безпеці, насамперед країн Африки та Азії.

Поняття несучої здатності докільля означає не тільки рівень граничного навантаження на нього, а й виокремлення «енергії розпаду», тобто удару по розташованих у природному середовищі суб'єктах та інститутах, які ніколи повністю не повернуться до початкового стану. З цього приводу Вільям Р. Каттон влучно зауважив, що «забруднення» не варто розглядати як просту незручність або свідчення несприйнятливості людей індустріального світу до естетичних цінностей, бо насправді це сигнал з екосистеми про «порушення середовища проживання» [Catton, 1982: p. 176].

В умовах сучасної війни середовище проживання насичується і перенасичується сторонніми предметами і речовинами, які не можуть бути з часом ним асимільовані. У цьому сенсі сучасна війна означає поступове перетворення природного середовища проживання в штучне, непридатне для життя, з потребою постійного догляду і спостереження. Понад це, перевищення несучої здатності трансформує середовище з поглинача (нейтралізатора) шкідливих речовин в їх виробника.

Сучасна війна – це також руйнування усталених соціально-біологічних систем, зниження рівня екосистемності суспільства, тобто зменшення самопідтримованості суспільства і збільшення потреби в ресурсах для підтримки екологічної системи в робочому стані. Війна руйнує сформовані метаболічні ланцюги підтримки життєдіяльності окремої людини і спільноти, створює ефект прискореного негативного відбору. Одна частина людей гине, зазнає поранень, інша перебуває в стані дистресу або рятується втечею.

Водночас реакція українського суспільства на сучасну війну як виняткову ситуацію, що стає історично значущим моментом, вирізняється максимальною мобілізацією «суб'єктності інтеракційних мереж» [Штомпка, 2022: с. 88]. Тоді проявляється вельми потужне почуття згуртованості з найвищим емоційним збудженням, відбувається мобілізація сил і ресурсів, створення мереж допомоги та наступна реабілітація постраждалого населення і природи. Інформаційні мережі стають підґрунтям, каркасом для організації доставки в зону екологічного ураження продовольства, предметів першої необхідності, медикаментів, а також необхідних фахівців і волонтерів. Фактично йдеться про самоорганізацію громадянського суспільства, яке залежно від характеру і складності нагальних потреб може виконувати роботу з реабілітації постраждалих самостійно або спільно з відповідними державними службами.

В умовах сучасної війни знання про закономірності поведінки природних і створених людиною систем використовується як екологічна і військово-політична зброя. Йдеться про руйнування систем водозабезпечення, забруднення рік і водойм, які мають важливе стратегічне значення. Масовані артилерійські і ракетні обстріли окупаційних військ РФ – це цілеспрямоване руйнування систем життєзабезпечення мирного населення з максимальним вражаючим метаболічним ефектом. Знищення численних продовольчих складів, підстанцій енергозабезпечення, систем водопостачання та водовідведення призвело до зниження рівня екосистемності суспільного організму, збільшення потоку біженців, загального зниження соціального й екологічного капіталу постраждалих територіальних громад.

Ведення сучасної війни призводить до надмірного виробництва сміття (wastes) і мертвих зон (dead areas). Насамперед йдеться про ризикогенне сміття – не знешкоджені мінні поля, зруйновані системи життєзабезпечення, спалені ліси та інші екосистеми. Будь-який вид сміття є нестальним і не локалізованим. Унаслідок процесів природного, хімічного і соціального метаболізму сміття або його похідні постійно мігрують, іноді асимілюючись з середовищем, а іноді, навпаки, породжують нові високо ризикогенні хімічні сполуки. Кількість і

характер побутового сміття є важливим індикатором соціального благополуччя. Широкомасштабне знищення будівель, споруд критичної інфраструктури, дезорієнтація соціального життя, руйнування спеціальних служб прибирання й утилізації сміття призвело до критичного виробництва сміття.

Принципово важливо, що соціально-екологічний конфлікт неможливо просто «зупинити». Припинення активних воєнних дій і початок реабілітації певного населеного пункту не означає припинення деградації соціально-екологічних систем, враховуючи інерційність цих процесів [Witnessing,2020].

Фактори впливу бойових дій на стан довкілля

Під час воєнних дій використовуються складна техніка та значні запаси природних ресурсів, насамперед нафти. Найбільшу шкоду довкіллю в сучасній війні завдає використання надпотужних снарядів і двигунів.

Силу новітніх снарядів визначає те, що нові типи вибухових речовин надають вибухам значно більшої потужності, ніж від використання чорного пороху. Технічне удосконалення гармат призвело до істотного збільшення кутів посилення снарядів, що призводило до глибокого проникнення в ґрунт та відповідних розмірів вирви. Головним у прогресі артилерії стало збільшення дальності стрільби. Дальнобійність знарядь зростає настільки, що вони стали вести стрільбу за обрїй, по невидимій цілі. У сукупності з неминучим збільшенням розсіювання снарядів це призвело до стрільби не тільки по точних цілях, а й по площах. Останнє виявилось більш типовим для російських реактивних систем залпового вогню та артилерії, які за наявності достатньої кількості боекомплектів, особливо не переймалися точністю попадання, роблячи акцент на кількості пострілів та уражень більших територій.

До артилерійських знарядь додалася й авіація: бомби теж мають велике розсіювання і проникають глибоко у ґрунт, навіть глибше, ніж снаряди аналогічної ваги. Це пояснюється тим, що заряд бомб значно більший, ніж в артилерійських снарядах. Крім руйнування ґрунтів і знищення тварин безпосередньо вибухами й осколками снарядів, нові боеприпаси викликають лісові й степові пожежі. Додатковими супутніми

видами забруднень є акустичне, хімічне забруднення, як продуктами вибуху та пороховими газами, так і продуктами горіння, спричиненого вибухами [Robinson, 1979].

У сучасній війні використовується сила вибуху різних речовин з метою надання великої швидкості снарядам чи створення вибухової хвилі. Якщо на суходолі вибухова хвиля в повітрі не настільки потужна через малу щільність повітря та швидкий резонанс згасання, то у воді ударна хвиля володіє нищівною силою. З цієї позиції обстріл російськими військовими іноземних цивільних суден, мінування ділянки Чорного моря від Босфору до Одеси є реальною загрозою для морської екосистеми, порушенням Конвенції про захист Чорного моря від забруднення, яку сама ж РФ ратифікувала в 1993 р. та зобов'язалась дотримуватись її положень⁷.

Класифікація екологічних злочинів російської армії

Екологічні злочини можуть бути визначені як передбачені кримінальним законом діяння, що посягають на довкілля та його компоненти, на екологічну безпеку населення і територій, і полягають у безпосередньому протиправному використанні природних об'єктів або у протиправному впливі на них, що призводить до негативних змін стану та якості довкілля. Злочини проти довкілля мають своїм родовим об'єктом суспільні відносини, що забезпечують охорону навколишнього природного середовища, охорону безпечного екологічного стану біосфери [Мурихін, 2018].

Масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу, визначається поняттям «екоцид». Згідно з міжнародним правом під екоцид підпадають факти цілеспрямованого негативного впливу на природне середовище, у тому числі й під час бойових дій. Особливо тяжкою формою екоциду є воєнний екоцид – порушення екосистем середовища проживання людини в результаті бойових дій, спрямованих на досягнення воєнної і політичної мети [Machlis, Hanson, 2008].

---

⁷ Росія вбиває Чорне море і має за це відповідати. Отримано з: <https://bigkyiv.com.ua/rosiya-vbyvaye-chorne-more-i-maye-za-cze-vidpovidaty/>

Методами ведення воєнних дій РФ грубо порушила всі норми міжнародного права. У першому наближенні екологічні злочини окупаційного війська можна класифікувати за двома критеріями: безпосередньої шкоди навколишньому природному середовищу та техногенного спрямування, пов'язаного з порушенням екологічної безпеки як для живої природи, так і для людини.

Щодо довкілля йдеться про пошкодження екосистем, природно-заповідного фонду та захисту об'єктів живої природи. В умовах активних воєнних дій набуває особливої актуальності концепція моральних прав природи – визнання вроджених прав за тваринами, рослинами і ділянками дикої природи на життя, що перетворює їх з ресурсів експлуатації на рівних членів моральної людської спільноти [Nash, 1989].

Від вибухів снарядів і бомб порушується рельєф, руйнуються та просідають ґрунти, виводяться з ладу значні масиви ріллі, знищуються природні середовища окремих популяцій. У районі активних боїв ґрунти масово забруднюються паливно-мастильними матеріалами, металевими осколками від снарядів і мін, а також збідненим ураном, який використовується для підвищення броньованої здатності деяких боеприпасів.

Використання об'єктів неживої природи з воєнною метою, зокрема спорудження ровів, призводить до руйнування структури ґрунтів, а порушення цілісності дерну викликає підвищену ерозію ґрунтів. Надмірна і неконтрольована вибірка деревини для побудови великої протяжності укріплень і бліндажів становить загрозу для лісової екосистеми. Численні правопорушення у лісовому секторі України мали місце і в мирний час, однак з початком повномасштабної війни російські військові мали на меті вирубки будь-якої інтенсивності і будь-якого віку, незалежно від форми власності та категорії земель з правом використання отриманої деревини. При цьому невикористану для потреб збройних сил РФ деревину планувалось продавати, а отримані кошти витратити на забезпечення окупаційної армії⁸. Відтак, лісові масиви, які опи-

---

⁸ Міноборони Росії планує вирубку українського лісу для продажу – українська розвідка. Отримано з: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rosia-vyrubuvannia-lisiv-rozvidka/31754023.html>

нилися на тимчасово підконтрольній російським військовим територіі, перебували у «зоні найвищого ризику».

До екологічних злочинів техногенного спрямування належать радіологічні загрози, хімічні та комплексні техногенні загрози, порушення водопостачання та санітарного стану питної води. У результаті численних пошкоджень об'єктів критичної інфраструктури виникає ризик перевищення несучої здатності довкілля.

Захоплення територіі Чорнобильської АЕС призвело до втрати контролю над радіаційно небезпечними об'єктами і супроводжувалось низкою неприпустимих порушень радіологічної безпеки. Пошкодження високовольтної лінії електропостачання станції поставило під загрозу охолодження відпрацьованого ядерного палива на місцевих сховищах, небезпеки викидів радіоактивних речовин у довкілля. Переміщення важкої бронетехніки забрудненими ґрунтами здіймало радіоактивний пил і, як наслідок, підвищило радіаційний фон. Крайнім проявом нехтування та невігластва щодо дотримання правил радіаційної безпеки стало спорудження російськими військовими фортифікаційних укріплень у радіоактивному Рудому лісі.

Завдання численних ракетних ударів по об'єктах паливної інфраструктури призвело до горіння нафтопродуктів з виділенням численних токсичних речовин, включно з бензопіреном (I клас небезпеки). Такі пожежі створюють ризик потрапляння забруднюючих речовин у водні об'єкти внаслідок розливів чи з поверхневим стоком, проникання у ґрунтові води. Відбувається локальне (але значне за своїми наслідками) забруднення підземних і поверхневих вод внаслідок масштабних розривів нафтопродуктів із підірваних резервуарів, від знищеної техніки та інших бойових дій.

Завдається шкода системам водопостачання і водовідведення та комунікаціям, що безпосередньо загрожує аварійному забрудненню річок, які є джерелами води для промислових і комунальних підприємств і населення. Руїнування окупаційним контингентом очисних споруд призводить до потрапляння неочищених каналізаційних стоків до відкритих водойм, що погіршує мікробіологічну безпеку води, призводить до

загибелі риби та водних організмів, що з настанням теплого періоду багатократно підвищує ризик спалаху інфекційних хвороб. В умовах централізованого водопостачання в містах і низької якості води з відкритих джерел, яку не можна вживати без попереднього очищення, забезпечення питною водою є запорукою виживання людей.

Ризики, пов'язані з пошкодженням комунікацій, виробництв та інших екологічно небезпечних об'єктів мають особливе значення, оскільки за відсутності вільного доступу та обмеженої можливості ліквідації негативних наслідків пошкоджень, неминуче акумулюються масштаби негативних впливів на довкілля.

Висновки та рекомендації

Основною соціально-екологічною характеристикою російсько-української війни є відсутність абсолютно безпечних місць, оскільки фактична територія війни стала зоною всеохопного рухливого і мігруючого ризику. Воєнні дії окупаційного контингенту є порушенням усіх існуючих норм міжнародного права щодо охорони природи, сталого розвитку та безпекових принципів людського співіснування. В умовах російсько-української війни соціально-екологічні ризики зачіпають як екологічні права людської спільноти (проблема екологічної безпеки), так і моральні права дикої природи на життя.

Загальним підсумком цієї війни є повсюдне й прискорене скорочення придатного для життя людей простору, заміщення самопідтримуючих екосистем штучними, які вимагатимуть з часом дедалі більше ресурсів на їх відновлення та підтримку.

Після завершення війни побічні ефекти руйнування довкілля будуть відчуватися ще тривалий час, і для того, щоб сприяти швидкому та ефективному відновленню довкілля, важливо ще у воєнний період фіксувати та аналізувати такі факти. Фіксація поточних екологічних злочинів окупаційних військ необхідна для оперативного реагування на їх наслідки, а також створення доказової бази для подальшого використання в судових процесах у міжнародних судах.

Після остаточного завершення війни внаслідок екологічних злочинів окупаційних військ несуча здатність довкілля

Україні зіткнеться з руйнуванням екосистем, масштабним забрудненням ґрунтів, відчує зменшення біорізноманіття з одночасним зростанням кількості шкідників у лісах. Відбудова країни потребуватиме значної кількості природних ресурсів з супутнім зростанням викидів парникових газів, що обернеться ризиком невиконання Україною вже поставлених кліматичних цілей⁹. Очікуване значне хімічне забруднення ґрунтів і вод україно актуалізує налагодження ефективної системи державного моніторингу стану довкілля, який дасть змогу зафіксувати реальний обсяг завданої екологічної шкоди та вжити оптимальних заходів для запобігання подальшому погіршенню екологічної ситуації та для можливого відновлення екосистем до безпечного стану.

Національний план післявоєнного відновлення має обов'язково включати заходи з відновлення та збереження екосистем, а до планів із відбудови населених пунктів мають бути включені природоорієнтовані рішення та заходи з адаптації до зміни клімату. В основі стандартів повоєнної екологічної політики мають бути соціальні переваги, а не утилітарний розрахунок емпірично підрахованих «наслідків» на захист від екологічного ризику з очікуваним прибутком від реалізації науково-технічних інновацій (risk-benefit analysis).

Джерела

- Кінгслі Д., Аррі Дж. (2010). *Після автомобілізму*. Київ: Темпора.
- Мурихін, С. В. (2018). Система екологічних злочинів за кримінальним кодексом України. *Науковий вісник публічного та приватного права*, вип. 6., т. 3, 50–56.
- Штомпка, П. (2022). *Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору*. Київ: Дух і літера.
- Catton, W. R. Jr. (1982). *Overshoot: The Ecological Basis of Revolutionary Change*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

⁹ Україна приєдналася до Паризької угоди щодо регулювання заходів зі зменшення викидів парникових газів та до принципів сталого розвитку, проголошених ООН. Відповідно до цієї угоди розробляється План дій з підвищення стійкості та адаптації міста Києва до змін клімату, в основу якого покладені результати дослідження «Оцінка вразливості міста Києва до зміни клімату», проведеного наприкінці 2021 р. Докладніше: https://kyivcity.gov.ua/onlain_transliatsii/prezentatsiya_rezultativ_doslidzhennya_otsinka_vrazlivosti_mista_kiyeva_do_zmini_klimatu/

Catton, W. R., Jr. and Dunlap, R. E. (1980). A New Ecological Paradigm for Post-Exuberant Sociology. *American Behavioral Scientist*, 24 (1), 15–47.

Dunlap, R. E, Catton, W. R. Jr. (1992–93). Toward an Ecological Sociology: The Development, Current Status and Probable Future of Environmental Sociology. *The Annals of International Institute of Sociology. New Series*, 3, 263–284.

Engh, S. (2020). Georg Borgström and the population-food dilemma. *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia* (pp. 39–58). London: Routledge.

Machlis, G. E., Hanson, T. (2008). Warfare Ecology. *BioScience*, vol. 58, 3, 729–736.

Nash, Roderik (1989). *The Right of Nature. A History of Environmental Ethics*. Madison: The University of Wisconsin Press.

Robinson, Julian P. (1979). The effects of weapons on ecosystems. *UNEP Studies*, vol. 1. Oxford: Pergamon Press.

Witnessing the Environmental Impacts of War. Environmental case studies from conflict zones around the world (2020). Отримано з: <https://paxforpeace.nl/what-we-do/publications/witnessing-the-environmental-impacts-of-war>

2.3. Шкільна освіта під час війни

Кінець 2021–2022 шкільного навчального року проходив у вкрай важких умовах. Російська агресія та, відповідно, введення воєнного стану в Україні зумовило позапланові канікули на два-чотири тижні, після завершення яких навчання в школах мало відновитися в дистанційному форматі там, де це можливо. Теоретично так і відбулося, воно відновилося в місцях, де не ведуться активні бойові дії, але навіть в кращому випадку йшлося про повністю дистанційне навчання за скороченою програмою, під час якого принаймні частина учнів і вчителів перебували не на своєму звичному місці, без підручників, часто з поганим доступом до інтернету (або без пристроїв для виходу в мережу) та сиренами повітряної тривоги.

Внутрішньо переміщені сім'ї з дітьми дошкільного та шкільного віку в межах України іноді могли вступити на навчання до місцевого закладу освіти, проте це було те саме неповноцінне дистанційне навчання. Частина учнів, які опинилися за кордоном, або приєднувалися до дистанційного навчання у своїх українських школах, і в цьому разі вони були в схожих умовах з однолітками в Україні (плюс побутові складнощі в чужій країні та різниця в часі, мінус повітряні тривоги), або пішли до місцевих шкіл, отримуючи численні складнощі адаптації в іншомовному середовищі.

Неоднозначне рішення щодо очного навчання

Якщо в лютому-березні багато хто залишив свої домівки, сподіваючись на швидке повернення, то протягом літніх канікул стало зрозуміло, що війна триватиме ще довго, а отже, навчання потрібно адаптувати до нових умов. Рішення МОН щодо початку очного навчання в школах у вересні 2022 р. на територіях, які не є тимчасово окупованими та не є зоною активних бойових дій, є досить неоднозначним.

Дослідження компанії Gradus [Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України – сьома хвиля дослідження, 2022a], проведене у

серпні 2022 р., показало, що 59% респондентів, які мають дітей шкільного віку, не готові відправити свою дитину на очне навчання у школі, натомість вони воліли б обрати дистанційне навчання, тоді як висловили готовність відправити дітей до очної школи – 26%. Незважаючи на це, МОН фактично агітує за очне навчання, з одного боку, декларуючи те, що батьки зможуть обрати будь-яку з передбачених законом форм, з другого, вочевидь, не маючи змоги забезпечити дистанційне навчання для всіх бажаючих. Задекларовані міністерством 64% шкіл¹⁰, які станом на 2 вересня мають захисні споруди, на практиці не завжди можуть забезпечити безпеку учнів та вчителів¹¹.

Загалом не виглядає обґрунтованим переведення шкіл на дистанційний формат навчання (за якого якість навчання погіршується) під час ковіду та водночас намагання перевести навчання в очний формат під час загрози обстрілів. Протягом весни про очне навчання не йшлося, і незрозуміло, чим ситуація у вересні кардинально відрізняється – хіба укриттями¹², кількість яких стрімко зростає в офіційних звітах. При цьому більшість з них відповідає хіба що нормам «найпростішого укриття», тобто це просто підвал або цокольний поверх¹³. Ще більш незрозумілою видається ідея про продовження навчального процесу в укриттях під час тривоги, для чого укриття мають бути обладнані доступом до інтернету. Якщо

---

¹⁰ Отримано з: <https://mon.gov.ua/ua/news/bezpechne-navchannya-64-shkil-mayut-zahi-sni-sporudi>

¹¹ Наприклад, в одній з найвідоміших шкіл Києва, КПНЛ № 145, укриття фактично немає, станом на кінець вересня 2022 р. учні та вчителі під час повітряної тривоги йдуть на станцію метро «Олімпійська».

¹² Станом на 15.06.2022 йшлося про те, що лише менше 10% шкіл мають укриття. – див. статтю на сайті НУШ за посиланням: <https://nus.org.ua/news/menshe-10-shkil-mayut-ukryttya-shho-vumagayutsya-dlya-ochnogo-navchannya/>

¹³ При цьому ДСНС у своєму листі від 14.06.2022 № 03-1870/162-2 «Рекомендації щодо організації укриття в об'єктах фонду захисних споруд цивільного захисту персоналу та дітей (учнів, студентів) закладів освіти» вказує: «Важливо. Облаштування та постановка на облік в особливий період найпростіших укриттів не означає повного виконання вимог законодавства щодо забезпечення працівників та дітей (учнів, студентів) засобами колективного захисту і не звільняє керівників закладів освіти від необхідності у подальшому, в мирний час, вжити заходів щодо створення захисних споруд або споруд подвійного призначення з відповідними захисними властивостями». Документ доступний на сайті МОН. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/civilny-zahist/2022/15.06/Rekom.shchodo.orhanizatsiyi.ukryttya.15.06.2022.pdf>

для навчального процесу достатньо тільки інтернету, то чи не простіше проводити цей процес цілком дистанційно?

Ситуація із типом шкільного навчання різниться за регіонами – так, приміром, у Харківській і Запорізькій областях навчання відбувається дистанційно, в західних областях – переважно очно. В умовах масштабних руйнувань, яких зазнала освітня інфраструктура східних і південних областей України, можна було б припустити, що саме серед мешканців цих областей проблема доступу до освіти є більш нагальною. Проте дані емпіричних досліджень цього не підтверджують.

Проблема освіти в громадській думці

Дослідження компанії Gradus [Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України – дев'ята хвиля дослідження, 2022b], проведене у вересні 2022 р., показує, що в рейтингу потреб респондентів та їхніх сімей «доступ до освіти» стабільно тримається на дев'ятому місці протягом усіх хвиль дослідження та отримує від 10 до 11% відповідей (на першому місці потреб – гроші та робота). Серед усіх опитаних у дев'ятій хвилі потребу «доступ до освіти» назвали 11%, у тому числі серед тих, хто залишився на своєму місці проживання – 10%, серед ВПО – 14%, а серед тих, хто переїхав за кордон – 9%. Якщо подивитися на регіональний розподіл рейтингу потреб, то можна побачити, що серед мешканців усіх регіонів «доступ до освіти» як незадоволена потреба згадується на *однаковому* рівні – від 8% до 12% (що в межах даного дослідження не є статистично значущим), тоді як інші потреби мають суттєві розбіжності у значеннях серед мешканців різних регіонів.

Як можна інтерпретувати ці показники, з огляду на те, що дані збиралися з 9 по 11 вересня, коли навчальний рік уже розпочався, і проблема доступу до освіти, якщо вона є, вже проявила б себе? Скоріше, дається взнаки рутинізація війни, з одного боку, та очікування перемоги та відновлення нормальності – з другого. На цьому емоційному тлі, а також за наявності значних фінансових проблем і проблем із роботою, особливо серед ВПО, освіта не артикулюється як занадто гостра проблема. Якщо під час епідемії ковіду громадська думка була

одностаينوю щодо погіршення освіти (принаймні шкільної), то під час широкомасштабної війни та фактично відсутності шкільного навчання навесні проблема освіти посунулася в громадській думці далеко вниз у переліку нагальних проблем.

Вимірювання якості освіти

Останнє об'єктивне вимірювання якості середньої освіти (PISA) відбулося 2018 р., наступна хвиля планувалася на 2022 р., і поки що, начебто, не відмінюється, хоча на час підготовки тексту невідомо, чи відбудеться оцінювання. У 2018 р. участь у вимірюванні взяли 5998 15-річних учнів із 250 закладів освіти, вибірка учасників була репрезентативною щодо 15-річних підлітків України (за статтю, типом закладу та типом місцевості), за винятком окупованих на той час територій Донецької та Луганської областей та Криму. Незрозуміло, яким чином цієї осені вдасться досягти репрезентативності вибірки 15-річних учнів з огляду на значне переміщення населення як усередині країни, так і за кордон, та неможливість провести оцінювання в зруйнованих школах або на територіях, де проводяться бойові дії.

У 2018 р. результати PISA були не дуже втішними для України, а ЗНО 2021 р. з математики, під час якого 31,1% учасників не подолали поріг «склав / не склав», об'єктивно засвідчило, що проблем у шкільній освіті вистачає. Можна припустити, що результати чергової хвилі PISA 2022 р. в усіх країнах покажуть зниження навчальних здобутків, адже через карантини та локдауни довелося пройти учням практично всіх країн. В Україні відразу після епідемії розпочалася війна, і очевидно, що це не може не вплинути на освіту. Але сьогодні в Україні значно посилюється *ймовірність відмови від об'єктивного оцінювання якості освіти*. Звичайно, життя та безпека учнів є пріоритетом, але буде дуже зручно та спокусливо списати на війну непроведення об'єктивних оцінювань, що могло б показати значне падіння якості освіти. Такий шлях уже намітився: ЗНО тимчасово відмінено, замість нього у 2022 р. проводився національний мультипредметний тест. Результати НМТ, на перший погляд, оптимістичні, проте не мають вводити в оману – стрімке зростання кількості учнів, які набрали макси-

мально можливу кількість балів, свідчить про суттєве зниження вимог до шкільних знань майбутніх абітурієнтів. Оцінювання PISA, якщо й буде проведено, навряд чи буде репрезентативним у поточних умовах, і, можливо, доцільним є його перенесення на наступний рік.

Демографічний вимір

Війна змусила мільйони людей покинути країну, і більшу частину тих, хто виїхав за кордон, становлять сім'ї з дітьми – здобувачами освіти. За оціночними даними UNHCR (Комісії ООН у справах біженців), станом на середину вересня кількість ВПО в Україні становить близько 6,975 млн осіб, а кількість українців, які через воєнні дії отримали тимчасовий прихисток у європейських країнах – 4,040 млн осіб [Ukraine situation..., 2022]. У Польщі, де є відкрита статистика щодо українців, станом на середину вересня перебувало 1,3 млн українських громадян [Detailed statistics..., 2022] під тимчасовим захистом, з них дітей шкільного віку приблизно 385 тис., тобто 29% усіх біженців. Екстраполюючи дані про частку дітей шкільного віку серед усіх, хто виїхав, можна приблизно оцінити кількість дітей шкільного віку за кордоном у 1,2 млн осіб, тобто чверть усіх школярів України. Водночас у відкритому доступі у державній статистиці або на сайті МОН немає даних про кількість школярів за кордоном, кількість школярів-ВПО. МОН на сторінці «загальна середня освіта» пише, зокрема, про 4,2 млн учнів, але це числа, які відображають ситуацію до повномасштабного вторгнення, а не поточну.

Ситуація невизначеності, в якій знаходиться сьогодні значна частина українських громадян, не сприяє прийняттю зважених управлінських рішень, адже навіть найточніше дослідження громадської думки щодо міграційних (та деміграційних) намірів миттєво втратить актуальність за умови різкої зміни ситуації, і ті, хто казав про бажання повернутися, можуть затриматися в місці поточного перебування, або, навпаки, повернутися раніше, якщо ситуація (як особиста, так і зовнішня) раптово зміниться. Але для прийняття будь-яких рішень необхідно мати релевантну вихідну інформацію щодо

кількості учнів, вчителів, шкіл, формату навчання цих учнів. Державі потрібно також мати актуальну інформацію щодо намірів релокації учнів, статусу їхніх зав'язків з українською школою та, бажано, освітньої траєкторії. З огляду на те, що в новітній європейській історії не було такої масштабної хвилі біженців та ВПО, які є здобувачами освіти, це завдання, звісно, є доволі складним, адже розвиток цифрових технологій робить його виконання можливим.

Хоча всі емпіричні дослідження в Україні з самого початку повномасштабного вторгнення показують, що більшість з тих, хто змінив місце проживання, воліє повернутися, не можна оминати те, що європейські країни ввели в дію юридичну процедуру тимчасового захисту для громадян України, який дає право на роботу дорослим і навчання дітям. Цілком можливо, що за умови інтеграції дітей в освітні системи інших країн, частина з них (а також їхні батьки) не повернеться до України. Проте, звісно, обґрунтовані прогнози на даному етапі навряд чи можливі. Скоріше, це особливо стосується дітей дошкільного та молодшого шкільного віку та більш старших дітей, орієнтованих на вступ до ЗВО інших країн. Беручи до уваги те, що з потенційних абітурієнтів у західних країнах залишаться найбільш талановиті та мотивовані, проблема «відтоку мізків», може ще більше загостритися.

Розмаїття освітніх траєкторій

Стосовно українських школярів за кордоном, то вони мають декілька варіантів продовження освіти, залежно від країни перебування, віку, поточного соціально-економічного стану родини, знання іноземної мови, та навіть ситуації в регіоні, звідки вони виїхали. Загалом освітніх траєкторій може бути дуже багато – від практично повноцінного включення в освітній процес у іншій країні до збереження зв'язку з українською школою за дистанційного навчання. Багато країн намагається інтегрувати українських школярів шляхом створення для них інтеграційних класів, де діти різного віку в основному вивчають місцеву мову. І якщо деякі країни, такі як Польща, дозволяють навчання школяра в українській школі онлайн і не

відвідування польської¹⁴, то в окремих країнах (наприклад, у Німеччині) дитина не має права не відвідувати школу. В деяких сім'ях було вирішено віддати дитину до двох шкіл – місцевої очно та української дистанційно для того, аби не відстати від української програми. Частина біженців підтримує зв'язок з українським освітнім простором, відвідуючи дистанційно окремі предмети (це може бути державний заклад або безкоштовні курси, розроблені силами громадських організацій¹⁵), або беручи курси в приватній школі чи в репетитора.

Унікальність ситуації полягає в тому, що немає жодних відпрацьованих рішень (кожне з яких має відомі плюси та мінуси), і кожній родині з дітьми доводиться вирішувати питання освіти самостійно, не маючи більш-менш апробованих зразків поведінки у такій ситуації. Це, звичайно, загострює невизначеність та підвищує тривогу та напруженість. Крім того, дуже велику роль у сьогоденній освітній траєкторії українських школярів за кордоном відіграє випадковість – і у когось вона спрацює як шанс на вертикальну мобільність, у когось – поглибить стрес і знизить мотивацію до навчання. Українська держава, попри артикуляцію щодо необхідності збереження зв'язку українських учнів за кордоном з Україною, у реальності найчастіше пропонує написати заяву про екстернат, і на цьому обмежує свою участь, підштовхуючи сім'ї до самостійного вирішення освітніх проблем.

У період карантинних обмежень зростання запиту на продуману та якісну дистанційну освіту зумовило сплеск пропозиції такого формату у приватному секторі. Для сімей, не задоволених якістю навчання у державних закладах і прийнятною ціною у приватних, приватна дистанційна освіта могла б стати компромісним варіантом. В умовах війни та скорочення

---

¹⁴ Для Польщі цей варіант є навіть у чомусь бажаним з огляду на величезну кількість українських учнів і брак місць для всіх у звичайних школах.

¹⁵ Наприклад, ГО «Смарт освіта» організовує безкоштовне онлайн-навчання з українськими вчителями, заняття проходять ввечері або в у вихідні з предметів українознавчого циклу. Див. URL: https://osvitoria.media/news/ukrayinski-shkolyari-za-korodonom-zmozhut-bezplatno-vyvchaty-ukrayinsku-movu-literaturu-ta-istoriyu/?fbclid=IwAR2dGsU4WX-BcMjWbH25ugdbeA0Lgs_5p5HHH8SbA_NN9deaVaUHNhgRd0

видатків держави на освіту, можна сказати, що попит на такий формат зростатиме. Раніше здавалося, що цей попит від початку обмежений відносно невеликим прошарком сімей, які орієнтовані на самостійне вирішення питання освіти дітей, не покладаючись у цьому на державу, але зараз, коли участь держави часто обмежується вимогою написати заяву на сімейну освіту, домашню освіту або екстернат, кількість сімей, які самостійно визначатимуть освітню траєкторію дитини, скоріше, збільшиться.

Ще навесні 2022 р. деякі приватні школи відкрили доступ до своїх навчальних матеріалів. Тоді здавалося, що скористатися цим може лише невелика частина учнів, адже доступ до матеріалів передбачає самостійне навчання, для чого потрібна висока вмотивованість і самодисципліна, а також більш старший вік (учні початкової школи в силу вікових особливостей практично не можуть вчитися самостійно). Сьогодні, повторимося, ситуація підштовхує людей до більшої агентності в питаннях освіти для своїх дітей, а самих дітей (чи, радше, підлітків) до передчасного дорослішання та відповідальності за себе.

Фінансові виміри та загрози для НУШ

Усупереч усталеному уявленню про хронічне недофінансування української освіти з боку держави (низькі зарплати вчителів, погане устаткування шкіл, недостатнє оснащення лабораторій), звіт Світового банку 2019 р. говорить про те, що в Україні (до війни) на освіту виділялися значні кошти, але неефективно. «Україна витрачає значну частку державних ресурсів на освіту, але з великою мережею закладів і скороченням населення учнівського віку ці ресурси використовуються неефективно. Україна витрачає на освіту більшу частку свого ВВП, ніж більшість країн ЄС та ОЕСД» [World Bank Group, 2019: с. 12].

Проте під час війни видатки на освіту дійсно суттєво скоротили: бюджет МОН зменшено на 14,8 млрд грн (10,8 млрд з цієї суми призначались на освітню субвенцію для місцевих бюджетів), більше скорочення – тільки у Мінсоцполітики

(32,1 млрд грн)¹⁶. У довгостроковій перспективі скорочення видатків на освіту матиме, очевидно, невтішні наслідки. Проект державного бюджету на 2023 р. [Порівняльна таблиця..., 2022] свідчить про загальне скорочення видатків на освіту на 17% (а з урахуванням інфляції та знецінення гривні – це ще більше скорочення). Скорочення видатків торкнулося обсягів освітньої субвенції, з якої виплачуються зарплати вчителям, а також НУШ (проект «Нова українська школа») – субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на забезпечення НУШ у проєкті бюджету 2023 р. взагалі відсутня.

Висловлені ще минулого року, до вторгнення, побоювання щодо долі реформи «Нова українська школа» [Шевченко, 2022: с. 24], яка станом на 2021 р. зіткнулася зі складнощами через зміну керівництва МОН, несформованість громадської думки та вплив пандемії, поки що справджуються. Відсутність коштів на забезпечення НУШ призведе до того, що обстоювати закладені в концепцію реформи принципи дитиноцентризму будуть не державні інститути, а лише поодинокі зацікавлені суб'єкти.

Війна стала найбільш серйозним викликом для української держави в цілому та системи освіти зокрема, і в умовах невизначеності складно надавати якісь рекомендації, адже не від МОН залежить безпека учасників навчального процесу. Проте напрям змін, заданий Революцією Гідності, який можна характеризувати у таких складових, як зростання ролі громадянського суспільства (зменшення державного регулювання, активність агентів та їхня готовність створювати нові проєкти), гуманізація (безпечне середовище, протидія булінгу, інклюзія, увага до емоційного стану учня тощо), євроінтеграція (рух у напрямі європейських освітніх практик) – за будь-яких обставин має бути збережений. Важливим є також проведення ґрунтовних соціологічних досліджень у сфері освіти, результати яких дадуть змогу більш точно фіксувати поточні проблеми галузі та, відповідно, вже на основі наявних даних про-

---

¹⁶ Отримано з: <https://biz.today.ua/v-ukrayini-rizko-skorotyly-vydatky-derzhavnogo-byudzhetu-na-osvitu-sotsialku-pensiyi-ta-inshi-vytraty/>

понувати способи їхнього вирішення. А поки що українські батьки намагаються вирішити проблеми самостійно, адже ситуація підштовхує людей до більшої агентності в питаннях освіти для своїх дітей, а самих підлітків – до передчасного до-рослішання та відповідальності за себе.

Джерела

Порівняльна таблиця видатків Міністерству освіти і науки України з Державного бюджету України 2022–2023 роки (2022). Available at: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/Analiz_vydatkiv_osvita_nauka_proektu_DB_2023.docx

Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України – сьома хвиля дослідження (2022a). Available at: https://gradus.app/documents/286/Gradus_EU_wave_7_UA.pdf

Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України – дев'ята хвиля дослідження (2022b). Available at: https://gradus.app/documents/295/Gradus_EU_wave_9_UA.pdf

Шевченко, С. (2022). Зміни в українському освітньому полі в умовах соціальної невизначеності. *Український соціологічний журнал*, (25), 17–36. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2021-25-02>

Detailed statistics on persons registered in the register of citizens of Ukraine and members of their families (2022) Available at: <https://dane.gov.pl/en/dataset/2715,zarejestrowane-wnioski-o-nadanie-statusu-ukr/resource/41416>

Ukraine situation Flash Update #30. 16 September 2022 (2022). UNHCR Publication. Available at: <https://data.unhcr.org/en/documents/download/95676>

World Bank Group (2019). *Review of the Education Sector in Ukraine: Moving toward Effectiveness, Equity and Efficiency*. World Bank, Washington, DC. World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/32406> License: CC BY 3.0 IGO

2.4. Ризики поширення соціально небезпечних хвороб

До соціально небезпечних хвороб прийнято відносити насамперед хвороби, що мають інфекційне походження, такі як туберкульоз, ВІЛ/СНІД, гепатити В та С, ІПСШ (венеричні захворювання), а також алкогольна і наркотична залежності тощо. Ці хвороби, підсилюючи одна одну, руйнують імунну систему людини. Соціально небезпечні хвороби доволі численні, взаємопов'язані, характеризуються швидкістю і непередбачуваністю поширення, можливістю появи нових форм, мають величезний спектр негативних наслідків і передусім загрожують здоров'ю і життю пересічних людей [Семигіна, Вовкогон: 2010].

Довоєнна ситуація

Найпоширенішою інфекційною хворобою в Україні, яка посідає перше місце в структурі смертності людей від інфекційної патології, є туберкульоз. Так, починаючи з 1995 р. (коли кількість хворих перевищила один відсоток населення), у державі оголосили епідемію туберкульозу, яка невпинно прогресує і набуває загрозливих масштабів. Україна посідає друге місце в Європейському регіоні за рівнем захворюваності на туберкульоз і входить до п'ятірки країн світу з найвищим тягарем мультирезистентного туберкульозу [Концепція реформування механізму..., 2020]. Незважаючи на протитуберкульозні заходи, епідемічна ситуація із захворюваністю на туберкульоз залишається напруженою.

Водночас з 1994 р. швидко поширився вірус імунодефіциту людини (ВІЛ). Попри впровадження масштабних програм протидії, фінансованих переважно міжнародними донорами, впродовж останніх п'яти років спостерігається зростання й інфікування ВІЛ, і смертності від СНІДу. Епідемія ця стосується передовсім молоді, людей працездатного віку та їхніх дітей¹⁷.

---

¹⁷ URL: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/vilsnid/statistika-z-vilsnidu>

Окрім цього, існує проблема невизнаної державою епідемії гепатитів. За даними українського бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), носіями гепатитів є 6% дорослого населення. Натомість громадські організації називають цифру 9%. Водночас практики й теоретики доходять висновку, що понад 90% хворих не знають про свій діагноз, а отримати кваліфіковану медичну допомогу можуть не більш як 1% [Профілактика суспільно небезпечних..., 2010].

За оцінками експертів, в Україні вірусним гепатитом С інфіковані понад 2 млн осіб (близько 5%), на гепатит В хворі понад 600 тис. співвітчизників. Головна проблема полягає в тому, що багато людей навіть не здогадуються про свою хворобу. За офіційними даними Центру громадського здоров'я, з початку 2019-го в Україні зареєстровано понад 82 тис. людей із хронічним гепатитом С і більше 23 тис. – з гепатитом В. Однак, говорять медики, насправді з 100 хворих на вірусний гепатит С діагноз поставлений лише п'ятьом, а з 100 інфікованих гепатитом В – лише трьом [Ситник, 2019]. Інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ) – національна проблема охорони здоров'я України. Проблему ІПСШ не можна відокремлювати від епідемії ВІЛ/СНІД в Україні, оскільки одним з основних шляхів передачі ВІЛ-інфекції є статевий. За даними МОЗ, в Україні щорічно реєструється близько 400 тис. нових випадків сифілісу, гонореї, хламідіозу, герпесу, сечостатевого мікоплазмозу, генітального кандидозу та трихомоніазу. Офіційна статистика відображає, за різними оцінками, від 30% до 40% реальної кількості випадків ІПСШ [Особливості лікування інфекцій, що передаються, 2009]. Це пов'язано зі збільшенням прихованих форм і тим, що окремі групи населення не отримують належної дерматовенерологічної допомоги.

Одним із важливих компонентів стратегії подолання соціально-небезпечних хвороб в Україні має бути налагоджена система послуг і соціальної підтримки, передусім для тих хворих, які отримують лікування в амбулаторних умовах, для груп, уразливих до цієї хвороби, для забезпечення умов, що стимулюють своєчасне звернення для діагностики захворювання, а також дотримання режимів лікування. Крім того, слід запровадити інтегрований підхід (надання комплексних

медико-соціальних послуг на базі одного закладу, комплексне лікування ВІЛ, туберкульозу та наркоманії тощо).

Називаним хворобам можна запобігти (про це свідчать дослідження українських і зарубіжних учених), однак втручання повинні орієнтуватися на зміну поведінки та ґрунтуватися на сучасних ідеях. Протидія соціально небезпечним хворобам, зокрема їх профілактика на індивідуальному та колективно-му рівнях, виходять за межі суто медичних втручань, йдеться про необхідність формування в державі комплексу соціально-економічних заходів щодо покращення умов та способу життя, навколишнього середовища, спрямованих на створення умов, що унеможливають появу нових випадків соціально небезпечних інфекційних хвороб, а також передбачають послаблення їх негативного впливу на громади та українське суспільство.

Соціальний аспект проблеми профілактики поширення соціально небезпечних хвороб у суспільстві полягає в необхідності формування спільними зусиллями держави і суспільства відповідних ефективних поведінкових стратегій населення, однією з головних складових яких є відповідальність соціального або індивідуального суб'єкта за дотримання правил безпечної поведінки та підтримання здорового способу життя заради суспільної та особистої безпеки.

Аналіз негативних наслідків для суспільного здоров'я соціальних хвороб уже давно перебуває у центрі уваги вітчизняних науковців. Зокрема, цьому напряму досліджень присвячені праці таких науковців, як Т. В. Семигіна [Семигіна, Вовкогон: 2010], яка розглядає питання поширення соціальних хвороб у взаємозв'язку з глобалізаційними тенденціями розвитку суспільства, Ю. І. Феценко [Феценко: 2005], який головну увагу приділяє медико-соціальним аспектам цього явища. Н. М. Левчук [Левчук: 2011] аналізує можливості протидії поширенню соціальних патологій в Україні та визначає основні напрями політики щодо запобігання асоціальним явищам і зменшення шкоди від них.

На думку І. Хожило [Хожило: 2006], з метою зменшення негативного впливу на здоров'я (життя) соціальних хвороб (наркоманія, ВІЛ/СНІД, туберкульоз, алкоголізм, стреси тощо)

необхідно більше уваги приділяти соціальній поведінці населення. Актуальність його в аспекті самозбереження здоров'я розглядалась ще в праці [Дюркгейм: 1991], де наголошувалось, що здоровий спосіб життя виявляє функціональну залежність між силою соціальних зв'язків і інтенсивністю індивідуальної поведінки. Соціальна захворюваність пов'язана із стилем поведінки населення, адже і в нормальних, а тим більше в надзвичайних ситуаціях, індивіди перебувають під впливом психічних перевантажень. Саме стреси нині провокують більшість захворювань, у тому числі в сфері професійної діяльності: серцево-судинні, ендокринні, опорно-рухового характеру, алергічні, інфекційні (СНІД, туберкульоз, гепатити) та ведуть до адиктивної поведінки.

Ризики в умовах війни

У загальному сенсі фактори ризику захворюваності на соціально небезпечні хвороби добре вивчені [Зибарева, 2013; Feshchenko, Melnyk, Mycolychyn, Matusevych: 2002; World Health Organisation: 2013]. Як правило, виділяють такі групи факторів: а) соціально-економічні (низький рівень добробуту та якості життя); б) біологічні (спадковість, перенесені захворювання); в) демографічні (вік, стать); г) поведінкові (спосіб життя, шкідливі звички, відсутність знань про здоровий спосіб життя та ознаки захворювань); д) екологічні (зміст небезпечних сполук у повітрі, водних джерелах, ґрунті, продуктах харчування та питній воді) та природно-кліматичні умови; ж) низький рівень доступності до якісної медичної допомоги. Поділ цих чинників на групи дуже умовний, оскільки людина піддається їх комплексному впливу. Так, захворюваність на туберкульоз залежить від соціально-економічних, демографічних і поведінкових факторів, наявності медичної допомоги. Крім того, одне таке захворювання може спричинити інше. Так, наприклад, алкоголізм і наркоманія є причиною хвороби, викликані вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ) [Михайлович, Тимошук: 2015]; хвороби, що характеризуються підвищеним кров'яним тиском – причиною цукрового діабету (і навпаки). Знання факторів ризику дає змогу розробляти профілактичні заходи та усунути хворобу

на ранніх стадіях захворювання. Серед заходів профілактики соціально небезпечних хвороб особливе місце відводиться просвітницькій роботі серед населення, і передусім серед молоді.

Але, окрім усіх перелічених факторів, на сьогодні актуальним є такий зовнішній фактор, як воєнна агресія РФ проти України, що створює нові ризики поширення соціально небезпечних хвороб. Україна ще до війни мала один із найвищих показників захворюваності на туберкульоз та ВІЛ/СНІД у Східній Європі та Центральній Азії.

За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), в Україні до війни було близько 260 тис. осіб із ВІЛ. За кількістю ВІЛ-інфікованих Україна посідала 2-е місце після РФ серед країн Східної Європи та Центральної Азії. За даними ВООЗ, у 2020 р. в Україні налічувалося близько 32 тис. хворих на туберкульоз. Це один із найвищих показників серед країн Східної Європи та Центральної Азії. Україна досі перебуває у списку 30 країн світу з найвищим тягарем туберкульозу [Кошкина, Спектор, Сенцов, Богданов, 2019].

Вірусом гепатиту С (ВГС) у світі інфіковано понад 150 млн людей. В Україні ми досі не маємо вірогідної статистики – єдиною офіційною цифрою є 43,5 тис. зареєстрованих хворих на гепатит С, тоді як, за даними ВООЗ, в Україні до 8% населення живе з ВГС, це приблизно 3 млн людей. Специфікою гепатиту С є його здатність тривалий час мати перебіг у прихованій формі, а отже, людина, не маючи ніяких зовнішніх ознак хвороби, може бути інфікованою і передавати вірус іншим. Ризик інфікуватись гепатитом вдесятеро вищий, ніж ВІЛ, а діагностується він часто вже на стадії раку чи цирозу печінки [Заболеваемость ВИЧ и туберкулезом может вырасти из-за войны в Украине, 2022)].

Через значну кількість поранених, ускладнення санітарних і соціально-економічних умов життя багатьох українців ризик стрімкого зростання епідемії вірусних гепатитів в Україні значно більшає. Скринінг на ВГС не передбачений для мобілізованих. Крім того, безпосередньо у районі проведення бойових дій майже відсутні засоби профілактики вірусних інфекцій. Згідно з офіційними даними в Україні кількість виявлених у

квітні 2022 р., тобто через два місяці війни, випадків зараження ВІЛ-інфекцією зменшилася приблизно на 40%. Однак насправді ситуація з поширенням вірусу імунodefіциту не стає кращою. А менша кількість діагностованих хворих – лише наслідок відсутності доступу до медичної допомоги на тимчасово окупованих територіях [Гепатит С: війна на сході України прискорює епідемію: 2015].

Те саме стосується й інфекцій, що передаються статевим шляхом (ІПСШ), які не можна відокремлювати від епідемії ВІЛ/СНІД в Україні, оскільки одним з основних шляхів передачі ВІЛ-інфекції є статевий. Основна причина поширеності венеричних хвороб – це випадкові статеві зв'язки, що зумовлені як соціальними причинами, так і причинами морально-етичного характеру. Значну роль у зараженні й поширеності венеричних хвороб мають алкоголізм і наркоманія. Велика міграція населення, війни, акселерація молоді, невиявлення джерел і статевих контактів – це також ті чинники, що сприяють зростанню ІПСШ [Туберкульоз, ВІЛ та холера? ..., 2022].

Така ж ситуація з туберкульозом. Багато пацієнтів були вимушені покинути свої домівки та шукати не тільки притулку, а й лікування в інших більш безпечних регіонах, як усередині країни, так і за кордоном. Історично спалахи туберкульозу відбуваються в умовах воєнних конфліктів. Так було після Першої та Другої світових війн [Бернацький, Хара, Кащенко: 1996]. Так, імовірно, все відбуватиметься й після російсько-української війни. І чим довше вона триватиме, тим загрозилившим буде черговий спалах туберкульозу.

Війна та бойові дії створюють нові ризики для поширення соціально небезпечних хвороб. Отже, є декілька причин їх поширення під час війни. По-перше, багато українців втратили доступ до медичної допомоги, а профілактичні та лікувальні програми були припинені. «Понад 150 медичних закладів пошкоджено або зруйновано. Медичний персонал і пацієнти змушені втекти, деякі поранені або вбиті. Така ситуація особливо небезпечна для ВІЛ-інфікованих та хворих на туберкульоз, життя яких залежить від регулярного прийому ліків» [Кошкина, Спектор, Сенцов, Богданов, 2019]. Важкодоступни-

ми є тестування на хвороби, а також зростає ризик перебоїв в антиретровірусній терапії щодо випадків ВІЛ, переривання протитуберкульозної терапії.

Дорослі люди найчастіше заражаються гепатитом В статевим шляхом або через кров. Під час воєнних дій підвищується ризик опинитися поруч із людиною, що отримала поранення, має кровотечу та потребує допомоги. Якщо ця людина хвора на гепатит В, існує великий ризик зараження, якщо її кров потрапить на незахищену медичними рукавичками шкіру. Також вірус гепатиту В передається через переливання донорської крові.

Друга причина полягає в тому, що під час війни порушується логістика доставки вакцин і доступ до них. Наразі вкрай складно довести вакцини в прифронтові зони, тому що є ризик ураження, мости й дороги зруйновані, а персонал у дефіциті й мобілізований для вирішення інших проблем. Через це значно ускладнюється профілактика вакцинокерованих інфекцій, туберкульозу, гепатиту В, Ковіду-19. Не можна забувати й про коронавірус, який нікуди не зник. На сьогодні в Україні далі фіксують важкі випадки захворювання на коронавірус і смерті від ускладнень. Таких випадків восени стає більше, і як буде далі, невизначено, ситуація може змінюватися.

Третя причина – це колосальна внутрішня і зовнішня міграція. Масштабні переміщення біженців, перебування у тісних приміщеннях і перебої з наданням медичної допомоги, зокрема, сприяють поширенню захворюваності на ВІЛ та туберкульоз [Гепатит С: війна на сході України прискорює епідемію, 2015]. У перші тижні війни на вокзалах, на пунктах перетину кордону України саме так все і відбувалося.

Четверта причина – це зміни в побуті. Насамперед йдеться про відсутність водопостачання, перебої чи неможливість підвезення питної води, через що люди вимушені вживати воду будь-яку. Це може призводити до поширення холери чи черевного тифу, а також гепатиту. Не варто забувати, що стрес і недоїдання ослаблюють імунітет людини. Складно сказати, наскільки, але під час стресових ситуацій сприйнятливість до інфекцій зростає. Згадаймо перші дні вторгнення, коли бага-

то в кого з'явилися порушення сну та апетиту. Інші почали курити чи зловживати алкоголем.

ВІЛ, туберкульоз, гепатити, ІПСШ є не єдиними викликами для системи охорони здоров'я України. На тлі війни та літа актуальними залишалися гострі кишкові інфекції, хвороба Лайма, дифтерія та гепатит А, який пов'язаний насамперед з відсутністю доступу до чистої води [Гепатит С: війна на сході України прискорює епідемію, 2015]. Отже, під час війни порушується контроль за інфекціями, а також виникають сприятливі умови для поширення хвороб. Саме тому сьогодні збільшився ризик захворіти на соціально небезпечні хвороби, зокрема ВІЛ, ТБ, гепатити, ІПСШ, а також холеру, дифтерію, черевний тиф.

Медичні наслідки вторгнення виходять за межі України. На початок жовтня 4 млн біженців з України отримали статус біженців у європейських країнах, ще декілька мільйонів його очікують [Відповідь Альянсу громадського здоров'я..., 2022]. Наслідки поширення соціально небезпечних хвороб відчуватимуться у багатьох містах і регіонах Центральної Європи, де заходи щодо протидії туберкульозу, ВІЛ та (нещодавно) COVID-19 і без того є дуже слабкими [Казачкин,2022].

Прикордонні райони, сусідні країни, де знайшли тимчасовий притулок українці, мають передбачати це та вирішувати нові проблеми охорони здоров'я. Україна потрапила в тупикову ситуацію: міжнародне співробітництво та солідарність щодо Східноєвропейського регіону не були достатньо сильними протягом останніх двох років світової боротьби з пандемією. Необхідно забезпечити захист, функціональність, безпеку і доступність медичних систем та установ для всіх, хто потребує життєво важливих медичних послуг, а також забезпечити захист медичних працівників.

Підсумовуючи, зазначимо, що в Україні тривають епідемії ін'єкційної наркоманії, туберкульозу та ВІЛ/СНІДу, пов'язані між собою. Протидія цим соціально небезпечним хворобам має бути комплексною й спиратися на модерні ефективні підходи, а це передбачає певні світоглядні зміни щодо спрямованості суспільних програм і допомоги. Те саме стосується й гепатитів, ІПСШ та інших інфекцій. Проте умови і наслідки

стають на заваді осучасненню профілактичної роботи. Інституційна відповідальність за протидію «соціальним» епідеміям традиційно покладається на Міністерство охорони здоров'я. Проте медики переважно мають справу з наслідками хвороб, але не займаються причинами розгортання епідемій, які лежать значною мірою у площині розв'язання соціальних, а не медичних проблем держави. МОЗ не має належних ресурсів і повноважень для розв'язання багатьох питань, які породжують епідемії. Долучення інших державних і недержавних структур до протидії негативним явищам у молодіжному середовищі – важливий чинник у стримуванні соціально небезпечних хвороб, за умови скоординованої та ефективної роботи. Відтак визначальним стає прийняття політичної відповідальності іншими урядовими структурами за проведення первинної, вторинної та третинної профілактики серед усього населення та цільових груп. Також однією з головних складових поведінкових стратегій населення в умовах поширення соціально небезпечних хвороб є відповідальність соціального або індивідуального суб'єкта за дотримання правил безпечної поведінки та підтримання здорового способу життя заради суспільної та особистої безпеки.

Джерела

Бернацький, П. Й. Хара, О. І., Кащенко, О. А. (1996). *Організація правового забезпечення боротьби з венеричними хворобами*. Тернопіль.

Відповідь Альянсу громадського здоров'я на виклики, які спричинила агресія РФ в Україні. (2022). 20.06.2022 Отримано з: <https://aph.org.ua/uk/novyny/vidpovid-alyansu-gromadskogo-zdorov-ya-na-vikliki-yaki-sprichinila-agresiya-rf-v-ukrayini/>.

Гепатит С: війна на сході України прискорює епідемію! (2015). 28.07.2015. Отримано з: <https://www.prostir.ua/?news=hepatyt-s-vijna-na-shodi-ukrajiny-pryskoryuje-epidemiyu>.

Дюркгейм, Э. (1991). *О разделении общественного труда. Метод социологии*. Москва: Наука.

Заболеваемость ВИЧ и туберкулезом может вырасти из-за войны в Украине. (2022). 07 июня 2022. Отримано з: <https://www.svoboda.org/a/zabolevaemostj-vich-i-tuberkulyozom-mozhet-vyrasti-iz-za-vouyny-v-ukraine/31887037.html>

Зибарева, О. В. (2013). Поширення соціальних хвороб як наслідок акультурації українського суспільства. *Ефективна економіка*, 9. Отримано з: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2307>

Казачкин, М. (2022). Мы не можем допустить, чтобы война в Украине помешала лечению ВИЧ, туберкулеза и COVID-19 в Восточной Европе. 09.03.2022. Отримано з: https://www.unaids.org/ru/resources/presscentre/featurestories/2022/march/20220309_michel-kazatchkine.

Кошкина, Е. А., Спектор, Ш. И., Сенцов, В. Г., Богданов, С. И. (2019). *Медицинские, социальные и экономические последствия наркомании и алкоголизма*. Москва: Литрес.

Концепція реформування механізму розробки та впровадження державної політики протидії захворюванню на туберкульоз та інші соціально небезпечні інфекційні хвороби на основі багатовідомчого та багатосекторального підходу до вирішення проблеми. (2020). Київ. Отримано з: <https://www.prostir.ua/wp-content/uploads/2020/11/%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%95%D0%9A%D0%A2-2.pdf>

Левчук, Н. М. (2011). *Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі*. Відпов. ред. д.е.н., проф. В. С. Стещенко. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.

Михайлович, О. В., Тимошук, С. В. (2015). Соціальні хвороби, поширення та профілактика. *Комунальне господарство міст*, 120 (1). Отримано з: <https://khg.kname.edu.ua/index.php/khg/article/download/4856/4814/9650>.

Семигіна, Т. В., Вовкогон, О. Ю. (2010). Поширення соціально небезпечних хвороб та їх профілактика. В: *Протидія соціально небезпечним хворобам: вивчення українського досвіду*. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», Школа охорони здоров'я, Центр досліджень здоров'я та соціальної політики. Київ: Унів. вид-во «Пульсари». С. 7–38. Отримано з: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/960>

Ситник, М. (2019). «Деловая столица» ласковий убийця. Хватит ли лекарств от гепатита на всех украинцев». Отримано з: <https://www.dsnews.ua/society/laskovyy-ubiytsa-hvatit-li-lekarstv-ot-gepatita-na-vseh-08082019220000>.

Туберкульоз, ВІЛ та холера? Як війна погіршує епідемічну ситуацію в Україні (2022). 14.06.2022. Отримано з: <https://www.dw.com/uk/tuberkuloz-vil-ta-kholera-yaki-ryzyky-nese-viina-dlia-zdorovia-ukraintsiv/a-62092825>.

Профілактика суспільно небезпечних хвороб: світоглядний вибір? (2010). *Віче*, №8. Отримано з: <http://veche.kiev.ua/journal/1962/>

Розділ 2. ЗАГРОЗИ І РУЙНУВАННЯ

Особливості лікування інфекцій, що передаються статевим шляхом, у групах населення, уразливих стосовно зараження вірусом імунодефіциту людини (методичні рекомендації) (2009). Київ. Отримано з: https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user90/Metod_recom.pdf.

Фещенко, Ю. І. (2005). Туберкульоз в Україні як медико-соціальна і політична проблема. *Журн. АМН України*. Т. 11, № 1, 17–23.

Хожило, І. (2006). Виклики соціально небезпечних хвороб як сфера державно-управлінської діяльності. *Державне управління: теорія та практика*. Електр. наук. фахове видання. Київ: НАДУ при Президентові України, Вип. 1 (3). Отримано з: <http://academy.gov.ua/ej/ej3/txts/GALUZEVE/12-ХОЖИЛО.pdf>

Feshchenko, Yu., Melnyk, V., Mycolychyn, L., Matusevych, V. (2002). The factors of the tuberculosis beginning in adults in Ukraine. *12th ERS Annual Congress*. Stockholm, 318.

World Health Organisation. (2013). *Global Health Observatory Data Repository*. Отримано з: <http://apps.who.int/gho/data/view.main>.

2.5. Макросоціальні очікування як фактор впливу на рівень соціальної напруженості

Тему «Україна і війна» розглянемо в контексті концептуальних можливостей *парадигми складності*. Що вона тут нам дає? У рамках такого підходу доцільно виділяти три принципово різні суспільні стани, які є відмінними в сенсі суспільної динаміки і відповідно суспільного управління. І є один показник, який вказує на те, в якому з цих станів перебуває суспільство. У рамках парадигми складності і тих додисциплінарних методологічних підмурків, звідки вона тягне свої основні смислові констеляції, таким є показник *системної ентропії*, що вказує на рівень системної хаотизації. Найбільш адекватним, соціологічно адаптованим поняттям тут, на нашу думку, виступає особливим чином концептуалізоване розуміння *соціальної напруженості* [Бевзенко, 2018]. Це дає можливість виокремити стан низької, середньої в високої напруженості, і відповідно до положень парадигми складності стверджувати – переключення між цими станами відбуваються відносно раптово (нелінійно) і мають назву *фазових переходів*.

Війна – це стан суспільної кризи, високих ентропійних показників і високої напруженості. З точки зору суспільного менеджменту тут важливими є моменти входження в нього, перебування і вихід. Вони і є в даному разі моментами швидких фазових переключень, які характеризуються варіативністю можливих траєкторій подальших суспільних змін і непередбачуваністю того, який з цих варіантів стане реальністю.

Таким чином, маємо особливу увагу приділити стану суспільства напередодні початку цього повномасштабного етапу війни, стану власне її початку 24.02.22 (моменту переходу від умовно мирного часу для більшої частини території до активних бойових дій по всій країні), а також тому майбутньому, яке чекає суспільство в період переходу від війни до післявоєнного мирного життя. Тут завдання менеджменту – знайти ресурси, які б у ситуації варіативності майбутнього в кризових точках спрямували суспільні тренди у напрямі позитивного варіанта розвитку подій. Де шукати ці ресурси?

Щоб знайти відповідь на це питання в рамках парадигми складності, активно використовуватимемо два поняття. Це поняття *соціальної напруженості* і *поняття соціальних очікувань*. Саме управління напруженістю через управління очікуваннями може стати важливим важелем, який здатен забезпечити керованість суспільством у часи війни.

До визначення *соціальної напруженості* й досі немає однозначного ставлення. Відкрите концептуально, воно, тим не менш, є інтуїтивно дуже важливим і часто загаданим. У ситуації війни не говорити про соціальну напруженість взагалі дуже важко. Немає сумніву, що вона є високою. Але про що реально йдеться? Тут важливо розвести розуміння соціальної напруженості, що більше співвідноситься з психологічним аспектом, з тим розумінням, що все ж таки має стосунок до соціології і її основного предмета – суспільства. Думаю, тут визначальним буде таке. Діапазон коливання соціальної напруженості в психологічному сенсі визначається межами від детермінованого соціальною ситуацією спокою і впевненості до, знову-таки, зумовленого соціальністю високого стану психологічної напруженості (стресу, тривожності). Коли ж говоримо про соціальну напруженість у соціологічній площині, то межі цього діапазону визначатимуться, з одного боку, повною суспільною стабільністю і впорядкованістю, а з другого – високою соціальною кризою на межі суспільної руйнації. І, як ми показали раніше, на емпірично досяжному рівні це пов'язано з рівнем стабільності, усталеності практик повсякденних соціальних взаємодій, що є в суспільстві [Бевзенко, 2018]. У час кризи ці взаємодії руйнуються, причому в такому темпі, який не дозволяє швидко адаптацію до нових з виходом на новий формат звичності. І чим більшим є коло практик, що раптово руйнуються, чим у більшому числі важливих інституційних полів це відбувається, тим більшою буде соціальна напруженість у соціологічному сенсі. Тим ризикованішим для суспільного порядку є такий стан, і завдання суспільно менеджменту полягатиме в тому, щоб зробити максимально керованим процес переходу до нового формату звичності у повсякденних взаємодіях, нехай і дуже екстремального формату.

Іншим важливим для нас поняттям буде поняття *соціальних очікувань*. Зазвичай про соціальні очікування говорять як

про певний соціально-психологічний механізм, що забезпечує підтримання існуючого нормативного порядку. Актуальним це поняття є для теорій мікрорівневого порядку – теорії обміну, теорії ролей тощо. Сталі суспільні норми формують систему очікувань щодо практик інших людей, що забезпечує порозуміння і узгодженість саме на рівні повсякдення. Але таке визначення очікувань є адекватним для часів відносної соціальної стабільності й нормативної стійкості. Це, ясна річ, не про ситуацію кризи, якою є війна. Стабільність усього, зокрема і норм, тут порушується. Як маємо розуміти соціальні очікування в цьому випадку?

Якщо в ситуації суспільної стабільності соціальні очікування працюють на мезорівні (вважаю, що точніше говорити саме про мезо-, а не про мікрорівень) соціальної реальності, то в момент кризи і невизначеності вони переключаються на той чи інший очікуваний варіант майбутнього макропорядку. І саме на нього, як на певний магніт, орієнтуються люди в процесі вимушених змін практик повсякденності. Дамо визначення цієї форми соціальних очікувань у форматі, важливого як для емпіричного спостереження, так і для менеджерських рішень.

Соціальні очікування макрорівневого порядку – складова особистісної системи регуляції стосунку з суспільством як таким, його майбутнім станом, очікуваною ціннісною і нормативними системами. Вона має свою представленість у когнітивній сфері (особистісно очікувана, усвідомлена форма майбутнього), емотивному рівні (особистісно забарвлене емоційне ставлення до такого майбутнього – позитивне, негативне, нейтральне), та на практичному рівні (особистісна готовність коригувати свої практики повсякдення в той чи інший бік з урахуванням перспективи, яка відкривається в напрямі цих очікувань).

Проаналізуємо три названі вище аспекти в нашій навколо воєнній суспільній історії (перед початком війни, у момент початку агресії і перехід до нового мирного стану після закінчення війни), користуючись даним визначенням. Спробуємо оцінити ці суспільні стани з точки зору ризиків негативних сценаріїв для країни, які настають у момент високої соціальної напруженості, і тих ресурсів, що давали змогу(дали) їх уникнути.

Період напередодні початку повномасштабного вторгнення 24.02.22. На перший погляд, ситуація видавалась доволі стабіль-

ною, якщо говорити про повсякденні практики взаємодій, що склалися в суспільстві. І в площині соціальних очікувань мезорівня ситуація не виглядала напруженою. Інша картина, коли ми переходимо на рівень соціальних очікувань макрорівня. Фонове припущення можливості повномасштабного вторгнення існувало постійно, а напередодні цих доленосних подій відповідні нарративи дуже актуалізувалися, і до теми «буде – не буде повномасштабна війна» підключилося все суспільство. Цьому були присвячені масштабні телешоу, обговорення цього питання з військовими і політичними експертами на різних інтернет-каналах. Подавалися думки західних розвідок і заяви інсайдерів, що висвітлювали ситуацію в стані ворога. Звичайно, все це було тим багатовекторним інформаційним впливом, що детермінував макрорівневі соціальні очікування в нашому суспільстві. Варіанти можливого розвитку подій, за великим рахунком, коливалися між двома полюсами: 1) нападу не буде або буде локальний і зачепить лише східні регіони; 2) повномасштабний напад станеться і це буде війна РФ проти України.

Буквально за кілька днів до вторгнення (11-16 лютого 2022 р.) соціологічною компанією «Социс» було проведено опитування, в якому ставилося таке запитання (табл. 1).

Таблиця 1

Наскільки ймовірним, на Вашу думку, є вторгнення Росії в Україну в найближчому майбутньому?, %¹⁸

№№	Варіанти відповідей	%
1	Дуже ймовірним	8,9
2	Дещо ймовірним	29,1
3	Малоймовірним	34,7
4	Взагалі неймовірним	20,7
5	ВВ/ відмова, не знаю	18,7

¹⁸ Компанія «Социс». Терміни проведення дослідження: 11–16 лютого 2022 р. Результати репрезентативні на рівні всієї країни за показниками віку (старші 18 років), статі, типу поселення (місто/ село) та поділу на області. Опитування не проводилось в АР Крим і на непідконтрольній українській владі частині Донецької та Луганської областей. Загалом було опитано 2000 респондентів. Метод дослідження: телефонне інтерв'ю САТІ (Computer Assisted Telephone Interviewing) з використанням планшетів; Статистична похибка вибірки (довірчий інтервал): +/-2,4%. Середня тривалість одного інтерв'ю склала 12 хвилин.

Картина тих макроочікувань, що тут представлена, є доволі показовою. Справді ймовірним цей напад вважали лише близько 10% наших громадян. Ще близько 30% вважали обережно, що це дещо ймовірно. Решта в таке не вірили. Що це означає, якщо переводити очікування на мову напруженості й її ймовірного зростання? (Знову ж таки в розумінні руйнації і зміни практик повсякденних взаємодій). Це означає, що лише десята частина громадян, ймовірно, готувалася до війни на рівні реальних практик – шукали, де сховище, готували тривожну валізу, робили запаси їжі, забирали гроші в банках і переводили в тверду валюту, шукали місця на заході країни або навіть за кордоном для можливої евакуації родини. Такий рівень змін на загальній мапі суспільства не позначається суттєво на рівні соціальної напруженості. Рівень критичних показників напруженості настає тоді, коли різкі зміни у практиках починають демонструвати десь приблизно третина населення. Пояснення такого просте й воно лежить уже в площині очікувань на мезорівні соціальних подій. За ситуації, коли лише кожен 10-й змінює свої практики повсякденності, ймовірність того, що ми зустрінемося з невинуватими мезорівневими очікуваннями щодо поведінки інших, теж є десь на рівні 10%. Це нормальне відхилення і не викликає тривожності (психологічної напруженості). Коли ж таких ситуацій буде третина, картина змінюється. Виникає невпевненість щодо адекватності як своїх очікувань, так і своєї поведінки. Далі працює ефект емоційно-психологічного зараження (Г. Лебон), починає спрацьовувати ефект натовпу. Спостерігається лавиноподібна зміна повсякденних практик, і їхня раптова неузгодженість тягне за собою хаотизацію і некерованість суспільства.

Як можна оцінити дії суспільного менеджменту в такій ситуації? У нашому випадку його завданням було стримування швидкості зростання соціальної напруженості, використовуючи, зокрема, і важіль соціальних очікувань. Виглядає так, що це завдання було вирішене відносно правильно, хоча і не найкращим чином. Останній полягав би в тому, щоб менеджмент узяв під свій контроль усі напрями трансформації практик повсякденності, які відповідали б підготовці до вторгнення. У ситуації, коли в країні не було для цього матеріальних і

управлінських ресурсів, стримування зростання напруженості через управління очікуваннями можна вважати оптимальним.

До того ж у таких критичних точках є один важливий момент, про який варто завжди пам'ятати. Жоден з можливих варіантів не є стовідсотково правильним у сенсі прогнозу. Як правило, на ту траєкторію суспільних змін, яка реалізує лише один з цих варіантів, штовхає систему якась одна, часто малопомітна подія, що стає доленосною часто для цілих держав, а може й багатьох держав. Наразі про це, з подачі Н. Талеба [Taleb, 2007], прийнято говорити як про «чорного лебедя». Більш строго в рамках парадигми складності це позначається як роль доленосної випадкової флуктуації. І, продовжуючи користуватися метафорою, запропонованою Талебом, можемо стверджувати – лебідь не завжди чорний. Все залежить від того, в який бік ця флуктуація штовхне рух історії.

Стосовно початку війни в лютому цього року є думка, що все залежало від рішення однієї людини, президента сусідньої країни, який ніби одноосібно ухвалював це рішення. А в такому разі є велика залежність від обставин життя саме цієї людини. Гіпотетично можемо припустити якісь несподіванки в його стані здоров'я, що могли б вплинути на таке рішення. І тому, повертаючись до управління макроочікуваннями напередодні початку війни, можна повторити – посилення негативних очікувань могло призвести до високої хаотизації суспільства, хоча існувала ймовірність, що ці негативи не виправдаються. До речі, більшість кваліфікованих експертів дотримувалися думки, що вторгнення не буде, що воно виглядало невиправданим з точки зору воєнної логіки. Але логіка вибору тим, хто ухвалював рішення, виявилась іншою. Які випадкові обставини там вплинули – говорити складно. Але маятник хитнувся саме в цей бік, і лебідь виявився чорним для нашої країни. Війна розпочалася.

Наступний критичний момент, який ми маємо проаналізувати – 24.02.22 – *момент вторгнення*. У тому ж таки дослідженні напередодні цих подій було поставлено запитання (табл. 2).

У цих відповідях є певна вказівка на очікування щодо ситуації загрози вторгнення. До рішучого опору були готові лише 10%, напевне, лише вони були впевнені, що напад буде

Таблиця 2

У нинішній кризі між Україною та Росією що, на Вашу думку, має робити Україна?, %

№№	Варіанти відповідей	%
1	Боротися проти агресії військовим шляхом	10,4
2	Боротися дипломатичним шляхом	71,9
3	Намагатися знайти компроміс із Росією навіть за рахунок втрати певних територій	11,4
4	ВВ/ відмова, не знаю	6,4

і немає іншого шляху, як з цим боротися військовим шляхом. Більшість вірила в можливість запобігти війні дипломатичним шляхом (72%) і їхні очікування були спрямовані в цей бік. На відмову від частини територій в обмін на мир готові були 11% громадян.

Але там же було і вже більш конкретне запитання, що становилося ситуації, коли напад уникнути не вдасться. Якими були очікування тут (табл. 3).

Таблиця 3

Якщо так станеться, що повномасштабне російське вторгнення все ж таки відбудеться, як Ви думаете, Україна зможе вистояти?, %

№№	Варіанти відповідей	%
1	В Україні немає жодного шансу вистояти	14,8
2	Україна зможе захистити себе	33,4
3	Україна зможе захиститися, але тільки за допомогою Заходу	41,5
4	ВВ/ відмова, не знаю	10,5

Віяло очікувань тут прописане чітко – 15% не вірять у перемогу і впевнені в поразці. 33% очікують того, що українці зможуть чинити опір власними силами і ресурсами. 41% теж очікують здатності боротися і перемагати, але лише за умови допомоги Заходу. Якщо переводити ці очікування на мову практик, то можна припустити – перша категорія готувалася до втрати країни. На практиці це була або еміграція або готовність жити вже в умовах окупації. Представники другої категорії, радше, придивлялися до практик створення загонів самооборони, волонтерських загонів, переводили кошти на

ЗСУ, ну або просто співчували цим діям інших. Третя група випрацьовувала або хоча б відслідковувала події, що вели до перемоги через отримання західної допомоги.

І от напад стався. На ранок 24.02.22 стало зрозуміло – йде вторгнення з усіх боків. Ворог має намір захопити країну усю і швидко. У таблиці 4 наведено динаміку очікувань щодо розвитку подій, яку наводять дослідники з групи «Рейтинг». Відлік представлено від тієї ж точки напередодні, що показана в таблиці 2, і до середини серпня 2022 р. Як бачимо, буквально на третій день після вторгнення абсолютна впевненість щодо перемоги почала швидко зростати, стрибнувши на 20% вгору (від 28 до 47% %), хоча, здавалося б, друга армія світу на нашій території, ще немає ніякої допомоги, власної важкої зброї теж немає.

Що ж сталося? Чому розподіл очікувань продемонстрував такі зміни? І тут знову повернемося до обраної теоретичної концепції. Події, як у реальності, так і в площині варіантів очікувань, у такі критичні моменти визначаються певною невеликою, але доленосною подією, яка може штовхнути маятник у той чи інший бік. Якою ж була ця подія, що змусила більшість наших громадян налаштуватися на перемогу і постійно утверджуватися в цих налаштуваннях попри ті страшні факти агресії, воєнних злочинів і шантажу, на які ворог не скупився?

Таблиця 4

Наскільки Ви впевнені, що Україна зможе відбити напад Росії?, %¹⁹

№№	Варіанти відповідей Дати опитування	16-17 02.22	26-27 02.22	17-18 03.22	30-31 03.22	18-19 06.22	17-18 08.22
1	Зовсім не впевнений	13	3	1	1	1	1
2	Скоріше не впевнений	9	13	2	3	2	2
3	Важко відповісти	4	15	3	1	3	2
4	Скоріше впевнений	36	23	21	25	30	23
5	Абсолютно впевнений	28	47	72	69	63	70

¹⁹ Соціологічна компанія «Рейтинг». Аудиторія: населення України віком від 18 років і старші в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний

Звичайно, тут ми не можемо нічого говорити однозначно. Як правило, ці поштовхи виглядають непомітними, і їх вагомість можна побачити лише з часом. Але є підстави вважати, що такою несподіваною і доленосною подією стала поведінка керівників держави та особисто президента В. Зеленського. Його відмова виїхати з країни, яку він озвучив на весь світ у перші ж дні вторгнення, готовність ризикувати власним життям, мала вирішальний вплив на настрої в суспільстві. Цей його вибір можна без перебільшення назвати екзистенційним, і він мав суттєвий суспільний резонанс саме в площині макроочікувань.

Цікавими є коментарі деяких журналістів – як наших, так і зарубіжних – з цього приводу. Наведу розгорнуту фразу, що належить французькому філософові, публіцистові Бернару-Анрі Леві: «Ми знаємо, що Зеленський у Києві, в оточенні своїх генералів, під захистом бункера, який шукають російські військові літаки. Але разом з тим бачили відео, де він з непокритою головою, на вулиці, як дуже молодий Черчилль, який ходить по бідних районах Лондона під час німецьких бомбардувань у вересні 1940 р. Але я також знаю, що він, як повідомляє англійська преса, перший у складеному Кремлем списку людей, що підлягають знищенню. І не можу забути, як минулої п'ятниці, 25 лютого, він прощався зі своїми колегами по zoom під час позачергового саміту Європейського Союзу: «Можливо, сьогодні ви востаннє бачите мене живим». І як він сказав Байдену, який пропонував евакуацію: «Мені потрібні боєприпаси, а не таксі», і Путіну: «Ви можете спробувати мене вбити, я готовий, бо я знаю, що в мені живе ідея і вона переживе мене» [Леві, 2022]. У цьому висловлюванні концентроване враження багатьох у світі і в нашій країні від несподіваних і неочікуваних рішень президента. У минулому актора легкого жанру, від якого і не чекали якихось серйозних вчинків. Тим більше

зв'язок. Результати зважені з використанням актуальних даних Державної служби статистики України. Вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення. Вибіркова сукупність: 1000 респондентів. Метод опитування: САПІ (Computer Assisted Telephone Interviewing – телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера). На основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Помилка репрезентативності дослідження з довірчою імовірністю 0,95: не більше 3,1%.

таких екзистенційних виборів перед загрозою життю, що реально існувала. Це змінило очікування щодо результату цієї агресії для керівників і народів багатьох країн світу.

Підсумовуючи цю ситуацію, один з наших кореспондентів написав приблизно в ті ж дні, що і Бернар-Анрі Леві: «Виявляється, багато хто у світі не знав, хто в Україні президент. Цього тижня трапилося багато дивовижних подій. Збройні сили зупинили та помножили на нуль бліцкриг російської армії. Європарламент рекомендував зробити Україну кандидатом у члени Європейського Союзу. Світ раптом зафанатів від Володимира Зеленського. Персональна ситуація Зеленського розвивалася так: іноземці дізналися про українського президента; побачили, що він тримає удар і дає відсіч у війні з РФ; дізналися, ким він був раніше; піддалися шарму його «нової щирості». А підпалила цю суміш відмова головнокомандувача евакуюватися. На Amazon буквально продаються футболки з його цитатою «I need ammunition, not a ride» – «Мені потрібна зброя, а не евакуація» [Зубченко, 2022].

Про те, що це рішення президента мало великий вплив на наше суспільство, свідчить і те, що довіра і підтримка до нього зросла втричі буквально за кілька днів. Про це свідчить те ж таки опитування групи «Рейтинг» від 26–27 лютого 2022 р.: «91% українців підтримують дії Президента Зеленського. Не підтримують – 6%, не змогли відповісти – 3%. Важливо, що з грудня 2021 р. підтримка дій Президента України зросла втричі»²⁰.

Від того вирішального моменту і до дня написання цього дослідження відмічені тенденції в просторі макросоціальних очікувань лише наростають. Упевненість уперемозі й очікування перемоги демонструють уже понад 90% наших громадян. Сумніву в перемозі майже ні в кого немає, але ціна цієї перемоги може бути різною, що теж зумовлює варіативність суспільних очікувань щодо цього.

Ще однією точкою біфуркації і появи нового віяла очікувань буде для нас момент закінчення війни і переходу до побудови

---

²⁰ URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_26-27_fevralya_2022_goda.html

майбутнього. Яким воно буде, чого люди очікують тут? Але це вже тема наступних розвідок.

Джерела

Бевзенко, Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74 (Частина 1); 4, 73–104 (Частина 2).

Зубченко, Я. (2022). Як світ відкрив для себе Зеленського і офігів. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/29083/2022-03-02-yak-svit-vidkryv-dlya-sebe-zelenskogo-i-ofigiv-dobirka-memiv/>

Леві, Бернар-Анрі. (2022). *Зеленський може перемогти*. НВ. 01.03.22. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-rosiji-proti-ukrajini-chomu-zelenskiy-mozhe-peremogti-kijiv-novini-ukrajini-50221185.html>

Taleb, N. N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York: Random House.

Розділ 3

ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

3.1. Трансформація конфесійного простору України

Конфесійний простір України є надзвичайно багатоманітним. У ньому представлена величезна кількість Церков, деномінацій, сект та об'єднань. Водночас домінантою цього простору є православні релігійні організації. Адже переважну більшість віруючих становлять саме прихильники православного віросповідання (наприклад, у моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2021 р. православними себе ідентифікували майже 75% респондентів [Українське суспільство, 2021: с. 711]), а більшість православних вважають себе належними до тієї чи іншої Церкви [Українське суспільство, 2021: с. 712]. Причому з тих православних, які вважають себе належними до певної Церкви, більшість відносять себе або до Православної Церкви України (ПЦУ), або до Української Православної Церкви (УПЦ). Скажімо в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2021 р. 36% тих, хто ідентифікував себе як православного, віднесли себе до ПЦУ, а майже 22% – до УПЦ [Українське суспільство, 2021: с. 712]; в опитуванні, проведеному Центром Разумкова 2021 р., про належність до ПЦУ заявили близько 40% православних, а до УПЦ – майже 22% [Особливості, 2021: с. 41²¹].

Тобто можна виходити з того, що динаміка конфесійного простору нашої країни визначається переважно саме змінами у структурі та масштабах поширення цих двох Церков. Звичайно, помітне місце в українському релігійному просторі

---

²¹ У матеріалах Центру Разумкова відсотки розраховано від усіх опитаних, враховуючи тих, які не ідентифікували себе як православних, і яким відповідно запитання щодо конфесійної належності в межах цього віросповідання не ставилося. Відсоткові показники вірян ПЦУ та УПЦ, наведені нами, було перераховано від тих респондентів, які відповідали на поставлене запитання щодо конфесійної належності.

посідає Українська греко-католицька Церква (УГКЦ), а також різноманітні протестантські релігійні організації та об'єднання. Але останні не являють собою (на відміну від ПЦУ та УПЦ) чогось цілісного; вони складаються з великої кількості Церков та громад, які не мають ієрархічної будови, що ускладнює (або й робить неможливими) їхні спільні дії і відповідно зменшує їх суспільний вплив. До того ж частка протестантських громад серед інших релігійних громад є практично незмінною протягом багатьох років. Що стосується УГКЦ, то ця Церква, незважаючи на спроби поширюватися на різних територіях України, стабільно залишається майже виключно феноменом Західного регіону нашої країни; тобто її паства та організаційна структура залишаються доволі стабільними.

Відповідно розглянемо тут саме потенціал охоплення ПЦУ та УПЦ православних віруючих і збільшення цього охоплення однією Церквою за рахунок іншої в умовах російської агресії. Це питання має чималу суспільну значущість, з огляду на конфліктогенність відносин між цими Церквами. Адже із самого початку появи в 1992 р. попередника ПЦУ – Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП) – відносини між нею та УПЦ мали характер війни. Ця війна була головним чином інформаційною, холодною, але час від часу переходила й у гарячу стадію прямого протистояння та насильства. УПЦ взагалі не визнавала УПЦ КП як православну релігійну організацію, оцінюючи її як самочинне зібрання розкольників, що не відповідає усталеним канонам. Натомість УПЦ КП звинувачувала УПЦ у відсутності патріотичної позиції, підтримці російського імперіалізму та російської ідеології, у заваді розвитку національної самосвідомості вірян та української державності. Тобто взаємини між Церквами визначалися як канонічними та організаційними суперечностями, так і відмінностями політичних орієнтацій (орієнтацією на європейське майбутнє України чи на збереження підлеглості РФ). Такі взаємини ставали чинником та однією зі складових суспільної напруженості та конфліктів.

Спочатку перевагу в цій війні мала УПЦ. За нею була більша кількість вірян, правлячі кола тривалий час схилилися до утримання в орбіті російського домінування, одним з еле-

ментів якого був церковний вплив (відповідно влада більше підтримувала саме УПЦ), серед широких мас віруючих також переважала орієнтація на старий імперський центр (що визначало небажання розривати відносини зі спільною з РФ Церквою). При цьому УПЦ КП не змогла отримати визнання жодної з інших канонічних православних Церков світу (що принципово важливо в православному середовищі), і це часто відлякувало від неї навіть тих віруючих, які були не задоволені проросійською позицією УПЦ. Тому частки УПЦ та УПЦ КП у загальному конфесійному просторі були достатньо стабільними, а зростання пастви цих Церков відбувалося головним чином за рахунок новонавернених віруючих.

Але поступово ситуація змінювалася – як серед широких мас населення, так і серед політичних еліт закріплювалися орієнтації на існування України як незалежної держави, орієнтація на РФ зменшувалася (до того ж зростало насторожене чи й вороже ставлення до останньої). А 2014 р. РФ розпочала пряму воєнну агресію щодо України, що закріпило аргументи на користь необхідності ліквідації УПЦ як залежної від Руської Православної Церкви (РПЦ) та залишення лише національної, патріотично налаштованої Церкви. Відповідно потенціал зрушень на конфесійній карті помітно зріс.

Утворення однієї Церкви в наших умовах можливе трьома шляхами: 1) добровільне об'єднання Церков на соборі, коли відбувається злиття на рівноправних засадах або поглинання однієї організації іншою; 2) поглинання однієї Церкви іншою шляхом переходів окремих релігійних громад; 3) перетіканням пастви однієї Церкви до іншої в індивідуальному порядку²².

Перший шлях є найбільш бажаним, найменш конфліктним, але й виглядає як малоімовірний. Обидві конкуруючі Церкви постійно закликають до цього, але лише на своїх умовах, неприйнятних для опонентів. УПЦ завжди вимагало виключно капітуляції УПЦ КП, тобто її розпуску, покаяння та повернення в лоно «канонічної Церкви». У 2019 р. відбувся собор, на якому УПЦ КП, об'єднавшись з Українською

---

²² У двох останніх випадках певна Церква може зберегти своє існування, але втрата віруючих позбавляє її існування сенсу, соціальної значущості та руйнує її матеріальний базис.

Автокефальною Православною Церквою, трансформувалася в нову ПЦУ, яка нарешті отримала церковну легітимацію спочатку від Вселенського Патріарха, а пізніше визнання ще від чотирьох православних Церков світу. Але й після цього ставлення УПЦ до опонентів не змінилося, і не змінилися вимоги щодо можливого об'єднання. Зрозуміло, що такі вимоги були неприйнятними для УПЦ КП, і тим більше не прийнятні для ПЦУ. З іншого боку, вимоги ПЦУ до керівництва та священства УПЦ щодо розриву зв'язку з РПЦ вже є мало прийнятними для останньої. Також можуть відігравати роль побоювання ієрархії УПЦ втрати своїх позицій і статків (важко розраховувати, що ПЦУ прийме їх у свої лави як рівних), проблематичність пояснення віруючим єднання з ПЦУ (після того, як останню роками таврували як неканонічне зібрання), та невідповідність національної орієнтації майбутньої єдиної Церкви політичним і культурним схильностям значної частини кліру та вірян УПЦ. Тому навіть в умовах удару РФ по міфології «братства народів» після 2014 р., що вдарило й по авторитету УПЦ, яка цю міфологію підтримувала та просувала, УПЦ не пішла на входження в ПЦУ на соборі 2019 р. І навіть після російської навали в лютому 2022 р. вона не ставить питання про об'єднання з ПЦУ, а лише намагається створити враження дистанціювання від РПЦ та засудження позиції останньої (щирість такої політики залишається сумнівною). До того ж негативне ставлення до об'єднання має місце не лише в УПЦ, а й у ПЦУ. Як зазначав К. Говорун, «реального бажання до реального об'єднання (а не просто приєднання, як колись його вимагала від Київського патріархату й УПЦ МП, а тепер від УПЦ МП того самого вимагає ПЦУ) немає», і має місце побоювання «змін статусу-кво всередині ПЦУ через те, що приїде значна кількість ... людей з УПЦ» [Кирило Говорун, 2022].

Тож шлях добровільного об'єднання «згори» залишається під великим питанням, хоча в експертному середовищі надії на нього зберігаються. Наприклад, Ю. Чорноморець вважає, що після Собору УПЦ об'єднання двох церков є лише питанням часу, але водночас зауважує, що «коли відбудеться об'єднання, яким чином воно відбудеться, на сьогодні складно сказати» [Об'єднання, 2022].

Також складно сказати, наскільки ефективним може бути розмивання базису однієї з Церков через індивідуальні переходи. Адже насамперед такі процеси зазвичай є доволі повільними. Якщо поглянемо на дані опитувань населення, які з 2000 р. у моніторинговому режимі здійснював Центр Разумкова, то помітимо, що до 2014 р. (часу початку російської агресії) мало місце доволі повільне зростання частки прихильників УПЦ КП та зменшення частки прихильників УПЦ. Зокрема, в опитуванні 2000 р. про свою належність до УПЦ КП заявили близько 12% опитаних, в опитуванні 2010 р. – близько 15%, в опитуванні 2013 р. – близько 18%. Натомість частка прихильників УПЦ в опитуванні 2010 р. становила близько 24%, а в опитуванні 2013 р. – близько 20%. З 2014 р. відповідні тенденції збереглися, але зсуви не стали різкими. Зокрема, в опитуванні 2014 р. близько 22% заявили про свою належність до УПЦ КП, в опитуванні 2016 р. – 25%, в опитуванні 2017 р. – близько 27%, в опитуванні 2018 р. – близько 29%. Натомість частка прихильників УПЦ в опитуванні 2014 р. становила близько 17%, в опитуванні 2016 р. – 15%, в опитуванні 2017 р. – 12%, в опитуванні 2018 р. – близько 13% [Особливості, 2018: с. 16]. В опитуваннях, які проводилися після утворення ПЦУ, змін у частці прихильників УПЦ не спостерігалось (в опитуваннях 2020 та 2021 рр. вона становила близько 22%), натомість частка прихильників ПЦУ становила близько 32% в опитуванні 2020 р. та близько 40% – в опитуванні 2021 р. [Особливості, 2021: с. 41²³]. Тобто можна припустити, що ситуація російської агресії впливала на умонастрої вірян, але не кардинально.

Суттєвим чинником для індивідуальних конфесійних міграцій міг стати нинішній російський наступ з метою повного підкорення України. Поки що маємо лише дані опитування, яке в липні 2022 р. провів Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) [Динаміка, 2022]. Серед опитаних лише 4% ідентифікували себе як таких, хто належить до УПЦ, на-

---

²³ У матеріалах Центру Разумкова відсотки розраховано від усіх опитаних, враховуючи тих, які не ідентифікували себе як православних і яким відповідно запитання щодо конфесійної належності в межах цього віросповідання не ставилося. Відсоткові показники вірян ПЦУ та УПЦ, наведені нами, було перераховано від тих респондентів, які відповідали на поставлене запитання щодо конфесійної належності.

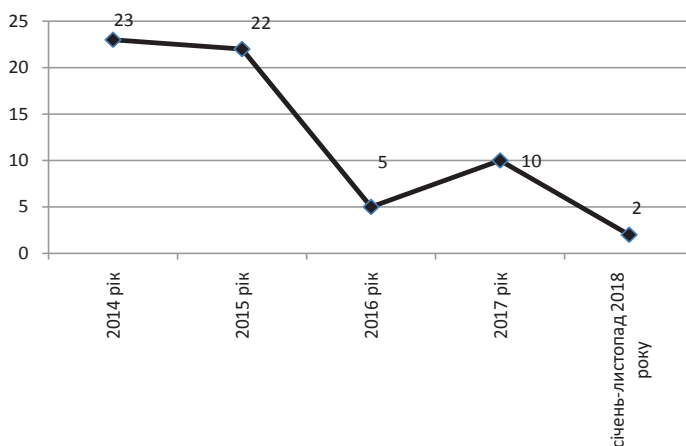
томість 54% опитаних приписали себе до ПЦУ. На цей час складно сказати, чи є такий потужний зсув реальним (зокрема, наслідком емоційної реакції на умови війни), чи є наслідком методики (телефонне опитування, відсутність окупованих територій, велика кількість тих, хто виїхав з України за кордон). У будь-якому випадку, зважаючи на домінування УПЦ за кількістю зареєстрованих релігійних громад, такий низький показник частки її вірян викликає певні сумніви, тому якісь обґрунтовані висновки можна буде робити лише після закінчення війни та здійснення опитувань у нормальних умовах.

Але в будь-якому випадку можна припустити, що з погляду «бенефіціарів» індивідуальної конфесійної «міграції» її недоліком є, по-перше, існування певної межі, за якою такі процеси зупиняться (якась частка прихильників за церквою-донором все ж залишиться) і, по-друге, проблема збереження в руках іншої Церкви храмів та іншого церковного майна, що створюватиме суттєві проблеми для церковного життя на місцях.

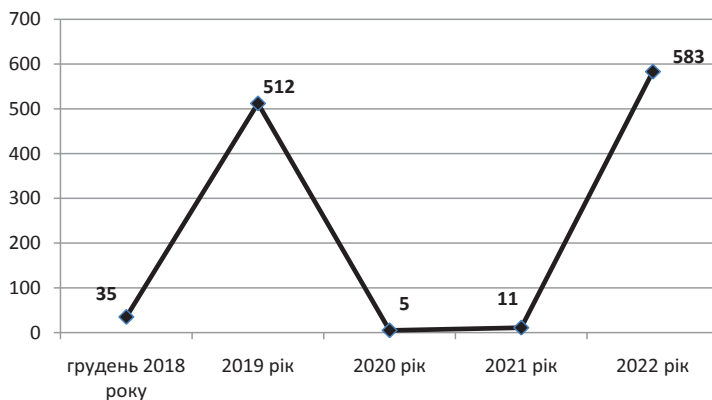
З огляду на це в ПЦУ та тих політичних силах і громадських об'єднаннях, які її підтримують, велику надію покладали на колективні переходи локальних громад. Наприклад, розглядаючи перспективи створення легітимної національної Церкви С. Здіорук та О. Саган вважали, що «до Помісної Церкви очікувано можуть приєднатися єпархії УПЦ у західному та центральному регіонах України, які становлять більшість у Церкві (близько 70% усіх парафій). У такому випадку УППЦ буде домінувати в Україні за кількістю парафій та нараховуватиме понад одинадцять тисяч громад» [Здіорук, Саган, 2014]. Уже напередодні легітимації ПЦУ Вселенським Патріархом С. Здіорук був переконаний, що після цієї події дуже швидко відбудеться перехід до даної Церкви трьох чвертей громад УПЦ, а «у перспективі всі 100% будуть тут, за винятком окремих одіозних фігур...» [До української, 2018]. Після створення ПЦУ її голова митрополит Епіфаній в одному з інтерв'ю, відповідаючи на запитання щодо чинників майбутніх переходів до його Церкви, стверджував, що таким чинником стане визнання від інших помісних православних церков, і що «ми вже маємо два визнання, якщо ще буде два-три, то ця хвиля посилиться» [Епіфаній, 2019].

Проте такі очікування виявилися суттєво перебільшеними. З початку російської агресії до часу утворення ПЦУ були лише лічені випадки переходів до УПЦ КП. Зокрема, 2014 р. було зафіксовано 23 переходи, 2015 р. – 22 переходи, потім 2016 р. цей показник зменшився до 5-ти, дещо збільшився до 10-ти 2017 р. і опустився практично до нуля за 11 місяців 2018 р. (рис. 1).

Тобто бачимо, що сама по собі прихильність УПЦ до РФ, навіть в умовах повномасштабної агресії з боку останньої, не стала чинником помітної міжцерковної міграції. Звісно, пояснення цього можна було шукати в проблематичності канонічної легітимності УПЦ КП (її і надалі ніхто з православних Церков не визнавав). Проте сподівання на таку легітимацію так само виявилися маловиправданими. Одразу після створення ПЦУ, протягом 2019 р., відбувся помітний сплеск переходів (512 таких фактів). Проте вже наступного 2020 р. відбувся такий самий масштабний обвал, коли було зафіксовано лише 5 переходів, а 2021 р. мали місце 10 переходів (рис. 2). Тобто бачимо, що із загальної зареєстрованої за УПЦ кількості громад (12 122 діючих) навіть на піку до ПЦУ перейшло лише дещо більше 4%, і сподівання на перехід більшості громад виявилися марними. А різке падіння

Рисунок 1. Переходи громад з УПЦ до УПЦ КП з початку російської агресії проти України до створення ПЦУ (кількість громад, Джерело: [Перехід, 2022])

Рисунок 2. Перехід громад з УПЦ до ПЦУ
(кількість громад, Джерело: [Перехід, 2022])

скоріше свідчить, що практично всі, хто мав велике бажання перейти, зробили це одразу після утворення ПЦУ і потенціал для майбутніх зрушень був невеликий.

Нова потужна активізація переходів відбулася 2022 р. (рис. 2), коли кількість переходів перевищила рівень 2019 р. Це явно є наслідком нових умов російсько-української війни (вторгнення, заяв про ліквідацію України як держави, звірств російських воєнків).

Але якщо докладніше поглянути на динаміку цих переходів, то побачимо, що нова «хвиля» дуже нагадує «хвилю» 2019 р. По-перше, вона є обмеженою за масштабом; адже якщо станом на початок 2021 р. УПЦ мала 12 406 громад²⁴, то громади, які здійснили перехід до ПЦУ, становили лише близько 5% цієї кількості. По-друге, ця «хвиля» вже пішла на спад; зростання кількості переходів мало місце лише протягом березня-травня місяців, натомість у червні відбулося більш як дворазове падіння цієї кількості (з 229-и до 104-х), у липні – знову майже дворазове падіння (зі 104-х до 54-х), і в серпні-вересні так само кількість переходів лише скорочувалася (рис. 3).

Отже, певне переформатування конфесійного простору внаслідок війни РФ проти України відбувається. Вочевидь, мас

²⁴ Державна служба з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://dessa.gov.ua/wp-content/uploads/2021/05/Form1-2021-public3.xls>

Рисунок 3. Переходи громад УПЦ до ПЦУ з початком російського наступу на Україну в лютому 2022 р. (кількість громад, Джерело: [Перехід, 2022])

місце експансія ПЦУ та втрата своїх позицій у УПЦ. Міграція окремих вірян з другої Церкви до першої мала місце й до російської агресії (до 2014 р.), але ця подія вочевидь її прискорила. Адже в умовах, коли практично єдиною відмінністю між цими Церквами є геополітичні та соціокультурні орієнтації, іншого пояснення інтенсифікації переходів не проглядається.

Аналогічно російська агресія вочевидь стимулювала колективні переходи з УПЦ до ПЦУ релігійних громад, але попри сподівання та очікування патріотичної громадськості поточна війна поки що не стала чинником суттєвих змін. Незважаючи на очевидний зв'язок УПЦ з РПЦ (яка прямо та відкрито підтримала російську навалу 2022 р., називаючи її ледь не священною війною, благословляючи російських військових на вбивство українців) тотального відходу від УПЦ не відбулося. Тобто на рішення щодо переходу до іншої Церкви чи збереження статус-кво впливають різні чинники, дія яких є комбінованою і такою, що залежить від поточних обставин та умов. Такими чинниками, ймовірно, є: збереження сумнівів у канонічності нової Церкви (адже її визнали меншість православних Церков, і у багатьох віруючих і священників може зберігатися переконання в недостатній її канонічності); матеріальні інтереси священників та священноначальства (побою-

вання втрати доходів чи статусу при переході в іншу Церкву, або наявність більш вигідних пропозицій від старої Церкви); сумніви у перспективах існування ПЦУ та України загалом; звичайна інерція мислення вірян і священників (небажання змінювати те, до чого звикли і що видається цілком задовільним); низький рівень релігійності широких мас віруючих (ця релігійність є переважно ритуально-магічною, внаслідок чого віруючих можуть не цікавити етичні аргументи); збереження у значного сегменту суспільства віри в міфологію єдності з росіянами; наявність у російських спецслужб можливості шантажувати церковних ієрархів якимось «гріхами» останніх; складність процедури переходу до ПЦУ, завада таким переходам з боку органів влади. Тож очікування певного руху в конфесійному питанні на підставі якогось одного головного чинника (церковного визнання ПЦУ чи державної політики) навряд чи будуть виправданими.

Джерела

Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 р. (2022). Отримано з: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=3>

До української церкви приєднуються 100% вірян УПЦ МП за виключенням одіозних фігур – Здіорук. (2018). Отримано з: <https://prm.uado-ukrayinskoyi-tserkvi-priyednayutsya-100-viryany-upts-mp-zaviklyuchennyam-odioznych-figur-zdioruk/>

Епіфаній: брати з РПЦ будуть змушені визнати нашу автокефалію. (2019). Отримано з: URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50666028>

Здіорук, С., Саган, О. (2014). *Українська Помісна православна Церква: проблеми і прогнози конституювання. Частина II.* Отримано з: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/26675-ukrayinska-pomisna-pravoslavna-cerkva-problemi-i-prognozi-konstituyuvannya-chastina-ii.html>

Кирило Говорун: «Єдиний шлях для УПЦ МП – приєднатися до ПЦУ. Питання лише в тому, яким чином – “вроздріб” чи “гуртом”». (2022). Отримано з: https://lb.ua/society/2022/03/30/511613_kirilo_govorun_iediniy_shlyah_upts.html

Розділ 3. ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

Об'єднання УПЦ МП та ПЦУ – лише питання часу: релігієзнавець Юрій Чорноморець. (2022). Отримано з: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=98839>

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). (2018). Київ: Центр Разумкова.

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2000–2021 рр. (інформаційні матеріали). (2021). Київ: Центр Разумкова.

Перехід церковних громад до ПЦУ. (2022). Отримано з: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перехід_церковних_громад_до_ПЦУ

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. (2021). Випуск 8 (22). Київ: Інститут соціології НАН України.

3.2. Освіта як соціальний інститут: історія, соціологічні дослідження, виклики воєнного часу²⁵

Освіта є одним із найдавніших соціальних інститутів. Як стверджують історики, перші школи виникли ще в III тис. до н. е. Це було в Месопотамії, а називалися вони «будинками табличок» – оскільки шумери послуговувалися глиняними табличками для письма. Перші університети було засновано в X–XIII ст. – у Каїрі (988 р.), Болоньї (1088 р.), Оксфорді (1167 р.) та Парижі (1215 р.). Є свідчення й про найстаріший прототип університету, котрий було започатковано царем Ашокою (Стародавня Індія) у III ст. до н. е. А першим закладом вищої освіти на теренах нинішньої України стала Острозька академія, що відчинила свої двері 1576 р.

Ключовим завданням освіти завжди було навчання й виховання молодого покоління – передаючи йому потрібні знання, уміння й навички, а також транслюючи цінності, правила й норми, що панували в тому чи тому суспільстві. Школи / університети відігравали винятково важливу роль у соціалізації юної особистості. Проте шляхи реалізації поставлених перед освітою завдань упродовж історії постійно змінювалися – це стосується і змісту навчальних дисциплін, і формату викладання, і взаємодії педагога з учнями / студентами, і засобів оцінювання успішності здобувачів освіти, їхнього заохочення чи покарання, і зв'язку освітнього закладу (та освіти, отриманої індивідом) з його подальшим життєвим шляхом.

Змінювався й соціально-класовий склад суб'єктів освітнього процесу. Якщо, скажімо, у середні віки навчатися могли тільки вихідці зі знатних родин, то сьогодні класова належність уже не є чинником, який сприяє (або перешкоджає) людині здобути освіту. Значення має радше платоспроможність родини (адже не всі мають змогу оплачувати навчання своїх дітей в університетах чи приватних школах), а також установ-

---

²⁵ Частина поданого матеріалу було використано авторкою для виступу на круглому столі під назвою «Освіта: царина для соціологічних досліджень та запорука виживання суспільства в надзвичайних умовах» (Київ, Інститут соціології Національної академії наук України, 18 квітня 2022 р.).

ки батьків щодо навчання дітей – наприклад, у Індії, Ємені чи Пакистані у дівчаток значно менше шансів ходити до школи, ніж у хлопчиків. Зрозуміло, що тип населеного пункту (особливо якщо йдеться про країни з рівнем доходу нижче середнього або з вираженою соціальною нерівністю) теж відіграє свою роль. Наприклад, у багатьох селах Туреччини донедавна наявними були тільки початкові школи. Щоби навчатися навіть у середній школі, дитині доводилося переїжджати до міста (найчастіше Стамбула) з кимось із родичів і тимчасово оселятися там. Про це, зокрема, розповідає О. Памук у романі «Химерність моїх думок».

У всі часи інститут освіти слугував фундаментом суспільства, його життєво необхідною ланкою. Водночас системі освіти неодноразово доводилося переживати скрутні часи (через економічні кризи, збройні конфлікти, екологічні лиха тощо), стикатися з численними викликами тієї чи іншої епохи або ж бути джерелом незадоволення з боку суспільства. Школам, коледжам, університетам закидали надмірний консерватизм, невміння підготувати учнів / студентів до життя поза стінами навчального закладу, неефективні моделі навчання й викладання, нездатність швидко пристосуватися до змін. Такі погляди на освіту є доволі характерними для постіндустріального світу, зміни в якому відбуваються з блискавичною швидкістю. Прогнозується, що до 2030 р. близько півсотні професій зникне, поступившись місцем новим, більшість з яких узагалі поки нам невідомі [Степанковська, 2018]:

Природно постає питання: як навчати школярів сьогодні, щоби вони виявилися потрібними суспільству завтра?

Серйозним випробуванням для системи освіти стала пандемія коронавірусу та пов'язані з нею карантинні обмеження. Тимчасове закриття навчальних закладів і перехід на незвичний (дистанційний) формат навчання виявилися доволі болісними як для здобувачів освіти, так і для викладачів. Як зазначається в концептуальній записці ООН за серпень 2020 р., від закриття шкіл і університетів постраждало близько 1,6 млрд (або 94% світового контингенту) учнів і студентів з більш ніж 190 країн. А для країн, рівень доходу яких низький або нижчий за середній, цей показник становив 99%. За ліче-

ні дні традиційні форми й методи навчання було скасовано, а весь освітній процес – переміщено у віртуальний простір. Певна річ, не всі заклади освіти виявилися готовими до цього. З одного боку, бракувало потужних комп'ютерів і мережевого обладнання, з другого – давалася взнаки недостатня цифрова компетентність, методична та психологічна неготовність до нового формату навчання, відсутність досвіду «тотального» онлайн-викладання та спілкування. Чимало труднощів виникло під час викладання природничих, технічних і творчих дисциплін, захисту кваліфікаційних робіт. Істотно постраждала система інклюзивної освіти, яка не могла «вписатися» в онлайн-формат насамперед з огляду на її аудиторію – учнів з особливими освітніми потребами. Найскрутніше доводилося дітям і підліткам з розладами аутистичного спектра, оскільки вони, як ніхто інший, потребували безпосереднього особистого спілкування з учителями.

А в перші дні й тижні повномасштабного наступу російських військ на Україну освітяни нашої країни опинилися сам на сам з безпрецедентним викликом – продовжувати навчати дітей в умовах воєнних дій. І вчителі гідно відповідали на цей виклик, спілкуючись зі своїми учнями навіть із бомбосховищ. Разом писали патріотичні вірші, малювали, створювали аплікації, плели маскувальні сітки або долучалися до волонтерства, роблячи в такий спосіб свій внесок у перемогу [Марковська, 2022].

Міністерство освіти і науки України, громадські організації, освітні кампанії, школи, університети, коледжі, дитячі садки й позашкільні заклади, а також усі небайдужі громадяни доклали чимало зусиль для того, щоб навчальний процес не переривався. Стартувала низка освітніх ініціатив (проекти «Навчання без меж», «Дитсадок онлайн», «Пізнавальні онлайн-зустрічі для дітей і підлітків»), було розроблено й впроваджено нові інструменти для дистанційного та змішаного навчання (вебквести, плакати співпраці, онлайн-олімпіади та конкурси); крім того, як педагоги, так і учні та їхні батьки могли отримати інформаційну і психологічну допомогу [Максименко, Марчук, & Земляна, 2022: с. 69–70].

Діти, які виїхали зі своєю родиною за межі України, могли долучитися до дистанційних уроків у тих школах, де вони навчалися до війни, або ж піти до місцевої школи. Проте, оскільки в більшості європейських країн середня освіта є обов'язковою, частина українських школярів відвідували місцеві навчальні заклади і водночас навчалися дистанційно у своїх, що призводило до перевантаження дитячого організму. До інших проблем, з якими довелося зіткнутися українським учням за кордоном, належали: мовний бар'єр, розбіжності у навчальних програмах і брак технічних засобів навчання [Назаренко, 2022].

З 1 вересня 2022 р., згідно із заявою міністра освіти і науки С. Шкарлета, батьки можуть самостійно обирати форму навчання для своєї дитини – очну, дистанційну, сімейну чи екстернатну.

Дослідження в сфері освіти: методи та приклади застосування

Система освіти викликала науковий і практичний інтерес серед фахівців різних галузей знань – історії, педагогіки, психології, соціології, управління персоналом та ін. Прикметно, що одна з праць Е. Дюркгайма має назву «Педагогіка та соціологія» («*Pédagogie et sociologie*», побачила світ 1903 р.). Виховання й освіти вчений вважав засобами соціалізації індивіда, а також обстоював думку, що вони мають досліджуватися як соціальні факти.

Наукові розвідки Л. Ворда «Динамічна соціологія» (перший том було видано в 1883 р., другий – у 1887-му) та Дж. Дьюї «Школа й суспільство» (1899) дали поштовх до розвитку соціології освіти в США. У 1927 р. у Нью-Йоркському університеті було створено Національне товариство з питань педагогічної соціології (*National Society for Study of Educational Sociology*) та започатковано науковий часопис з цієї галузі знань. Згодом було засновано секції соціології освіти в складі соціологічних асоціацій європейських країн.

У західній соціології більш-менш регулярні дослідження в царині освіти почали проводитися в 1950-х роках, у вітчизняній – лише в середині 1960-х (утім, і вони були поодинокими).

Їх побільшало наприкінці 1980 – на початку 1990-х. Одне з таких досліджень під назвою «Життєва перспектива й професійне самовизначення молоді» було виконане Є. Головахою. З середини 2000-х років система вітчизняної освіти перебуває в колі інтересів як окремих дослідників, так і соціологічних організацій.

Найпоширенішим методом соціологічних досліджень у сфері освіти є *вибіркове опитування*. Воно може проводитися в межах одного навчального закладу, охоплювати кілька навчальних закладів міста (району) або ж бути загальнонаціональним чи навіть міжнародним. Прикладом останнього може слугувати *Всеукраїнське моніторингове опитування викладання та навчання серед директорів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів*, здійснене за методологією TALIS силами Української асоціації дослідників освіти в межах проєкту «Вчитель» і «Реформа освіти: оцінка якості в міжнародному контексті». Опитування проводилося з лютого до серпня 2017 р. включно, і до нього долучилося близько 4 тис. учителів та 200 директорів із 200 шкіл з усіх регіонів України, крім тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, а також Автономної Республіки Крим.

Стосовно дослідження TALIS (*Teaching and Learning International Survey*) варто зазначити, що воно здійснювалося Організацією економічного співробітництва та розвитку (OECD) у 2008, 2013 та 2018 рр., охопивши вчителів і керівників навчальних закладів з різних країн світу. Наступний раунд цього дослідження заплановано на весну 2024 р. Метою TALIS є вивчення освітнього середовища та умов праці вчителів. Дослідників цікавлять, зокрема, особливості підготовки та професійного розвитку педагогів, їхні цінності й професійні уявлення, характер шкільної культури, підходи до управління школою.

Крім вибіркового опитувань, дослідниками освіти використовуються й інші методи – глибинне інтерв'ю, фокус-групові дискусії, контент-аналіз та спостереження (зокрема включене).

Класичним прикладом *включеного спостереження* (*participant observation*) є дослідження, здійснене британським соціологом П. Віллісом у одній зі шкіл Бірмінгема, де навчалися вихідці

переважно з робітничих родин. Протягом 18 місяців П. Вілліс спостерігав за дванадцятьма підлітками чоловічої статі, які вирізнялися негативним ставленням до навчання та бешкетною поведінкою (належали до так званої «lad culture»). З цими учнями також проводилися інтерв'ю та фокус-групові дискусії. Мету свого дослідження П. Вілліс убачав у тому, щоб подивитися на школу очима учнів і з'ясувати, чому діти робітників працюють у майбутньому саме робітниками. Про це він написав у книзі під назвою «Ті, хто вчиться тяжко працювати: Як діти з робітничого класу стають робітниками» («Learning to labour: How working class kids get working class jobs»), що вийшла друком 1977 р.

Якщо дослідження проводиться в окремому класі (або з певною віковою групою, як-от старшокласники), то соціологи можуть додатково використовувати ті методики, які здебільшого застосовуються практичними психологами. Наприклад, авторкою було використано проєктивну методику «Екологічна казка», вільний асоціативний експеримент і розроблений нею опитувальник під назвою «Що я можу зробити заради природи» під час дослідження екологічної свідомості учнів загальноосвітніх шкіл м. Києва та Полтавської області влітку та восени 2021 р. До цього дослідження були також залучені педагоги-організатори та шкільні психологи.

Дослідження вітчизняного освітнього простору в часи російсько-української війни

У період воєнних дій освітній ландшафт в Україні зазнав суттєвих змін, однак сам освітній процес (завдяки зусиллям усіх його учасників) після невеликої перерви вдалося продовжити. Активними бійцями освітнього фронту нарівні з педагогами стали й соціологи (передовсім члени раніше згадуваної Української асоціації дослідників освіти). Силами УАДО було проведено низку опитувань, зокрема серед членів Асоціації з метою з'ясування їхніх потреб під час війни (робота, житло, зв'язок з колегами, наукова підтримка тощо) та оперативного надання допомоги. Президент УАДО О. Заболотна неодноразово виступала на міжнародних наукових заходах, доносячи до світової спільноти правдиву інформацію про

повномасштабне вторгнення РФ в Україну, про варварські дії російських військ проти мирного населення та спротив окупаційним адміністраціям. Від імені УАДО було опубліковано лист-звернення до Європейської асоціації дослідників освіти з вимогою виключити російське академічне середовище з європейського академічного поля.

Українська асоціація дослідників освіти є доволі потужним агентом міжнародного впливу на освітньому фронті. Упродовж квітня – червня 2022 р. Асоціацією було зорганізовано щонайменше три масштабних заходи з міжнародною участю, на яких і вітчизняні, і зарубіжні науковці презентували результати нещодавно виконаних досліджень. Це форум «Освіта українських дітей у Литві: пошук рішень на основі досліджень» (28 квітня 2022 р.), круглий стіл «Освіта та освітяни в умовах війни» (5 травня) та конференція «Українська освіта і освітні дослідження в умовах війни» (28 червня).

Неабияку увагу проблемам вітчизняної освіти в умовах воєнного часу приділяє також аналітичний центр «Cedos». Результати роботи фахівців центру (означеної ними як моніторинг впливу війни на освіту в Україні) віддзеркалено в таких статтях: «Освіта і війна в Україні (24 лютого – 1 квітня 2022)», «Освіта на окупованих територіях України (24 лютого – 30 квітня 2022)», «Мультипредметний тест замість ЗНО. Що чекає на абітурієнтів?» тощо. Під час підготовки матеріалів автори (І. Вербицький, Ю. Назаренко, І. Когут і Т. Жерьобкіна) використовували різноманітні джерела: нормативно-правові документи (зокрема, накази Міністерства освіти і науки України), дані опитувань від Державної служби якості освіти та Служби освітнього омбудсмена, статті з відповідної тематики в українських та іноземних засобах масової інформації, виступи та повідомлення українських представників державної та місцевої влади, дописи в соціальних мережах та особисті контакти.

Ще однією дослідницькою компанією, яка виявила інтерес до українського учнівства, була «Gradus Research». Здійснене компанією наприкінці квітня 2022 р. опитування під назвою «Як війна змінила життя українських дітей» містило два запитання стосовно освітнього процесу: а) чи навчалися діти рес-

пондента під час війни (якщо так, то в якому закладі – у тому, що й до війни, чи в іншому); б) чи змінилася якість освітнього процесу (якщо порівняти з довоєнними часами). У дослідженні взяли участь 784 респонденти з усіх регіонів України, які мали дітей віком від 4 до 18 років. Методом дослідження слугувало самозаповнення анкети в спеціальному мобільному застосунку, тож до нього могли долучитися тільки власники смартфонів (як і до інших досліджень, котрі проводить «Gradus Research»)²⁶.

Згідно з даними опитування понад половина (56%) респондентів зазначили, що їхні діти навчаються в тому ж освітньому закладі, що й до війни. Але ці цифри значно варіювали залежно від регіону – на Заході, наприклад, залишилися вдома близько 77% респондентів, тоді як на Сході – лише 25%. Що ж стосується якості освіти, то майже дві третини (66%) батьків вважали, що вона погіршилася, 23% – що вона залишилася такою ж. Лише 2% респондентів вказали на покращення. Налагодження навчального процесу було, на думку опитаних, однією з найбільших потреб українських дітей у той час.

Дещо радісніша картина щодо якості навчального процесу спостерігається в закладах вищої освіти. Це засвідчують думки, висловлені учасниками репрезентативного соціологічного дослідження «Вища освіта в умовах війни очима студентів». 47,5% опитаних підкреслили, що якість освіти в їхньому навчальному закладі не змінилася, а про істотне погіршення говорили тільки 10,4%.

Зазначене дослідження виконувалося агенцією «Info Sapiens» на замовлення Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія». Фінансова підтримка здійснювалася Представництвом «Фонду Фрідріха Науманна за свободу» в Україні. Дані збиралися протягом червня – липня 2022 р. Презентація результатів дослідження відбулася наживо 9 вересня 2022 р. на Facebook-сторінці Школи політичної аналітики НаУКМА.

---

²⁶ Онлайн-панель «Gradus Research» віддзеркалює структуру населення міст з кількістю мешканців понад 50 тис. за статтю, віком, розміром населеного пункту та регіоном.

До опитування долучилося понад 12 тис. студентів із тридцяти закладів вищої освіти (ЗВО) з усіх регіонів України (за винятком окупованих територій). Кількість респондентів у кожному навчальному закладі залежала від загальної чисельності студентів у ньому. Анкета для заповнення надходила на електронну адресу потенційного учасника. На час опитування 62,2% респондентів мешкали в тому ж населеному пункті, що й до війни, 21,2% – переїхали до іншого місця в межах України, 16,5% перебували за межами України. 88,8% здобували ступінь бакалавра, 11,2% – магістра, 313 студентів були залучені до певної програми академічної мобільності.

7,7% опитаних повідомили, що їхній ЗВО змінив місце розташування після 24 лютого 2022 р., тобто став переміщеним. Приблизно у 20% житлові умови погіршилися, до того ж настільки, що це негативно впливає на їхні умови для навчання (найімовірніше, це стосується тих, хто змушений був виїхати зі свого населеного пункту). Приблизно третині опитаних (32,1%) було важче зосередитися, ніж раніше. 51,2% непокоїлися через те, що не можуть планувати своє майбутнє, поки в країні триває війна. Однак про втрату інтересу до навчання заявили лише 13,2% (14,6% частково погодилися з цим твердженням). Отже, мотивація до здобуття вищої освіти та позитивне ставлення до навчання зберігаються, незважаючи на війну.

Насамкінець варто навести дані «найсвіжішого» онлайн-опитування, проведеного Службою освітнього омбудсмена серед батьків, діти яких навчаються в школах за кордоном. Пресреліз із результатами цього дослідження було опубліковано 23 серпня 2022 р. Загалом було опитано понад 7,9 тис. осіб із різних країн світу, зокрема Польщі, Німеччини, Чехії, Італії, Франції, Нідерландів, Румунії та ін. Дослідження мало на меті з'ясувати, що вирізняє навчальний процес у закордонних школах (з погляду батьків здобувачів освіти). Респонденти могли вибирати кілька варіантів відповіді.

Найбільша кількість опитаних – 97,8% і 88,5% – відносили до позитивних сторін освіти за кордоном кращу адаптованість навчальних програм до життя та повагу до дитини з боку педагога. 75% респондентів вважали безперечними плюсами наявність конкурсу на посаду вчителя та чіткі критерії відбору,

завдяки чому випадкових людей у цій професії практично немає. Серед переваг закордонних шкіл називалися також краще фінансування, менший обсяг домашніх завдань, дружня атмосфера та відсутність (або мінімальний рівень) булінгу в класі.

Оприлюднені цифри вкрай засмутили вчительську спільноту й викликали бурхливе обговорення в соціальних мережах. Утім, підстави для оптимізму дає те, що позитивні риси інших освітніх систем, помічені батьками учнів, доволі точно моделюють концепцію Нової української школи, яка сьогодні створюється в Україні. Її основна мета – зробити школу комфортною та дружньою для дітей, пристосувати процес навчання до сучасних умов життя. Як наголошується в пресрелізі, українські батьки, діти яких навчаються зараз за кордоном, мали змогу зазирнути в майбутнє й побачити, що саме має дати нашим дітям Нова українська школа після її повноцінного впровадження.

Джерела

Максименко, О., Марчук, Н., & Земляна, Т. (2022). «Лист солдату», «Fearless Ukrainians», «Sharing is caring», «Підтримка роду», «Супергерої безпеки» та інші приклади онлайн-уроків воєнного часу. В: А. Петренко-Лисак, Є. Мороз, В. Шелухін, & Л. Юзва (Ред.), *Шевченківська весна – 2022: Матеріали Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2022 (соціологія)»* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 13 травня 2022 р.) (с. 69–72). Київ: Наукова столиця.

Марковська, М. (2022, 2 березня). Пишуть вірші, малюють і просто спілкуються. Як учителі підтримують дітей навіть з укриттів. *НУШ – Нова українська школа*. Отримано з: <https://nus.org.ua/articles/pyshut-virshi-malyuyut-i-prosto-spilkuuyutsya-yak-uchyteli-pidtrymuyut-ditej-navit-z-ukryttiv>

Назаренко, Ю. (2022, 29 червня). Освіта українських біженців за кордоном (24 лютого – 20 червня 2022). *Cedos*. Отримано з: https://cedos.org.ua/researches/osvita-ukrayinskyh-bizhen_ok-za-kordonom-24-lyutogo-20-chervnya

Степанковська, Я. (2018, 3 вересня). Змінюйся або помри. До 2030 року зникне півсотні професій. *Главком*. Отримано з: <https://glavcom.ua/publications/zminyuysya-abo-pomri-do-2030-roku-znikne-pivsotni-profesiy-natomist-zyavlyatsya-186-novih-520807.html>

3.3. Гуманітарний розвиток у надзвичайних умовах

Згідно з даними Глобального інноваційного рейтингу (Global Innovation Index) 2021 р., який охоплює 132 країни, до найпотужніших складових інноваційного потенціалу України належать: кількість заявок на патентну модель (Utility models by origin – особлива форма патентного права), поданих у Національне патентне відомство – \$14,9 млрд ППС ВВП, 1-е місце; частка працюючих жінок з вищою освітою в загальній кількості зайнятих (Females employed w/advanced degrees) – 30,2%, 2-е місце; державне фінансування середньої освіти (Government funding/pupil, secondary) – 30,3% від ВВП на душу населення, 7-е місце; співвідношення учнів і вчителів у середній школі, або відносний доступ учнів до вчителів (Pupil-teacher ratio, secondary) – 7,8 осіб, 7-е місце; експорт телекомунікаційних, комп'ютерних та інформаційних послуг (ICT services exports) – 6,3% загального обсягу торгівлі, 9-е місце.

Найбільш слабкими напрямками розвитку було названо: валове накопичення капіталу (Gross capital formation) – 6,9% від ВВП, 125-е місце; загальна інфраструктура (General infrastructure – включає попередній показник плюс виробництво електроенергії і логістику) – 124-е місце; політична і функціональна стабільність (Political and operational stability) – 123-е місце; енергоємність ВВП (GDP/unit of energy use) – 120-е місце; інвестування (Investment) – 120-е місце. В оцінці категорій індикаторів найвищі результати демонстрували «знання і технології» – 33-е місце; «людський капітал і дослідження» – 44-е місце; «креативні навички» – 48-е місце; найслабшими виявились такі показники, як «інститути» (91-е місце) та «інфраструктура» (94-е місце) [GlobalInnovationIndex, 2021].

З наведених даних видно, що людський потенціал і пов'язані з ним складові (освітня, наукова, інтелектуальна) все ще є головними досягненнями розвитку країни на противагу інституційним та інфраструктурним компонентам. Проте загрозою даному потенціалу останнім часом стали як внутріш-

нюдержавні чинники економічного і політичного характеру, так і зовнішні – спочатку пандемія, а потім – війна. І якщо основні наслідки епідемічних обмежень уже піддаються аналізу на даний момент часу і прогнозуванню щодо подальшого впливу, то всебічну дію війни на людський розвиток поки що важко визначити, адже, окрім очевидних на сьогодні безпосередніх людських жертв, руйнування економічної інфраструктури та міграції населення, матеріальних втрат, які вдасться більш-менш точно оцінити, війна матиме довгострокові соціальні, демографічні, культурні та психологічні наслідки, які поки що можна лише приблизно окреслити.

Попередні підсумки пандемії для світового людського розвитку і, зокрема, для освіти, були озвучені на Давоському форумі 2022 р.: «Пандемія була трагічною для навчання. У нас було два роки – 2020 і 2021, коли 1,6 млрд дітей втратили шкільний час. І це та когорта, яка становитиме близько 40% робочої сили в другій половині XXI ст. Таким чином, можемо робити всі необхідні інвестиції в нашу фізичну інфраструктуру, але у нас немає людського капіталу і навичок для роботи з ним. Ми не отримаємо того зростання, яке нам потрібно. Тому це ще одна сфера, якій необхідні великі інвестиції» [Davos, 2022]. Визнання безперечного пріоритету гуманітарного розвитку над економічним доволі несподівано для економічного форуму, і тим більше доводить глобальну актуальність і злободенність порушеної тематики.

Наразі можливість відновлення повноцінного навчання дітей у школах є завданням дійсно світового масштабу: за даними ЮНЕСКО, 2022 р. 224 млн дітей і підлітків віком 6–18 років не змогли піти до школи (на початку 2020 р., ще до пандемії, школу не відвідували 259 млн дітей, що становить одну шосту частину населення світу в цій віковій групі) [1 сентября в школу не смогли пойти 244 млн детей, 2022].

Слід зазначити, що, незважаючи на випробування, які переживає наша країна останнім часом, шкільне та постшкільне навчання залишалося обов'язковим ужитті держави і суспільства. (Оперативне створення телекурсу шкільних занять під час пандемії було позитивно відзначено на рівні ООН, а відновлення онлайн-навчання під час війни в більшості облас-

тей відбулося на 18-й день з початку воєнних дій (14 березня 2022 р.). Стійке розуміння необхідності отримання такої освіти характерно для всіх соціальних і демографічних категорій населення.

Упродовж практично всього періоду моніторингових досліджень фіксується також позитивне ставлення більшості українських громадян до отримання вищого рівня освіти; до того ж виявляється стійке переконання в обов'язковості ВО для дітей та онуків, що цілком відповідає вимогам століття активного технологічного розвитку, прискореної цифровізації та зростаючої ролі знань, коли кожне нове покоління потребує більшої кількості років навчання, навичок і умінь, ніж попереднє. Таке ставлення до освіти є міцною основою освітнього потенціалу українського населення та запитом на підвищення стандартів людського розвитку в державі.

Розширення охоплення високим рівнем освіти в суспільстві спостерігається в соціальних дослідженнях, починаючи з 2015 р.; до того ж в останнє десятиліття фіксується скорочення кількості респондентів, які мають мінімальний освітній рівень (у більшості своїй – це доволі літні люди, чисельність яких скорочується з природних причин); однак і кількість опитаних з постшкільною (середньою спеціальною та вищою освітою) стає помітно більше (*табл. 1*).

Таким чином, спеціальну освіту на момент опитування мали 87,6% населення, і ця кількість за сприятливих умов розвитку мала б всі шанси залишатися стабільною, тому що когорта молоді, яка отримує постшкільну освіту, становить приблизно таку ж частку. У 2021 р. рівень охоплення третинною освітою, тобто відношення загальної кількості учнів у відповідних навчальних закладах до чисельності населення вікової групи, яка офіційно відповідає вищому рівню освіти українського населення (Tertiary education, post-secondary education) становить 82,7% (за ним країна посідає 18-е місце в рейтингу) [Global Innovation Index, 2021]. Необхідно зауважити, що зарахування на даний рівень вимагає як мінімум успішного завершення освіти на шкільному етапі. Крім того, мотивація отримання вищої освіти в українському суспільстві, як показують дослідження, далеко не завжди має утилітарну основу (напри-

Таблиця 1

Рівень освіти населення України, 1995–2021 рр., %

	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2017 р.	2019 р.	2021 р.
Початкова, неповна середня	35,2	36,2	34,7	25,4	4,1	4,8	3,1	1,8
Середня загальна	32,7	33,6	33,4	38,3	13,9	15,6	13,7	10,6
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	20,6	19,6	20,7	22,5	43,0	41,8	39,6	49,3
Неповна вища*/ Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)**	1,6	1,3	2,4	2,1	6,3	6,1	8,3	9,1
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	9,7	9,2	8,8	11,7	32,6	31,6	35,3	29,2
<i>Середній бал</i>	2,2	2,1	2,2	2,4	3,5	3,4	3,6	3,5

*В опитуваннях 1995 р., 2000 р.

**В опитуваннях 2005–2021 рр.

клад, у дослідженні 2009 р. більше половини опитаних (53,5%) відзначили, що ситуація, за якої через десять років «Кожний, хто має освіту, буде мати змогу знайти собі хорошу роботу», маловірогідна). Проте усвідомлення соціальної значущості професійної та вищої освіти стало невід'ємною потребою людського розвитку в громадській думці. Наслідки війни, скоріше, призведуть до фактичного зменшення кількості отримувачів постшкольної освіти внаслідок військових втрат серед молоді призовного віку, міграційних процесів і зменшення кількості навчальних закладів (внаслідок руйнування або розташування останніх на непідконтрольній території).

На сьогодні, як впливає з порівняльного дослідження 2003 і 2021 рр., загальний рівень освіти зріс не тільки серед українсь-

кої молоді: старше покоління за без малого 20 років також поліпшило показники в даній сфері, і особливо помітний прогрес спостерігається серед жінок, загальний показник яких збільшився майже на цілий бал, досягнувши паритетності з аналогічним показником у чоловіків (табл. 2).

До речі, наразі в сучасного покоління українських громадян загальний освітній рівень навіть вищий, ніж у чоловіків (41% з них опанували перший ступінь вищої або ВО, тоді як серед чоловіків ця кількість становить 35% відповідно).

Що стосується здійсненності отримання якісної освіти для наймолодшого покоління, то, як впливає з опитувань за двадцятирічний період, кількість тих, кому не вистачає можливості дати своїм дітям повноцінну освіту, поступово зменшувалася, склавши 2021 р. вполовину менше опитаних порівняно з 2002 р. (67,3% і 34,6% відповідно). Однак, як свідчать дані таблиці 3, лише частина незадоволених такою можливістю перемістилася на позицію «Вистачає» (остання налічувала мінімальну кількість прихильників у 2002 р. (6,2%), і до 2021 р. зросла на 15%); така ж кількість незадоволених респондентів перемістилася на позиції «Важко сказати» (збільшення майже

Таблиця 2

Рівень освіти батьків, 2003, 2021 рр., %

Яку найвищу освіту здобув(ла) Ваш(а)...	2003 р.		2021 р.	
	батько	мати	батько	мати
1. Повна вища	10,9	9,5	12,8	15,7
2. Незакінчена вища	1,7	1,4	3,6	3,1
3. Середня спеціальна (технікум, середнє спеціальне училище)	21,8	23,1	38,8	35,9
4. Повна загальна середня	12,7	15,0	21,7	23,3
5. Неповна середня	20,8	19,3	9,4	9,9
6. Початкова загальна	17,4	19,8	5,3	5,7
7. Не має початкової освіти	7,3	10,5	1,2	1,4
Не відповіли*/ важко відповісти**	7,4	1,3	7,0	4,7
<i>Середній бал</i>	<i>3,9</i>	<i>4,3</i>	<i>3,1</i>	<i>3,2</i>

*2003 р., **2021 р.

на 7%) і «Не цікавить» (збільшення на 10%). Проте загальна оцінка можливості дати дітям повноцінну освіту на момент опитування залишалася негативною (кількість негативних відповідей перевищувала позитивні в півтора раза) (табл. 3).

Незадоволеність можливістю дати дітям повноцінну освіту виглядає тим серйознішою проблемою, якщо врахувати те, що до половини опитаних вважають, що її рівнем (поряд з доходом і сімейним походженням) визначається належність людини до того чи іншого класу чи верстви (43,5%, 68,4%, 46,1% відповідно). Хороша освіта посідає 8-е місце з 19-ти в рейтингу важливості умов для досягнення людиною високого соціального становища в нашій країні і 2-е місце – для досягнення такої цілі в розвинених країнах Заходу. Тобто, як це відображається в українській суспільній думці, у більш привабливому, зразковому і прогресивному західному суспільстві освіта є основою соціальної успішності й спроможності людини.

Таблиця 3

Оцінка можливості дати дітям повноцінну освіту,
2002–2021 рр., %

Чого з наведеного Вам не вистачає? - Можливості дати дітям повноцінну освіту	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2021
Не вистачає	67,3	59,8	52,2	47,2	51,9	55,1	50,8	34,6
Важко сказати, вистачає чи ні	17,5	19,0	23,2	23,8	21,3	24,1	24,5	24,4
Вистачає	6,2	8,9	11,6	15,6	11,2	8,8	12,7	21,6
Не цікавить	8,4	12,2	12,6	13,0	15,3	11,7	11,7	18,8

Негативним наслідком війни в цій галузі буде неминуче погіршення умов отримання якісної шкільної освіти в нашій країні та труднощі з адаптацією до освітньої системи країни перебування для дітей-мігрантів. На цей час, за попередніми оцінками ООН, майже половина з 5 млн осіб, які виїхали

з країни – діти [Европейская неделя иммунизации, 2022], які згідно із законами Євросоюзу повинні здобувати освіту в місці свого проживання [Дети из Украины в Европе должны посещать школы, 2022]. За даними українського освітнього омбудсмена С. Горбачова, за кордоном, за різними оцінками, перебуває від 700 тис. до 1,5 млн дітей шкільного віку та близько 5% українських освітян [За кордоном за різними оцінками, 2022].

При цьому станом на 31 липня 2022 р. близько 650 тис. українських дітей, які живуть як біженці у 12 приймаючих країнах, все ще не було включено до національної системи освіти [Война омрачила, 2022]. Цілком можливо, що ситуація з часом поліпшуватиметься, але необхідно врахувати, що більшість цих дітей випадатимуть з української освітньої системи принаймні на найближчий рік.

Аналіз загальної оцінки освітніх можливостей у галузі вищої освіти в українському суспільстві демонструє, що за майже двадцятирічний період вона значно покращилася: 2003 р. можливості отримати бажану (достатню) освіту в цілому вистачало лише 18,3% опитаних, не вистачало – 61,3% респондентів (можна припустити, що в більшості випадків пріоритетною вважалася саме ВО); через п'ять років баланс доступності ВО – позитивний (у цілому доступною для себе її вважали 48% респондентів, недоступною – 34,7% опитаних). У 2021 р. загалом доступною для себе ВО визнали більше половини громадян (56,6%), недоступною – 23,7% (табл. 4–5).

Ті ж позитивні тенденції можна спостерігати і щодо здійсненності бажання дати вищу освіту дітям: якщо 2003 р. таку можливість загалом заперечували більше половини опитаних (58,8%) при 13,5% позитивних відповідей, то 2008 р. рівень недоступності ВО для дітей і онуків становив 22,7% опитаних; загалом досяжною таку можливість вважали майже вдвічі більше (41,9%) респондентів. Через тринадцять років тією чи іншою мірою недоступною ВО для своїх дітей (онуків) вважали в цілому 18,4% опитаних; оцінок «доступна» налічувалося майже втричі більше (52,5%). Хоча при цьому в усі роки досліджень спостерігається доволі велика частка тих, кому складно визначитися з відповіддю (табл. 4–5).

Розділ 3. ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

Таблиця 4

Оцінка освітніх можливостей, 2003 р, %

	<i>Я маю/мав(ла) можливість одержати таку освіту, про яку мріяв(ла) чи вважав(ла) для себе достатньою</i>	<i>У мене є можливість дати дітям вищу освіту</i>
Зовсім не згоден	40,7	41,2
Скоріше не згоден	20,6	17,6
Важко сказати, згоден чи ні	19,9	26,2
Скоріше згоден	13,3	10,4
Цілком згоден	5,0	3,1
Не відповіли	0,6	1,4
<i>Середній бал</i>	<i>2,21</i>	<i>2,15</i>

Таблиця 5

Оцінка доступності вищої освіти, 2008, 2021 рр., %

<i>Якою мірою є (була) доступною вища освіта...</i>	<i>2008 р.</i>		<i>2021 р.</i>	
	<i>для Вас особисто?</i>	<i>для Ваших дітей, онуків?</i>	<i>для Вас особисто?</i>	<i>для Ваших дітей, онуків?</i>
Цілком доступною	23,8	17,7	29,1	22,3
Скоріше доступною	24,2	24,2	27,5	30,2
Важко сказати, доступною чи ні	16,7	34,2	19,3	28,2
Скоріше недоступною	19,8	18,4	16,5	14,8
Зовсім недоступною	14,9	4,3	7,2	3,6
Не відповіли	0,6	1,3	0,4	0,8
<i>Середній бал</i>	<i>2,8</i>	<i>2,7</i>	<i>2,4</i>	<i>2,5</i>

Найбільш затребуваним у громадській думці рівнем освіти був і залишається рівень вищої освіти: у дослідженні 2013 р. її безумовну необхідність для сучасної людини підтверджували 50% опитаних, і 38% респондентів погодилися з необхідністю. впевненість у необхідності отримання освіти такого рівня щодо дітей та онуків дещо ослабла (можливо, однією з при-

Таблиця 6

Оцінка обов'язковості здобуття вищої освіти, 2008, 2021 рр., %

Чи вважаєте (вважали) Ви обов'язковим здобуття вищої освіти...	2008 р.		2021 р.	
	Вами особисто?	Вашими дітьми, онуками?	Вами особисто?	Вашими дітьми, онуками?
Так	50,5	81,8	47,6	71,7
Ні	35,8	4,2	40,1	13,3
Важко відповісти	13,4	13,0	11,8	14,2
Не відповіли	0,3	1,0	0,5	0,8

чин була практика онлайн-навчання, на яку змушені були перейти всі заклади освіти під час пандемії Covid-19), проте, впевненість у обов'язковості отримання ВО в українському суспільстві можна назвати стабільно високою (табл. 6).

Триваюча війна стала основною причиною зниження кількості заявок на здачу аналога ЗНО – національного мультимедійного тестування – 2022 р. Як впливає з попередніх результатів НМТ, значна частина студентів буде з різних причин виключена з системи вищої освіти України. За даними УЦОЯО, цього року в основній сесії НМТ підтвердили свою участь 206 433 випускників (187 836 прийшли до екзаменаційних центрів); при цьому кількість абітурієнтів в Україні порівняно з 2021 р. зменшилася на 40% (на ЗНО 2021 р. зареєструвалися 389 323 осіб) [Перші результати основної сесії НМТ, Статистичні дані основної сесії ЗНО]. Скоріше, кількість студентської молоді, яка навчатиметься в українській системі ВО, зменшиться принаймні на цей відсоток. При цьому важливим було б з точки зору збереження освітнього потенціалу та майбутньої кваліфікованої робочої сили забезпечити максимальну можливість навчання українських школярів і студентів в освітній системі України (у традиційному, дистанційному, заочному або будь-якому іншому форматі).

Найбільший ризик для української системи освіти під час війни, крім безпосередньої загрози життю і руйнування інфраструктури, несе скорочення бюджетних витрат за даними статтями. Негативним прикладом такого скорочення, за ви-

знанням Спеціального радника ООН Л. Гарньє, стала політика, за якої освіта перестала бути пріоритетом у державі: як приклад наводиться освітня криза 1980-х років, яка дала свої негативні наслідки в 1990-х і навіть 2000-х роках у вигляді зростаючої нерівності й збільшення масштабів бідності [Трансформація образования позволит избежать катастрофы, 2022]. Як з'ясується, збитки від такої політики стають очевидними тільки через кілька років і навіть десятиліть. Тому важливо, щоб до економічних і соціальних проблем, які переживає держава, не додалася проблема регресу в людському розвитку, що посилить імовірність системної кризи в країні та суспільстві.

Джерела

Война омрачила начало учебного года для четырех миллионов украинских школьников 1 сентября. ООН (2022). Получено с: <https://news.un.org/ru/story/2022/09/1430762>

Дети из Украины в Европе должны посещать школы (2022). Получено с: <https://ru.osvita.ua/school/87044/>

За кордоном за різними оцінками перебуває близько 5% українських освітян (2022). Отримано з: <https://www.ukrinform.ua/rubricsociety/3551788-za-kordonom-perebuvaе-blizko-5-ukrainskih-osvitan-gorba-cov.html>

Европейская неделя иммунизации: в ВОЗ призывают обеспечить плановую вакцинацию украинских детей, в том числе оказавшихся за рубежом. ООН (2022). Получено с: <https://news.un.org/ru/story/2022/04/1422552>

1 сентября в школу не смогли пойти 244 млн детей. ООН (2022). Получено с: <https://news.un.org/ru/story/2022/09/1430742>

Перші результати основної сесії НМТ (2022). Отримано з: <https://testportal.gov.ua/pershi-rezultaty-osnovnoyi-sesiyi-nmt/#more-27342>

Статистичні дані основної сесії ЗНО (2022). Отримано з: <https://zno.testportal.com.ua/opendata>

Трансформація образования позволит избежать катастрофы. ООН (2022). Получено с: <https://news.un.org/ru/interview/2022/09/1431591>

Davos 2022: What next for global growth?(2022). Retrieved from: <https://www.weforum.org/agenda/2022/05/what-next-for-global-growth-davos-2022/> [=Davos 2022]

Global Innovation Index2021. Tracking Innovation through the COVID-19 Crisis (2021). Retrieved from: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021/ua.pdf [=GlobalInnovationIndex 2021]

3.4. Бізнес у воєнний час: структурування і практики виживання

Як усе відбувалося під час попередніх фінансових, політико-економічних і пандемічної криз, було відстежено й описано у відповідній науковій літературі, а от військове, соціально-психологічне та економічне випробування війною переживається українським суспільством уперше. Проте, якщо в радянський період в умовах командно-адміністративної системи під час WW2 вся економіка переходила на військові рейки, то в умовах пострадянського періоду ринкова економічна потуга країни багато в чому залежить від спроможності держави і бізнесу структуруватися для виживання.

Фахівці Центру економічних і політичних досліджень (CEPR) серед основних заходів переналаштування макроекономічної стратегії України вказують на необхідність мобілізації більших ресурсів для покращення фіскального становища, трансформації податків на більш прогресивні, підвищенні ефективності невійськових витрат, зважаючи на залежність від міжнародної економічної допомоги, розмірів і термінів її надходження для стабільності державних фінансів. Якщо в перші місяці друкування грошей для фінансування державного дефіциту було неunikним кроком, то зростання інфляції сигналізує, що слід відходити від таких заходів і нарощувати національні заощадження, здійснюючи суворий контроль за переліком критично важливого імпорту. Аналітики центру наголошують на головній потребі задіяти *більше ринкових механізмів*, що вважається критичним для економічної ефективності системи, оскільки «війна є масовим потрясінням перерозподілу». Якщо економіку сходу країни та нафтопереробні заводи зруйновано, то високотехнологічний сектор ІТ залишається сильним (epravda.com.ua, 2022/08/14).

Війна вимагає використовувати всі можливості ринку задля забезпечення життєдіяльності суспільної системи. Фундатор неолібералізму Людвіг фон Мізес (1881, Львів – 1973, Нью-Йорк) у своєму magnum opus «Людська діяльність: трактат з

економічної теорії» (1949) зазначав, що країна задля того, щоб відбити напад зовнішнього агресора, не повинна замінити систему приватного підприємництва державним регулюванням, щоб не позбавити себе найбільш ефективного засобу захисту. Він нагадував, що не соціалістична РФ допомагала Америці по ленд-лізу, а німці програли обидві світові війни, незважаючи на свій прославлений воєнний соціалізм, адже саме ринкова економіка, орієнтуючись на суверенітет споживачів, намагається задовольняти нагальні потреби споживачів і власне прагнення до отримання прибутку [Mises, 1949].

В Україні з початку війни і до осені 2022 р. було зареєстровано майже 150 тис. нових бізнесів, з яких 132 тис. – це фізичні особи підприємці (ФОП) переважно у сфері роздрібно́ї та оптової торгівлі та понад 14 тис. юридичних осіб – компаній, переважно оптові торговельні фірми та такі, що надають соціальну допомогу. Найбільший показник нових ФОПів зафіксовано було в перший тиждень серпня 2022 р., а саме 5306, що навіть дещо більше, ніж за останній тиждень до повномасштабного вторгнення – 5231. У рамках державної підтримки мікро-, малого та середнього бізнесу з грудня 2020 р. видано 14 570 кредитів на суму 44,15 млрд грн (finclub.net, 2022/08/22).

За даними Міністерства економіки України, у межах програми релокації на середину серпня було зареєстровано 1796 заявок від підприємств, з яких понад 710 підприємств переїхали з регіонів, де тривали бойові дії, майже 500 вже поновили свою діяльність і працюють переважно в Закарпатській, Львівській, Чернівецькій, Тернопільській, Івано-Франківській, Вінницькій областях (pravda.com.ua, 2022/08/17). Важливим інструментом налагодження зайнятості у сфері підприємництва було прийняття ВР України 18 липня 2022 р. поправки до Кодексу законів про працю на базі законопроекту № 5161 з метою легалізації *фрілансу* – вільнонайманого працевлаштування поза постійним штатом для виконання періодичних завдань для різних клієнтів, тобто роботи віддалено через інтернет.

Для підтримки і розвитку бізнесу за воєнного стану реалізується пакет прямих інвестицій в Україну на 250 млн доларів, до якого долучилися ЄБРР, IFC, урядові організації Німеччини і Нідерландів, американський The Rockfeller Foundation

завдяки створенню нового фонду Horizon Capital Growth Fund ІУ, який орієнтується на підтримку технологічних і експортно орієнтованих компаній. У портфелі інвестицій – Rozetka, AjaxSystems, Genezis, Biopharma, MakeUp та інші відомі українські бізнес-проекти. Фонд планує вкладати інвестиції в українські компанії у секторах з експортною привабливістю, насамперед це ІТ-послуги та ІТ-продуктові компанії, електронна комерція, легка й харчова промисловість. Фінансова корпорація розвитку США (DFC), агентство федерального уряду США, яке зазвичай підтримує тільки американських інвесторів, зараз зробила виняток і долучається до підтримки окремих бізнес-проектів від 1 млн доларів до 1 млрд на кожен із них. Крім прямого кредитування DFC, надаватимемо кошти для покриття кредитних ризиків тих компаній, які пройшли фінансовий аудит, мають бізнес-плани, які відповідають умовам міжнародного фінансового аналізу. Українські компанії, що відповідають цим вимогам, можуть узяти цільовий грант на приведення корпоративної та операційної структури до міжнародних стандартів (forbs.ua, 2022/09/27).

Очевидно, що ситуація для бізнесу у воєнний час помітно погіршилась, не всі змогли прийняти виклик і вистояти. В усіх регіонах складно вести бізнес, особливо це помітно там, де раніше приватний сектор був активним гравцем економічної сфери, як-то Харків і Дніпро. Про це свідчать результати опитування, здійсненого Європейською Бізнес Асоціацією з 15 серпня по 21 вересня в чотирьох стратегічних економічних регіонах, де розміщені офіси Асоціації – Львів, Одеса, Харків, Дніпро з метою порівняння динаміки розвитку бізнес-клімату. Як і минулого року, найкраще оцінили умови ведення бізнесу львівські підприємці, 56% яких вважають задовільним стан бізнес-клімату в регіоні, а 41% відчували ускладнення ведення бізнесу, лише 3% легко. Серйозні перешкоди для розвитку створюють проблеми логістики, бронювання співробітників від мобілізації. Втрати свого бізнесу тут оцінюють у розмірі половини доходів 63% підприємців, для 20% ця частка навіть більша і лише 12% не зазнали втрат, але 6% все ж вийшли на прибутковість. На другому місці за умовами бізнес-клімату Одеса, але тут уже для 71% стало складно вести свою спра-

ву, для третини умови оцінені як задовільні (раніше таких тут було 44%). Жоден підприємець не сказав, що йому легко працювати, як і минулого року, до речі. Основні проблеми, з якими стикаються тут – логістика та зниження купівельної спроможності, а отже, і попиту, переїзд персоналу за кордон, що змушує оптимізувати штат працівників. Усі компанії тут зазнали втрат, для однієї половини це 50%, для другої ще більше, звісно, прибутків не здобув ніхто.

Ще більше підприємців заявили про складність ведення бізнесу у Дніпрі, а саме 75%, решті це вдається задовільно, але 20% компаній змушені були вдатися до релокейту. Названі проблеми тут: втрата активів на окупованих територіях і відтік персоналу за кордон. Про втрату половини доходів заявили 25% опитаних дніпрян, а 75% – менше половини доходів. Найгірше оцінили стан справ щодо умов ведення бізнесу харківські підприємці, де 14% вдалися до релокації. Майже всі компанії визнали, що їм складно вести свою діяльність, лише 7% працюють у задовільних умовах (минулого року таких було 41%). Проблеми головно тут стосуються виїзду персоналу за кордон, втрати активів на окупованих територіях і зниження купівельної спроможності населення, яке залишилось у місті та регіоні. Не просто було харківським компаніям оцінити рівень втрат філій та офісів, розміщених на окупованих територіях, за приблизними даними, до 60% оцінюють свої втрати більше половини звичних доходів (epravda.com.ua, 2022/09/30).

У межах урядової програми «Робота» діє грантова програма «Власна справа», на кінець вересня вже було профінансовано 1400 підтриманих заявок на суму понад 170 млн грн від загальної кількості 13 тис. заявників, коли мікрогрант надається в розмірі до 250 тис. грн на започаткування чи розвиток власної справи (epravda.com.ua, 2022/09/29).

В економіці країни зростає значущість ІТ сфери, вона стає однією з найбільш бюджетно формуючих галузей. Для 79% ІТ-спільноти повна перемога України й повернення територій включно з Автономною Республікою Крим і Донбасом – основний аргумент, щоб не збиратися за кордон, як свідчить дослідження ІТ Research Resilience. Проте навіть за таких умов країну готові покинути десятки тисяч фахівців після відкрит-

тя кордонів і можна втратити технологічний хаб у Львові, де нині зосереджено 27 тис. фахівців, які витратили на переїзд уже понад 40 млн доларів. Львів і область стали головними для релокації українських технологічних компаній, до війни тут працювало близько 30 тис. ІТ-спеціалістів (у Харкові понад 45 тис.). Лише за перший місяць війни кількість ІТ-спеціалістів у Львові зросла майже до 100 тис., склавши третину усього українського сектору ІТ, суттєвий приріст айтишників у цей період зафіксовано в Ужгороді та Івано-Франківську, де до війни було їх лише кілька тисяч. Станом на початок березня 98% компаній продовжили свою ділову активність, але лише 42% мали звичну завантаженість.

Щодо Львівського ІТ-кластеру існує прогноз, згідно з яким можливий виїзд за кордон від 27 тис. до 118 тис. ІТ-спеціалістів. Наразі емігрантські настрої притаманні лише для 12% айтивців, проте якщо не відбуватиметься лібералізація регулятивних принципів у галузі, вони здатні посилитися. Відтік же спеціалістів призведе не тільки до зниження інтелектуального потенціалу суспільства, а й до помітних втрат надходжень до державного бюджету. Бізнес і так уже мігрує слідом за частиною працівників, після 24 лютого найбільшими українськими ІТ-компаніями було відкрито 33 нові офіси в Чехії, Польщі та Румунії, викликавши певні проблеми з податковою резиденцією (forbs.ua, 2022/08/18).

Водночас існують приклади успішної реновації (переструктурування, адаптації і відновлення діяльності) великих компаній в умовах війни, що триває. Наведемо конкретні бізнес-кейси того, як активність і наполегливість підприємців здатна компенсувати завдані війною збитки.

Бізнес-кейс «Нова пошта». Засновники і власники В. Климів і В. Поперешнюк після 24 лютого 2022 р. ніби повернулися на 20 років назад, щоб дати нове життя власній справі: в операційному звіті від 26 лютого обсяг доставок у компанії, яка була лідером на ринку доставки, упав до 2% від довоєнного рівня. Частка на цьому ринку у НП становила 65%, а в її головного конкурента УП – 25%, компанії Meest – лише 3%. Створивши оперативний штаб, компанія почала евакуацію людей, посилок та обладнання з кількох терміналів, що опинилися під

окупацією чи в зоні бойових дій. З метою збереження беззбитковості скоротили мережу відділень до 80%, 1500 працівників з 32 000 відправили у простій, а всім працюючим скоротили зарплати, майже 100 топ-менеджерів відмовилися від оплати за березень. Через місяць уже стало зрозуміло, що компанія встояла. У липні працювало вже 75% мережі, обсяг відправлень становив 90% від довоєнного, ставши для багатьох основним перевізником. Компанія швидко адаптувалася, надаючи біженцям нову послугу – відправлення особитих речей, для чого перебудували цю послугу з нуля, вантажні фури були задіяні для релокації бізнесів, велика частка автопарку фрахтувалася для гуманітарних вантажів ООН і Червоного Хреста. Додатковий потік замовлень забезпечили волонтери та відновлення електронної комерції. Своє початкове рішення про різке скорочення мережі керівники НП вважають помилковим, тому компанія обрала стратегію повернення довіри клієнтів і тепер клієнти частіше за інші компанії обирають саме НП, яка для мільйонів стала lovemark-брендом у непевний воєнний час, встановивши певний стандарт якості обслуговування. Мотор компанії – сортувальні термінали, яких немає у жодного конкурента, де йде безперервна робота, що забезпечує якість послуги доставки. Головна інновація воєнного часу – це оперативне керування; разом із 50 менеджерами власники працювали майже цілодобово, приймаючи колегіальні рішення. Здобута цінність – зникнення ієрархії, структура стала пласкою, зросла продуктивність праці, оптимізовано штат. Посадовці різних рівнів на власному досвіді усвідомили, що в екстраординарних обставинах жорстка структура заважає, рішення на всіх рівнях управління повинні прийматися ініціативно відповідальними особами. Децентралізація додала компанії гнучкості, ризики мінімізовано, а війна стала складовою процесу. Зараз компанія зайнята запуском мережі в Польщі, будується логістична система рівня Amazon (forbs.ua, 2022/09/14).

Бізнес-кейс ОККО. Коли навесні 2022 р. в Україні вирувала паливна криза, мережі ОККО вдалося швидше за інших подолати її і вийти з неї з мільярдами прибутку. Якщо до війни Україна імпортувала 70% нафтопродуктів з РФ, Білорусі та мо-

рем, а решту забезпечували Кременчуцький і Шебелинський НПЗ, то з 24 лютого всі поставки припинилися, а НПЗ зупинили свою роботу через масовані обстріли й руйнування підприємств. Гострий дефіцит і зростання роздрібних цін на пальне викликали шок на ринку, не всі АЗС змогли оговтатися, але ОККО це вдалося швидше за всіх завдяки системним поставкам імпортного палива автотранспортом з ЄС, активізувавши раніше напрацьовану інфраструктуру й уклавши нові контракти з постачальниками. ОККО, як і решта українських АЗС, зазнала втрат від воєнної агресії РФ, але як великий гравець мала потрібний досвід, надійні зарубіжні контакти та необхідні кошти на придбання великих об'ємів пального з передплатою поставок. Це і вирішило проблему не лише дієздатності компанії, а й забезпечення паливом українських споживачів. За перші півроку воєнного стану ОККО отримала 3 млрд грн чистого прибутку, що на 20% більше, ніж за весь 2021 р. і у 2,5 раза більше, ніж за аналогічний період минулого року, забезпечивши зростання виручки компанії на 64% до 32,8 млрд грн (forbs.ua, 2022/09/26).

Бізнес-кейс Good Wine. До війни мережа цих магазинів і дистриб'ютор «Бюро вин» були спрямовані на преміальну клієнтуру в Україні, що становила 1% киян, але через від'їзд частини клієнтів, збіднення решти і, головне, через повністю знищений винний склад у Стоянці на 1,6 млн пляшок, зазнавши збитків на 15 млн євро, компанія прийняла виклик і почала поступово відновлюватися. Хоча магазини не зачинилися, але покупцями у березні були переважно чоловіки і продажі становили тоді лише 5% довоєнних обсягів. Але вже в травні ситуація різко змінилася з поверненням киян і стрибкоподібного припливу покупців. На осінь Good Wine вийшли на 70% довоєнних продажів завдяки зміні асортименту з переважного імпорту на користь локальних фермерів – головного чинника, що врятував бізнес. Та й клієнт став оцадливішим, переключився на більш бюджетні товари, тільки відділ кулінарії реально виріс через попит. Виручило й те, що восени 2021 р. відкрили у Львові демократичний формат Bad Boy, де був запас товару і до цього міста переїхало багато людей, й корпоративна культура компанії, напрацьована за багато років, яка

базується на ціннісній основі, довірі та ініціативі, відсутності жорсткого алгоритму управління, об'єднуючи працівників у команду однодумців. 1000 постачальників допомогли вижити, пішовши на реструктуризацію заборгованостей, зібравши до 1,5 млн євро, завдяки чому можна було платити заробітну плату працівникам. Компанія побудована загалом за пласким принципом, відсутня вертикаль ухвалення рішень, менеджери самостійні, корпоративна культура не змінювалась під час загострення воєнних дій під Києвом, і це все сумарно спрацювало позитивно для бізнесу. Якщо в березні платили лише тим, хто працював, а це 150 осіб з 900, то з квітня почали платити всім, з травня повернули зарплати лінійному персоналу на довоєнний рівень. За час війни зменшився штат на 120–130 працівників з різних причин, але влітку вже взяли на роботу 30 осіб (forbs.ua 2022/09/27).

Бізнес-кейс Майстерня пані Зе. О. Запорожан торік відкрила своє міні-ательє з пошиття весільних суконь і дрібного ремонту в Полтаві, яке під час війни стало цехом з пошиття військового спорядження, де зайнято на виробництві 40 осіб, які виїхали з небезпечних місць. Вміння шити та волонтерство з перших днів війни стали точкою відліку започаткування виробництва з пошиття пікселя для ЗСУ на замовлення від волонтерів, на пошиття балаклав для тероборони і спідньої білизни для підрозділу, що потрапив під обстріли біля Охтирки. З матеріалом, надавши все безкоштовно, допомогли в гуртовому магазині-складі, де раніше майстриня купувала тканину та фурнітуру, швейні машинки позносили всі, кому вони менше були потрібні й шестеро механіків налагодили їх, теж безкоштовно. Нові замовлення на пошиття розвантажувальних жилетів потребували більше рук, прийшли жінки-переселенки, які хотіли зайняти себе, хоча й не вмiли шити. Увесь березень працювали безупину, відшиваючи замовлення, а тестування продукції відбувалося на навчальному полігоні й усі зауваження ретельно враховувались. Асортимент військової амуніції з часом розширився, тепер це майже 25 найменувань, з 1 квітня Олена оформила підприємство, зареєструвавши свій ФОП і через фейсбук знайомилася з меценатами-українцями за кордоном, які допомагали коштами, і матеріал виходив наполовину де-

шевшим, і змогли придбати кілька швейних машин. За весь час підприємство розширилось: склад готової продукції, три основні цехи, конструкторське бюро з великим розкрийним столом і розкрийною машиною за 130 тис. грн. Найняли професійних швачок, 80% яких – це вимушені переселенці з Харківщини та Донеччини, які щодня заробляють 500–600 грн, або ж до 15–16 тис. на місяць, що вважається доброю зарплатою для Полтави. У команді наразі 40 людей, включно з головним бухгалтером, технологом і менеджером, швачок навіть більше, ніж треба, але звільняти нікого не збираються, така соціальна відповідальність хазяйки бізнесу. Хороші дружні стосунки. Права рука Олени – досвідчений управлінець, який виїхав з Харкова, коли згорів його ангар з готовим товаром. Отак за два місяці з мініателъє з двома працівницями постало виробництво з 40 працюючими, продукцію якого купують волонтери, військові, працівники ДСНС. Надалі закриватися не планують, бо життя буде як в Ізраїлі, переконані тут (texty.org.ua, 2022/07/06).

Бізнес-кейс Punisher. Д. Томчук, досвідчений бізнесмен, засновник інвестфонду Fison, fison.org, автор цікавої книжки про свій досвід становлення як українського бізнесмена «Тут клює» (Наш формат, 2019) з початком вторгнення добровільно пішов у київський військкомат для запису до територіальної оборони, але його вчасно перехопили військові, як він пише в фейсбуку, і поїхав він на фронт на своєму Лексусі, і став опікуватися спецпідрозділом, який довго був утаємниченим. Потім, завдяки кільком публікаціям у електронних виданнях, стало відомо, що воює він українською розробкою БПЛА з назвою Punisher. І так сталось, що бізнесмен Томчук став співінвестором високотехнологічної зброї, регулярно описуючи у мережі свої фронтів будні та думки щодо того, як реагують колеги-підприємці на надзвичайні умови. Його пост у фейсбуку від 3 травня описує чотири типи поведінки бізнесменів під час війни. Перший тип – це повністю зниклий з радарів геній мобільності, який щойно ситуація нормалізується остаточно, блискавично з'явиться на своєму місці, продовжуючи бізнес і життя, ніби й не було 24 лютого. Другий тип – хитрий і цинічний, постійно телефонував, не вірячи, що доларовий мільйо-

нер може бути на фронті, розпитуючи всіляко, як і куди можна виїхати. Третій тип – бізнес-партнер, який постійно допомагав усім, чим міг, починаючи зі свого позашляховика включно з теплим одягом і взуттям. Четвертий тип – успішний бізнесмен з Дніпра, що пішов добровільно до військкомату, тому що в нього спеціальність протиповітряна допомога і саме в такому підрозділі він служив у радянській армії свого часу, знає цю систему до останнього гвинтика і багато в чому може допомогти молоді в опануванні системою ППО. Так що всі люди різні, навіть, якщо вони бізнесмени (Дмитро Томчук, ФБ-сторінка, 18 799 фоловерів).

Отже, українські підприємці під час війни прийняли виклик і проявили себе, хто як зміг, засвідчивши стійкість, гнучкість і спроможність відновити й розвивати свій бізнес, і кожний досвід є унікальним з огляду узагальнення інноваційних підходів. Економіка України з початком повномасштабної війни не зазнала колапсу, як це сталося на початку 1990-х з крахом радянської командно-адміністративної системи, і багато в чому це відбулось завдячуючи механізмам ринкової економіки, до становлення якої долучилися тисячі ділових людей.

Джерела

Mises, L. (1949). *Human Action: A Treatise on Economics*, N. Y.

3.5. Зайнятість і війна: зміни на ринку праці

У війні чи не найбільше, напряду чи опосередковано, постраждали ринок праці та сфера зайнятості. Вже у перші дні сотні тисяч людей втратили роботу, найбільше постраждали сфера послуг (салони краси, спортивні клуби, готелі, заклади харчування), наука, освіта, юристи, автомобільний бізнес, домашній персонал, сфери безпеки та сервісу. Відчутних збитків зазнав сектор аутсорсингу: західні замовники злякалися можливості недотримання термінів виконання чи збереження якості роботи українськими компаніями та поставили під сумнів надійність укладених контрактів в умовах війни. Натомість інші галузі, зокрема продуктовий та аптечний ритейл, загалом не переривали своєї роботи або одними з перших відновили її у тих місцях, де змушені були припинити, забезпечуючи продуктами харчування та ліками навіть у зоні активних бойових дій, застосувавши волонтерську доставку або залучення персоналу за місцем найближчого проживання.

Війна стала причиною появи нових тенденцій на ринку праці, змінивши поведінкові практики і роботодавців, і працівників та переформулювавши його потреби. Одночасно із масовою міграцією громадян за кордон відбулося переміщення працівників у межах країни. І якщо через специфіку воєнного стану зовнішніми мігрантами стали переважно жінки з дітьми, частка непрацездатного населення (інваліди та пенсіонери), то в межах країни передислокацію здійснили і жінки, і чоловіки.

Загалом, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, від початку війни за кордон виїхали понад 7 млн українських громадян. Понад 3,3 млн отримали статус тимчасового захисту в країнах ЄС. Ще близько 8 млн людей стали внутрішніми переселенцями, які переїхали із зони бойових дій та окупованих територій у безпечніші регіони України [З кінця лютого в Україну, 2022].

Серед осіб працездатного віку від початку війни втратили роботу майже 5 млн українців. З них 1,2 млн виїхали у сусід-

ні країни, 3,6 млн громадян, які залишились в Україні, стали безробітними. Через руйнування та окупацію територій багато хто з роботодавців припинили свою діяльність або через релокацію суттєво її скоротили. Інші змушені були вдаватися до тих чи інших непопулярних заходів (17% скоротили штат, 25% зменшили зарплату, 10% відправили у відпустку за свій рахунок). Найбільше респондентів зазначили, що їм скоротили заробітну плату більш ніж на 30% [Ринок праці воєнного часу, 2022].

Чи не найбільше постраждала металургійна галузь: знищені великі заводи (Азовсталь та Маріупольський меткомбінат ім. Ілліча), які сумарно забезпечували понад 25 тис. робочих місць, коксохімічний завод в Авдіївці (4 тис. робочих місць), Кременчуцький НПЗ (3 тис. робочих місць), через що також багато громадян втратили роботу [Какие предприятия, 2022].

Склався відчутний дисбаланс на ринку праці між попитом і пропозицією. Вже у квітні він сягнув п'ятикратного зменшення з боку пропозиції, тобто претендентів і пошукачів роботи виявилось значно більше, аніж пропозицій, а робочих вакансій у 20 разів менше, ніж до війни. Фахівці сайту *work.ua* зазначили, що і прогнози на майбутнє не будуть оптимістичними, великий розрив між попитом і пропозицією залишатиметься ще довго і навряд чи його вдасться швидко подолати після закінчення війни.

Станом на травень 2022 р. Міжнародна організація з питань міграції (МОМ) зафіксувала майже 4,5 млн внутрішньо переміщених українців, які повернулись додому та до своєї попередньої роботи [Звіт про внутрішнє переміщення в Україні, 2022]. Однак дисбаланс між попитом і пропозицією робочих місць залишився, негативні наслідки війни відчули на собі більше працівники, аніж роботодавці, і втрата роботи болісніше вдарила саме по них.

Найбільше пропозицій на той час спостерігалось у таких сферах, як ІТ (25% усіх пропозицій), продаж, ритейл, маркетинг, реклама та PR. Трохи менше, але у десятці лідерів було вакансій для робітничого персоналу, у сфері транспорту і логістики, будівництва, медицини та фармацевтики, решта

(туризм, культура, легка промисловість) виявилися не на часі (5–7%) [IT'ятнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022].

IT-послуги – чи не єдина сфера, де не відбулося масового скорочення персоналу і зниження зарплат. Компанії цього сектору зберегли до 95% контрактів, і за рік ця сфера зроста майже на третину (27%) порівняно з 2021 р. Станом на травень 2022 р. частка IT у всьому спектрі послуг становила 46% проти 37% за той самий період роком раніше [За п'ять місяців, 2022].

В умовах війни, коли постає питання фізичного виживання, падає рівень домагань пошукачів роботи: люди готові виконувати її за нижчим рівнем своєї кваліфікації чи освіти, так само як згодні робити її за меншу оплату, бо в такій ситуації пріоритетним стає забезпечення первинних потреб. Опитування показало, що майже дві третини пошукачів (65%) згодні на нижчу зарплату (на 10–25% меншу від довоєнної), попри те, що у своїх резюме вони вказують ту, що мали до війни [Ринок праці воєнного часу, 2022].

Тенденція зниження рівня домагань спостерігається і щодо розмірів оплати роботи на пропонувані вакансії. Новим працівникам роботодавці пропонують нижчу заробітну плату, порівняно з довоєнним періодом її середній розмір зменшився на 10%. Загалом майже у всіх професійних сферах в Україні відбулося зниження заробітної плати, що пов'язано з об'єктивними процесами воєнного часу – станом невизначеності та нестабільністю економіки. Так, пропонуваній щомісячний заробіток для фахівців робітничих професій становив 13 700 грн. Мінімальна зарплата для них стартує від 8900 грн і таких вакансій більшість, натомість пропозицій з високим заробітком значно менше: лише 9% вакансій для робітників пропонували зарплату розміром від 22 300 грн і 6% – від 26 800 грн щомісяця. Попри те, що кількість вакансій у IT-сфері в умовах війни упала вдвічі, все одно вона перевищує 4,6 тис грн, і спеціалісти навіть з піврічним досвідом роботи можуть заробити до 700 дол., з річним – понад 1 тис., з дворічним – до 2 тис. доларів щомісяця [Java-програміст, 2022].

Проте зниження рівня оплати праці у форс-мажорних умовах громадян не лякає: 57% респондентів готові працювати за меншу платню, а майже 40% впевнені, що у випадку втрати

роботи вони швидко її знайдуть. Зарплата стала домінуючим критерієм у виборі роботи (70%), оскільки вона уособлює відчуття безпеки, незалежності та мобільності, дає змогу задовольняти у першу чергу базові потреби, що в умовах війни є чи не найважливішим і найголовнішим чинником існування. Відносно важливим є чинник безпечного розташування місця роботи та вільний графік (23–24%). Соціальні гарантії не настільки вагомі у сьогоdnішніх умовах (17%), порівняно із розміром і локацією, так само як і позаекономічні складові – психологічна атмосфера в колективі (16%) або можливість працювати віддалено (10%). Такі критерії як кар'єра, соціальний статус або престиж посуваються на останні щаблі й не є актуальними для більшості опитаних. Інакше кажучи, для пересічного українця потреби фізичної безпеки під час війни набагато важливіші й актуальніші за потреби самоствердження, престижу або кар'єрного зростання²⁷ [П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022].

Під час війни емоційно-психологічний стан людини у більшості випадків не є стабільним, він суперечливий і мінливий, людині нерідко притаманні екстремальність і категоричність в оцінках, часті зміни емоційного настрою та пріоритетів, що є результатом стресу. Одним з наслідків цього можуть бути зміни поведінкових і звичаєвих побутових практик. Дані досліджень показують, що майже дві третини населення (60%) ладні суттєво обмежувати себе у звичних для мирного часу діях – розвагах чи шопінгу, і ця залежність напряму корелює з віком – чим старша людина, тим більше вона схильна до самообмежень та мінімізації потреб. Така сама кореляція спостерігається і у зв'язку із зайнятістю: ті особи, які працюють (повна зайнятість чи часткова), менше обмежують себе щодо дотримання звичного способу життя чи дозвілля, натомість безробітні або тимчасово незайняті, відповідно звужують коло сво-

---

²⁷ Дослідження було проведене групою «Рейтинг» 23–24 червня 2022 р. шляхом телефонного опитування серед дорослого населення віком 18 років і старше у всіх областях України, окрім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, а також тих регіонів, де відсутній мобільний зв'язок. Опитано 1000 осіб і вибірка є репрезентативною для означених територій. Похибка репрезентативності становить не більше 3,1%.

їх потреб і практик, і це пов'язано не лише з браком грошей [П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022].

Дані опитування засвідчили, що на початок літа майже третина опитаних (29%) з тих громадян, які від початку війни залишились в Україні, працювали. Більшість з них (75%) зберегли роботу, яку мали до війни (територіально у Київській, Дніпропетровській, Одеській, Львівській та Запорізькій областях), а з тих, хто втратив робоче місце, 77% шукали нове, або планували шукати (15%). Понад половину пошукачів (57%) сподівалися її знайти найближчим часом [Українці готові оволодять, 2022].

Мірою визволення тимчасово окупованих територій відбувається поживалення на ринку праці, і у такій ситуації найперше актуалізуються робітничі, зокрема, будівельні спеціальності. Так, якщо у травні таких вакансій було приблизно 7 тис., на початку літа їх кількість зросла майже втричі (20%). Найчастіше роботодавці потребували монтажників, вантажників, комплектувальників і пакувальників товарів. Водночас найменш затребуваними виявилися працівники у сферах нерухомості, фінансів, страхування, юриспруденції, готельно-ресторанного бізнесу, освіти [Найти работу во время войны, 2022].

Після завершення активних бойових дій найбільшими темпами розвиваються галузі, орієнтовані передусім на відновлення внутрішнього ринку та відбудову зруйнованої інфраструктури: будівництво, сільське господарство, виробництво продуктів харчування, гуртова та роздрібна торгівля, логістика, виробництво хімічної продукції, електричного устаткування, меблів, тому найперше актуалізуються прикладні й технічні спеціальності та професії.

Проте потреба в професіях і запит на певні спеціальності залежить від загальної економічної стратегії України, а також від наявності коштів на відбудову країни. Експерти одноставно визнають, що післявоєнне відновлення має у першу чергу зосереджувати увагу на створенні того, що країні вдається найкраще. Оскільки в останні десятиріччя немалим попитом користувалася ІТ-галузь, а аутсорсинг є основою українського ІТ-ринку, то він і надалі залишається пріоритетною сферою і буде активно підтримуватися державою.

Під час війни не припиняв роботи Державний центр зайнятості, докладаючи зусиль, аби мінімізувати втрати людського потенціалу та протидіяти поширенню безробіття. Так, з 1.07.2022 р. запрацювала державна програма «єРобота», за якою запропоновано низку проектів та грантів як для провідних галузей (металургійна, агропромислова, деревообробна, переробна виробнича, зокрема з виготовлення меблів), так і для майже всіх сфер малого бізнесу та для початкових ініціатив (стартапів), зокрема в ІТ-галузі, сферах кібербезпеки, медицини, електронної комерції, освітніх технологій тощо, спрямованих на створення робочих місць. Програма має на меті безкоштовне навчання безробітних, оплату навчання для громадян, які втратили роботу або тимчасово не працюють, перебувають у неоплачуваних відпустках, ВПО та всіх тих, хто бажає опанувати нову професію в ІТ-галузі.

Мінекономіки звітувало, що вже понад 4,4 тис. роботодавців скористались програмою компенсації витрат на оплату праці, влаштувавши на роботу 7,4 тис. ВПО [AmWorks по-українски, 2022].

Глобальні гіг-економічні тенденції, що набирали швидких обертів на українському ринку і загальмувалися після 24.02.2022, зокрема у сфері платформеного сервісу автоперевезень і послуг доставки, попит на які значно зріс перед війною, загостривши приховані, але серйозні проблеми української економіки, швидко відновилися, і цей бізнес знову запрацював і навіть розширив свою мережу у звільнених містах. Так, на початку війни у спектрі таких популярних служб, як *Uklon*, *Bolt* чи *Glovo* відчутно поменшало працівників, що було пов'язано як із мобілізацією та патріотичними інтенціями чоловіків-водіїв, налаштованих на захист батьківщини, так і з суттєвим зниженням попиту на їхні послуги, через що, наприклад, вітчизняний сервіс *Rocket*, який активно розвивався 2021 р., у березні 2022 р. взагалі був змушений припинити своє існування. Аби втриматися в умовах війни, службі *Uklon* довелося на два місяці зменшити зарплати своїм працівникам, відмовитися від маркетингових витрат. Проте сьогодні вони працюють у 26 містах України, розпочавши роботу там, де не працювали раніше (Кам'янець-Подільський).

Також *Uber*, який у перші дні війни повідомив, що залишає український ринок у зв'язку із ситуацією та небажанням інвестувати у бізнес за непевних умов, згодом відновив роботу, переорієнтувавшись на гуманітарну допомогу і, зокрема, на волонтерські послуги – безкоштовний проїзд через українські кордони до Польщі, Молдови, передача продуктів, товарів першої потреби для ТРО, військових, медичних закладів. Станом на вересень він працює уже у 18 містах, включаючи Харків, де відновив роботу після 7 місяців перерви, запропонувавши своїм клієнтам з метою заохочення цілу низку бонусів (50% знижки, безкоштовний проїзд працівникам підприємств критичної інфраструктури).

Опитування серед широкого загалу показують, що більшість громадян, які працювали до війни (майже 60%), продовжували працювати і під час війни, хоча у березні таких було лише 46%, що можна пояснити тимчасовим припиненням роботи підприємства / організації під час активної початкової фази війни та відновленням функціонування після її завершення. При цьому серед цих працюючих 34% зайнятих продовжили роботу в повному режимі та обсязі, 19% – частково або віддалено і 6% знайшли нове місце роботи.

Водночас зафіксовано збільшення кількості тих, хто втратив роботу: з 35% у червні до майже 40% у липні, і серед них найбільше жінок, які мешкають на сході країни, мають нижчий прибуток, працювали у приватному секторі чи були самозайнятими, а також серед ВПО, які сьогодні є одними із найуразливіших категорій громадян у країні [П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022].

Загалом, за даними сайту *Work.ua*, вже наприкінці літа ринок праці в Україні зріс на 20% (натомість у липні місячний приріст становив 14%), а на заході країни він відновився майже в повному обсязі, про що свідчить збільшення пропозицій, зниження конкуренції та стабільність зарплат (медіана зарплат по країні стабільно тримається на рівні 15 тис. грн) [Ринок праці на заході, 2022].

До того ж від початку війни в Україні було започатковано майже 150 тис. нових бізнесів. За даними Опендатабот, найвищий показник зафіксовано у перший тиждень серпня

(5306 нових підприємств), що більше, ніж було за тиждень до початку війни (5231 відповідно). Сьогодні в Україні 1,9 млн ФОП. Аналітики повідомляють, що за часів війни відчутно змінився напрям діяльності малого та середнього бізнесу, де у пріоритеті став торговельний ритейл. Серед 14 тис. компаній, зареєстрованих за останні півроку, переважають ті, що надають соціальну допомогу, займаються оптовою торгівлею, громадськими організаціями [С начала войны, 2022].

Отже, зміни на ринку праці в Україні внаслідок широко-масштабної війни є одними з найсерйозніших викликів сьогодні. За умов війни кількість робочих місць різко зменшилася, натомість кількість пошукачів роботи зростає. Навіть враховуючи позитивну динаміку пропозицій робочих місць у деяких професійних сферах, більшість спеціалістів не можуть знайти роботу. Серед них і ті, хто залишився у своїх містах, але через війну втратив робоче місце, і ті, хто перебував за кордоном або у безпечних регіонах України, але повернувся у рідні поселення, та численна когорта українців, які через воєнні дії у своїх локаціях, зруйноване житло чи окупацію територій стали внутрішніми переселенцями та безробітними. МОП у травні 2022 р. зафіксувала, що від початку війни в Україні було втрачено майже 5 млн робочих місць. За її прогнозами, у разі ескалації воєнних дій ці втрати можуть сягнути 7 млн. Гіпотетично, припускаючи ситуацію негайного припинення бойових дій, можна було б відновити 3,4 млн робочих місць, і це призвело б до скорочення втрат майже на 9%. За розрахунками, від початку війни понад 5 млн осіб виїхали до сусідніх країн. Із їхньої загальної кількості приблизно 3 млн – це особи працездатного віку, з яких 43,5% (1,2 млн) працювали до війни, але втратили або залишили роботу [Nearly 5 million jobs., 2022].

Після припинення бойових дій і встановлення стійкого безпечного середовища в Україні постане питання відбудови зруйнованої економіки, і питання зайнятості буде одним із нагальних та пріоритетних. У цьому сенсі важливо врахувати не лише потреби, а й міжнародний досвід післявоєнного відновлення у тих країнах, що зазнали руйнування від воєнних дій, зокрема країн Балканського регіону. У програмах їх реконструкції значну увагу приділялося питанням повернення бі-

женців і тимчасово переміщених осіб, їхньої адаптації та працевлаштування. Україні варто було б уже зараз врахувати цей досвід, позитиви та негативи програм відновлення, аби якщо не уникнути, то принаймні мінімізувати можливі ризики.

Свого часу попри інвестиції та допомогу колективного Заходу навіть через п'ять років після війни 30–40% економічно активного населення балканських країн так і залишалися безробітними [Найти работу во время войны, 2022]. Тому важлива роль у вирішенні питання зайнятості належить державі та уряду, активності Державної служби зайнятості у різних її сферах. Йдеться не лише про професійну підготовку і перепідготовку ВПО, впровадження програм перекваліфікації, організацію навчальних програм із управління власним бізнесом, кредитування стартапів, удосконалення взаємодії держави з ВПО через портал «Дія», створення нових робочих місць для демобілізованих військовослужбовців, а й про активну співпрацю та координацію діяльності зі службами зайнятості в країнах ЄС, з яких повертатимуться українці, і які налаштовані підтримувати процес їхнього повернення на батьківщину після війни, забезпечення їхньої реінтеграції в українську економіку та відбудову процвітаючої та незалежної України.

Джерела

З кінця лютого в Україну повернулися майже 2,5 мільйона людей – ООН. (2022). Отримано з: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/16/7352751/#:~:text>

За п'ять місяців експорт ІТ-услуг, незважаючи на війну, виріс на 27% – Опендатабот (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/07/6/688894/>

Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загальноно населення. Раунд 5. (2022). Отримано з: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/iom_gen-pop-report_r5_ukr.pdf

Какие предприятия больше всего пострадали от российских оккупантов. Список активов (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/04/12/685601/>

Найти работу во время войны. Как изменился рынок труда в Украине (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/06/14/688116/>

П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і прибутки (2022). Отримано з: https://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voynu_zanyatost_i_dohody_23-24_iyulya_2022_goda.html

Ринок праці воєнного часу у цифрах та фактах, ЕВА (2022). Отримано з: <https://eba.com.ua/rynok-pratsi-voyennogo-chasu-u-tsyfrakta-fakta/>

Ринок праці на заході України майже відновився (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/09/9/691357/>

С начала войны в Украине открылось почти 150 тысяч новых бизнесов (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/08/24/690766/>

Украинцы готовы овладеть новой профессией, чтобы найти работу – опрос (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/06/7/687898/>

AmWorks по-украински: более 4 тысяч работодателей за компенсацию от государства взяли на работу ВПО (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/07/17/689248/>

Nearly 5 million jobs have been lost in Ukraine since the start of the Russian aggression, says ILO. (2022). Отримано з: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_844625/lang-en/index.htm

3.6. Траєкторія розвитку діджиталізації в реаліях 2022 р.

Сучасна Україна активно реалізує діджиталізаційну трансформацію суспільства. Динамічно збільшується кількість інтернет-користувачів у країні. За результатами моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2021 р. близько 4/5 українців віком від 18 років зазначали, що є користувачами Інтернету. За двадцять років країна пройшла шлях вагомого збільшення кількості інтернет-користувачів: від 4,3% користувачів Інтернету у 2002 р. до 79,9% у 2021 р. (рис. 1).

Протягом останніх років активна діджиталізація відбувалася в усіх регіонах країни. Зауважимо, що Західний регіон, який протягом тривалого часу відставав від інших регіонів за темпами нарощування кількості інтернет-користувачів, у останні роки також демонстрував вагоме підвищення цього показника.

Кількість інтернет-користувачів зростала в усіх вікових групах – як серед молоді віком від 18 до 29 років (98,2%), так і серед українців середньої групи від 30 до 55 років (93,2%) та

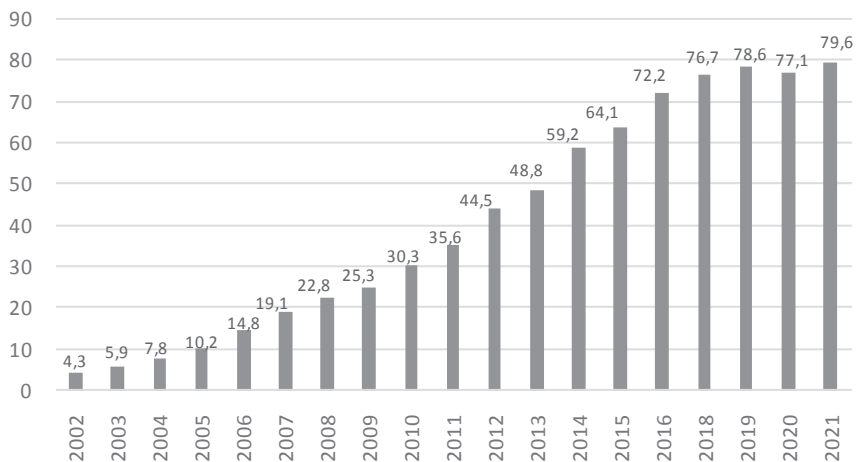
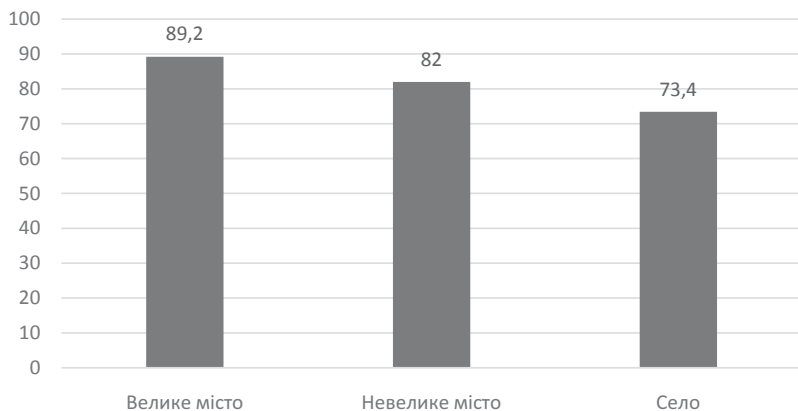

Рисунок 1. Динаміка кількості користувачів Інтернету в Україні, %

старшої вікових групи віком від 56 років (55,2%). Динамічно збільшувалась кількість користувачів Інтернету в усіх типах поселення (великі міста (89,2%), маленькі містечка (82%), село (73,4%) (рис. 2).

Рисунок 2. Користувачі Інтернету в різних типах поселення, 2021 р., %

Саме в останні роки відбувалось і активне нарощування інтернет-користування в сільській місцевості. Велась активна діяльність щодо формування потужної інфраструктури в сільській місцевості задля забезпечення сільських мешканців якісним інтернет-зв'язком.

Протягом останніх років відбулась і інтенсифікація інтернет-активності українців. Наразі переважна більшість українських користувачів (84,5%) зазначали, що користуються Інтернетом декілька разів на день. Така інтенсивність користування мережею розширює можливості онлайн-взаємодії різних соціальних суб'єктів. Активно зростало використання задля долучення до інтернет-мережі можливостей мобільного Інтернету, тобто доступу до мережі за допомогою мобільних пристроїв (смартфонів, планшетів тощо). За результатами моніторингу Інституту соціології НАН України, 2021 р. близько 60% українців вказували, що користуються мобільним Інтернетом. А соціологічне опитування, проведене КМІСом у липні 2022 р., засвідчило, що в умовах війни кількість українців, які користуються Інтернетом, не знизилась, а навпа-

ки, значно збільшилась. Так, за результатами дослідження, 88% респондентів зазначили, що користуються Інтернетом, у т. ч. 79% роблять це щодня або практично щодня. Три чверті респондентів зауважили, що мають смартфон. Дослідження 2022 р. також демонструє високу онлайн-активність українців. Так, зокрема, 78% серед усіх опитаних вказали, що за останні 7 днів вони використовували месенджери для спілкування [Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни, 2022: с. 11].

Про потужну діджиталізацію українського суспільства та високий рівень онлайн-взаємодії різних соціальних суб'єктів свідчать і результати міжнародних досліджень. Так, за міжнародними дослідженнями ООН, сучасна Україна належить до групи країн із високим індексом розвитку електронного урядування EGDI. Тобто має високі субіндексні показники: наявності інформаційної служби та наявності розширеної інформаційної служби – *Індекс онлайн-сервісів OSI* (Online Service Index); надання транзакційних послуг і пов'язаних послуг; кількості інтернет-користувачів на 100 мешканців, кількості абонентів мобільного зв'язку на 100 мешканців, кількості фіксованих телефонних ліній на 100 мешканців, кількості бездротових широких підключень і кількості абонентів фіксованого широкого підключення на 100 мешканців – *Індекс телекомунікаційної інфраструктури ТІІ* (Telecommunication Infrastructure Index); а також рівня грамотності дорослого населення, середньої кількості років навчання, а також валовий комбінований коефіцієнт охоплення початковою, середньою і вищою освітою, очікуваної кількості років шкільного навчання – *Індекс людського капіталу НСІ* (Human Capital Index). Підвищення індексного показника розвитку електронного урядування (EGDI) в країні в першу чергу відбувається за рахунок зростання показників Індексу телекомунікаційної інфраструктури ТІІ (від 0,3802 у 2014 р. до 0,5942 у 2020 р.) та Індексу онлайн-сервісів OSI (від 0,2677 у 2014 р. до 0,6824 у 2020 р.) [United Nations E-Government Surveys, 2020].

Ще більш динамічні зрушення фіксуються за додатковим показником – індексом електронної участі ЕРІ (E-Participation Index), який вираховується на базі фіксації показників

трьох рівнів електронної участі (е-участі): е-інформація (e-information) – фіксація рівня забезпечення участі шляхом надання громадянам публічної інформації та доступу до інформації без або на вимогу; е-консультація (e-consultation) – фіксація рівня залучення громадян до внесення та обговорення питань державної політики й послуг; е-прийняття рішень (e-decision-making) – фіксація рівня розширення прав і можливостей громадян шляхом спільного розроблення варіантів політики та спільного виробництва компонентів послуг і надання послуг. У 2020 р. Україна посіла 46-е місце за індексом електронної участі ЕРІ серед 193 країн світу, у 2018 р. Україна перебувала на 75-му місці [United Nations E-Government Surveys, 2020: с. 315]. Наразі Україна входить до групи країн із дуже високим індексом електронної участі (ЕРІ).

Така динамічна діджиталізація країни стала можливою завдяки активній діяльності основних агентів української діджиталізації – ІТ-активісти (ІТ-спеціалісти), е-активна громадськість, міжнародні організації та установи, держава (владні структури). У процесі активної діджиталізаційної трансформації країни можна визначити декілька етапів, які відтворюють переважання трансформаційної активності певних агентів [Бойко, 2020].

На першому самоорганізаційному (низовому) етапі провідними агентами реалізації діджиталізаційних трансформацій виступали ІТ-активісти та громадські е-активісти. Наступним етапом діджиталізаційних трансформацій в Україні став міжнародний етап. Провідними агентами зрушень на цьому етапі стали міжнародні організації та структури, які ініціювали цілу низку міжнародних програм і донорської підтримки е-громадськості щодо розширення можливостей е-активності та е-взаємодії, реалізації елементів електронної демократії, електронного урядування в країні.

Наступним етапом діджиталізаційних трансформацій країни, який наразі триває, став етап активної інституціоналізації діджиталізаційних трансформацій України (етап впровадження). Він пов'язаний з появою та активною діяльністю таких владних і законодавчих структур, як Міністерство цифрової трансформації України і Комітет Верховної Ради України

з питань цифрової трансформації та активізацією держави як основного агента діджиталізаційних трансформацій у країні.

Саме протягом останніх років держава почала виступати потужним агентом діджиталізаційних процесів в Україні. Міністерство цифрової трансформації України, яке очолив М. Федоров, наймолодший міністр за всю історію сучасної України, було створено наприкінці 2019 р. Саме ця структура акумулювала зусилля держави щодо реалізації активної діджиталізаційної трансформації країни.

Основна діяльність держави в рамках активізації діджиталізаційних процесів спрямовується на створення умов забезпечення якісного інтернет-доступу в усіх куточках країни, розширення можливостей залучення до користування Інтернетом різних верств населення; активізацію онлайн-діалогу держави з різними соціальними суб'єктами (державні структури, бізнес, громадянське суспільство, громадяни). Це і широкий е-доступ до публічної інформації, і відкриття державних баз даних в онлайн-форматі (відкриті дані), і організація е-системи публічної закупівлі в державному секторі, і запровадження елементів електронного урядування та електронної демократії (електронні послуги, електронні запити, електронні звернення, електронні петиції, громадські електронні бюджети тощо).

Серед найбільш успішних ініціатив держави в рамках діджиталізаційної трансформації суспільства стало переведення в онлайн-формат широкого кола державних послуг. З огляду на дані Державної служби статистики України це та онлайн-опція, яка демонструє потрійне зростання. Переведення взаємодії держави (влади) із громадянами, бізнес структурами в онлайн-формат стало нагальною потребою в умовах ковід-пандемії, коли більшість фірм та організацій, вищих навчальних закладів і шкільних закладів вимушені були перейти в онлайн-формат діяльності, роботи та навчання.

Вимушена активізація онлайн-формату функціонування (робота, навчання тощо) для великої кількості громадян стала позитивним кроком, поштовхом для освоєння діджиталізаційних пристроїв і підвищення залученості українців до використання можливостей Інтернету. А також поштовхом для

державних органів і структур – нагальною необхідністю розширення онлайн-сервісів, які б давали змогу забезпечувати повноцінний діалог влади з громадянами в умовах відсутності можливостей здійснювати такі взаємодії в офлайн-форматі. Така ситуація сприяла активній роботі владних структур, зокрема Міністерства цифрової трансформації України спільно з іншими Міністерствами та відомствами, а також IT-волонтерів щодо створення, вдосконалення та розвитку єдиного онлайн-порталу отримання державних послуг «Дія» («Держава і я»). «Дія» – це мобільний застосунок, який містить цифровізовані документи. Це глобальний електронний державний сервіс публічних послуг, який можуть використовувати громадяни задля реалізації взаємодії з органами влади в онлайн-форматі.

Портал «Дія» був запущений наприкінці 2019 р. Однією з перших послуг, які стали доступними громадянам – можливість реєстрації транспортних засобів та отримання посвідчення водія в онлайн-форматі. Згодом кількість доступних онлайн-сервісів суттєво збільшилась, охопивши усі соціальні сфери: освіта, охорона здоров'я, сім'я, соціальний захист, безпека та правопорядок, підприємництво, нерухомість, будівництво тощо. Звичайно, портал від початку створення мав певні вади та недоліки (складний механізм ідентифікації та авторизації, складності долучення та використання тощо), що викликало недовіру громадян та вагання щодо користування даним сервісом. Проте постійне вдосконалення сервісу, ситуація в країні, яка актуалізувала потребу громадян у переході на онлайн-формат взаємодії, зробили цей застосунок реальним дієвим інструментом взаємодії держави з громадянами.

Можна констатувати, що у 2022 р. Україна увійшла потужною діджиталізаційно розвиненою країною. Країною, що має дієву можливість реалізації онлайн-формату суспільної взаємодії. У реаліях року діджиталізаційні можливості держави стали одним з основних каналів активізації суспільної комунікації та взаємодії. Причому ця активність відбувається в різних сферах, які актуалізувалися в умовах війни в країні та об'єднали різних агентів діджиталізаційної трансформації

(держава, бізнес, IT-спільнота, громадяни, міжнародні організації та громадськість тощо).

Завдяки спільним зусиллям держави, громадян та IT-сектору створено потужну «IT-армію», яка воює на новому сучасному кіберфронті, протидіючи кібератакам на державні установи, відстежуючи дезінформаційну активність, розвінчуючи фейкову інформацію. На фейсбук-сторінці Міністерства цифрової трансформації зазначається, що IT-армія паралізувала понад 4000 онлайн-ресурсів лише за два тижні. Це, зокрема, сайт групи Вагнера, яка збирає російських в'язнів для війни в Україні; ресурси молодшої гвардії «Єдиної Росії», яка здійснює свою діяльність і на окупованих територіях; сайти «военторгів» РФ; сайти з продажу автоінструментів; пропагандистські ЗМІ [Фейсбук-сторінка Міністерства цифрової трансформації України, 2022].

У 2022 р. створено чат-бот «eВорог», який активізується через застосунок «Дія» і дає змогу збирати інформацію для ЗСУ про місце знаходження та пересування ворога (скупчення та переміщення колон техніки, позиції артилерії, радіолокаційні станції, склади з боєприпасами, транспортування техніки залізницею, польові аеродроми для гвинтокрилів, розташування керівного складу ворожих військ, дислокацію або місця проживання окупантів із геопозицією). Потужна цифровізація країни стала ефективним інструментом фіксації ворожих злочинів, а новітні технології забезпечують можливість ідентифікувати їх виконавців через інтернет-мережу. Чат-бот «eВорог» дає змогу збирати інформацію про колаборантів і російських убивць, які чинили злочини в Ірпіні, Бучі, Гостомелі. А також надсилати повідомлення в ДСНС про нерозірвані ракети та інші ворожі вибухонебезпечні снаряди. Від початку війни вже понад 364 тис. українців скористалися цим чат-ботом.

В умовах війни створена державою єдина онлайн-платформа «Дія» є ефективним інструментом взаємодії держави з громадянами. Це стосується і можливостей використання онлайн-документів (закордонний паспорт, ковід-сертифікати, довідка внутрішньо переміщеної особи тощо). Перелік доступних документів постійно оновлюється. В умовах війни, коли багато українців втрачають свої домівки та вимушені

тікати на інші, більш безпечні території, інколи без жодних документів, застосунок «Дія» стає подекуди єдиним джерелом отримання власних документів, ідентифікації особи.

Застосунок «Дія» в сучасній складній ситуації в країні постійно оновлює свої сервіси з огляду на актуальні проблеми громадян. Сьогодні застосунок вводить сервіси, які допомагають громадянам вирішувати нагальні проблеми, що виникають в умовах війни. Це і реєстрація пошкодженого майна, і отримання статусу безробітного, і отримання компенсації за втрату роботи, і автоматична реєстрація на отримання грошової допомоги ООН для внутрішньо переміщених осіб, і кредит на житло для внутрішньо переміщених осіб. У застосунку також створено сервіс «життєві події та ситуації», який дає змогу отримати інформацію щодо того, «куди звертатися та як діяти у випадку приємних та не дуже, очікуваних або несподіваних подій та ситуацій» [Портал Дія, 2022]. Завдяки його використанню реалізовується збирання фінансових пожертвувань як для потреб армії, так і для гуманітарної підтримки. Сформовано нову опцію «Допомогти армії», головне вікно країни для грошових внесків на підтримку України, які дають змогу громадянам активізувати свої дії щодо допомоги державі в умовах війни.

Можливості взаємодії з державою реалізуються не тільки в застосунку «Дія». Держава розширює поле своєї взаємодії з громадянами, активізуючи свою діяльність і в соціальних мережах (Фейсбук, Інстаграм, Телеграм тощо), що значно збільшує можливості діалогу влади з громадянами по всій території України та поза її межами. Ефективність дії державної платформи дає змогу ініціювати і міжнародні ініціативи, зокрема щодо визнання можливостей її використання поза межами України. Це має спростити перебування за кордоном українців, які, тікаючи від війни в пошуках прихистку, полишили територію держави.

В умовах війни активізувалась і підтримка міжнародних агентів діджиталізації. Наразі взаємодія держави з міжнародною, зокрема IT-спільнотою, дає змогу вирішувати і питання забезпечення надійного інтернет-зв'язку у воєнних умовах, коли відбувається пошкодження та знищення інфраструк-

тури, яка забезпечує мобільний зв'язок та інтернет-доступ. Йдеться про співпрацю з І. Маском з надання доступу до Інтернету Starlink. Зауважимо, що Starlink – це проєкт американської компанії SpaceX, а саме розробка високопродуктивної супутникової платформи, що дає змогу у будь-якій точці світу надавати доступ до широкопasmового якісного Інтернету. Крім терміналів Starlink, на запит Міністерства цифрової трансформації України від початку війни І. Маск також постачає потужні акумулятори – системи зберігання енергії Tesla Powerwall, які можуть заряджатися від сонця. Саме вони допомагають зберігати зв'язок навіть в умовах знеструмлення цілих регіонів, зокрема на Харківщині, Чернігівщині, Донеччині, Миколаївщині.

Завдяки міжнародній підтримці зростає і реалізація проєкту «Армія дронів». За чотири місяці роботи платформи United24 громадяни понад 110 країн світу вже долучилися до допомоги Україні. Наразі пересічною міжнародною спільнотою вже зібрано понад 180 млн доларів [Фейсбук-сторінка Міністерства цифрової трансформації України, 2022]. Зібрані кошти йдуть на рахунки Міністерства оборони, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства інфраструктури, допомагаючи в закупівлі медичного обладнання, потужних дронів-розвідників.

Відповіддю на активні онлайн-ініціативи, активізацію взаємодії держави з різними соціальними суб'єктами в онлайн-форматі, інтенсифікацію онлайн-діалогу з громадянами сьогодні стала висока оцінка діджиталізаційних кроків держави громадянами України. Так, зокрема, результати опитування Gradus Research, проведеного серед українців, які, рятуючись від війни, виїхали за межі України та здобули можливість порівняти устрій життя в Україні та за кордоном (переважно це європейські країни), засвідчують високу оцінку діджиталізаційних трансформацій українського суспільства. Так, 37% респондентів вважають, що є кращою в Україні порівняно з за кордоном «діджиталізація державних сервісів, доступу до державних послуг онлайн», 32% опитаних українців вважають, що є кращою в Україні «діджиталізація комер-

ційних сервісів, можливість зручно отримувати необхідне онлайн» [Порівняння життя, 2022: с. 3].

Гнучкість і мобільність онлайн-взаємодії дає змогу миттєво реагувати на нові суспільні виклики та формувати подальші кроки держави в умовах динамічних процесів, що відбуваються сьогодні в Україні, впливаючи на життя кожного громадянина. Тож, в умовах війни держава активно інтенсифікує діалог з громадськістю в онлайн-форматі задля поліпшення можливостей вирішення нагальних проблем. Більше того, держава зменшує дистанцію такого діалогу, деформалізує його, активізуючи можливість встановлення зворотного зв'язку з усіма агентами діджиталізаційної активності та взаємодії.

Протягом 2022 р. відбувається активізація усіх агентів діджиталізації. І держави, і ІТ-сектору, і міжнародних організацій та структур, і пересічного громадянина. Проте держава залишається основним агентом, який ініціює та інтенсифікує активність і взаємодію різних агентів діджиталізації в поточних екстраординарних обставинах.

Джерела

United Nations E-Government Surveys. (2020). URL: <https://www.un-ilibrary.org/content/periodicals/2411829x>

Бойко, Н. (2020). *Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства*: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України. 256 с.

Фейсбук-сторінка Міністерства цифрової трансформації України. (2022). URL: <https://www.facebook.com/mintsyfra>

Портал Дія. (2022). URL: <https://diia.gov.ua/>

Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни. (2022). URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20220817_z/

Порівняння життя (2022). Що українці, які виїхали, оцінили у своєму житті у рідній країні. URL: https://gradus.app/documents/229/Living_abroad_Ukrainians_have_appreciated_the_way_of_life_in_Ukraine_ua.pdf

Розділ 4

СПІЛЬНОТИ ТА СОЦІАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ

4.1. Соціальні чинники сприйняття збройних конфліктів населенням України напередодні російської агресії

Збройний конфлікт напередодні повномасштабного воєнного вторгнення тривав близько восьми років. У контексті існування у країні осередку воєнного протистояння виникають питання щодо його впливу на сприйняття збройних конфліктів населенням загалом, а також щодо соціальних чинників, які таке ставлення зумовлювали у різні проміжки часу. На з'ясування цих питань і спрямована наша розвідка.

За джерело емпіричної інформації правили дані проєкту Світового дослідження цінностей (World Values Survey), зокрема, української частини масивів двох його хвиль – шостої (N = 1416), проведеної у 2011 р., та сьомої (N = 1289), реалізованої майже за десять років – у 2020 р. Обидва опитування репрезентативні для дорослого населення України. Водночас задля забезпечення максимально подібної бази для порівняння з масиву шостої хвилі дослідження вилучено кейси АР Крим.

Вибір двох означених хвиль опитування продиктовано тим, що шоста віддзеркалює думки населення у період, що передував не лише початку воєнної агресії, а й Революції Гідності. Ця остання зумовила низку суттєвих суспільних трансформацій, передусім геополітичну переорієнтацію України на Захід, що відобразилось на настановах і цінностях індивідів. Дані сьомої хвилі презентують добу, коли минула гостра фаза першого етапу російського вторгнення, яке мало на меті відновлення тиску на Україну, але явних ознак підготовки до другого його етапу ще не спостерігалось.

Ключові змінні розвідки стосувались двох аспектів сприйняття збройних конфліктів. По-перше, дослідницький інстру-

ментарій проєкту передбачав три запитання щодо стурбованості різними формами збройних конфліктів:

- Якою мірою Вас турбує можливість вступу нашої країни в серйозну війну з іншою країною?
- Якою мірою Вас турбує можливість атаки терористів?
- Якою мірою Вас турбує можливість громадянської війни в країні?

Всі вони мали 4-бальну шкалу відповідей із альтернативами: 1 – дуже турбує, 2 – досить турбує, 3 – не дуже турбує, 4 – зовсім не турбує.

По-друге, опитувальник містив змінну для прямого вимірювання налаштування індивіда на опір збройній агресії. Запитання формулювалось так: «Звичайно, усі ми сподіваємося, що ще однієї війни не буде, але, якщо так все ж таки станеться, Ви захочете битися за свою країну?» – де відповіді складали дихотомію 1 – так, 2 – ні.

Динаміка сприйняття населенням збройних конфліктів за майже десять років, протягом яких країна зазнала їх окремих форм, наведена у *таблиці 1*, увиразнюючи декілька закономірностей.

Передусім занепокоєння населення України ймовірністю різних форм збройних конфліктів є доволі високим навіть у мирний час, презентований 2011 р. Більше третини опитаних (від 33,3% до 37,7%) висловило крайній ступінь такої стурбованості, а різною мірою стурбованими є більше двох третин з них (від 64,9% до 72,3%). Тобто навіть на той час, коли прямих свідчень намірів застосування сили з боку певної країни не було, індивіди відчували й виражали в опитуванні певне сум'яття.

У 2020 р. тривожні настрої серед населення стрімко зросли, зокрема, частки надзвичайно занепокоєних ризиками різних форм збройних конфліктів за майже десять років зросли майже удвічі, варіюючи у межах від 54,4% до 68,9%. Певну стурбованість висловлювали вже від 83,6 до 92,9% опитаних²⁸. Наявність збройного конфлікту на території нашої країни перетворилась на джерело постійного очікування його подальшої ескалації.

---

²⁸ Відмінності значущі для всіх альтернатив відповідей на рівні $p=0,01$, за винятком альтернативи «дещо турбує» щодо занепокоєння терористичними актами.

Таблиця 1

Окремі аспекти сприйняття населенням
збройних конфліктів, %

<i>Альтернативи</i>	2011	2020
<i>Занепокоєння вступом країни у війну</i>		
Зовсім не турбує	11,2	1,6
Не дуже турбує	18,2	5,5
Дещо турбує	32,9	24
Дуже турбує	37,7	68,9
<i>Занепокоєння терористичними актами</i>		
Зовсім не турбує	13,8	5,3
Не дуже турбує	21,4	11,1
Дещо турбує	31,5	29,2
Дуже турбує	33,3	54,4
<i>Занепокоєння громадянською війною</i>		
Зовсім не турбує	11,8	6,6
Не дуже турбує	15,9	7,4
Дещо турбує	35	23,4
Дуже турбує	37,3	62,6
<i>Готовність битись за країну</i>		
Ні	42,6	30,9
Так	57,4	69,1

Відносно найменш загрозливим населенню здавалось вчинення терористичних актів, що спостерігалось і у 2011, і у 2020 рр. Водночас мінімальне зростання відсотка дуже стурбованих спостерігалось для перспектив громадянської війни (13,7% проти 18,7% для стурбованості терористичними актами та 22,3% вступом країни у війну). Отже, населенню не була властивою недооцінка конфлікту та ілюзії щодо його заморожування як локального.

Примітно, що частка тих, хто був готовий боронити власну країну від нападу ворога, серед опитаних виявилась високою у обох хвилях опитування, становлячи 57,4% у 2011 р. та підвищившись у 2020 р. до 69,1% серед тих, хто визначився

з відповіддю на запитання. Між хвилями опитування значуще зменшилась частка тих, хто вагався з відповіддю на запитання: якщо у 2011 р. вона становила 22,2%, а не відповіли 7,1%, то у 2020 р. таких лишилось 16,6% та 1% відповідно (всі відмінності значущі на рівні $p=0,01$). Загалом, збройний конфлікт на сході зміцнив готовність громадян захищати власну землю.

Наскільки гомогенним є занепокоєння населення різними формами конфліктів? Чи відрізняється воно у представників різних прошарків та чи відтворюються ці розбіжності після розгортання збройних конфліктів? Для з'ясування цих питань було побудовано низку регресійних моделей, залежні змінні яких становили три ключові індикатори стурбованості збройними конфліктами (вступом країни у війну, терористичними актами, громадянською війною). Шкали всіх залежних змінних з огляду на розподіл їх значень було укрупнено до трьох категорій: певна форма конфлікту не турбує, дещо турбує та дуже турбує.

Незалежні змінні моделей було презентовано індикаторами: освіта (відсутня вища освіта або наявна вища освіта), суб'єктивний соціальний клас (нижчий, робітничий, нижній середній, вищий середній разом із вищим), рівень доходу за 10-бальною шкалою (1 – найнижчий, 10 – найвищий дохід), – які фіксували позицію індивіда у соціальному просторі. Крім цього, у моделях було вжито також такі соціодемографічні чинники, як стать (чоловіча або жіноча), макрорегіон проживання (Захід, Центр, Південь, Схід) та вік респондента.

Через неоднаковість параметрів коефіцієнтів моделей порядкової регресії для всіх логітів, встановленої з використанням критерію паралельних ліній²⁹, було вирішено звернутись до побудови моделей мультиноміальної регресії занепокоєння різними формами збройних конфліктів (окремо для шостої та сьомої хвиль дослідження) за соціодемографічними та соціоструктурними чинниками (*таблиці 2–4*).

---

²⁹ Єдина модель, для якої виявилось можливим використання порядкової регресії – перевірка стурбованості терористичними актами для даних 2020 р. Задля уможливлення порівняння даних різних років для залежних змінних всіх хвиль дослідження було вжито мультиноміальну регресію.

Таблиця 2

Чинники занепокоєння вступом країни у війну у різні роки

Параметр	2011		2020	
	Дещо турбує	Дуже турбує	Дещо турбує	Дуже турбує
Інтерцепт	-0,192	0,637**	1,033	2,778*
Вік	0,009**	-0,008	—	—
Дохід	-0,006	-0,111*	0,049	-0,11
<i>Клас:</i>				
Нижчий	—	—	1,763*	1,089**
Робітничий	—	—	0,839**	0,844**
Нижній середній	—	—	0,576	0,571
Освіта	0,36**	0,048*	—	—
Стать	—	—	—	—
<i>Макрорегіон:</i>				
Схід	-0,807*	-0,042	0,529	1,426
Південь	-0,288	0,179	-0,514	-0,223
Центр	-0,292	0,298	-1,293*	-1,207*
псевдо- R ² (Нагелкерк)	0,053		0,085	

Примітки: У моделі порівнюються ті, хто не є стурбованим, із тими, хто є дещо стурбованим та дуже стурбованим.

Модель із головними ефектами, чинники значущі на рівні $p < 0,05$.

Референтні категорії незалежних змінних: для класу – вищий середній і вищий; для статі – жіноча; для освіти – наявна вища освіта; для макрорегіонів – захід.

Значущість коефіцієнтів на рівні: * $p < 0,01$; ** $p [0,01; 0,05]$.

Рискою – відмічені змінні, які не справляють значущого впливу на залежну.

За даними *таблиці 2*, гетерогенність думок населення щодо ймовірності вступу країни у війну дещо посилилась за спостережуваний проміжок часу: частка поясненої варіації залежної змінної підвищилась з 5,3% у 2011 р. до 8,5% у 2020 р. Водночас з роками дещо змінились набори чинників такої стурбованості, а подекуди і характер їхнього впливу.

У 2011 р. стать і класова самоідентифікація не впливали на занепокоєння індивідів можливою війною. Регіональні роз-

Розділ 4. СПІЛЬНОТИ ТА СОЦІАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ

біжності також виявились мінімальними та спостерігались лише для незначного занепокоєння початком війни (дещо вищого у західних областях, аніж у східних). Старші індивіди дещо частіше висловлювали незначне стурбування, аніж його відсутність, а заможніші, навпаки, були менш схильними до значного занепокоєння. Також респонденти, які не мали вищої освіти, частіше переживали через ризики війни у країні, аніж ті, хто її мав.

У 2020 р. настрої населення не мали вікових, гендерних та освітніх розбіжностей. Натомість ті, хто відносив себе до

Таблиця 3

Чинники занепокоєння терористичними актами у різні роки

<i>Параметр</i>	<i>2011</i>		<i>2020</i>	
	<i>Дещо турбує</i>	<i>Дуже турбує</i>	<i>Дещо турбує</i>	<i>Дуже турбує</i>
Інтерцепт	0,34	0,165	0,868*	0,974*
Вік	0,01**	-0,003	-0,001	0,009
Дохід	-0,114*	-0,127*	—	—
<i>Клас:</i>				
Нижчий	-1,096*	-1,134*	—	—
Робітничий	-0,821*	-0,32	—	—
Нижній середній	-0,933*	-0,486**	—	—
Освіта	0,343**	0,514*	—	—
Стать	-	-	-0,506*	-0,408**
<i>Макрорегіон:</i>				
Схід	-0,402	0,333	—	—
Південь	0,44**	0,679*	—	—
Центр	0,398**	0,901*	—	—
псевдо- R ² (Нагелкерк)	0,081		0,015	

Примітки: У моделі порівнюються ті, хто не є стурбованим, із тими, хто є дещо стурбованим і дуже стурбованим.

Модель із головними ефектами.

Референтні категорії незалежних змінних: для класу – вищий середній і вищий; для статі – жіноча; для освіти – наявна вища освіта; для макрорегіонів – захід.

Значущість коефіцієнтів на рівні: * $p < 0,01$; ** $p [0,01; 0,05]$.

Рискою – відмічені змінні, які не справляють значущого впливу на залежну.

4.1. Соціальні чинники сприйняття збройних конфліктів населенням України напередодні російської агресії

низького та робітничого класів, частіше відчували загрозу війни, аніж представники верхівки соціальної ієрархії. Жителів центральних областей менше, ніж західних, турбував можливий початок війни, у решти двох регіонів таких відмінностей помічено не було.

Стурбованість терористичними актами, яка була найнижчою з-поміж трьох перелічених у опитувальнику форм збройних конфліктів у обидва спостережувані роки, у 2020 р. порівняно з 2011 р. стала суттєво менше детермінованою соціально – пояснена варіація залежної змінної знизилась із 8,1% до 1,5%. До початку збройного конфлікту люди старшого віку

Таблиця 4

Чинники занепокоєння громадянською війною у різні роки

Параметр	2011		2020	
	Дещо турбує	Дуже турбує	Дещо турбує	Дуже турбує
Інтерцепт	0,58	1,035**	0,614	1,585*
Вік	0,007	-0,005	—	—
Дохід	-0,049	-0,142*	—	—
<i>Клас:</i>				
Нижчий	-1,147*	-0,870**	-0,597	-0,407
Робітничий	-0,66*	-0,364	0,392	0,197
Нижній середній	-0,873*	-0,739*	0,472	0,308
Освіта	0,535*	0,665*	—	—
Стать	—	—	-0,314	-0,464*
<i>Макрорегіон:</i>				
Схід	-0,745*	-0,298	-0,51	0,732**
Південь	0,052	0,183	0,627**	0,659**
Центр	0,178	0,709*	-0,585**	-0,446**
псевдо- R ² (Нагелкерк)	0,087		0,068	

Примітки: У моделі порівнюються ті, хто не є стурбованим, із тими, хто є дещо стурбованим та дуже стурбованим.

Модель із головними ефектами.

Референтні категорії незалежних змінних: для класу – вищий середній і вищий; для статі – жіноча; для освіти – наявна вища освіта; для макрорегіонів – захід.

Значущість коефіцієнтів на рівні: * p<0,01; ** p [0,01; 0,05].

Рискою – відмічені змінні, які не справляють значущого впливу на залежну.

були трохи більш схильними висловлювати незначне занепокоєння можливими терактами. Індивідам без вищої освіти вони здавались більш вірогідними, аніж тим, хто навчався у ВНЗ. Водночас зростання оптимізму з цього питання зумовлювало підвищення доходів, так само, як і самоідентифікація із нижчим середнім, робітничим і нижнім класами на противагу вищим. У регіональному розрізі думки мешканців Сходу та Заходу не мали статистичних відмінностей, тоді як на Півдні та у Центрі громадяни частіше висловлювали стурбованість різної інтенсивності.

За майже десять років розбіжності у думках представників основних соціодемографічних категорій щодо загрози терористичних актів практично стерлись, найбільш виразними виявились гендерні: чоловіки демонстрували більший спокій, аніж жінки.

Гомогенізація думок, констатована вище для стурбованості загрозою терористичних актів, відмічалась, хоча із меншою інтенсивністю, і для відчуття загрози громадянської війни. Тут також знизився відсоток поясненої варіативності залежної змінної (із 8,7% у 2011 р. до 6,8% у 2020 р.).

Перелік чинників занепокоєння ймовірністю громадянської війни у 2011 р. був аналогічним до визначеного для попередньої залежної змінної. Характер їхнього впливу на занепокоєння загрозою терактів та громадянської війни також був вельми подібним. Певні розбіжності існували у характері регіональних відмінностей сприйняття цих форм збройного конфлікту. На Сході значуще менше опитаних висловлювали стурбованість можливістю громадянської війни, аніж на Заході. Водночас у Центрі частіше, аніж на Заході, демонстрували крайній ступінь занепокоєння.

У 2020 р. помітно варіювали думки населення різних регіонів: мешканці Центру не переймалися загрозою громадянської війни, тоді як на Півдні та на Сході її оцінювали як імовірну частіше, аніж на Заході. Також значне занепокоєння цією загрозою жінкам було більш властивим, аніж чоловікам.

Загалом, стурбованості всіма трьома формами збройних конфліктів притаманне звуження переліків її чинників. При

цьому для занепокоєння війною, яке було найбільш гомогенним у основних соціодемографічних категорій у 2011 р., було зафіксовано зростання гетерогенності, тоді як для інших форм агресії спостерігалась протилежна тенденція.

Було виявлено соціоструктурну зумовленість сприйняття збройних конфліктів, проте у 2011 кількість таких змінних дещо перевищувала відмічену у 2020 р. Так, у 2011 р. усі з тестованих показників позицій у соціальних ієрархіях (суб'єктивний соціальний клас, самооцінка доходу та освіта) впливали на занепокоєння окремими формами збройних конфліктів. Виняток становила тривога щодо ймовірності вступу країни у війну, яка не варіювала між класами. Натомість у 2020 р. освітній рівень не зумовлював жодної форми стурбованості збройними конфліктами, а занепокоєння терористичними актами взагалі не було детерміновано соціоструктурно.

Характер впливу соціоструктурних чинників сприйняття збройних конфліктів відтворювався між хвилями проекту, але водночас мав відмінності для окремих його форм. Зокрема, класова самоідентифікація підвищувала стурбованість вступом у війну низького та робітничого класів, тоді як занепокоєння загрозами терористичних актів або громадянської війни у них, навпаки, зменшувалось порівняно із вищими класами.

Соціальна детермінація готовності боронити власну країну мала низку особливостей порівняно з іншими аспектами сприйняття збройних конфліктів. Основні параметри моделей логістичної регресії³⁰, де з'ясовуються чинники такого прагнення, подано у таблиці 5. Перелік незалежних змінних у моделях аналогічний до попередніх моделей, а залежна фіксує прагнення стати на захист України за дихотомічною шкалою (0 – ні, 1 – так).

Згідно з таблицею 5 з 2011 р. до 2020 р. яскравіше проявились соціоструктурні відмінності у готовності захищати рідну землю у разі нападу ворога. Частка поясненої варіативності залежної змінної зросла трохи більше, аніж удвічі з 8,3% до 18,9%, так само підвищилась і частка правильних передбачень

---

³⁰ Для зручності значення залежної змінної моделі було перекодовано так: 0 – не готовий боронити країну; 1 – готовий боронити країну.

Таблиця 5

Чинники готовності занепокоєння громадянською війною
у різні роки

Параметр	2011	2020
Інтерцепт	0,750*	1,418*
Вік	-0,010*	-0,021*
Дохід	—	0,0106*
<i>Клас:</i>		
Нижчий	—	-0,538*
Робітничий	—	0,179
Нижній середній	—	0,357*
Освіта	—	—
Стать	0,392*	0,315*
<i>Макрорегіон:</i>		
Схід	-0,504*	0,011
Південь	0,212	-0,167
Центр	0,237**	-0,468*
Частка правильних передбачень, %	61,4	74
псевдо- R ² (Нагелкерк)	0,083	0,189

Примітки: Модель із головними ефектами.

Референтні категорії незалежних змінних: для класу – вищий середній і вищий; для статі – жіноча; для освіти – наявна вища освіта; для макрорегіонів – захід.

Значущість коефіцієнтів на рівні: * $p < 0,01$; ** $p [0,01; 0,05]$.

Рискою – відмічені змінні, які не справляють значущого впливу на залежну.

її значень (з 61,4% до 74%). Розширився й перелік змінних, які зумовлювали наміри боронити країну – до нього додалися класова самоідентифікація та розмір доходів.

У обох хвилях прагнення обстоювати країну дещо знижується з віком і менш властиве жінкам. Крім цього, у сьомій хвилі опитування було зафіксовано підвищення таких намірів поряд зі зростанням доходів індивідів. Порівняно із вищими класами меншу готовність стати на захист країни демонстрували представники нижчого класу та вищу – з нижчого середнього.

Регіональні відмінності спостерігались у кожній із хвиль, але мали у них свої особливості. Якщо до початку російської агресії на Сході країни мешканці центральних областей були налаштовані рішучіше, аніж західних, а східних, навпаки, – менше, то з часом ситуація змінилась. Уже у 2020 р. настрої на Сході та на Півдні значуще не відрізнялись від фіксованих на Заході, а от у Центрі прагнення боронити країну стало слабшим. Поясненням такої закономірності є, вочевидь, відмічена раніше менша стурбованість мешканців центрального регіону можливістю війни з іншою країною.

Отже, зростання частки осіб, які задекларували готовність дати відсіч ворогу, супроводжувалось і підвищенням неоднорідності такого прагнення серед різних прошарків населення. Такий тренд відтворює описаний раніше для занепокоєння ймовірністю вступу країни у війну.

Здійснюючи узагальнений опис сприйняття населенням України збройних конфліктів та його соціальної детермінованості, відзначимо такі їх ключові характеристики.

Для мешканців країни властиве значне занепокоєння загрозами різних форм збройних конфліктів, яке проявляється вже 2011 р., набуваючи суттєвого посилення після першої фази російського вторгнення. Незважаючи на те, що сьома хвиля опитування відбувалась у добу тимчасового заморожування та локалізації конфлікту, «звикання» індивідів до ситуації та зменшення їхньої тривоги не спостерігалось. Так, зазначили, що відчувають її 92,3% тих, хто відповів на запитання.

Стурбованість окремими формами конфліктів не є однаковою. Можливий вступ країни у війну населення переживає найбільш гостро і частка тих, хто вважає його ймовірним, за майже десятиріччя зросла найбільше. Водночас й інші прояви конфліктів також непокоять індивідів доволі сильно, на що вказало не менше 80% опитаних.

Гомогенність оцінок різними категоріями населення можливості вступу країни у війну дещо відрізняється від подібності уявлень щодо загроз терористичних актів і громадянської війни. Для першої властиве підвищення з часом гетерогенності таких оцінок, натомість для двох інших – її зменшення.

Розділ 4. СПІЛЬНОТИ ТА СОЦІАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ

Переліки чинників сприйняття всіх форм збройних конфліктів за десятиріччя звузились. Механізм соціальної детермінації зазначених перцепцій не завжди є однаковим, зокрема це стосується впливу на них класової самоідентифікації та регіону проживання.

Готовності виступити на захист власної країни, яку висловила більшість опитаних, притаманна позитивна динаміка. Гетерогенність думок населення з цього питання з часом підвищилась, зросла і кількість параметрів, які це налаштування диференціюють. Загалом, характер впливу соціальних чинників на значення показника відтворювався між хвилями проекту, виняток становила регіональна належність.

4.2. Колаборації та колаборанти: структурна інтерпретація

Легітимність структурних інтерпретацій соціальних процесів і станів забезпечена непорушною обставиною: люди живуть колективно. Чи не головним атрибутом спільного існування (в одному населеному пункті, на одній території, у межах однієї держави) є його неоднорідність. Існують не схожі й однакові індивіди, але такі, що мають різні характеристики. Тому спільне життя неодмінно диференційоване горизонтально й організоване вертикально – стратифіковане з різними ознаками. Відмінність і нерівність є переконливими репрезентантами неоднорідності соціального простору, що часто називається суспільством, а соціологами трактується як розбіжності та нерівність між суб'єктами – інститутами, організаціями, класами та категоріями населення. Уживатися разом складно, сам процес не те щоб з самого початку обтяжений проблемами, але постійно породжує проблеми. Причому такого роду, які не піддаються регулюючим і контролюючим намірам та зусиллям якогось одного соціального суб'єкта, але потребує взаємодії та кооперації багатьох. Можна сказати, що там, де виникають і час від часу переналагоджуються схематизми та механізми подібного товариства, складається форма життя, яку доречно вважати демократичною.

Якщо вдрукувати в пошукову систему слова «колаборація / колабораціонізм» або *collaboration / collaborationism*, то отримаємо відомості і про етимологію, і про основні соціальні сенси. Латинське слово *collaboro* означає «працювати з; брати участь у спільній справі» (*collaborare* – інфінітив теперішнього часу). А в англійській *collaboration* (co+labor), французькій *collaborateur*, українській *співпрацювати* установка на те, щоб робити щось гуртом, легко прочитується. На самому початку XIX ст. у Франції *collaborator* називали контрабандистів, які допомагали, з переконань або лише за плату, тікати до Англії прихильникам монархії. Співпраця з ворогами республіки виявляла соціальний розкол на «порядок старий» і «порядок

новий», що стався після революції 1789 р. і актуальний під час наполеонівських воєн. У перші три десятиліття ХХ ст. колабораціоністами називали тих, хто вступав у контакт, солідаризувався з політичними опонентами (партіями) та з представниками інших класів. Нарешті, у Франції 1940 р., після поразки у війні проти фашистської Німеччини, слово набуло військово-негативного відтінку: «віроломна / зрадлива співпраця з агресором (ворогом)». Відтоді колабораціоніст – це перебіжчик, відступник, дезертир, той, хто зрадив принципи та переконання в годину найважчих випробувань для країни та її громадян.

Таке розуміння є сьогодні найбільш, схоже, популярним і навіть буденним. Примітно, що збагачення змістом відбувається після подій, що чітко поділяють спільне життя на «до» та «після». Тоді, коли зв'язок часів ніби розпадається, а енергія розпаду породжує нові явища і форми, що мають незвичайні значення і потребують словесних маркерів. Р. Дарендорф більш ніж переконливий, пропонуючи розрізняти часи нормальні та переломні, в які індивіди та інститути опиняються перед незвичними спокусами й необхідністю робити непрості вибори між соціально та особистісно значущими дилемами з безліччю відтінків між ними [Дарендорф, 2021]. Тоді то й з'ясовуються як структурно неоднорідні ті, кого можна ідентифікувати як колаборантів [Gordon, 1993].

Іншими словами, подія зводить деякі смисли, що вперше оформилися, в домінуючий статус, попутно виявляючи здатність їх генерувати і просувати. Під час війни слово «колаборант» набуває уявної однозначності, стаючи фактично ціннісно забарвленим судженням, і легко розпізнається в різних соціальних середовищах як завдяки майже столітній традиції побутування і пам'яті про нього, так і внаслідок нового інтересу з боку влади та засобів масової комунікації. Начебто прояснений зміст із явними етичними обертонами зовсім не елімінує сумнівів у тому, наскільки такі слова та його похідні вживаються в інших соціальних контекстах. Про різноголосицю, що панує в середовищі суспільствознавців у визначеннях, можна судити за оглядовою статтею про політичні функції поняття «колаборація» [Digeser, 2022].

Тим часом бібліографічний пошук публікацій за словом *collaboration* набагато частіше знаходить назви статей щодо взаємодії інститутів і груп людей у вирішенні складних наукових і соціальних проблем – тих, до яких без колегіальності й не підступитися. Сама собою складність і закликає, і змушує до підсумовування зусиль. Поєднуються фізики, хіміки, біологи, генетики, палеонтологи різних країн, їхні статті часом підписані кількома десятками прізвищ; співпрацюють бізнес, влада, профспілки у пом'якшенні трудових конфліктів; бізнес вкладає кошти в науку та освіту; структури громадянського суспільства надають послуги населенню разом із місцевою / регіональною владою. Всі вони, по суті, колаборанти, хоча й не називають себе так, залишаючи, можливо небезпідставно, таке визначення перебувати й обертатися виключно в політично екстраординарній ситуації, що зумовлена надзвичайною подією – війною.

Проте, говорячи про форми взаємодії соціальних структур в умовах збройного протистояння з агресором, доречно зберегти як позитивні, так і негативні конотації слів «колаборація» та «колаборанти», сфокусувавши увагу на найпомітніших зразках співпраці між елементами соціальної структури. Це суб'єкти / агенти дії: держава (влада), організації, бізнес, громадянське суспільство та окремі індивіди, кожен з яких розпоряджається наявними у них ресурсами та можливостями на різних рівнях наявного суспільного порядку. Їх сполучення можуть бути і новоутвореннями, і модифікаціями попередньо усталених зразків взаємодії. Конкретні приклади наводитися в тексті не будуть, вони або очевидні, або їх легко підібрати з публікацій у медіа, або їх ще тільки варто виявити й описати.

Неоднорідна колаборація союзників

Успішне протистояння краще озброєному і численнішому агресору в явно асиметричній і тотальній війні неможливе без допомоги ззовні. Тому формування колаборації держав, здатних і готових надавати військове спорядження різного виду, стає базовою функцією спайки інституту президента та армії. У перші місяці війни промови Президента України, звернені

до зарубіжної аудиторії, містять хоча й емоційно забарвлене, але переважно раціональне обґрунтування тих глобальних ризиків і потенційних втрат для міжнародної безпеки, які є неминучими у разі поразки та втрати Україною суверенітету.

Поступово складалася неоднорідна – іншою вона, мабуть, і бути не може – коаліція союзників, з як безкомпромісними прихильниками України, так і по-різному більш обережними, частина з яких здається недостатньо дружніми чи тільки сприймаються такими. Або, по-іншому, образ ворога та справжніх загроз безпеці в Європі, які містяться у зверненнях Президента України, беззастережно беруться до уваги або ж ставляться під сумнів. Політичні лідери та їхні експерти-радіники, парламентарі можуть мати і справді мають різні переконання та думки щодо того, чи не переросте регіональний військовий конфлікт у загальноєвропейський, локально чи глобально ядерний. Мається на увазі, що війна завжди примножує кількість неконтрольованих ризиків, створює їх надлишок, що провіщає чи не катастрофічні наслідки світовому миропорядкові. Страх у безлічі варіацій природно супроводжує війну і притаманний усім соціальних суб'єктам – інститутам, організаціям, політичним і культурними елітам, громадянам.

Міністр оборони як уповноважений представник інституту армії відповідальний за забезпечення боєздатності підрозділів, а також за логістичне супроводження поставок озброєнь. Немає сумнівів у тому, що координація такої суто прагматичної функції з ідеологічною має місце. Але, як це часто буває у політиці, конкретні канали та механізми (як це робиться) залишаються прихованими. Безумовно, тут не обходиться без Офісу Президента, який в умовах прогресуючої централізації влади, зумовленої надзвичайними обставинами, виступає, не тільки в цьому випадку, як «ми-група», яка координує не тільки цю діяльність та відстежує їх ефективність.

Неоднорідна союзницька колаборація складається і в економічній сфері, оформлення та зміцнення якої віднесено до компетенції Міністерства закордонних справ та Офісу Президента, діяльність яких підтримується як урядовими організаціями, так і спеціально створеними, переважно позаштатними, групами аналітиків та експертів. Прийнято та введено в

дію майже десяток пакетів санкцій щодо підприємств, організацій та окремих персон у РФ. Їхня дієвість, втім, ставиться під сумнів у багатьох країнах, оскільки значними виявляються матеріально-фінансові втрати компаній і фірм, що залишили російські ринки.

Зростання інфляції, скорочення поставок газу та нафти, уповільнення темпів економічного зростання всередині країн, які підтримують санкції, виявляються зворотною стороною вжитих заходів. Такої властивості спрямоване начебто зовні «покарання» національних корпорацій і фірм виявляється двосічною дією, що мігить також у майже «святе» – прибутки приватного бізнесу. Політичне тут явно бере гору над економічним, і між країнами не складається консенсус щодо доречності такого стану справ у коротко- та довгостроковій перспективі. Будь-яка криза, а особливо така, як війна, збільшує гетерогенність ставлень і оцінок у межах Європейського Союзу [Celietal., 2022]. Українські уповноважені особи наполягають на більшій радикалізації санкцій, зустрічаючи як підтримку, так і зіштовхуючись із більш настороженою позицією європейських дипломатів та політиків. І що довше триває війна, то важче підтримувати колаборацію в колишніх розмірах зі стійкими переконаннями в обов'язковості посилення санкцій.

Нова колаборація влади різного рівня та бізнесу?

Війна – дія переважно руйнівна, ворожа всьому живому і багатьом справам. І бізнес, який розуміється як підприємницька діяльність, не є винятком – йому завдається шкода, масштаби якої варіюються в широких межах. Зрозуміло, можливі ситуації, коли деструкція виявляється творчою, спонукаючи бізнес до експансії та інтенсифікації зусиль. Так сталося, скажімо, з американським бізнесом під час Другої світової війни [Wilson, 2016] і з колаборацією великого німецького бізнесу з гітлерівським режимом [Lo, 2019]. Не зрозуміло, поки що, чи станеться щось подібне з деякими сегментами українського великого, середнього та малого бізнесу. Втрати на національному, регіональному та місцевому рівні 2022 р. явно переважають. Поки що неможливо сказати наскільки ефективно працює еконо-

мічний блок виконавчої влади. Відомо про повчальну й плідну роботу міністрів та міністерств у кабінеті В. Черчилля, історія якої викладена у доступній у мережі книзі [Schneer, 2014]. Але умовою винесення зважених оцінок є, очевидно, помітна хронологічна дистанція, сучасники були значно критичніше налаштовані: тяжкі випробування підвищують, здається, очікування й вимоги.

У «нормальні» часи в сучасних розвинених суспільствах взаємні відносини влади та бізнесу сповнені настороженості та підозри, якщо не антагонізму. Бізнес, у принципі, прагне автономності, прибутковості, невтручання, співчутливо відгукуєчись лише на державні замовлення та інвестиції, а фірми та корпорації явно та приховано конкурують за бюджетні ресурси. Влада часто бачить у бізнесі, особливо великому та транснаціональному, егоїстичного власника, байдужого до соціальних потреб працівників і населення, агресивно налаштованого по відношенню до бізнесу середнього та малого.

В Україні багато в чому це не так. Співпраця влади та великого бізнесу оформилася в такий різновид колаборації, коли влада стає великим бізнесом, а великі бізнесмени / олігархи набувають помітної політичної ваги та впливу. У нульові й десяті роки поточного століття у громадській сфері активно обговорювалася необхідність її руйнування, що, втім, не втілювалося у відповідну політичну дію. Корупція як поширене явище засвідчила існування та живучість такого симбіозу, а формування кількох антикорупційних органів, закони про протидію корупції, про основи державної антикорупційної політики залишалися деклараціями про наміри. Ось і у червні 2022 р. Верховна Рада України ухвалила черговий, після кількох аналогічних, Закон «Про основи державної антикорупційної політики на 2022–2025 роки».

Війна, скоріше, вимагатиме нової конфігурації співробітництва влади та бізнесу в умовах зростаючого податкового тиску та скорочення самої бази оподаткування. Для влади (держави) бізнес залишається одним із найістотніших джерел надходження коштів для фінансування воєнних витрат. Але й деякі види підприємництва не виживуть без коригування розмірів відрахувань до бюджету, без надання пільг та грантів

на розвиток. Баланс явно не буде встановлений централізовано, оскільки відсутні апробовані правила, принципи, зразки, яким належить слідувати, але знаходитиметься емпірично, пристосований до місцевих умов. І невідомо, чи буде придуршена корупція, скоротившись до масштабів, які можна порівняти з масштабами в країнах Європейського Союзу.

Переміщення людей (біженці) та бізнесу з окупованих територій та зони бойових дій до центральних та західних регіонів країни, до міст і сільської місцевості спонукає владу різного рівня як встановлювати контакти з бізнесом, так і визначати пріоритети у його розвитку. У її компетенції залишається облік можливостей, ресурсів, потреб у матеріалах і ресурсах, виділення землі чи приміщень, раціонального використання зовнішніх запозичень і донорської допомоги, виконання завдань релокації підприємств. Кінцева мета – оптимізація поєднання державної й приватної продуктивної напруги сил в умовах дефіциту всього і вся: матеріалів, фінансів, знань, компетентних фахівців, робочих місць і претендентів на їх заповнення.

Економістам і соціологам належить уважно відстежувати й фіксувати як передумови успішного формування колаборації влади та бізнесу в умовах воєнного стану, так і обмежень і перешкод, що зумовлюють імовірні невдачі. Окремі розповіді про самовіддану роботу представників влади, благодійну та предметно-ефективну підприємницьку діяльність патріотично налаштованих бізнесменів уже представлені у засобах масової комунікації та соціальних мережах. Власне наукове завдання полягає в тому, щоб виявити та описати фактори, що забезпечили життєздатність форм і схем співробітництва у коаліції влади та бізнесу.

Дієва колаборація: громадяни / військовослужбовці та волонтери

Соціальні інститути, як стало зрозуміло ще 2014 р., не справляються з тим напливом проблем, що спричинені воєнними діями. Розбиратися з ними довелося тим, кого доречно позначити як структури громадянського суспільства. Маються

на увазі як офіційно зареєстровані організації, діяльність та статус яких регулюється відповідним законом, так і набагато численніші, ініціативно виникаючі об'єднання індивідів або спонтанні дії окремих осіб. Усі вони називаються волонтерами, а їхня робота отримала високу оцінку в громадській думці – згідно з численними опитуваннями після 24 лютого 2022 р. довіра волонтерам лише дещо нижча за довіру Збройним Силам і відповідним формуванням, тобто громадяни фактично прирівнюють волонтерів до учасників бойових дій.

Незацікавлена в отриманні винагороди активність особливо цінується, як доречно припускати, саме у надзвичайних ситуаціях. У ній легко вгадується альтруїстична установка допомагати всім, хто потребує підтримки – не з одного співчуття, а й усвідомлення обов'язку, продиктованого власним сумлінням. А зовнішній спостерігач здатний побачити в цьому щирому шефстві й щось більше. Для її суб'єкта така поведінка виявляється актом самоствердження, демонстрацією власної корисності та позиції щодо виняткових обставин. Понад те, тією самою дією стверджується належність до найширшої – національної – спільноти. Так пред'являється ідентичність, що заснована не в етнічному походженні, але конструюється інтенціональною дією, яка орієнтована на незнайомих інших.

Різноманітна допомога військовослужбовцям (амуніція, прилади, медикаменти, продукти, донорство) виявляється, по суті, підтримкою соціального інституту (армії). Саме тоді, коли, з різних причин, він засвідчує власну ослабленість і не самодостатність. Односторонньо спрямовані, і тому безповоротні інвестиції від груп та окремих індивідів, не складаються у стійку колаборацію громадян та інституту. Тут взаємодія відбувається на особистісному рівні, з рук до рук, ставкою у якому виявляється підтвердження солідарної ідентичності. Того особливого, воєнного часу різновиду, що не потребує інституційного підтвердження. Навпаки, волонтерство в останні десять років оформилося в соціальний інститут громадянського суспільства, який діє: підтримка та протекція ще й цивільним особам, що надаються з лютого 2022 р., вибудовує анклав випорядкованості у викликаної війною хаосі.

Колаборанти – зрадники

Уже у березні 2022 р. Президент підписує ухвалені Верховною Радою закони про колабораціонізм – кримінальну відповідальність за співпрацю з окупаційною владою. Розпливчастість дефініцій, що не долається зусиллями філософів, істориків, політологів, соціологів, відтворюється і в юридичних текстах: межа між зрадою, що шукає вигоди, і вимушеною співпрацею з ворогом для виживання, у багатьох випадках не виразна. І тоді практики правозастосування і пред'явлення підозр прямо свідчать про перехід країни, яка зазнала нападу, до «політики відплати», яка обіцяє справедливе покарання за антипатріотизм у словах і діях.

Політиці, що в період воєнного стану, спрямована всередину, на громадян, які проживають на підконтрольній Україні території. А у випадку перемоги поширеної й на звільнені міста та села, як це відбувалося у країнах Європи після Другої світової [Deák, Gross, Judt, 2000; Deák, 2015]. Аж до перших процесів над колаборантами ухвалені закони є і загрозою застосування негативних санкцій, і попередженням: варто утримуватися від такого вчинку і не вступати в колізію з кримінальним законодавством. Законодавець має право припускати, що такий документ сприятиме згуртуванню у суспільстві, але емпірично підтвердити це вкрай важко, якщо взагалі можливо.

У розумінні соціолога саме явище колабораціонізму має структурне походження. Дані моніторингу Інституту соціології НАН України рік у рік уможлилювали давати кількісну оцінку соціально-культурної неоднорідності населення. У 2013 р. стійких прихильників об'єднання України у союз із РФ та Білоруссю було, за моїми підрахунками, 39% опитаних. Причому відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях, в історичній пам'яті (оцінки політичних діячів і подій минулого) в образах бажаного майбутнього зберігалися навіть після гарячої фази першої російсько-української війни 2014 р. Особливо рельєфними були регіональні відмінності між «солідарностями» мешканців східних і західних областей [Вишняк, 2016; Макеєв, 2016]. На парламентських виборах 2019 р. (без окупованих територій на сході та Криму) проросійська пар-

тія ОПЗЖ отримала 13% голосів виборців, що дало їй право сформуванню другої за чисельністю фракції у Верховній Раді.

Однак тільки війна, що утворює поле високої напруги в координаті «друг – ворог», перетворює на антагоністичні розломи картини світу, способи сприймати, розуміти і інтерпретувати події, що раніше мирно співіснували, хоча й відрізнялися. Прихильність частини населення позитивним настановам щодо РФ, особливі налаштування оптик бачення та сприйняття соціальних процесів утворює природну основу для колабораціонізму-зради. Але заздалегідь неможливо передбачити, для кого такі переконання стануть підставою і мотивом вибрати «співпрацювати» з екзистенційно значущою дилемою «опір – співпраця», а для кого залишаться лише ресурсом уявної, бездіяльної ідентичності. Добірку висловлювань французьких колаборантів часів Другої світової про передумови свого вибору містить стаття Б. Морганна [Morgan, 1993], про сприйняття колаборантів у 1943–1948 рр. у Ростові-на-Дону – робота Дж. Джонса [Jones, 2005], про мотиви рекрутів окупаційних адміністрацій – публікація Д. Хікмена [Hickman, 2017]. Можливо, вони стануть у пригоді майбутнім дослідникам історії колаборантів в Україні у XXI ст.

Джерела

Дарендорф, Р. (2021). *Соблазны несвободы. Интеллектуалы во времена испытаний*. Москва: Новое литературное обозрение.

Вишняк, О. (2016). Регіональні моделі масової історичної свідомості в соціологічному вимірі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 39–62.

Макеєв, С. (2016). Диференціація солідарностей в екстраординарних обставинах 2013–2015 років в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 3–25.

Celi, G., Guarascio, D., Reljic, J., Simonazzi, A., and Zezza, F. (2022). The Asymmetric Impact of War: Resilience, Vulnerability and Implications for EU Policy. *Intereconomics. Review of European Economic Policy*, 57, 3, 141–147.

Deák, I., Gross, J. T., Tony, J. (Eds). (2000). *The politics of retribution in Europe. World war II and its aftermath*. Princeton University Press.

Deák, I. (2015). *Europe on Trial. The story of collaboration, resistance, and retribution during world war II.* Westview Press.

Digester, P. E. (2022). Collaboration and its political functions. *American Political Science Review*, 116, 1, 200–212. Gordon, B. M. (1993). The morphology of the collaborator: the French case. *Journal of European Studies*, 23, 89–90, 1–25.

Hickman, J. (2017). The occupier's dilemma: Problem collaborators. *Comparative Strategy*, 36, 3, 228–240.

Jeffrey, W. Jones (2005). «Every family has its freak»: Perceptions of collaboration in occupied Soviet Russia, 1943–1948. *Slavic Review* 64, 4, 747–770.

Lo, C. Y. H. (2019). Business collaboration within the nazi war machine: corporations and the state in the Austrian semiperiphery. *Canadian Review of Sociology*, 56, 4, 504–528.

Schneer, J. (2014). *Ministers at war. Winston Churchill and his war cabinet.* New York: Basic Books.

4.3. Молодь і війна: за матеріалами есеїв київських студентів

Дата 24 лютого 2022 р. стала вододілом, що розділив життя громадян України, у тому числі молоді, на періоди «до» та «після». Студентам Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» було запропоновано написати есе у довільній формі про їхній досвід сприйняття війни. Орієнтирами для написання есеїв пропонувались 6 рубрик, які вони могли висвітлювати за бажанням: «Розкажіть про перші дні війни. Як війна увірвалась у Ваше життя?»; «Чи виїжджали Ви зі свого населеного пункту? Опишіть свій досвід. Якщо не виїжджали – обґрунтуйте свій вибір»; «Якби Ви на 100% знали, що почнеться війна, то що б Ви зробили інакше (виїзд, підготовка...)?»; «Як Ви відволікаєтесь від думок про війну? Які заняття дають можливість переключитись, отримати позитивний заряд енергії?»; «Які повсякденні заняття, ритуали залишились без змін у Вашому житті з початком війни?»; «Чого найбільше Вам не вистачає під час війни? За чим найбільше Ви сумуєте? І що в першу чергу зробите, коли закінчиться війна?».

Отримано 20 есеїв, що дало можливість з'ясувати, у який спосіб молоді люди вперше зіткнулися із війною, які стратегії подолання раптових труднощів використовували, як адаптувалися до такого потужного соціального потрясіння. Важливо, що інформанти мали можливість висловитися з болючих питань сьогодення, описати свій новий життєвий досвід. Звісно, отримані відповіді релевантні досвідові переживання перших місяців війни і не можуть бути екстрапольовані на весь період війни, а також на інші вікові та соціальні групи.

Збирання емпіричного матеріалу відбувалося у травні – першій половині червня цього року. У дослідженні брали участь студенти факультету соціології НТТУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» різних курсів навчання (1 курс – 6 студентів; 2 курс – 3 студенти; 4 курс – 11 студентів). Серед опитаних було 12 дівчат та 8 хлопців. Оскільки студенти писали есеї у довільній формі, їх обсяг

заздалегідь не регламентувався; найчастіше він становив від сторінки до трьох сторінок друкованого тексту.

Напередодні війни

Початок повномасштабного вторгнення для переважної більшості інформантів, які за умов дистанційного навчання перебували не у Києві, був абсолютно не очікуваним. У багатьох з них були плани на наступний день, яким так і не судилось реалізуватись. До розгортання таких подій вони ніяк не готувались, адже багатьом здавалось, що всі тривожні новини про можливий початок війни – просто залякування населення. Лише декілька інформантів писали про наявність передчуття війни. Але все ж більшість студентів відкидали такі думки, не вірили в те, що почнеться війна: *«Варто почати з того, що про повномасштабну війну тривалий час ходили чутки, так би мовити, обережно натякали, але особисто я на це не сильно зважала....Тому я зовсім не надавала цьому значення та відповідно не була підготовлена ні фізично, ні тим паче морально».*

Як виняток, лише дві студентки на сто відсотків передбачили початок війни і змогли зробити мінімальні приготування, які полягали у зборі тривожної валізи, збиранні речей. Їх поінформованість була пов'язана не з наявними новинами, а з тим, що батьки однієї працювали у поліції і були поінформовані про початок наступу російських військ; у іншій – військово-службовці: *«Вечір. Близько 19 години 23.02.2022. тато збирається на роботу, всі вже знають, що буде вранці. Мої батьки працюють у поліції, за день до нападу тато розповів, що буде війна. В житті нашої родини це друга війна. Тато пішов на роботу, на годиннику восьма вечора, ми з сестрою та мамою збираємо речі».*

Перші дні війни

Студенти яскраво й емоційно описували свій стан після того, як прокинулись вранці 24.02.22, бо саме ранок цього дня закарбувався у їхній пам'яті як початок війни. Вони відчували справжній шок, потрясіння засад буття, а подальші події сприйняли як випробування на міцність на особистісному та фізіологічному рівнях. Майже усі інформанти писали, що прокинулись 24 лютого близько 5–7 години ранку від звуків

вибухів та/або тривожних повідомлень у месенджерах. Деяких студентів будили родичі та повідомляли про початок війни. Інші ж прокидалися від дзвінків друзів і близьких, які повідомляли їм про війну. Один студент не спав уночі та в прямому ефірі з новин дізнався про початок війни: «З 23 на 24 лютого я не спав, тому що повністю було збито режим сну. Враховуючи попередні новини з Донбасу, і те, що президент Росії вийшов у прямий ефір у тому числі на ютубі, від нічого робити я вирішив подивитися його. Після його слів «Я вирішив розпочати військову операцію на Донбасі» у мене почався дивний стан свідомості...».

Половина респондентів вказали, що не могли до кінця збагнути того, що відбувається, події бачилися ними «наче в тумані, уві сні». Ось як описує одна з учасниць дослідження перший день війни: «Пам'ятаю, як о 7 ранку мама розбудила мене і сказала: "Війна". Мені не вірилося, я вирішила, що вона перебільшує, вона завжди перебільшує. Я взяла телефон, зайшла в Telegram, а там у всіх каналах та набликах кричали – війна. Страх, відчай і невпевненість у майбутньому – ці відчуття переслідували мене перші дні війни. Я не могла їсти, спати, мені не хотілось нічого, все, що я робила – читала новини».

У перші години й дні війни студенти дзвонили рідним і друзям, щоб з'ясувати, чи в безпеці вони, а також щоб обговорити ситуацію, яка склалась; моніторили щогодини поточну інформацію зі ЗМІ; ховалися в укриттях; спостерігали великі черги до продовольчих і промтоварних магазинів, аптек, банків та банкоматів; самі стояли в таких чергах; збирали найнеобхідніші речі у тривожну валізу.

Для опису свого психологічного стану в перші дні війни респонденти частіше використовували такі вирази та міркування:

- неможливість сконцентруватись на чомусь, емоційно-вольовий ступор, немає сил щось робити або низька продуктивність будь-якої праці;
- плач, істерика, тремтіння, неможливість та/або небажання їсти, розмовляти;
- страхи, тривога, відчай, невпевненість у майбутньому, відчуття безпорадності, безсилля;

- проблеми зі сном (безсоння, нічні кошмари тощо);
- відсутність паніки, здатність опанувати себе, зібрати волю в кулак, усвідомлення відповідальності за слабших членів родини.

Лише одна студентка зізналася у відносно спокійній реакції на початок війни, оскільки була на заході країни, у м. Калуші. Напередодні вона травмувала ногу і тому не поїхала на заняття у Київ, а перебувала вдома з гіпсом на нозі.

Небезпечні моменти війни

Хоча усі інформанти перебували там, де не велись бойові дії, однак зіштовхувалися з небезпечними реаліями війни. *«Кожного дня я чула вибухи, обстріли та постійні сирени. Здавалося, що ще трохи й більше не зможеш»; «Весь цей час ми чули вибухи, чули, як ревіли машини, як люди кричали та покидали місто»; «В перші тижні сирени просто не замовкали, але при цьому бомби не летіли. Одного дня я вирішив підрахувати кількість сирен і їх було 12»; «Ввімкнулась сирена, та невдовзі пролунав вибух...».*

Ті, хто перебував ближче до фронту, вимушено ставали біженцями і бачили сліди війни: *«Дорога в нашу сторону була пустою, подекуди траплялися розбиті або спалені машини, блокпости та військова техніка»; «По дорозі були військові, військові машини кудись їхали»; «Поки їхали до кордону, бачили різні жахіття: розбиті танки, сліди від ракет, розбомблені будівлі». Деякі інформанти порівнюють побачене з картинами з фільмів про війну: «...Бачили наших солдатів на танках, склад, який підпалили вороги, їхали за 60 км від білоруського кордону...проходили два пропускних пункти з області в область... все, як показують у фільмах»; «Якщо чесно, <дорога> наче нагадувала якийсь фільм, котрий зазвичай був присвячений Другій світовій війні: ці блокпости, протитанкові їжаки, військові, я б ніколи не подумала, що побачу це наживо в таких обставинах».*

У перші тижні війни походи в укриття були стресовими та виснажливими. *«Пам'ятаю одну ніч, приблизно через тиждень-півтора після початку війни, коли через сигнал повітряної тривоги ми цілу ніч просиділи в укритті, тільки вранці повернувшись додому». «...Збирання речей і спуск до укриття в будь-яку хвилину дня або ночі був доволі стресовим для всіх». Метро також*

використовують як укриття: *«Моя сім'я ходила в метро. Я почував там одну ніч разом з ними, але більше не зміг. Люди похилого віку, тварини, діти та хворі, крики та плач. Нічого гіршого, ніж повна безнадія в очах сотень людей, я ще не бачив...».*

Виїзд зі свого населеного пункту

Частина студентів переміщуються на захід України, деякі переміщуються з великих міст у села та маленькі містечка, за кордон. Студенти, які на момент початку війни перебували в Києві, намагалися терміново виїхати зі столиці до батьків. Залишатися в Києві самому, на відстані від родичів і знайомих, стає страшно і небезпечно: *«Було страшно залишитись самій...повністю самій...Бо в Києві залишилось дуже мало знайомих і жили вони не близько. В такі моменти особливо гостро відчуваєш відстань з близькими людьми».*

Більшість інформантів описують складнощі виїзду з населених пунктів, що справило на них неабияке враження. Через бажання великої кількості людей одночасно покинути міста утворюються величезні затори на дорогах та трасах. І людям доводиться проводити в дорозі дуже багато часу. *«Стільки людей на вокзальній я ще не бачила ніколи....Ми стояли в заторі десь годин 4, і якби не наш кмітливий водій, стояли б ще стільки ж... Так, ми їхали майже 15 годин замість звичних 5».* *«Зазвичай на дорозу до бабусі ми витрачали дві з половиною години, але цю ніч ми їхали 12 годин. Були шалені пробки».* Залізничні потяги, які відправляються з вокзалів, також переповнені людьми. На залізничних вокзалах скупчується величезна маса пасажирів і це створює значні труднощі: *«Шлях до місця нашого призначення був складним, ми їхали 14 годин у потягу стоячи, до того ж з малою дитиною на руках. Після цього нас чекали ще труднощі. Ніч на вокзалі Львова запам'ятається надовго. Важко знаходитись зимою цілу ніч на вулиці, особливо, коли йде сніг. Через велику кількість людей не можна було навіть присісти у холі вокзалу».*

У багатьох інформантів виїзд складався з декількох етапів. Оскільки перебування в столиці видається більш небезпечним, ніж у менших містах і містечках, то спочатку виїжджають з Києва в Київську область або ж в інше місто в Україні, а потім

звідти переміщуються далі, у більш безпечні регіони. *«За міс- том у нас є квартира, яку ми використовуємо як дачу, ми всі по- їхали туди...15 кілометрів від Києва цілком безпечним місцем дуже важко назвати, але іншого варіанта ми не знали». «До вечора ми намагалися прийняти рішення, що нам робити далі: залишатися в Києві чи виїжджати на дачу в Київську область. І ми зупинилися на другому варіанті... Тому ми також розглядали такий варіант, як від'їзд на захід країни до родичів... Зрештою ми вирішили все ж таки відправитись у більш безпечне місце...».*

Поширеним є також маршрут виїзду, коли спочатку люди переміщуються на захід України, а вже потім перетинають кордон: *«Побувши декілька тижнів у Трускавці, мені запропонували виїхати до Німеччини»; «...1 березня тато відвіз мене на вокзал, там я сідала на перший вільний потяг, не дивлячись куди їду. Доїхавши до Хмельницького, я дивом змогла пересісти у вагон до Львова, а згодом і доїхати до мами. Ми вирішили, що поїдемо до сестри в Будапешт».*

Студентки, які перетинають кордон, розказують про багатогодинні черги, а також про важку й виснажливу дорогу до Європи, яка подекуди займала декілька днів. *«Думали, що перетнемо кордон за 2–3 години, а вийшло за 3 дні». «Загалом шлях до Угорщини зайняв 3 доби, дорога була важкою». «У Варшаву я приїхала 27 квітня. Їхала 3 доби, близько 18 годин стояли на кордоні, дорога була жахлива». «Це тривало більше 1 доби та було дуже виснажливо, але ми перетнули кордон і через деякий час були в Німеччині».*

Усі історії про виїзд наших інформантів об'єднує відсутність чіткого плану, повна невизначеність, відсутність стратегії, оскільки ніхто не готувався й не очікував війни. Всі приготування в дорогу в більшості випадків здійснювалися спонтанно. Історії об'єднує також ускладнений характер виїзду, багато годин у дорозі через те, що всі траси були завантажені великою кількістю бажаючих виїхати. Покидаючи свої домівки, молоді люди сподівалися, що це ненадовго, що ситуація нормалізується в стислі терміни.

Невиїзд

Часто вирішення дилеми «від'їздити з дому – залишитись удома» залежали від рішень і бажань батьків, наявних мож-

ливостей родини та місця перебування на момент початку повномасштабної війни. Найчастіше свій невїзд інформанти обґрунтовували перебуванням їх у відносно безпечному місці: «...Ми проживаємо в селі, де, порівняно з містами, відносно безпечніше»; «Я із Полтавської області, на момент початку вторгнення була саме тут... у новій реальності вирішила, що моя рідна область буде відносно безпечнішою»; «Ми вирішили залишитися в нашому невеликому містечку на Житомирищині, оскільки там було досить спокійно порівняно з прифронтовими населеними пунктами»; «Зрештою ми дійшли думки, що живемо у відносно безпечному місці, а тікати в першу чергу потрібно тим, у кого ситуація куди складніша».

Значна частина інформантів відмовлялися евакуюватися через небажання покидати свій власний дім, до якого вони і їх родина міцно прив'язані: «Думок виїхати з України в мене зовсім не було, оскільки хоч і страшно, але для нас було важливо залишатися вдома»; «дуже важко було б покидати рідний дім, де проживаємо вже більше 18 років»; «Відчуття того, що ти не хочеш покидати свій дім і якщо його потрібно захищати, то ти будеш захищати – все, чим я апелювала в той момент».

Деякі інформанти відмовлялися від'їжджати через любов до Батьківщини: «Мої батьки попри війну хотіли залишитись на Батьківщині, для них покинути її – все одно, що відректись від неї». Небажання розлучатись зі своїми родичами, близькими також стає на заваді виїзду: «Тут проживають мої бабусі і дідусь, залишити їх зовсім не хотілось»; «Свою родину залишити не хотіла, бо зрозуміла – це найцінніше, що я маю»; «Я вирішила залишитися разом з батьками, так мені спокійніше».

Адаптація до реалій війни

Зібрані матеріали дають можливість окреслити способи, які обирають студенти, щоб відволіктися від тривожних думок. Одним із таких способів є волонтерство, зокрема, допомога біженцям, які постраждали від війни, необхідними речами, їжею, ліками тощо. Адаптуватись до життя під час війни студентам допомагають психологічні прийоми (ведення щоденника, запис своїх думок), а також читання книжок з психоло-

гії. У пригоді стає й художня література. Крім того, фігуранти практикували такі види активності: прослуховування лекцій по Інтернету, онлайн-курси з саморозвитку; спілкування із друзями; прогулянки; заняття спортом; шиття, в'язання, вишивання; малювання; інформаційна «дієта», обмеження перегляду новин; духовні практики та медитації; прослуховування музики; комп'ютерні ігри; перегляд улюблених фільмів і серіалів; вивчення іноземної мови.

Отже, найчастіше студентам допомагають відволіктись від війни повсякденні звичні заняття, які вони так само практикували до війни, а також улюблені хобі. При цьому в перші дні й тижні воєнного вторгнення повсякденні рутинні заняття було дуже важко виконувати через пригнічений настрій, і молодим людям доводилося їх виконувати через силу (*«Я намагалася якось виконувати щоденні обов'язки та справи по дому. Спочатку це було без бажання та важко, але згодом це навіть додавало мені мотивації та відволікало від негативу та тривоги. Мені треба було докласти багато зусиль, щоб знову повернутись до попереднього способу життя, до активностей»*).

Повернення до звичних повсякденних занять відбувалося не одразу, а поступово. Спостерігалось звикання до нових реалій життя в тилу – до сирен, що сповіщають оголошення повітряної тривоги, та комендантської години: *«Коли звикла до сирен і це стало чимось буденним – нарешті зайнялась собою»*; *«Вже якось звиклось жити з сиренами, комендантськими годинами і так далі. Головна моя перемога – це навчитись жити в нових реаліях»*; *«Зараз вже в тисячі разів легше, ніж ще місяць тому. Фактично я просто звикла»*. Відновлювалася жага до життя, з'являлося бажання займатись улюбленими справами, рухатись уперед (*«Головний мій досвід – це все-таки повний перелом мого внутрішнього Я, відновлення жаги до життя»*).

Поступово повертається онлайн-навчання у вузах, і це також допомагає відволіктись від війни і повернутись до звичного життя: *«З квітня розпочалося навчання. Тож життя стало схожим, як до 24 лютого»*; *«Почалось навчання, за яке я одразу взялась, аби заповнити мізки роботою»*; *«Після відновлення навчання я намагалася занурюватися у вивчення предметів»*; *«...Як відновили*

навчання, то мені стало цікавіше жити, з'явилися різні завдання, одним словом, з'явилися турботи і я згадала минуле життя».

Щоправда, студенти зазначають, що навчатись під час війни подекуди складно, оскільки важко сконцентруватися в таких умовах: *«Найважчим серед усього залишається навчання у воєнний час, адже дуже часто мої думки переповнюють переживання та страхи за своє майбутнє та за своє життя. У цьому середовищі дуже важко навчатися, думати про освіту, про те, що потрібно зробити та вивчити. Іноді взагалі не можу зосередитись на навчанні, через пригнічений настрій неможливо змусити себе приступити до виконання домашніх завдань»*.

Як зазначалось вище, волонтерство стає одним із способів, який відволікає від війни і додає сил. Студенти розказували про свій досвід волонтерства. Молоді люди, які перебували в Україні, допомагали речами та продуктами внутрішньо переміщеним особам; працювали у волонтерських центрах; приносили продукти, щоб їх відправити на фронт; долучалися до плетіння маскувальних сіток. Студенти, які опинилися за кордоном, розказують про свій досвід там: ходили на мітинги на підтримку України та допомагали біженцям.

Роль ЗМІ під час війни

Частина студентів дізналася про початок війни саме з новинних каналів. *«Я взяла телефон, зайшла в Telegram, а там у всіх каналах та публіках кричали – війна»; «...Я кинулася до свого телефона. Почала дивитися новини, аби зрозуміти, яка ситуація була на той час»*. Упродовж перших днів багато хто безперервно моніторить новини, намагаючись таким чином слідкувати за перебігом війни: *«Перші декілька днів я ледь не кожну хвилину дивилася новини»; «Перші два дні я провела біля телевізора, спостерегаючи і дізнаючись всі новини»; «Я не могла їсти, спати, мені не хотілося нічого, все, що я робила, – читала новини»; «Спочатку сиділа 24 на 7 в телеграм-каналах з новинами, а зараз вже навчилася фільтрувати, обмежувати час і не фокусуватись на поганому»*.

Постійний перегляд новин, що є типовим для масової поведінки під час першого періоду війни, вів до надлишку різноспрямованої, не завжди перевіреної інформації. Багато годин-

ний перегляд сторінок соцмереж і перечитування новин посилювали відчуття тривоги. Щоб відволіктись від тривожних новин, студенти констатують, що стали дотримуватись правил інформаційної гігієни – не моніторити новини постійно, мінімізувати читання, перегляд і прослуховування інформації про війну; не витрачати енергію на з'ясування міжособистісних стосунків, сварки в соцмережах тощо. Ось приклади того, як інформанти вирішують контролювати інформаційні впливи: *«Мною було прийнято рішення частково абстрагуватися від війни і дізнаватися лише про головні новини 1-2 рази на день»; «Якщо мій мозок занадто перенапружується, дивлячись «новини війни», то я просто прибираю зі свого інфополя будь-яке джерело інформації, пов'язане з війною».*

Роль соціальних зв'язків та їх трансформація

Респонденти повідомляли у своїх есеях, що після початку війни інтенсивно спілкувалися з родичами та близькими людьми. Комунікація за допомогою месенджерів і відеозв'язку хоча й допомагала не випасти зі звичного кола спілкування, все ж не заміняла живої розмови, поради, суперечки. Тому не дивно, що саме живого спілкування з друзями, яких війна розкидала по Україні і по світу, найбільше не вистачало студентам, за їхніми розповідями: *«З початком війни найбільше мені не вистачає моїх друзів. Усі роз'їхалися хто куди і проводити вільний час разом можливості немає. Від цього сильно страждає мій емоційний фон»; «Також мені не вистачає зустрічей з друзями: ми розкидані по всій Україні і ще невідомо, коли зустрінемося знову».*

Розрив соціальних контактів часто відбувається під час війни внаслідок вимушених переїздів, евакуацію. Деякі студентки опинилися за кордоном без батьків та близьких. Інші ж не бажали виїжджати саме через те, що хотіли залишатись поряд з близькими.

Крім розриву соціальних зв'язків, через війну відбувався і протилежний процес – зближення. Комуś довелось переїхати до своїх батьків або інших родичів, з якими вони давно не бачились і завдяки війні почали більше спілкуватись з ними: *«Важко було й знову почати жити з батьками. Все-таки ми від-*

викли від звичок одне одного»; «Я проводила більше часу з родиною, тому що всі були вдома увесь день»; «Мені довелось переїхати до батьків, бо вони живуть на першому поверсі».

Молоді люди діставали емоційну допомогу від найближчого оточення. *«Велику підтримку я отримала від найближчих мені людей, і впевнилась у правдивості прислів'я «Друзі пізнаються в біді»». «Всі мої друзі та близькі залишилися жити вдома, нікуди не виїхали, а оскільки ми живемо поруч, то можемо підтримувати один одного». «Те, що тримало мене на плаву перший час – це листуванням та розмови з моїми друзями». «Можу сказати, що найбільше рятувало спілкування». Інформанти констатують, що це був двосторонній процес: «Доводиться також підтримувати близьких, адже постійні новини лише погіршують стан»; «Перші дні були для мене занадто важкими, мені треба було тримати себе в руках, аби моя сестра почувала себе у безпеці». Іноді розширювалося й коло контактів, у нього включалися ті родичі чи знайомі, з якими давно і зрідка спілкувались: «Мені написало багато людей, людей, з якими ми колись були друзями, але з тих чи інших причин перестали спілкуватися. Таким чином я дізнався про те, що в мене значно більше друзів, ніж я думав. Я значно зблизився з тими, з ким разом переживаю ці події».*

Позитивний досвід роботи під час війни

Студенти констатують, що під час війни відбуваються не тільки негативні, але й позитивні зміни у їхньому житті. Деяких студентів війна спонукала до пошуку роботи, і працевлаштування стало їх позитивним досвідом. *«А ще я встигла попрацювати на роботі. Теж неочікуваний досвід, я її дуже швидко знайшла, бо в перші дні всі масово виїжджали закордон, але через навантаження з навчанням мусила залишити. Я отримувала задоволення...». «За перший тиждень я знайшла роботу, одразу пішла працювати, бо я не хочу обтяжувати життя для своїх батьків у дуже тяжкий час». «Але, як це не парадоксально, попри все війна принесла в моє життя більше хорошого, ніж поганого.... Санкції прибрати для мене значну частку конкурентів на міжнародній фріланс-платформі, заблокувавши білоруських та російських користувачів».*

Депривація під час війни

Через війну люди позбавляються багатьох звичних речей, які були доступні у мирному житті і нестача яких гостро відчувається. Тож, крім живого спілкування з друзями і проведення з ними вільного часу, молоді люди також вказували на те, чого їм не вистачає під час війни: спокою, мирного безтурботного нормального життя в країні; можливості мріяти, планувати; родини, дому; концертів улюблених виконавців. Також респонденти констатували, що сумують за веселим студентським життям (навчанням, гуртожитком); за домом; за потягами, подорожами. Одному з фігурантів найбільше не вистачає нічних прогулянок своїм містом через комендантську годину.

Переоцінка цінностей

Оскільки війна позбавляє людей речей, які раніше здавались очевидними, звичними й тому не цінувались, то під час війни молоді люди починають розуміти, наскільки цінними є для них ці речі («Війна дала змогу переосмислити своє життя і змінити дуже багато цінностей». «...У мене, як мабуть і у всіх громадян нашої країни, відбулася переоцінка цінностей». «Відбулася переоцінка і власного оточення, і ставлення до якихось певних речей.»). Змінюється як ставлення до звичних простих речей («...Найпростіші речі у світі ті, які зазвичай у повсякденному житті ми цінуємо менше, ніж інші. Бути поруч зі своїми батьками і сестрою, більше говорити, обійматись, ділитись емоціями, і просто сидіти поруч...»), так і ставлення загалом до життя як до цінності, студенти починають цінувати кожен момент життя («Змінилось все – починаючи від харчування і закінчуючи ставленням до життя. Нарешті я зрозуміла слова: «Живу – один день». «Я вже почала цінувати кожен момент та намагаюся жити сьогоднішнім днем»). Люди починають більше цінувати свою рідну землю і її незалежність («Особисто я відчула, наскільки важливою і цінною є для мене моя земля, і зрозуміла, що робитиму все для того, щоб Україна була вільною завжди.»). Проблеми, які існували раніше, не видаються такими складними, як здавалось у мирний час, і студенти сумують за ними («Що те, що раніше було для тебе важливим – вже не важливе, потрібним – більше не потрібно, а те що хвилювало – тепер не має

абсолютно ніякого значення. Як це, сумувати за своїми “проблемами”?»). Змінюється навіть значення і цінність слів: «Наскільки відбулася зміна значень слів. Тепер слова “надобраніч” чи “спокійної ночі” набули зовсім іншого сприйняття».

Сприйняття війни як історичної події

Студенти усвідомлюють, що вони учасники та очевидці історії й проводять паралелі з Другою світовою війною, яку пережили їхні бабусі та дідусі: *«Тепер кожен з нас знає, як було нашим бабусям і дідусям тоді в 1941-у... Ці події вже точно історія. І хочеться вірити, що це не на 5 чи більше років і саме головне, що Україна вистойть»; «...Слово «війна», яке зустрічалось мені тільки в книгах, й при вивченні історії, перетворилось на випечені кров'ю букви на самому серці»; «24 лютого – день, який змінив життя кожного. Як це, розуміти, що від цього дня ти знаходишся в історії?».*

Також студенти сприймають війну як антигуманну подію, якій не має бути місця у ХХІ ст., коли існують надсучасні технології в багатьох сферах. Тобто для молоді війна – це щось з минулого, їй важко повірити в те, що відбувається: *«...У мене не вкладалось у голові, як у час, коли в готелях людей обслуговують роботи, паралельно може відбуватися таке жахіття в абсолютно демократичній та вільній країні?»; «Війна... Це страшне слово, яке увірвалось у життя кожного українця 24 лютого 2022 р. І, мабуть, майже кожен українець задавався запитанням: «Чому в сучасному цивілізованому світі відбуваються такі антигуманні війни? Хіба ж люди не розуміють, що гублять самі себе?»; «...Ми ж живемо в ХХІ столітті, хіба можлива війна у такий час?»; «Хто повірив би, що в такому «гуманному світі» це можливо!?! Певно, ніхто...»; «Здавалося б, ХХІ століття повинне бути часом для знаходження компромісів та мирного шляху для будь-якої проблеми»; «Кожен пережив те, що ніхто не має пережити в ХХІ столітті».*

Інформанти подекуди пишуть про війну у перспективі геополітики: *«Відкрите вторгнення росії в Україну має значний вплив не лише на ці дві держави, але і значною мірою змінює геополітичну ситуацію в світі, що була незмінною з кінця Другої світової війни».* А також про те, що всі події, в тому числі війна, мають історичні передумови. *«Що стосується війни загалом, то хотілося б сказати, що відкрите воєнне вторгнення росії має історичні передумо-*

ви, утворення яких сягає століть, тому це було очікувано і навіть, не побоюся цього слова, передбачувано. Всі події, що відбуваються у нашому світі, мають історичне підґрунтя, причини війн та конфліктів, як на місцевому, так і на глобальному рівні, криються в минулому». І зазначають, що соціологи повинні досліджувати те, як змінюватиметься українське суспільство через війну: «Перед соціологами та соціальними дослідниками постає завдання не лише щодо дослідження функціонування суспільних відносин під час війни, але і того, як воєнне вторгнення росії вплине в подальшому на трансформацію суспільства, інтеграцію українців до нових умов, а також формування історичної пам'яті та інші сфери, що неодмінно модифікуються після закінчення воєнного конфлікту».

Мрії про майбутнє та його невизначеність

Будь-яка війна колись закінчується і відбувається повернення до мирного життя. Що хотіли б робити студенти після завершення війни? Найчастіше молоді люди вказували, що будуть подорожувати різними куточками України, де ще не були; зроблять те, що відкладали на потім; зустрінуться з друзями і відсвяткують перемогу; зустрінуться із сім'єю задля душевної розмови; писали: «просто буду жити»; «обійму кожному знайому людину». Отже, незважаючи на відчуття тривоги та небезпек, які присутні під час війни, студентська молодь плекає яскраві надії на краще. Юнаки та дівчата мріють скоріше обійняти рідних та близьких, за якими скучили за час війни, насолоджуватись мирним життям, щиро бажають, щоб бійці ЗСУ та тероборони скоріше повернулись додому.

Але водночас студенти констатують, що майбутнє через війну виглядає невизначеним, а тому складно щось планувати: «Війна показала, що майбутнє спланувати неможливо, тому глобальних дій після нашої перемоги у мене немає»; «Нині важко уявити, яким буде життя, коли закінчиться війна»; «Не маю абсолютно ніякого уявлення як жити далі, де, плани і мрії з минулого неможливі в реалізуванні».

Незважаючи на певні зміни в способі життя, всі студенти бажають повернутися до попереднього укладу. Багато з них навіть плекають ілюзії, що через деякий час життя повністю відновиться і буде точно таким самим, як раніше.

Висновки

Результати аналізу студентських есеїв свідчать: практично всі інформанти відчували 24.02.2022 р. справжній шок, потрясіння засад буття. Різко звузились горизонти часової перспективи: молоді люди не могли після цієї дати планувати своє життя наперед на середньо- та довгостроковий період часу. Попри страхи, стреси, невротичні стани, характерні для юнаків та особливо дівчат протягом перших місяців війни, з часом дедалі частіше опановували себе – давалися взнаки пошук і реалізація ними ефективних моделей поведінки в надзвичайних обставинах. Краще відчували себе ті інформанти, які змогли окреслити власні плани спасіння, визначитися, як допомогти собі та своїм близьким, до яких людей (організацій) доцільно звернутися за підтримкою.

Зібрані матеріали демонструють широкий спектр практик, за допомогою яких студенти поборювали негативні психологічні стани: робота заради суспільства (волонтерство, допомога вразливим верствам населення), читання книг, онлайн-курси для саморозвитку, спілкування з друзями та рідними, спортивні заняття, хобі, інформаційна «гігієна». Не втрачається надія на відновлення мирного повноцінного життя.

4.4. Міжнародні ЗМІ та локальні актори: особливості взаємодії у висвітленні війни в Україні

Під час своєї пресконференції в київському метро 24 квітня 2022 р. В. Зеленський назвав три головні складові, які привели до успіхів у початковій фазі війни з РФ. Окрім внутрішнього об'єднання суспільства та зовнішньополітичного об'єднання антиросійської коаліції, Президент відзначив також об'єднання інформаційного простору, включно з міжнародними ЗМІ: «...Західні репортери – я хочу їм подякувати, бо в нас своя армія, але це те саме, що й Збройні Сили... І ми показали, що це є неймовірним, об'єднавшись з вами, шановні журналісти з інших держав. І саме ви привезли і везете цю правду. Ви апо-столи цієї правди. Ви все відчуваєте».

Загалом міжнародні ЗМІ і справді до великої міри зайняли проукраїнську позицію, адже, як зазначають фахівці, «чи не вперше за багато років у Європі та Північній Америці сформувався суспільний консенсус щодо інтерпретації війни Росії з Україною: Україна – хороша, Росія – погана» [Ключковська, 2022].

Проте актуальним є критичне осмислення цього явища та дослідження особливостей журналістської практики міжнародних ЗМІ, що сприяли об'єднанню інформаційного простору на міжнародному рівні. Такі знахідки можуть посприяти розвитку державної інформаційної політики й оборони та інституалізації її певних аспектів. За абстрактними виразами «висвітлювати події» чи «поширювати інформацію» – широкий спектр журналістських практик зі збору, відбору, форматування та поширення інформації. Слід окреслити точки дотику цих практик до локальних акторів і контекстів виробництва, і дослідити як саме відбуваються їх взаємодії та як ці взаємодії позначаються на кінцевому продукті.

Серед таких локальних акторів у першу чергу слід виділити Україну як державу, що через представників влади втілює стратегії контролю медіадіяльності міжнародних ЗМІ; локальних перекладачів-фіксерів, що виконують роль провідників,

які допомагають увійти в місцевий контекст; а також інформантів, які виступають джерелами інформації.

Емпіричною базою нашої роботи є матеріал, зібраний під час етнографічного дослідження роботи знімальних груп CCTV English (Китай) і DW (Німеччина); глибинні інтерв'ю з фіксерами Сергієм, Антоном і Станіславом та моніторинг логістичних фейсбук-груп міжнародних журналістів, що працюють в Україні.

Взаємодія із владою та доступ до інформації

Свобода слова, як один з основних принципів роботи журналістів, на війні стикається зі стратегіями влади її обмежити та контролювати відповідно до власних політичних і військових інтересів [Tumber, 2006]. ЗМІ, своєю чергою, розробляють тактики взаємодії з владою, які дадуть змогу максимально вигідно для своєї роботи обійти ці обмеження, при цьому зберігаючи легальний статус своєї діяльності.

Принципи свободи слова передбачають свободу доступу до подій та її учасників. І один з базових владних інструментів контролю цього доступу є військова акредитація журналістів, яка дає змогу працювати в зоні бойових дій.

З початком війни 2014 р. система акредитації журналістів в Україні декілька разів змінювалась, що, своєю чергою, позначалось і на тому, які умови роботи були для іноземних журналістів та як вони висвітлювали події. На непідконтрольних територіях наявність зброї в бойовиків і можливості фізичного примусу давали змогу впроваджувати власні владні повноваження, що поширювались і на акредитацію роботи ЗМІ.

Тож частина Донбасу знаходилась в іншому режимі роботи ЗМІ, ніж решта території України. Цей режим і правила змінювались по обидва боки фронту. За винятком декількох випадків, міжнародні ЗМІ були єдиними акторами, що могли працювати в обидвох режимах роботи, адже вони прямо не ідентифікувалися із жодною стороною протистояння та слідували передусім цінностям і цілям журналістики, а не громадянському обов'язку чи ідеологічним орієнтирам.

Таким чином, в Україні утворилася ситуація конкуренції між двома сторонами конфлікту за мобілізацію міжнародних

ЗМІ на свій бік. Саме прозора й ефективна система акредитації була однією з головних складових цієї конкуренції, адже вона давала змогу доступу до місця подій. Слід зазначити, що на початку конфлікту у 2014 р. робота західних ЗМІ була більш продуктивною саме по сепаратистський бік фронту. Пресцентри бойовиків майже з самого початку запровадили чітку систему акредитації журналістів з відповідними посвідченнями з фотокарткою. Ця система забезпечувала безпроблемний перетин блок-постів сепаратистів і була важливим аргументом в отриманні дозволу на роботу на місці подій.

З часом з українського боку відбувався поступовий процес лібералізації відносин зі ЗМІ, й армійська бюрократична машина поступово підлаштовувалась під потреби останніх – з часом налагодилась чітка система акредитацій, яка діяла і по 2022 р. Речник Міністерства оборони влітку 2022 р. повідомляв, що на 28 червня видано 10 088 дозволів на акредитацію, з них – 4017 громадянам України, а 6071 іноземцю.

Хоча теоретично працювати з боку РФ можна, але складність отримання акредитації є дуже висока. Крім цього, на вибір сторони почали впливати нові ціннісні фактори – професійний та політичний. Ці фактори не були такими впливовими в період гібридного конфлікту, коли він не загрожував усій Україні, і мали місце доволі різні підходи до його інтерпретації та можливості вирішення.

Отже, як бачимо, система акредитації є одним з інструментів як зацікавлення та мобілізації міжнародних ЗМІ, так і контролю їх роботи.

Іншим важливим інструментом контролю роботи журналістів на передовій є пресофіцери військових підрозділів, які супроводжують представників ЗМІ на передовій. Пресофіцери керуються трьома головними принципами, які окреслюють можливості роботи журналістів. Перша – це безпека журналістів. Представників ЗМІ не будуть везти в місця, де за інформацією розвідки можуть бути потенційні обстріли. Другий принцип полягає в тому, щоб зйомки не призвели до створення небезпеки для самих українських військових. Передусім це стосується заборони зйомок різних інформацій-

них документів, планів, а також об'єктів ландшафту, які можуть допомогти ворогу з'ясувати локацію. Третім принципом є контроль самого образу, в якому постане українська армія в публікаціях іноземних журналістів. Тут йдеться як про зовнішній вигляд, коли пресофіцер обов'язково попрохає солдатів, які будуть у кадрі, одягнути бронежилет і каску, так і про інформацію, яку дасть солдат.

На практиці пресофіцери можуть бути гнучкими щодо вищенаведених правил та принципів роботи. Тому міжнародні ЗМІ намагаються встановити лояльні стосунки з ними, щоб мати певні переваги під час роботи (можливість потрапити на передову, навіть коли небезпечно; залишитись на ніч тощо). Тактиками для налагодження зв'язків можуть бути подаровані солдатам сигарети, зроблені красиві фотографії та дозвіл на їх безкоштовне використання пресофіцерами в соціальних мережах відповідних бригад тощо.

Ще однією стратегією контролю інформації є інструменти обмеження щодо публікацій фото- та відеоматеріалів. Вони мають різні форми. Одне з них – це часове обмеження, прописане в інструкції Генерального штабу України від 3 березня 2022 р., де дозволяється «оприлюднення зроблених фото та відео представниками ЗМІ та журналістами щодо подій на місці ведення бойових дій після завершення 12 годин для військових об'єктів, через 3 години – для цивільних об'єктів». В історії висвітлення війни з РФ були випадки жорстоких санкцій за порушення цієї умови. Нідерландського журналіста не лише позбавили акредитації за публікації відео після обстрілу Одеси, а й заборонили в'їзд в Україну на 10 років [Зубар, 2022].

Взаємодія з перекладачами-посередниками та інформантами

Посередників-перекладачів, які допомагають міжнародним журналістам розібратись з ситуацією на місці подій, знайти цікаві та актуальні історії, домовитися з інформантами про інтерв'ю та їх перекласти, називають фіксерами. Фіксер – це ситуативна професія, яка є актуальною лише в час підвищеної медіазацікавленості міжнародної преси до ситуа-

ції в країні. Як стати фіксером не навчають в університеті, його внесок у виготовлений репортаж скоріше не згадають серед авторів, а система військової акредитації в Україні ігнорує цю спеціальність, натомість видаючи посвідчення з позначкою «фріланс-журналіст». Умовою входу в цю професію є знання англійської мови та, власне, контакт з клієнтом-журналістом. Потенційного фіксера зазвичай радить хтось, хто вже працює в цій сфері. Далі можна потрапити в закриті фейсбук-групи, де інколи з'являються оголошення про пошук фіксера.

З початку 2022 р. усі такі групи були забиті постами про пошук фіксерів. Через величезний попит та малу пропозицію умови до потенційних кандидатів були мінімальними: «Звичайно, ми шукаємо когось з досвідом, але розуміємо ситуацію, шалений попит і зараз вже не час перебирати – тому підійде будь-хто зі знанням англійської», – згадає Антон один із запитів, який йому надійшов від британського телеканалу.

Ефективність роботи фіксера справді залежить від його характеристик. Один з головних його капіталів – це мережа контактів з джерелами інформації. Ця мережа залежить як від досвіду в професії, так і від соціального становища в соціумі. Соціальні зв'язки фіксера, який вчився в Києво-Могилянській академії та працює в науковому інституті, відрізнятиметься від зв'язків вчительки англійської мови, що вчилася у Вінницькому педагогічному університеті. Відповідно відрізнятимуться й історії, які фіксер може запропонувати своєму клієнтові.

Для журналістів цінним є як спектр потенційних контактів, так і їх ієрархія: ціннішими в час війни будуть зв'язки з військовими та владою. Саме про них зазвичай запитують, коли шукають фіксерів у відповідних спільнотах. Цінність таких інформаторів під час висвітлення бойових дій не так у тому, що вони можуть повідомити певну ексклюзивну інформацію (навіть чи хтось виказуватиме військові таємниці), як у можливості через них отримати доступ до відеозйомки певних локацій та об'єктів, чи отримати коментар від них як безпосередніх учасників подій щодо загальних новин, які стосуються перебігу конфлікту. Мобілізація такого матеріалу є вельми важливим і важко доступним атрибутом виробництва репортажів про воєнний конфлікт.

На прикладі виробництва сюжету каналом DW розглянемо особливості взаємодії роботи міжнародних медіа та їх фіксерів в умовах висвітлення війни в Україні.

Зазвичай ідея щодо теми сюжету надходить від репортера. Для цього він спілкується з фіксером, моніторить місцеву англійську пресу та твіттер або читає статті в міжнародних ЗМІ. 21 лютого репортерка DW натрапила на пост у твіттері щодо опитування КМІС, у якому йшлося про те, що велика кількість українців готові чинити збройний опір у випадку війни з РФ. Фіксер Сергій, соціолог за освітою, погодився, що тема цікава, до того ж попереднє грудневе опитування мало дещо гірші показники, тому в сюжеті можна показати, що загалом тенденція змінюється, і з загостренням ситуації все більше людей готові дати опір загарбникам.

Освіта та професійна діяльність фіксерів в цьому випадку безпосередньо впливає на затвердження теми на етапі її попереднього обговорення. Втім, це стосувалось і подальшого процесу пошуку матеріалу та історій. Щоб розробити цю тему, було прийнято рішення відзняти два епізоди. Один з них – у стрілецькому тирі, де можна було б показати, що українці почали більше вчитися стріляти. Інший епізод – з колишніми військовими, які могли б розказати, чи готові вони знову взяти в руки зброю.

У Сергія не було знайомих власників тирів, але пошук у Google допоміг знайти необхідні контакти. Власник тирів погодився на зйомку. В тирі команда відзняла інтерв'ю з клієнтом, який прийшов постріляти, якраз для того, щоб підготуватись до потенційної війни. Також записали інтерв'ю з власником. До того ж репортерка прохала запитати, чи не вважає власник тирів, що уряд має забезпечити оборону населення, а не самі люди вчитись стріляти та купувати собі зброю. Запитання було критичним до української держави і ставило під сумнів її інституції та боєспроможність. Проте цілком логічно, що іноземна журналістка захотіла його поставити: в її системі координат журналістської об'єктивності необхідним є критичний аналіз досліджуваної теми, що передбачає як позитивні, так і негативні аспекти певних явищ [Shudson, 2001].

Та коли фіксер переказав ці запитання, інформант відреагував на нього негативно: «Провокаційне запитання. А цей канал взагалі нормальний? Не ватний?». Інформант звернувся до фіксера як до «свого», як до громадянина, який у цій ситуації з ним заодно. Водночас роботодавець-репортер також розраховує на фіксера як на свого, на професіонала, що слідує нормам журналістики.

Фіксер знаходиться між двома системами ціннісних координат – професійним та громадянським [Arjomand, 2022]. Його стратегія маневрування між ними залежить як від власних цінностей та установок, так і від особливостей конкретної роботи, у першу чергу від природи стосунків з роботодавцем та інформантом, і відповідних ризиків, які можуть поставити під сумнів ці стосунки. У нашому випадку стосунки з замовником були близькими та перспективними. Хоча це була перша робота з цією командою, але вона планувалась на відносно тривалий період (2 тижні), і, крім цього, репортерка пообіцяла, що співпрацюватиме їй надалі, оскільки вона планує приїжджати в Київ доволі часто. Журналіст зацікавлений у збереженні співпраці на майбутнє та в тому, щоб його фіксер був задоволений. Тому Сергій міг прямо йому сказати, що інформатор непокоїться через це запитання і краще, щоб відповідь на нього не ввійшла в сюжет.

В інших випадках співпраця може бути короткочасною та неперспективною, що означатиме невелику цінність такої співпраці для фіксера. Відповідно він менш зацікавлений у тому, щоб у спірних ситуаціях зайняти бік клієнта та роль професіонала, а не земляка-громадянина. Журналіст, своєю чергою, може менше зважати на те, щоб інформація не зашкодила зв'язкам фіксера з його інформантами.

Зйомка в тирі відбулась без проблем, і команда DW поїхала на зйомки наступного епізоду додому до солдата резерву Антона. Щоб знайти його, Сергію довелося підключити свої моголянські зв'язки: його однокурсник працював у Ветеран Хабі і порадив йому зв'язатися з Антоном. Після запису інтерв'ю репортерка надіслала орієнтовний сценарій сюжету в редакцію, звідки отримала зауваження: в сюжеті вісутня протилеж-

на точка зору людини, яка не готується до збройного опору, а виступає за переговори та за мирне вирішення конфлікту і співіснування з РФ. Редактор порадила знайти якийсь мітинг «російськомовних громадян» з подібними гаслами.

Міжнародні ЗМІ схильні до фреймування подій в Україні відповідно до певних узагальнених стереотипів, простіших для сприйняття культурно віддаленою аудиторією. Рівень цієї стереотипізації залежить як від обізнаності в матеріалі репортера, так і форматом ЗМІ. Загальнонаціональні телеканали, що орієнтуються на абстрактну та пасивну аудиторію телеканалів, зазвичай не вдаються в деталі, тоді як інноваційні онлайн-медіа можуть бути більш чутливими до різних локальних контекстів, адже їх аудиторія більш активна та обізнана з матеріалом: вона сама шукає різні джерела інформації, порівнює їх та намагається розібратися в ситуації [Shudson 1999].

Одна з найпопулярніших стереотипних категоризацій війни в Україні – це її розуміння як конфлікту російського та українського населення. Інколи вони можуть приймати радикальну форму, як-от запит від датських тележурналістів, про який згадує фіксер Антон: «Вони хотіли знайти людину з проросійськими поглядами та відзняти її в бані десь у селі під Києвом».

У випадку Сергія та DW, на зауваження репортерки щодо відсутності альтернативної думки в сюжеті, він пояснив, що в Києві наразі подібні мітинги уявити неможливо, як і загалом вкрай рідкісними будуть такі «пацифістські» настрої, адже Україна не є агресором у цій війні і йдеться про самооборону. Сергій, з одного боку, був упевнений у своїй позиції, а з другого – хотів уберегти сюжет від проросійської риторики, яка б поставила під сумнів однаковість антиросійської позиції громадян України.

Однак якщо фіксери зіштовхуються зі стереотипізацією та спрощенням реальності міжнародними ЗМІ, то репортери так само підозрюють фіксерів в упередженості та зраді принципам об'єктивності. Так і цього разу репортерка поставила під сумнів думку Сергія та вирішила зробити вуличне опитування перехожих (vox populi), як вони ставляться до перспективи

збройного опору РФ. Втім, сім із семи перехожих поставились позитивно, п'ятеро навіть сказали, що самі візьмуть зброю. Це був достатній аргумент, і компромісним рішенням було використати для сюжету репліку дружини Антона, в якій вона сказала, що не в захваті, що чоловік може піти на війну, але все ж поважає його вибір.

Таким чином, ми бачимо як у ході виробництва сюжету взаємодія журналістів і редакції з фіксером та інформантами призводила до змін попередньо запланованого сценарію сюжету та конкретизувала його буквально втілення.

Висновки

Важливою складовою висвітлення міжнародними ЗМІ війни в Україні є їх взаємодія з локальними акторами. У першу чергу це стосується актора України як держави, що через представників влади втілює стратегії контролю медіа діяльності міжнародних ЗМІ: відфільтровує та каталогізує іноземних журналістів через систему акредитацій, окреслює їх географічну мобільність через систему офіційного супроводу та престурів і часову мобільність через законодавче регулювання можливого часу публікації деяких матеріалів. У ході війни стратегії української влади змінювались: від непрозорих правил акредитації, що відштовхувало журналістів на початку війни, до чітко прописаної системи у 2022 р. Такі зміни заохотили до співпраці міжнародні ЗМІ, що стало однією з причин «інформаційного об'єднання» міжнародних журналістів на українському боці.

Поряд з тим ми дослідили різноманітні тактики міжнародних ЗМІ підлаштовуватись чи оминати обмеження, встановлені владою, відповідно до своїх власних прагматичних професійних цілей. Отже, стратегії влади та тактики ЗМІ створюють потенційний простір взаємодії при виробництві медійної продукції щодо висвітлення війни в Україні.

Інший актор, що бере участь у цьому процесі – це локальні перекладачі-фіксери, які виконують роль провідників, котрі допомагають увійти в місцевий контекст, знайти потрібну історію, домовитись про інтерв'ю. Роль фіксера полягає у

посередництві між двома світами: світом професійної журналістики, що слідує своїм стандартам і вимогам щодо ефективної роботи, та світом українського соціокультурного й політичного контексту, частиною якого є і фіксери, і інформанти. Баланс між цими світами, ієрархія цінностей, соціальний капітал і соціокультурна позиція фіксера є характеристиками, що конкретизуватимуть роботу міжнародного журналіста, у тому числі й пошук та взаємодію з джерелами інформації.

Джерела

Зубар, Д. (2022). Поширював наслідки ракетних ударів по Одесі. СБУ заборонила в'їзд журналісту з Нідерландів. *Суспільне*. URL: <https://suspilne.media/224825-posiruvav-naslidki-raketnih-udariv-po-odesi-sbu-zaboronila-vizd-zurnalistu-z-niderlandiv/>

Кузнєцова, Є. (2015). Чому терористів не називають «терористами» у західних ЗМІ? *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/08/11/7077397/>

Arjomand, N. (2022). *Fixing Stories: Local Newsmaking and International Media in Turkey and Syria*. Cambridge University Press.

Reports of 10-year-old killed in Ukraine 'made up'. *BBC*. URL: <http://www.bbc.com/news/world-europe-32137302>

Shudson, M. (2001). The objectivity norm in American journalism. *Journalism*, 2, 2, 149–170. URL: <https://doi.org/10.1177/146488490100200201>

Schudson, M. (1999). *The good citizen: a history of American civic life*. Cambridge: Harvard University Press.

Tumber, H., Webster, F. (2006) *Journalists under Fire: Information War and Journalistic Practices*. London: Sage.

4.5. Українські мігранти в європейських країнах: інтеграційні та дезінтеграційні процеси

Основним напрямом міжнародної міграції стали країни Європи, що зумовлено низкою чинників. Насамперед територіальною близькістю, а також політикою створення максимально сприятливого режиму прийому та облаштування біженців з України як з боку держави, так і з боку громадянського суспільства в цих країнах. Громадяни України та інших країн, які мають посвідку на проживання в Україні, в країнах Європи набули особливого статусу в нормах міжнародного права. У зв'язку із війною РФ проти України від 24 лютого 2022 р. українські громадяни можуть звертатися за міжнародним захистом у Європейському Союзі (отримання притулку). Отримати можна статус біженця чи додатковий захист. Водночас актуальним став ще один інструмент – «тимчасовий захист» в Європейському Союзі.

Рада ЄС на засіданні в Брюсселі 4 березня 2022 р. проголосувала за застосування Директиви від 20 липня 2001 р. № 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб і несення їх наслідків (далі – Директива). Це рішення вже опублікували в Офіційному віснику ЄС [Council Directive, 2001].

Цей спеціальний захисний статус було активовано навесні 2022 р. уперше з моменту його створення після війн в Югославії у 1990-х роках. Він покликаний забезпечити допомогу людям, які рятуються від війни. А крім того, зменшити навантаження на систему надання притулку, дозволяючи заявникам отримати дозвіл S швидко та без проходження класичної процедури. Право на проживання видають на один рік. Але воно може подовжуватися до тих пір, поки особи наражаються на серйозну небезпеку у разі повернення. Біженці можуть привезти із собою членів сім'ї. Крім того, якщо обставини складуться так, що уряд і після п'яти років не скасує тимчасовий

захист, власники статусу S отримують звичайну посвідку на проживання категорії В. Біженці з України мають право відразу після набуття захисного статусу S почати працювати, а діти – ходити до школи.

Виникла нова соціальна реальність: мільйони громадян України, не втративши українського громадянства, отримали статус, що дає можливість спрощеної інтеграції в країнах перебування, по суті, відповідний правам місцевих громадян у питаннях житла, роботи, медицини та проведення дозвілля. Але з інтеграцією у суспільства держав Європи одночасно відбувається процес тією чи іншою мірою дезінтеграції з українським соціумом мільйонів громадян України. З часом слабнуть і можуть втрачатися зв'язки з Батьківщиною. На даний момент у відкритому доступі є статистичні дані щодо міграції, зібрані в українських та міжнародних організаціях та установах. Лише нещодавно у відкритому доступі та ЗМІ почали з'являтися і перші результати соціологічних досліджень. Поки що цей процес перебуває на початковій стадії.

Крім вивчення теоретичної та емпіричної інформації, автор із квітня по вересень 2022 р. використав також метод включеного нестандартизованого спостереження, перебуваючи в ролі учасника серед українських мігрантів у Швейцарії. Проходячи всі етапи цих процесів на власному досвіді та в аналогічному юридичному статусі. Це давало змогу проводити польове вивчення індивідів і соціальних процесів у їхньому природному середовищі та у повсякденних життєвих обставинах, тобто вивчення соціальної групи «зсередини». Дані спостереження також були використані для написання цієї розвідки.

Кількість біженців з України, зареєстрованих для тимчасового захисту станом на 30 серпня 2022 р., досягла 3 млн 969,54 тис., повідомили в Управлінні Верховного комісара ООН у справах біженців. За п'ять тижнів з 20 липня зростання становило близько 260 тис., тоді як за попередні п'ять тижнів близько 305 тис., а всього з кінця травня – близько 1,04 млн. Найбільше біженців зі статусом тимчасового захисту в Польщі – 1 млн 353,3 тис. при тому, що в країну з України, за дани-

ми польської прикордонної служби, з початку війни прибуло 5,797 млн осіб, а у зворотному напрямі відбуло в Україну 3,835 млн.

Слідом йдуть Німеччина та Чехія, де кількість біженців, що зареєструвалися для тимчасового захисту, з України склала відповідно 670 тис. (дані не змінюються з 21 червня) і 423,2 тис. ООН, посилаючись на дані уряду, зазначає, що всього в Німеччині, де українцям було дозволено перебувати без реєстрації до кінця серпня, було зафіксовано 971 тис. біженців з України, що майже на 80 тис. більше, ніж п'ять тижнів тому.

У Чехії ситуація, згідно з інформацією ООН, інша: за статусом захисту звернулися майже всі, хто прибув – 423,2 тис. з 423,37 тис. Італія, як і раніше, йде на четвертому місці за кількістю зареєстрованих біженців з України – 153,97 тис., а замикає п'ятірку Іспанія – до 139,02 тис.

Окремо ООН вказує РФ і Білорусь, український кордон з якими перетнули відповідно 2 млн 414,08 тис. (приріст за 5 тижнів – 668,28 тис.) та 16,7 тис. осіб. За інформацією ООН, у РФ зафіксовано всіх, хто перетнув кордон, тоді як у Білорусі – 12,51 тис. Дані про набуття ними статусу відсутні, як і дані про перетин кордону України у зворотному напрямі.

Загалом, за даними ООН на 30 серпня, з України з початку війни було зафіксовано 11,976 млн виїздів, тоді як в'їздів (без даних Угорщини, РФ і Білорусі та з 28 лютого) – 5,325 млн. «З початку російського вторгнення майже третина українців були змушені залишити свої будинки. На сьогодні це найбільша криза переміщення людей у світі. В Україні понад 6,6 млн осіб залишаються переміщеними внаслідок війни», – зазначили в організації [Operational Data Portal].

Швейцарія пододала рубіж прийому понад 60 тис. біженців з України, які отримали захисний статус S у серпні 2022 р., повідомив у своєму Твіттері Державний секретаріат з питань міграції (SEM). Таким чином, за даними статистики, українців у Швейцарії більше, ніж однієї з чотирьох державотворчих етномовних груп Швейцарії, романшів (romantschs). Їх, за різними оцінками країни, від 37 тис. до 60 тис. Із 33 645 українських мігрантів працездатного віку в Швейцарії (від 18

до 64 років) зі статусом S вже мають роботу 3375. Тобто, за офіційними даними, зайнятість українських біженців становить 10,03%. Майже чверть працюючих (24%) зайняті у готельно-му та ресторанному сегменті ринку. Практично кожен п'ятий (17%) працює у секторі «Планування, консалтинг, IT». На сільське господарство та освіту припадає відповідно 8% та 7% із тих, хто має статус S. На запитання щодо кількості школярів, Держсекретаріат з питань міграції зазначає, що 17 263 отримувачі статусу S перебувають у віці від 4 до 17 років. Зокрема, з України приїхали 12 648 дітей віком від 4 до 13 років, 2336 – від 14 до 15 років та 2279 – підлітки від 16 до 17 років. Також у Швейцарії зараз мешкає 3162 малюки віком від нуля до трьох років [Fragen und Antworten zur Ukraine-Krise].

Ситуація ускладнилася тим, що в очах громадськості, а іноді й офіційних осіб Європи, часом немає відмінності між біженцями та нелегальними економічними мігрантами, а також «соціальними туристами». Це стало приводом для популістських спекуляцій і скандалів у ЗМІ. Наприклад, лідер найбільшої опозиційної партії Німеччини «Християнсько-демократичний союз» (ХДС) Фрідріх Мерц в інтерв'ю BILD TV заявив, що в Німеччині зараз відчувають «соціальний туризм» серед біженців, маючи на увазі українців. Так, він поскаржився, що громадяни України подорожують до Німеччини та назад. Після хвилі критики він перепросив і заявив, що невдало висловився [Сітнікова, 2022].

Однією з першочергових цілей у загальноєвропейській державній міграційній політиці визначено створення умов для реалізації прав біженців, а також поставлено завдання щодо створення умов для прийому та розміщення мігрантів, адаптації їх до існуючого соціально-економічного стану та особистої участі біженців в облаштуванні. Вирішення проблеми біженців не може обмежуватися лише наданням правового статусу. Необхідно забезпечити їх соціально-економічні права, у тому числі право на участь у програмах інтеграції, які розробляють органи державного управління з питань біженців.

Право біженців на освіту, працевлаштування, професійне навчання, придбання рухомого та нерухомого майна, медич-

ну допомогу та соціальний захист виділено у вигляді окремих положень, що зрівнюють біженців із громадянами Євросоюзу. Зупинимося на основних положеннях щодо інтеграції українських біженців.

Практика показала, що проблема адаптації та інтеграції біженців у нове суспільство постає як для самих біженців, так і для держави відразу після визнання іноземця біженцем і є найбільш складною на початковому етапі. Для пом'якшення цього процесу програми адаптації необхідно розпочинати з моменту звернення іноземця з клопотанням про визнання біженцем (набуття статусу тимчасового захисту). Серед таких програм можуть бути мовні курси, ознайомлення із законодавством про біженців, соціально-економічними умовами проживання у країні.

Існує також проблема у зв'язку з нерівномірним розподілом навантаження на територіальні органи з прийому біженців і різними умовами та можливостями вирішення питань їх інтеграції. Також мовний бар'єр затримує їхнє працевлаштування і не дає змоги перейти на самозабезпечення без підтримки держави. На практиці складно вирішуються питання як розміщення біженців, так і працевлаштування. Але законодавство визначає можливість реалізації соціально-економічних прав біженців насамперед через інтеграцію їх, а держава бере на себе обов'язок щодо сприяння інтеграції біженців.

Можливості держави щодо забезпечення біженців житлом обмежені. Тому запропоновані проєкти інтеграції прив'язуються до можливостей. Найреальніша форма забезпечення житлом та роботою – у сільській місцевості. Проте такі пропозиції найчастіше не збігаються з бажаннями біженців. Зрозуміло, що для біженців потрібно шукати спеціальні форми визначення на проживання з ув'язкою можливості працевлаштування як на наявні вільні робочі місця та вакансії на ринку праці, так і спеціально створені для біженців. При цьому важко розраховувати на використання професійної кваліфікації біженців, багатьом пропонується пройти нову професійну підготовку.

Інтеграція включає ряд складових. По-перше, це процес, що розвивається у часі, який починається з моменту звер-

нення про надання притулку. По-друге, він динамічний та двосторонній. Це природно, оскільки сторони зацікавлені у якнайшвидшому вирішенні проблеми. По-третє, інтеграція не має йти моментально, а вимагає певного часу і відбувається поетапно. Четвертою складовою є участь у процесі інтеграції сторін, які мають відношення до проблеми.

Основна мета політики інтеграції біженців полягає у встановленні відповідальних взаємин між біженцями та приймаючими суспільствами. У кожному конкретному випадку процес інтеграції відбувається індивідуально, немає єдиного рецепту дій. Є загальні принципи, на яких можлива побудова діяльності.

Важлива робота пов'язана з просуванням позитивної інформації та формуванням сприятливого іміджу України. Можна відзначити показники, що дають змогу оцінити, наскільки процес інтеграції вважатиметься успішним.

1. Рівень знання мови країни перебування.
2. Наскільки задоволені основні потреби біженців.
3. Наскільки доступні біженцям робочі місця та подальше навчання.
4. Як можуть бути оцінені успіхи дітей біженців.
5. Оцінка рівня ухвалення місцевою громадою.
6. Наскільки забезпечено доступ біженців до основних послуг.
7. Наскільки доступні послуги різним групам: літнім, жінкам та дітям.

За даними проведеного соціологічною службою Центру Разумкова опитування з 20 липня по 25 серпня 2022 р., можемо проілюструвати певні штрихи до портрета українських мігрантів і процесів інтеграції (дезінтеграції). Результати онлайн-опитування «Настрої та оцінки українських біженців» проводилося серед громадян України віком від 18 років, які після початку російської агресії виїхали з України. Респонденти відбиралися методом «снігової кулі» та через розміщення звернень стосовно участі в опитуванні у Facebook-групах, що об'єднують представників української спільноти та біженців у різних країнах (методом «self selected sample»).

Були опитані 511 біженців у 30 країнах. Найбільше серед опитаних біженців, що перебували на території Польщі (110 осіб) та Німеччини (85 осіб). 231 особа була опитана в

інших країнах Європейського Союзу, 63 особи – в країнах поза ЄС (Молдова, Туреччина, Швейцарія, Велика Британія, США, Ізраїль) [Настрої та оцінки українських біженців].

Згідно з отриманими даними переважна більшість (65%) біженців прибули до країни теперішнього перебування у березні цього року, а загалом з початку війни до кінця квітня – 84%. Серед біженців переважають жінки (93%). Найбільші вікові групи респондентів становлять люди віком від 30 до 39 років (42%) та від 40 до 49 років (29%). 83% біженців – люди з вищою або незакінченою вищою освітою.

Найбільш представленими серед опитаних соціальними групами є висококваліфіковані фахівці (30%), керівники підприємств та їх підрозділів (14%), підприємці (14%), кваліфіковані робітники (12%), домогосподарки (11%). 90% опитаних біженців до війни мешкали у містах, 10% у селах. Найбільше (45%) біженців виїхали після початку війни з центральних областей України (переважно це жителі Києва (23% усіх опитаних) та Київської області (9%)), 31% зі східних областей, 16% з південних областей і 8% – із західних областей.

51% респондентів відповіли, що вдома переважно розмовляють російською мовою, 40% – переважно українською. 70% вважають рідною українську мову, 20% – російську. 4,5% опитаних зазначили, що їх житло після початку воєнних дій було повністю зруйноване, 8% – що воно постраждало, але може бути відновлене (відремонтоване), 7% не знають, чи постраждало їх житло чи якою мірою постраждало.

74% опитаних перебувають за кордоном з дітьми, 4% з внуками, 23% з чоловіком чи дружиною, 17% зі своїми батьками або батьками чоловіка чи дружини, 9% з іншими родичами, 4% з друзями чи знайомими, 11% самі. Відповідаючи на запитання, чи залишився в Україні хтось з близьких родичів, 69% респондентів називають батька чи матір, 40% чоловіка (дружину), 12% дітей. 82% респондентів відповіли, що в країні перебування отримали статус тимчасового захисту.

Серед головних проблем, які їх турбують під час перебування за кордоном, найчастіше біженці називають тривогу за те, що відбувається в Україні (87,5%), тривогу за родичів,

близьких людей, що залишилися в Україні (80%), тугу за Батьківщиною (70%). Незнання мови країни перебування як головну проблему називають 65% біженців (частіше про неї повідомляють українські біженці в Німеччині – 80%). Серед головних проблем, що їх турбують, 43% біженців також назвали матеріальні проблеми, нестачу грошей (помітно рідше таку відповідь дають біженці, що перебувають у Німеччині – 25%).

Оцінюючи власне матеріальне становище в країні перебування, найчастіше респонденти зазначають, що їм грошей вистачає лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей. При тому, що власний «довоєнний» рівень добробуту в Україні респонденти оцінюють значно вище.

Повернутися в рідні міста після того, як у них стане безпечно, планують 36% біженців. Ще 35% готові виїхати в Україну щойно завершиться російсько-українська війна. Зачекати рік або декілька після завершення війни планують 13% українських біженців. 7% опитаних заявили, що прийдуть одразу, щойно відновлять роботу підприємства, на яких вони працювали, або якщо будуть певні, що знайдуть інше місце для працевлаштування. Взагалі не розглядають варіант повернення додому 7%.

У регіональному вимірі найбільше хочуть повернутися додому якомога раніше жителі заходу та центру України – 18% та 15% відповідно. Суттєво менше таких людей зі східного та південного регіонів (6%). Утім, великий відсоток останніх планують повернутися додому, щойно складеться безпекова ситуація (41% та 48%). 88% респондентів мають намір повернутися в рідні міста, де вони мешкали до повномасштабного вторгнення. 7% мають намір змінити регіон проживання, найчастіше це жителі сходу.

Дії державного керівництва України під час російської агресії 46% респондентів оцінюють позитивно, 12% – негативно (41,5% не змогли оцінити). Лише 18% опитаних вважають достатньою допомогою міжнародного співтовариства Україні, 61% – вважають, що допомога і підтримка України з боку інших країн повинна бути більшою.

Отже, на першому етапі перебування у вимушеній еміграції громадяни України, знаходячись у ситуації фізичної безпеки,

стикаються зі складними проблемами адаптації до нових умов існування. До того ж у Європейському Союзі не розроблені більш-менш довгострокові плани щодо українських біженців, але очевидно, що серед таких планів не може бути їхня масова інтеграція. Політики зайняті більш нагальною проблемою дозброєння української армії й недопущення глобалізації конфлікту.

Поки що ж невизначеність майбутнього зумовлює неоднорідність цієї «нової української діаспори» стосовно тактики і стратегії поведінки. Існує категорія тих, хто активно адаптується до вимог ринку зайнятості країни перебування, вивчає мову і має намір залишитися тут. Інша численна категорія – ті, хто зрештою подолає стрес і побоювання перших тижнів війни й має намір повернутися до України. І третя категорія – ті, хто пасивно очікує розвитку подій в Україні і навколо них, задоволені тим матеріально-фінансовим мінімумом, що його надає влада і громади країни перебування.

Джерела

Настрої та оцінки українських біженців (липень–серпень 2022 р.). Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. 30 серпня 2022 р. Отримано з: https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p?fbclid=IwAR0QNC-MxIjquLiUNyrmLAKvqokcYIWDh-1iIntpiccz1Eozfp_R_-uTnVo

Сітнікова, І. (2022). *У німецькій опозиції поскаржилися на «соціальний туризм» з боку українців. Після критики довелося перепрошувати.* 27 вересня 2022 р. Отримано з: <https://hromadske.ua/posts/unimeckij-opoziciji-poskarzhilisy-na-socialnij-turizm-z-boku-ukrayinciv-pislya-kritiki-dovelosya-vibachatisya>

Council Directive. (2001/55/EC). *Official Journal* L 212, 07/08/2001 P. 0012– 0023. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj>

Fragen und Antworten zur Ukraine-Krise. Staatssekretariat für Migration SEM. Retrieved from: <https://www.sem.admin.ch/sem/de/home/sem/aktuell/ukraine-krieg.html#1556935528>

Operational Data Portal. *Ukraine Refugee Situation.* Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#>

4.6. Зміни психологічних характеристик серед молодих гомо- та бісексуальних чоловіків Донбасу під час окупації 2014–2015 рр.

Протягом 2013–2015 рр. громадська організація «Донбас-СоцПроект» за підтримки проекту RESPOND (PACT Inc.) вивчала ефективність ВІЛ-профілактичного поведінкового втручання для молодих (18–28 років) чоловіків, що мають секс з чоловіками (далі – ЧСЧ) [Postnov et al. 2016]. Проспективне лонгітюдне дослідження охоплювало як міста, де втручання відбувалось (Кривий Ріг, Львів, Чернігів), так і ті, де його не було (Донецьк, Маріуполь) й передбачало два опитування з проміжком в один рік.

У квітні 2014 р. після першого опитування частина Донецької області (Донецьк і прилеглі міста) була окупована військами РФ. Інша частина, яка включає в себе Маріуполь, залишилась під контролем України. Застосування «екологічного дизайну» [Levin, 2006] дало можливість порівняти зміни, які відбулись у середовищі молодих ЧСЧ на окупованій та неокупованій території (Донецьк і Маріуполь).

Дослідницькими питаннями були:

1. Чи зумовлені великі втрати у вибірці тільки військовими подіями на території дослідження, чи ж проявилась специфічна соціально-психологічна вразливість ЧСЧ?

2. Які зміни психологічного стану молодих ЧСЧ відбулись внаслідок воєнних подій на окупованій і неокупованій території?

Станом на 2013 р. регулярні ВІЛ-сервісні проекти тривали 10 років (2004 р. в області почалась неперервна діяльність на кошти Глобального фонду), хоч окремі спроби почались ще 2000 р. через Українську асоціацію планування сім'ї, а неформальні ініціативи (Представництво журналу 1/10 в Маріуполі, Апостольська місія «Восходящее солнце» у Волноваському районі) діяли ще з 1990-х років [Касянчук & Коденко 2015]. Більшість ЛГБТ- та ВІЛ-сервісних організацій були зосереджені в Донецьку. Маріуполь як велике промислове місто та-

кож був місцем виникнення і діяльності громадських ініціатив [Касянчук та ін., 2012]. У великих агломераціях Донецької області були популярними неформальні способи контактів ЧСЧ – плішки, групи друзів та телетекст-оголошення [Касянчук & Лещинський, 2008].

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну ЛГБТ- та ЧСЧ-організації Донецька, Макіївки і Горлівки припинили свою діяльність, адже на окупованих територіях спочатку існували плани з криміналізації одностатевого сексу зі смертною карою як санкції, а «польові командири» у 2014–2015 рр. керувались власним розумінням природності сексуальності [Нарушение, 2016].

Чим довше триває конфлікт, тим міцнішими стають нові мілітаризовані суспільні практики [Carlton-Ford 2010]. Зрештою, це веде до посилення традиційних гендерних ідеалів і закріплення патріархальних цінностей [Bjarnegård et al. 2017]. Якщо будь-хто відхиляється від цих ідеалів, то він вважається загрозою гендерній системі і виправданою ціллю. Оскільки ЛГБТ за своєю суттю кидають виклик патріархату [Dean 2013, Moore & Barner 2017, Vijlbrief et al. 2020], вони стають дедалі більш вразливими [O'Rourke 2014, Carpenter 2005].

Водночас існує обмежене коло досліджень зв'язку між ЛГБТ і збройним конфліктом [Margalit 2018]. Основну увагу приділяють фізичному насильству, а також погіршенню ситуації з правами людини. Здебільшого дослідження зосереджені на державних структурах, таких як військо та поліція, або на парамілітарних групах, у т. ч. їхній мотивації переслідувати ЛГБТ [Moore & Barner, 2017].

Література щодо ЛГБТ у контексті збройних конфліктів (зокрема, питань вимушеної міграції) в країнах Східної Європи та Центральної Азії є обмеженою [Zardiashvili & Kasianczuk, 2019, Jormanainen 2021] і радше базується на окремих спостереженнях [UN, 2022]. Переміщені персони стикаються з численними проблемами на новому місці, зокрема в доступі до соціальних і медичних сервісів [Kasianczuk et al., 2021], через ксено-, гомо- і трансфобію, а також дискримінацію і напади в місцях перебування мігрантів (ЛГБТ воліють не згадувати

СОГІ під час запиту про притулок), на кордоні транс-люди зазнають насильства чи отримують відмову на підставі того, що «чоловіки повинні захищати країну» [Su & Ritholtz, 2022].

Уразливість ЛГБТ збільшується на територіях обох сторін конфлікту. Так, існують повідомлення про аналогічні проблеми на окупованих українських територіях (Vlasova, 2017, Lach-Aidelbaum, 2022). Таким чином, ЛГБТ під час збройного конфлікту опиняються в ситуації, коли жодне місце, включно з третіми країнами, куди вони звертаються за притулком, не є безпечним.

Емпірична база та методи

Дослідження проведено в два етапи. На першому (жовтень 2013 – лютий 2014) у Донецькій області опитано 315 ЧСЧ (183 в Донецьку та 131 в Маріуполі). Рекрутинг відбувався методом RDS [Handcock et al. 2014]. Кожний респондент після інформованої згоди надавав інтерв'юєрові свої персональні контакти й заповнював анкету, після чого отримував винагороду (приблизно 5 USD у гривневому еквіваленті) та три купони для залучення в дослідження інших молодих ЧСЧ з числа знайомих. У випадку, коли респонденту вдавалось залучити інших, він отримував приблизно 2 USD за кожного.

На другому етапі (листопад 2014 – квітень 2015) дослідницька команда встановлювала контакт з респондентами першого етапу та намагалась залучити їх до повторного опитування за такою ж анкетною (між двома анкетами кожного з учасників повинно було минути не менше від 12 міс.). Загалом, у другому анкетуванні взяли участь 136 чоловіків (65 з Донецька та 71 з Маріуполя). Персональні дані респондентів зберігались у фізично захищеному місці в зашифрованій формі та були знищені після другого опитування. Протокол та інструментарій дослідження схвалений Етичною комісією Українського інституту досліджень політики щодо громадського здоров'я (протокол № 43 від 30.09.2013).

В опитувальник включено блоки соціально-демографічних, поведінкових і психологічних показників. Змінні, дотичні до психологічного стану опитаних, включали:

- рівень внутрішньої гомофобії – шкала з тверджень: «мені неприємно знати, що мене приваблюють чоловіки», «інколи я шкодую через те, що я кохаю чоловіків», «мене заспокоює те, що мене приваблюють не тільки чоловіки, а й жінки» [Stokes et al. 1996],
- відчуття зовнішньої гомофобії – респонденти мали оцінити ставлення свого найближчого кола до сексуальних стосунків між двома чоловіками від 1 – вважає такі стосунки абсолютно нормальними до 5 – абсолютно ненормальними. Застосовність і валідність шкали перевірено раніше [Касянчук та ін. 2014],
- госпітальна шкала депресії і тривожності [Zigmond & Snaith 1983],
- загальна задоволеність життям – складалась із запитань «Наскільки в цілому Ви задоволені... (дайте відповідь в кожному рядку)» «...своїм життям у цілому?», «...станом Вашого здоров'я?», «...Вашим матеріальним становищем?», «...станом Ваших соціальних зв'язків (кількість друзів, можливість спілкування тощо)?», «...Вашим сексуальним життям?», «...станом медичного обслуговування?» з варіантами відповідей від 1 – зовсім не задоволений до 5 – повністю задоволений. Відповіді об'єднувались у шкалу з доброю узгодженістю і конструктивною валідністю – альфа Кронбаха 0.83, факторний аналіз виділяє тільки один компонент.

Зміни неперервних показників тестувались через порівняння середніх і відповідних 95% довірчих інтервалів (ДІ). Зміни номінальних показників тестувались за критерієм хі-квадрат Пірсона. Зміна вважалась за значущу при $p \leq 0.05$.

Результати

У таблиці 1 подано соціально-демографічні характеристики опитаної в два етапи вибірки та тієї частини вибірки першого етапу, яка не потрапила до другого.

Медіанний вік респондентів першого та другого етапу відрізняється. Між опитуваннями збільшилась частка людей з повною вищою освітою (15 та 35% відповідно, $p < 0.001$), зменшилась кількість ніколи не одружених. Частка людей, яким

Розділ 4. СПІЛЬНОТИ ТА СОЦІАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ

вистачає прибутку не тільки на їжу чи одяг, тобто людей середнього статку чи заможних, суттєво зменшилась за рік (40% і 16% відповідно, $p < 0.001$). Майже повністю відсутні ті, хто сумнівався в тому, яку саме вони мають сексуальну орієнтацію, зменшилась група тих, які вважають себе бісексуалами, натомість збільшилась частка гомосексуалів (62% та 94% відповідно, $p < 0.001$). Серед «втрачених» більше донецьких ($p = 0.002$) та ніколи не одружених ($p = 0.03$). Решта показників значуще не відрізняються.

Таблиця 1

Соціально-демографічні характеристики опитаних ЧСЧ у Донецькій області (для віку вказані довірчі інтервали)

<i>Характеристика</i>	<i>Етап</i>		
	До окупації Донецька (2013)		Під час окупації Донецька (2015)
	ЧСЧ, які не взяли участі у другому етапі	ЧСЧ, які взяли участь у другому етапі	
	N = 179	N = 136	
<i>Місто, %</i>			
- Донецьк	66	48	48
- Маріуполь	34	52	52
<i>Медіанний вік, років (IRQ)</i>	25 (21–27)	25 (21–27)	26 (22–28)
<i>Юридичний сімейний стан, %</i>			
не був у шлюбі	93	85	82
одружений	4	7	4
розлучений / вдівець	3	9	13
Мають принаймні одного постійного партнера-чоловіка, %	52	53	50
Мають завершену вищу освіту, %	15	15	35
Прибутків вистачає не тільки на одяг та їжу, %	45	40	16
<i>Сексуальна орієнтація, %</i>			
гомосексуал	52	62	94
бісексуал	29	20	4
гетеросексуал	5	3	1
ще не визначився	14	15	1

У таблиці 2 подано дані про психологічні характеристики. Між донецькими і маріупольськими респондентами першого опитування, а також між тими, хто взяв і не взяв участь у другому опитуванні, немає значущих відмінностей. Респонденти першого опитування є з точки зору психологічних характеристик однорідною сукупністю, яка в цілому задоволена життям (середні > 3), помірну тривожність і депресію (середні вкладаються в інтервал від 7 до 10), радше слабко виражену внутрішню гомофобію (середні < 3) і помірну вираженість суб'єктивного відчуття гомофобії зовнішньої.

Таблиця 2

**Середні значення психологічних характеристик
(більший бал означає більшу вираженість характеристики,
ймовірність 95%, довірчі інтервали)**

Шкала	Етап		
	До окупації Донецька (2013)		Під час окупації Донецька (2015)
	ЧСЧ, які не взяли участі у другому етапі	ЧСЧ, які взяли участь у другому етапі	
<i>Задоволеність життям (мін 1, макс 5)</i>			
- Донецьк	3.3 (3.1–3.4)	3.3 (3.1–3.4)	3.1 (2.9–3.3)
- Маріуполь	3.3 (3.0–3.5)	3.2 (3.0–3.4)	3.0 (2.9–3.2)
<i>Тривожність* (мін 0, макс 21)</i>			
- Донецьк	7.5 (6.8–8.1)	8.2 (7.4–9.1)	9.0 (7.9–10.1)
- Маріуполь	7.9 (6.9–8.9)	6.8 (5.9–7.7)	6.7 (6.0–7.4)
<i>Депресія* (мін 0, макс 21)</i>			
- Донецьк	8.5 (8.0–9.0)	8.5 (7.7–9.3)	9.3 (8.6–10.1)
- Маріуполь	8.1 (7.3–8.8)	9.3 (8.5–10.2)	5.6 (4.7–6.5)
<i>Внутрішня гомофобія (мін 1, макс 5)</i>			
- Донецьк	2.5 (2.3–2.7)	2.5 (2.3–2.8)	2.3 (2.1–2.6)
- Маріуполь	2.3 (2.1–2.6)	2.5 (2.3–2.7)	1.8 (1.6–2.0)
<i>Відчуття зовнішньої гомофобії (мін 1, макс 5)</i>			
- Донецьк	3.1 (2.9–3.3)	2.9 (2.7–3.1)	2.9 (2.7–3.1)
- Маріуполь	3.0 (2.8–3.3)	3.1 (2.8–3.3)	3.5 (3.4–3.7)

Примітка: * у шкалах депресії і тривожності значення 0–7 означають нормальний стан, 8–10 – граничний стан, 11–21 – виражені симптоми.

Натомість між респондентами першого і другого опитувань простежуються значущі відмінності. Так, якщо рівні тривожності, депресії та внутрішньої гомофобії у респондентів з окупованого Донецька не змінилися з часу, коли Донецьк був мирним українським містом, то у респондентів з Маріуполя у 2015 р. ці характеристики зменшилися. Рівень задоволеності життям не змінився ні серед донецьких молодих ЧСЧ, ні серед маріупольських, а рівень суб'єктивного відчуття зовнішньої гомофобії у маріупольських опитаних навіть збільшився.

Обговорення результатів

Перше запитання, на яке мав відповісти аналіз масиву лонгitudних даних про ЧСЧ Донецька та Маріуполя, стосувалось імовірних причин великих втрат у вибірці другого опитування. Розмір донецько-маріупольської вибірки другого опитування становить 43% вибірки першого, тоді як в інших містах (Кривий Ріг, Львів, Чернігів) утримання респондентів перевищило 80% [Postnov et al., 2015].

Слід підкреслити, що вибірка першого опитування була, загалом, достатньо однорідною, а сукупності тих молодих ЧСЧ, хто взяв участь у другому опитуванні, і тих, хто не взяв, відрізнялись між собою тільки трьома параметрами – співвідношенням донецьких і маріупольських респондентів (серед «втрачених» більше саме донецьких ЧСЧ, *табл. 1*), а також частками ніколи не одружених (серед «утрачених» їх значно більше). Психологічні характеристики значуще не відрізнялись ані між цими двома частинами першої вибірки, ані між донецькими і маріупольськими опитаними першої вибірки (*табл. 2*).

Таким чином, низький відсоток утримання людей у дослідженні може передусім пояснюватись воєнними діями, які на час другого опитування ще тривали як у Донецьку, так і поблизу Маріуполя – значна частина опитаних у 2013–2014 рр. або виїхала, або уникала контактів. Непрямим підтвердженням цього є більший показник втрат серед донецьких респондентів у зіставленні з маріупольськими (65% і 46% відповідно), оскільки встановлення окупаційної влади в Донецьку супрово-

джувалось спочатку безладом, коли озброєні люди на вулицях міста були основною загрозою, а потім (літо–осінь 2014-го) – спробами жорсткої криміналізації негетеросексуальності [Нарушение, 2016]. Натомість у Маріуполі збереглося українське правове поле та діяльність як ВІЛ-, так і ЛГБТ-організацій.

Можливе пояснення більшої частки неодружених серед «утрачених» респондентів (93% проти 85% серед тих, хто взяв участь у другому опитуванні, *табл. 1*) полягає в тому, що неодружені можуть бути більш мобільними і легше залишати місце бойових дій. Водночас це припущення неможливо перевірити на аналізованому масиві даних.

Великий показник втрат респондентів (57%) у досліджуваних містах суттєво зменшує можливості генералізації знайдених закономірностей на всю сукупність молодих ЧСЧ Сходу України. У зв'язку з цим можна казати тільки про зміни в середовищі тих ЧСЧ, які не змогли залишити небезпечні території або не побоялись відгукнутись на запрошення дослідників до участі у другому опитуванні.

Оскільки все дослідження стосувалось молоді, то можливі зміни психологічних характеристик почасти пов'язані зі звичайними процесами дорослішання – так, за рік стало удвічі більше опитаних із закінченою вищою освітою (15% і 35% відповідно, *табл. 1*), практично всі, хто мав сумніви у своїй сексуальній орієнтації, визначились з нею (15% і 1% відповідно) і навіть ті, хто ідентифікував себе при першому опитуванні як бісексуали, при другому здебільшого вже називали себе гомосексуалами (20% і 4% відповідно).

Оскільки дорослішання ЛГБТ-осіб пов'язане із вибудовуванням позитивного образу особистості, збільшенням прийняття себе (зменшенням інтерналізованої гомофобії, депресії та тривожності) [Morrow & Messinger, 2006, Bruce et al., 2015], то варто очікувати, що у респондентів при другому опитуванні ці показники будуть меншими, ніж при першому. Результати демонструють (*табл. 2*), що тривожність, депресія та внутрішня гомофобія у респондентів з окупованого Донецька не змінились з часом, тоді як у респондентів з Маріуполя 2015 р. ці характеристики зменшились. Таким чином, майже рік,

проведений донецькими респондентами в окупації за умов бойових дій, що тривали як на окраїнах міста, так і почасти в центрі, спроб криміналізації гомосексуальності, припинення діяльності ЧСЧ- та ЛГБТ-організацій, а також загального збідніння (в 2,5 рази стало менше тих, кому прибутків вистачає не тільки на одяг і їжу, *табл. 1*) виявився достатнім, щоб донецька вибірка почала відрізнятися від маріупольської з точки зору психологічних характеристик. Можна сказати, що серед молодих чоловіків, які залишились в окупованому Донецьку, процеси позитивного особистісного розвитку якщо не зупинились, то принаймні суттєво сповільнилися.

Водночас маріупольські учасники не перебували у сприятливих умовах, адже їхнє відчуття гомофобії усвоєму найближчому оточенні погіршилось (з 3.1 до 3.5 за 5-бальною шкалою), тоді як у донецьких респондентів воно залишилось без змін. Втім, даних недостатньо для обґрунтованих припущень про причини цього явища. Можна вважати, що цей факт ілюструє тезу про уразливість ЛГБТ-людей на будь-якому боці конфлікту, хоча характер уразливості буде різним – для окупованих територій, де існує правовий вакуум, це більше фізична небезпека і брак підтримки, тоді як для неокупованих територій це необхідність долати неприйняття оточення.

Отже, великі втрати в кількості респондентів у другій вибірці найвірогідніше пов'язані з бойовими діями в Донецькій області та окупацією Донецька, адже основний внесок у зменшення вибірки дала власне донецька підвибірка, що узгоджується з даними наукової літератури про уразливість ЛГБТ у зоні збройного конфлікту.

Порівняння соціально-демографічних і психологічних характеристик молодих ЧСЧ, які брали участь в обидвох опитуваннях, показує, що внутрішня гомофобія, депресія і тривожність респондентів з неокупованого Маріуполя за рік зменшились, тоді як у респондентів з окупованого Донецька вони не змінилися. З огляду на літературу про зв'язок цих параметрів з процесами розвитку особистості можна твердити, що вибудова позитивного сприйняття себе у молодих ЧСЧ за умов окупації якщо не зупинилась, то суттєво сповільнилась.

Джерела

Касянчук, М. Г., Коденко, Ю. В. (2015). ЛГБТ-спільнота України: історія і сучасність. У кн. Науменко, С., Карасийчук, Т., Касянчук, М. и др. *Украинское ЛГБТ-движение*. Киев, 25, 125–159.

Касянчук, М. Г., Коржов, Г. О., Варбан, М. Ю. (2014). *Свій серед чужих, чужий серед своїх: Чоловіки-бісексуали та їхні партнерки в Україні: науковий звіт про дослідження*. Донецьк.

Касянчук, М. Г., Лещинський, Є. Б. (2008). Аналіз соціальних ідентичностей чоловіків, які мають секс із чоловіками, в українському суспільстві (на прикладі Донецької області). *Український соціум* 3(26): 17–29.

Касянчук, М. Г., Лещинський, Є. Б., Герман, О. В. (2012). *Аналіз розвитку системи переадресації ЧСЧ в Донецькій обл.* Київ.

Нарушение прав ЛГБТИ в Крыму и Донбассе: проблема гомофобии на территориях, неподконтрольных Украине: Правозащитный отчет АДЦ «Мемориал» при поддержке Центра гражданских свобод. (2016). URL: https://adcmemorial.org/wp-content/uploads/LGBT_report.pdf

Bjarnegård, E., Brounéus, K. and Melander, E. (2017). Honor and Political Violence: Micro-Level Findings from a Survey in Thailand. *J. Peace Research* 54, 6, 748–761.

Bruce, D., Harper, G. W., & Bauermeister, J. A. (2015). Minority stress, positive identity development, and depressive symptoms: Implications for resilience among sexual minority male youth. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity* 2, 3, 287–296. URL: <https://doi.org/10.1037/sgd0000128>

Carpenter, R. Ch. (2005). «Women, Children and Other Vulnerable Groups»: Gender, Strategic Frames and the Protection of Civilians as a Transnational Issue. *International Studies Quarterly* 49(2): 295–334.

Carlton-Ford, S. (2010). Major Armed Conflicts, Militarization, and Life Chances: A Pooled Time-Series Analysis. *Armed Forces & Society*, 36, 5, 864–889. URL: <https://doi.org/10.1177/0095327X09335946>

Dean, J. J. (2013). Heterosexual Masculinities, Anti-Homophobias, and Shifts in Hegemonic Masculinity: The Identity Practices of Black and White Heterosexual Men. *The Sociological Quarterly* 54,4, 534–560. URL: <https://doi.org/10.1111/tsq.12036>

Handcock, M. S., Fellows, I. E., Gile, K. J. (2014). *RDS Analyst: Software for the Analysis of Respondent-Driven Sampling Data*. URL: <http://hpmrg.org>

Jormanainen, J. (2021). *Conflict Duration and LGBT Vulnerability: A Comparison of Azerbaijan, Tajikistan, and Ukraine*. Uppsala University, 2021.

Kasianczuk, M., Rüütel, K., Tšerkašina, E., Kulbayev, S., Djuma, V. (2021). *Immigrants in Estonia: a risk assessment to involve the key group into HIV and co-infections services*. Tallinn.

Lach-Aidelbaum, M. LGBTQ refugees fleeing Ukraine draw on European network of allies to find housing, medical care / *CBC News*. 16.03.2022. URL: <https://www.cbc.ca/news/world/lgbtq-ukrainiane-war-1.6382323>

Laverack, P. *Criminalising Homosexuality and LGBT Rights in Times of Conflict, Violence and Natural Disasters*. (2015). London.

Levin, K. A. (2006). Study Design VI – Ecological Studies. *Evidence-Based Dentistry*, 7, 4, 108–108. URL: <https://doi.org/10.1038/sj.ebd.6400454>

Margalit, A. (2018). Still a blind spot: The protection of LGBT persons during armed conflict and other situations of violence. *Intern. Review of the Red Cross* 100(907-909), 237–265. URL: <https://doi.org/10.1017/S1816383119000201>

Moore, M. W., and Barner, J. R. (2017). Sexual Minorities in Conflict Zones: A Review of the Literature. *Aggression and Violent Behavior*. 35, 33–37. URL: <https://doi.org/10.1016/j.avb.2017.06.006>

Morrow, D. F., Messinger, L. (2006). *Sexual Orientation and Gender Expression in Social Work Practice: Working with Gay, Lesbian, Bisexual, and Transgender People*. Columbia University Press.

Postnov, O. et al. (2016). MSM community mobilization for HIV prevention in Ukraine: the effectiveness of Mpowerment behavioral intervention / O. Postnov, M. Kasianczuk, O. Neduzhko, T. Gerasimenko, O. Sazonova, T. Kiriazova, I. Shvab, R. Yorick. *ABSTRACT BOOK: 21st International AIDS Conference (AIDS 2016)*, Durban, July 18–22. URL: <http://programme.aids2016.org/Abstract/Abstract/6672>

O'Rourke, C. (2014). Walk[Ing] the Halls of Power – Understanding Women's Participation in International Peace and Security. *Melbourne J. Intern. Law*. 15, 1, 128–154.

Stokes, J. P., McKirnan, D. J., Doll, L., & Burzette, R. G. (1996). Female partners of bisexual men: What they don't know might hurt them. *Psychology of Women Quarterly*. 20, 2, 267–284. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1996.tb00470.x>

Su, Y. and Ritholtz, S. (2022). How LGBT refugees from Ukraine are highly vulnerable. *The Washington Post*, April 13.

UN (2022). Ukraine: Protection of LGBTI and gender-diverse refugees remains critical – UN expert / OHCHR. Ukraine: Protection of LGBTI and gender-diverse refugees remains critical – UN expert | OHCHR

Vijlbrief, A., Saharso, S., and Ghorashi, H. (2020). Transcending the Gender Binary: Gender Non-Binary Young Adults in Amsterdam. *J. LGBT Youth*. 17, 1, 89–106. URL: <https://doi.org/10.1080/19361653.2019.1660295>

Vlasova, A. (2017). LGBTI and displaced people on the frontline of Ukraine conflict / *UNHCR*. URL: <https://www.unhcr.org/news/stories/2017/9/597ef1fc4/gay-displaced-frontlines-ukraines-conflict.html>

Zardiashvili, T., Kasianczuk, M. (2019). *Desk review on LGBT migrants and refugees in CEECA in the context of HIV and other health risks*. Tallinn.

Zigmond, A. S., Snaith, R. P. (1983). The hospital anxiety and depression scale. *Acta Psychiatr. Scand.* 67, 6, 361–370. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1600-0447.1983.tb09716.x>

4.7. Зміни у класовій і статусній самоідентифікації

У 2020-ті роки у вітчизняній соціології соціально-структурного напрямку розпочався період, який визначають насамперед дослідження впливу надзвичайних подій (пандемії COVID-19 та повномасштабної війни) на соціальну структуру та нерівність в українському суспільстві. Теоретичними орієнтирами досліджень з відповідної тематики слугують такі праці, як «Національна держава і насильство» Е. Гіденса [Giddens, 1985], «Тест війною» Р. Макея [Mackey, 1998], «Великий вирівнювач» В. Шайделя [Scheidel, 2017], «Пандемія COVID і соціальна теорія» С. Волбі [Walby, 2021]. Зазначені дослідники постулюють, що вплив різних типів екстраординарних подій (війна, революція, розпад держави, пандемія) не є універсальним – вони можуть як зменшувати ступінь нерівності, так і збільшувати; закрити наявні канали мобільності та відкривати нові; генерувати низку криз (економічну, політичну, міграційну) і водночас змушувати владу та суспільство до оновлення на принципах демократії, більш чутливої до потреб та інтересів різноманітних, зокрема соціально вразливих, груп. Результати вітчизняних досліджень ковідного періоду [Макеєв, 2021; Симончук, 2021] також доводять, що вплив надзвичайної (епідеміологічної) події на уявлення українців про соціальну структуру і нерівність не є швидким і тотальним; вони залишаються доволі стійкими та соціально диференційованими.

Війна в Україні має всі ознаки «надзвичайної події». Вона спричинила значні людські та матеріальні втрати, порушення нормальних умов життя і діяльності людей, низку глибоких криз у різних сферах суспільного устрою, які, своєю чергою, створили передумови для соціально-структурної динаміки. Серед цих криз, зокрема, матеріально-інфраструктурна (руйнування, пошкодження або захоплення великої кількості житлових будинків і приватного майна, а також підприємств, інфраструктурних об'єктів та установ, що призвело до часткової або повної зупинки їх діяльності). Міграційна криза, яка різко змінила регіональну структуру населення (за рахунок переміщення зі Східного і Південного регіонів до Західного і Цент-

рального) і поселенську (зокрема, близько 2 млн, або 30% усіх ВПО, вимушено мігрували з міста в село). Криза сфери зайнятості (понад 5 млн українців, або близько третини населення працездатного віку, стали безробітними; скорочення кадрів зачепило усі сфери діяльності, проте найбільше – до 40-50% – галузі будівництва, добувної промисловості, транспорту).

Очікувано, що внаслідок безпрецедентного за масштабом порушення матеріального та інституційного середовища відбуватиметься соціально-структурна динаміка, темпоральні та сутнісні характеристики якої залежатимуть від тривалості війни та масштабів її наслідків. До програми моніторингу цієї динаміки слід включати дослідницькі запитання щодо відповідних об'єктивних реалій (як змінюється соціально-групова структура українського суспільства? поглиблюється чи послаблюється соціальна нерівність? чи ефективно держава регулює ці процеси?), а також щодо суб'єктивних (як трансформуються соціально-групові та класові ідентичності? погіршуються чи покращуються статусні самооцінки? як модифікується сприйняття громадянами соціальної нерівності?).

Метою цього дослідження є емпіричне вивчення динаміки під впливом війни уявлень українців про своє соціальне становище, а також відмінностей відповідних показників за статтю, віком, освітою, родом діяльності, регіоном і типом поселення.

Емпірична база, методологія, гіпотези

Очевидно, що для моніторингу детермінованих війною соціоструктурних змін слід застосовувати систему показників, яка добре методично опрацьована в попередніх дослідженнях, а її динамічні ряди здатні слугувати базисом для порівняння у часі (з роком пандемії або з ситуацією на початку війни) та в просторі (з різними типами країн). Серед цих показників – розподіл соціальних груп і класів, класові ідентичності, статусні самооцінки, уявлення про моделі суспільства, а також сприйняття ступеня нерівності, конфлікту/солідарності, політики перерозподілу, чинників життєвого успіху тощо. Проте на поточний час повноцінна реалізація такого комплексного дослідження неможлива, насамперед через відсутність фінансування масових опитувань для академічних потреб.

Це дослідження сфокусовано на динаміці соціально-групових і статусних самооцінок українців, оскільки на замовлення авторки вдалося профінансувати емпіричну фіксацію необхідних показників. Емпіричною базою є дані омнібусу, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) 7–13 вересня 2022 р. (N = 2000)³¹. Для порівняння з довоєнним періодом використано узагальнені дані соціально-демографічного блоку омнібусів КМІС 2021 р. (N=10 000) та дані моніторингу Інституту соціології НАН України 2021 р. (N=1800).

Зміни в уявленнях українців про своє соціальне та економічне становище вивчалися на підставі трьох показників. Перший – відповіді (закодовані авторкою) на відкрите запитання «До якого соціального класу чи верстви Ви можете себе віднести?». Відповідні дані, які періодично моніторять з 2000 р., дали підстави соціологам [Оксамитна, 2015; Симончук, 2020] зробити висновок про динаміку соціальної самоідентифікації в останні десятиліття від традиційних за радянських часів категорій (робітник, селянин, інтелігент) до пострадянських, центрованих навколо середнього класу, а також про відсутність суттєвих змін під впливом пандемії [Симончук, 2021]. Щодо впливу війни ми виходимо з гіпотези, що за півроку мали з'явитися нові соціальні ідентичності (біженці, волонтери та ін.) та значно збільшитися частки тих, хто вважає себе безробітним, бідним чи злиденним; водночас у більшості самовизначень має відтворюватись описаний вище тренд, де домінантною стає категорія «середній клас» у різних варіаціях її значень.

Другий показник – візуалізація самооцінок соціального статусу на 10 щаблях уявної соціальної драбини – на підставі багаторічного моніторингу якого зроблено висновок про позитивний тренд від пірамідальної структури їх розподілу до ромбоподібної за період 2000–2019 [Симончук, 2020] та про стабільність соціального самопочуття під час пандемії [Макеєв,

---

³¹ Опитування проводилося методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (САПІ) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів з дорослими (старше 18 років) громадянами України. До вибірки не включено мешканців територій, які тимчасово не контролювалися владою України до 24.02.2022 (АР Крим, м. Севастополь, окремі райони Донецької та Луганської областей), а також громадян, які виїхали за кордон після 24.02.2022. Для компенсації відхилень від офіційних статистичних даних (Держстат на 01.01.2021) побудовано ваги. Для обрахунку показників масив даних зважено на змінну weights2000.

2021]. З метою зафіксувати вплив війни респондентові було запропоновано визначити свій соціальний статус двічі – на момент опитування та довоєнної ситуації³². Як *гіпотезу розглядаємо суттєву низхідну динаміку статусних самооцінок через масові та масштабні проблеми зайнятості, втрати доходів і майна, тобто професійних і матеріальних ознак, які зазвичай люди беруть до уваги під час визначення свого генералізованого соціального статусу.*

Третій показник – сприйняття українцями свого матеріально-фінансового статусу³³ – зазвичай є дуже сензитивним до будь-яких суспільних змін. Зважаючи на масові міграційні потоки, втрати домівок і майна, зниження заробітної плати (за оцінками Національного банку України, на 25–50% за півроку війни), *передбачуваним є значне зниження самооцінок матеріального становища.*

Результати дослідження

Про суттєву динаміку уявлень українців щодо своїх соціального та економічного статусів за півроку повномасштабної війни свідчать дані опитування за всіма залученими показниками.

Згруповані відповіді респондентів на *відкрите запитання щодо їхнього соціального класу чи верстви* вказують на справедливність висунутих гіпотез (табл. 1). По-перше, на *стале відтворення тренду останніх десятиліть* – від радянської структури соціального самовизначення до центрованої навколо категорії «середній клас». Так, традиційно радянські ідентичності (робітничий клас, селяни, інтелігенція, службовці) все ще залишаються популярними, проте сумарна частка їх носіїв продовжує зменшуватися – з 29,8% 2021 р. до 22,3% у вересні 2022-го. Насамперед поменшало (з 22,5% до 16%) осіб, які номінують свій статус через категорію «*робітничий клас*» або її

³² Відповідні запитання мали такі формулювання: «У нашому суспільстві є групи, які займають вищі щаблі суспільної ієрархії, та групи, які перебувають на нижчих щаблях. Перед Вами драбина, де 10 – найвище положення, а 1 – найнижче. На якому щаблі Ви розташували б себе?» та «На якому щаблі цієї драбини Ви перебували до початку війни у лютому 2022 року?».

³³ Самооцінки матеріального рівня життя виміряно за 5-бальною шкалою і класифіковано так: *заможні* (можуть дозволити собі купити все, що захочуть), *середні* (можуть купувати деякі коштовні речі), *нижчі* за середніх (вистачає грошей на їжу, одяг і можуть дещо відкладати), *бідні* (вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко), *злиденні* (не вистачає грошей навіть на їжу).

варіації («робітник», «трудоар», «работяга», «пролетарій», «робітничо-селянський клас»). Самовизначення «селянин», у сенсі «той, хто живе і працює у селі», стають малозапитуваними (1,3%), а «колгоспник» й зовсім поодинокими. Категорії «інтелігенція» (4,5%) та «службовці» (0,5%) ще зберігаються як самостійні, проте доволі поширені зауваження «середній клас, колись інтелігенція», «середній клас (службовець)» свідчать, що ці ідентичності стають історичним пережитком.

Переважна більшість респондентів (48,6% 2021 р. і 52,4% у вересні 2022-го) ідентифікували себе через категорію «середній клас», проте вкладали в неї вкрай різний зміст. Для одних вона позначає вид діяльності – працівники кваліфікованої нефізичної праці (до такого самовизначення вони через кому додають «інженерно-технічний працівник», «лікар», «освітянин / вчитель / викладач», «держслужбовець», «підприємець»). Для других – це характеристика їхнього матеріального становища («середній клас, на все вистачає», «на побутову техніку вистачає, але житла свого немає», «не багаті і не бідні»). Для третіх – це комбінація їхнього професійного і матеріального статусів, які часто є неузгодженими («низ середнього класу за фінансовим становищем, інтелігенція за видом діяльності»). Ще одна поширена конотація категорії «середній клас» – звичайна, типова, середньостатистична людина («середняк», «люди, які працюють і щось мають», «працюю, як і всі, на середньостатистичній роботі»).

По-друге, за півроку війни очікувано збільшились, проте не надто суттєво, частки тих, хто визнає себе «безробітним» (з 0,3% до 0,7%), «бідним або злиденим» (з 9,1% до 11%).

По-третє, як і було передбачено, зафіксовано значну частку (майже 5%) респондентів, відповіді яких *відображають різноманітні ефекти війни*³⁴. Самовизначення одних з них демонструють невизначеність і порушення звичного соціального порядку (наприклад, «зараз не скажу, тому що враз усе змінилось», «не знаю, все життя догори дригом»). В інших відлуння травматичного досвіду війни постає в формі або короткої й формальної ідентифікації нового соціального статусу («біженці»,

---

³⁴ У попередніх опитуваннях за цією методикою, зокрема 2021 р., до цієї категорії відносили тих, хто відповідав «внутрішньо переміщена особа», «захищаю країну», «заробітчанин» (0,5%).

«внутрішньо переміщені особи», «вимушено безробітні», «безхатьки»), або розгорнутої та емоційної констатації низхідної соціальної та економічної мобільності («фахівець з вищою освітою, мене позбавили всього», «людина з купою проблем», «до війни – заможний клас, зараз – внутрішньо переміщена особа», «тепер у поганій верстві», «бомжі – ті, хто втратив житло», «до 24 лютого – середній клас, зараз живу в селі в будинку на п'ять сімей», «людина без житла, як бомж», «як у розбитого корита; були середняки, а зараз нестача в матеріальному плані, моральному тощо», «раніше – середній клас, завжди працював сам на себе; тепер ближче до бідного, хату втратили»; «бідуюмо; жили нормально до 2014-го»). Крім того, доволі поширеним стало самовизначення через комбінацію соціальної та громадянської ідентичності, яке часто є емоційно забарвленим: «українець, робітничий клас», «пенсіонер, дуже позитивно налаштований громадянин України», «вищий клас, бо ми – українці», «люблю Україну, середня верства», «не знаю, який клас, я просто люблю свою батьківщину», «я є простий український громадянин», «середньостатистичний українець», «звичайний підприємець, громадянин», «українська інтелігенція»³⁵.

Переконливе підтвердження отримала гіпотеза про негативну динаміку під час війни уявлень українців щодо їхнього соціального становища. Згідно з методикою вимірювання самооцінок соціального статусу за 10-бальною шкалою у довоєнний період фіксувався перманентний тренд від пірамідальної форми їх розподілу (що була характерною для нього впродовж періоду пострадянської трансформації) до ромбоподібної (яка є нормативною для розвинених країн, відображаючи в інтегрованому вигляді більш-менш рівномірний і справедливий розподіл суспільних благ), тобто переміщення більшості самооцінок з нижніх щаблів суспільства до середніх [Симончук, 2020, 2021]. Цей позитивний тренд інтерпретували як свідчення

³⁵ До категорії «інше» віднесено самовизначення, які не суттєві для даного дослідження, зокрема «пенсіонер», «домогосподарка», «студент». Крім того, завжди є респонденти (2021 р. 9,6% і 2022-го 6%), які ухиляються від відповіді (наприклад, «не розумію запитання, я проста українка, робітниця») або негативно ставляться до самої ідеї соціальної стратифікації («не ділю людей на класи», «не відношу ні себе, ні інших до якогось прошарку», «до демократичного класу»).

Таблиця 1

Динаміка розподілу соціальних ідентичностей серед населення України (серпень 2021 та вересень 2022), % до тих, хто відповів

<i>Категорії</i>	<i>2021, серпень</i>	<i>2022, вересень</i>
<i>Традиційні радянські категорії, у тому числі:</i>	29,8	22,3
Робітничий клас	22,5	16,0
Інтелігенція	4,0	4,5
Службовці	1,9	0,5
Селяни	1,4	1,3
<i>Середній клас, у тому числі:</i>	48,6	52,4
Верхній середній клас	2,8	1,1
Середній клас	39,7	44,2
Нижчий середній клас	5,1	7,1
<i>Нижчий клас, бідні, злиденні</i>	9,1	11,0
<i>Категорії, що відображають ефекти війни</i>	0,5	5,0
<i>Інше, у тому числі:</i>	12,0	9,3
Пенсіонери	8,7	6,3
Підприємці	2,0	0,7
Студенти	0,5	0,6
Безробітні	0,3	0,7
Особи з інвалідністю	0,1	0,2
Домогосподарки	0,2	0,3
До жодного класу	0,2	0,5
<i>Загалом</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>Кількість респондентів</i>	<i>1699</i>	<i>1881</i>

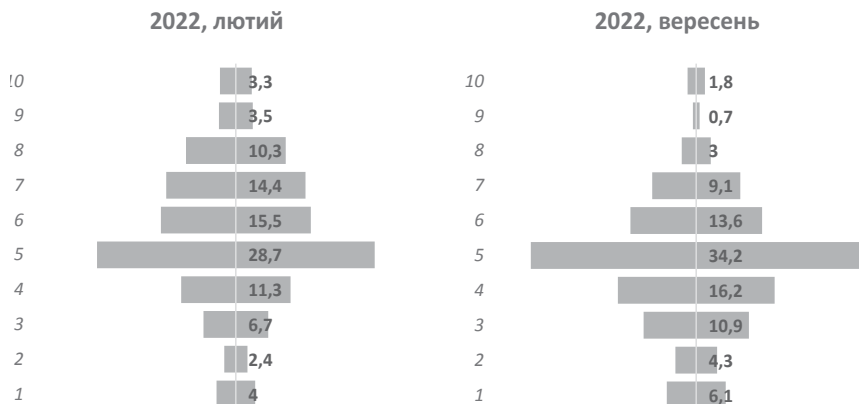
поступової стабілізації економіки країни, наближення до моделі «суспільства середнього класу», продуктивної адаптації населення, передусім молодших вікових когорт, до ринкових економічних умов. У ситуації Ковід-19 дослідники [Макеєв, 2021] за допомогою цієї методики вивчали, як змінилися статусні самооцінки під впливом пандемії. Результати опитування у липні 2021 р. свідчили на користь висновку про соціальну стійкість, оскільки епідеміологічний чинник за півтора року не спричинив суттєвого погіршення у сприйнятті громадян їхніх статусних позицій.

Проте повномасштабна війна за короткий час (півроку) призвела до теоретично передбачуваної за напрямом (низхідної) та інтенсивністю (значущої) динаміки соціальних самооцінок. Про це свідчить порівняння двох їх розподілів на уявній соціальній драбині (рис. 1) – щодо актуальної та ретроспективної позиції, тобто поточної на момент опитування (вересень 2022) та довоєнної (лютий 2022). Обидва розподіли, що візуалізують профіль суб'єктивної соціальної структури, є ромбоподібними – соціальні «верхи» і «низи» нечисленні, а більшість концентрується всередині. Водночас ретроспективні самооцінки значно благополучніші, ніж актуальні: співвідношення сумарних часток у верхній і нижній половинах шкали (відповідно 6–10 та 1–5 щаблі) до війни становило 47% : 53%, а у вересні 2022-го – 28% : 72%. Тобто частка тих, хто локалізував себе у верхніх верствах, зменшилася в 1,7 раза. Проте цим ці дані припускають і більш оптимістичну інтерпретацію, адже в уявленнях респондентів український соціум першого півроку війни залишається «суспільством середнього класу», на що вказує ромбоподібна структура візуалізованих самооцінок – більшість (73%) усе ще локалізують себе на чотирьох середніх (4–7) щаблях; до того ж середній бал на 10-щаблевій драбині знизився в 1,2 раза (з 5,6 до 4,8), тобто значно, але не кардинально.

До речі, актуальні під час війни статусні самооцінки є значуще кращими у жінок, ніж у чоловіків; у мешканців великого міста, ніж у решти типів населених пунктів; у жителів Західного і Центрального регіонів, ніж Південного і Східного; в імобільних осіб, а не переселенців; у зайнятого, ніж у незайнятого населення; у підприємців, спеціалістів, студентів, ніж у робітників. Вони покращуються з підвищенням рівня освіти та матеріального становища і погіршуються з віком.

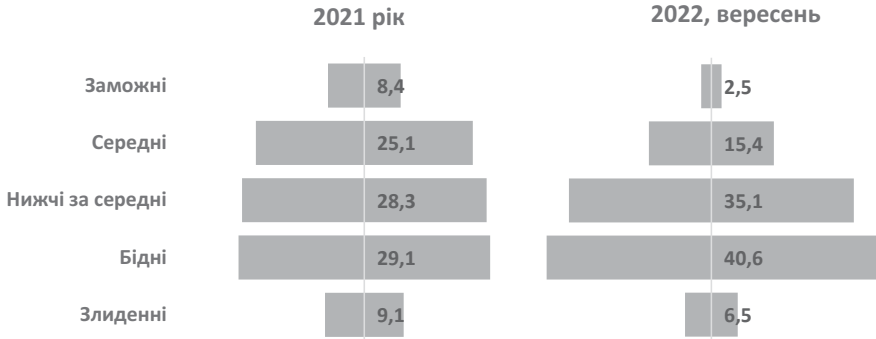
Емпіричне підтвердження знайшла й гіпотеза щодо низхідного тренду у сприйнятті українцями свого матеріально-фінансового статусу. Якщо 2021 р. середній бал самооцінок за 5-бальною шкалою становив 3,0 і відповідав рівню життя «нижчих за середніх» («вистачає грошей на їжу, одяг і можемо дещо відкласти»), то у вересні 2022-го він становив 2,6, тоб-

Рисунок 1. Самооцінки актуального (вересень 2022) і ретроспективного (лютий 2022) соціального статусу серед населення України, %

то між «нижчими за середніх» та «бідними» («вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко»). Отже, відповідні самооцінки напередодні війни вже були доволі посередніми (зокрема, внаслідок економічних втрат через коронавірус), а за півроку стали значно гіршими. Візуалізовані на *рисунку 2* розподіли самооцінок демонструють спричинений війною тренд від ромбоподібної форми до пірамідальної: частка заможних і середніх різко зменшилася (у 3,4 та 1,6 раза відповідно), а нижчих за середніх і бідних збільшилася (у 1,2 та 1,4 раза). Водночас неочікувано низхідну динаміку (з 9,1% до 6,5%) зафіксовано щодо частки злидених. Отже, на момент першого півріччя війни матеріальне самопочуття українців є незадовільним: лише 18% вважають себе заможними та середніми (2,5% і 15,4% відповідно), більш як третина (35,1%) – нижчими за середніх, а майже половина – бідними та злиденими (40,6% і 6,5%). Очікувано, що самооцінки матеріального стану є гіршими у жінок, ніж у чоловіків; у мешканців менших за обласний центр населених пунктів; у жителів Південного і Східного регіонів, ніж – Західного і Центрального; у переселенців, ніж у іммобільних осіб; у незайнятого, ніж у зайнятого населення; у робітників, пенсіонерів, домогосподарок, ніж у

підприємців, спеціалістів, студентів. Крім того, ці оцінки меншають разом з підвищенням віку та зниженням рівня освіти і соціального статусу.

Рисунок 2. Самооцінки актуального (2022, вересень) і ретроспективного (2021) матеріально-фінансового статусу серед населення України, %

Висновки

Отже, в уявленнях українців про своє соціальне та економічне становище (емпірично виміряних у цьому дослідженні в різний спосіб) зафіксовано суттєву негативну динаміку. До того ж отримані результати свідчать, що порівняно з наслідками пандемії спричинені війною негативні зміни є швидшими за темпом і кардинальнішими за проявами. Водночас є підстави характеризувати цю динаміку в межах концепції не лише суб'єктивної «низхідної мобільності», а й «соціальної стійкості». Так, відповіді на відкрите запитання виявляють передусім стабільне відтворення довоєнного тренду соціальної самоідентифікації від радянської моделі до прозахідної, де домінантною є категорія «середній клас»; лише 5% респондентів констатують порушення звичного соціального порядку і звертаються до нових категорій, що відображають ефекти війни. За статусними самооцінками на 10-щаблевій уявній драбині до «соціальних низів» (двох найнижчих щаблів) себе зараховують лише кожний десятий, водночас ромбоподібна струк-

тура візуалізованих самооцінок статусу вказує, що в суб'єктивному вимірі Україна на момент першого півріччя війни залишається «суспільством середнього класу», хоча й переважно «нижчого середнього». Самооцінки матеріального становища демонструють тренд до зростання суб'єктивної бідності, проте статус «злиднений» на себе приміряє лише 6% українців.

Отже, під час подальших етапів моніторингу соціальних самооцінок із залученням відповідних показників слід перевіряти релевантність концепцій як «низхідної мобільності», так і «соціальної стійкості». Актуальним також є дослідження динаміки сприйняття українцями соціальної нерівності, зокрема для емпіричної верифікації гіпотез щодо її зростання чи послаблення.

Джерела

Макеєв, С. (2021). Режими нерівності та пандемія COVID-19. *Пандемія COVID-19 в Україні: соціальні наслідки* (сс. 144–168). Київ: Інтерсервіс.

Оксамитна, С. (2015). Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства. *Грані*, 1 (117), 67–71.

Симончук, О. (2021). Соціально-класова структура України часів незалежності: підсумки тридцяти років трансформацій (1991–2021). У В. Ворона & М. Шульга (Ред.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Вип. 8 (22) (сс. 239–258). Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О. (2020). Динаміка уявлень українців про соціальну структуру та своє місце в ній. В Оксамитна, С., & Симончук, О. (Ред.). *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років* (сс. 83–125). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Walby, S. (2021). The COVID pandemic and social theory: Social democracy and public health in the crisis. *European Journal of Social Theory*, 24(1).

Giddens, A. (1985). *The Nation-State and Violence: v. 2: A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge: Polity.

Mackey, R. (1998). *Test of war: Inside Britain 1939-1945*. Routledge.

Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press.

Розділ 5

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ СТАНИ Й УСТАНОВКИ

5.1. Як перемогти РФ в інформаційній війні: основні напрями і принципи контрпропаганди

Війна РФ проти України розпочиналася як інформаційна, потім перейшла в економічну площину, ще пізніше стала гібридною, а тепер ми переживаємо гарячу фазу, пов'язану з повномасштабним вторгненням та масовим насильством. З огляду на багатий ординський історичний досвід РФ здатна на системне насильство.

Одним із засобів системного насильства є нав'язування пропаганди, яка розлюднеє супротивника. Ті в РФ та за її кордонами, хто постійно споживає викривлену інформацію, яку у величезному обсязі постачають російські засоби масової пропаганди, перетворюються на слухняних виконавців волі російської правлячої верхівки. Російські політики – професійні пропагандисти, бо мають історичний досвід здійснення послідовного імперського впливу на масову свідомість.

Українська держава і суспільство такого досвіду не мають. Не маючи відповідного пропагандистського досвіду, Україна прогавила перші стадії інформаційної війни РФ, спрямованої на дискредитацію української державності. І тепер нам слід думати про те, як повернути ініціативу та протистояти тій величезній шкоді іміджу України та українців, якої завдають російські пропагандисти.

Слід розробити систему контрпропагандистського впливу, яка б базувалася на охопленні всіх сфер життя і дісталася всіх країн, які є нашими актуальними і потенційними союзниками. Звертаючись до них, треба постійно наголошувати, що ро-

сійська пропаганда побудована на методах, які систематично застосовувалися нацистською пропагандою. Російська пропаганда не тільки запозичила у нацистів засоби впливу на маси, а й помножила все на величезні кошти, яких навіть у Геббельса не було. Принципи деструктивної тоталітарної пропаганди, помножені на неймовірні кошти, – страшна зброя, що руйнує мораль і психічне здоров'я мас.

Конструктивна українська пропаганда має зосередитися на тій тезі, що життєво важливий інтерес наших союзників не в тому, щоб підтримувати українців як хороших людей, які захищають власну країну від агресії. Цей інтерес насамперед полягає в тому, щоб їхні країни не стали жертвами нової агресії з боку сучасної РФ, щоб їхні громадяни не стали тоталітарними зомбі. Наше завдання – методично та наполегливо це роз'яснювати.

Контрпропагандистська стратегія України має будуватися на трьох принципах, які вважаю засадничими у вирішенні проблеми ефективності впливу на масову свідомість. Перший – *історичність*. Є ще багато людей у світі, та навіть і в Україні, які забули, що таке РФ як наступниця Радянського Союзу. Остання війна на континенті була давно. Чехія й Німеччина дещо з історії минулого сторіччя згадали. А угорці, наприклад, – ні. Тому місія українців – уроки історії нагадувати усьому світові, насамперед європейцям.

Треба проводити паралелі навіть між сьогоденням і періодом ординської навали. Нагадувати, як 1236 р. розпочався Великий похід на Захід. До цього часу історики сперечаються, скільки монгольських та їх союзних військ вирушило у цей грандіозний тур, але цих сил було достатньо, щоб за шість років переможно пройти від Волзької Булгарії (нині Казань) майже до Венеції та Адріатичного моря! Руські князівства, Польща та Угорщина, Закавказзя і німецькі землі, Хорватія та Австрійське герцогство, Боснія, Сербія і Болгарія впали перед монголами. Це була загроза для всієї Європи, й треба сучасним європейцям нагадати, що принципи політичної організації орди постійно відтворюються в російській державі як її наступниці.

РФ, крім того, є спадкоємицею принципів візантійської політики, які важко зрозуміти й прийняти людині, що живе у світі сучасних норм і цінностей. Деякі європейці не дуже розуміють, навіщо їм переживати за Маріуполь, Херсон чи Миколаїв. Ось чому так важливо їм нагадувати, що РФ є наступницею імперій – від ординської до радянської – не тільки формально, а й за всією своєю політичною та морально-психологічною сутністю. Треба чітко роз'яснювати історичні корені та наступність зла.

Другий принцип – *олюднення українців*. Росіяни послідовно нас розлюднювали в очах власного населення, навішуючи всілякого роду нацистські ярлики. Те саме про нас вони намагаються через своїх агентів впливу нав'язати усьому світові. Цікавий соціологічний аспект: згідно з дослідженнями Левада-центру за 2014–2015 рр., українці навіть після 2014 р. краще ставилися до росіян, ніж росіяни до українців.

Для «олюднення українців» у контексті протидії російській пропаганді нам треба наводити більше прикладів людяної поведінки українців у нелюдських умовах. Проте українська контрпропаганда таких сюжетів майже не використовує. Треба на цьому окремо наголошувати. Принцип олюднення добре працює через візуальну виразність. Один візуально коректно переданий факт вартує десятків сторінок тексту. Більшості людей важко опанувувати великі тексти, і для кращого сприйняття інформації більше придатна картинка. Олюднення з візуальною виразністю ефективно працює. До цієї роботи треба активно долучати митців з усього світу, насамперед, з України та української діаспори

Третій принцип – *авторитетність джерела інформації*. Ми маємо залучати найавторитетніших людей у світі, в Європі, Україні, навіть РФ. Треба створити систему залучення до інформаційної підтримки відомих у світі людей, які висловлювали підтримку Україні, співчуття українцям і засуджували російську агресію. Завдяки систематичному залученню популярних діячів світової політики, науки і культури маємо створювати у світі атмосферу масового несприйняття російської агресії та підтримки України у боротьбі не тільки за власну свободу та незалежність, а й за сучасні цінності цивілізації.

5.2. Воля українців до боротьби у війні в контексті формування політичної нації

Політичною нацією вважається спільнота громадян, які володіють політичною суб'єктивністю на підставі колективної ідентичності поза інших соціальних відмінностей (етнічних, мовних, регіональних, класових тощо). Йдеться про розуміння нації як співгромадянства, спільноти, яка політично підкорила собі державу. Якраз колективна національна (громадянська) ідентичність, опосередковуючи інституційні норми, регулює міжособистісні і міжгрупові взаємодії на основі загальноприйнятих стійких цінностей, важливих для національної єдності.

Протягом років незалежності існували суттєві регіональні, мовні та вікові розбіжності у сприйнятті населенням України свого історичного минулого, національних інтересів та спрямованості загальнонаціонального розвитку в майбутньому. Колективна ідентичність українців тривалий час була нечіткою, множинною. Причиною цього було те, що динамічний процес узгодження цінностей, орієнтацій, переконань, уявлень та цілей національної спільноти наштовхувався на негативний медійно-гуманітарний супровід у поясненнях національно-визвольної боротьби українського народу. Так склалося, що викладання історії в Україні засновувалося на акцентуванні фактів постійної знедоленості простого народу або ж тривалих століть бездержавності українського народу.

Існував певний комплекс меншовартості, коли значна частина населення ретранслювала з покоління у покоління образ історичних невдач у спробах формування сталої української державності. Цьому сприяла тривала інкорпорація місцевих еліт у чужі державні утворення. Успішна соціальна мобільність українців частіше пов'язувалася із прийняттям норм, правил і культури цих держав. Натомість принципове обстоювання власної українськості переважно не схвалювалося. І навіть після проголошення незалежності інерційні механізми цього феномену продовжували впливати на колективну ідентичність. Це було пов'язано з тим, що образ колективного «Я» відштовхується насамперед від сприйняття зовнішньої скла-

дової – «Інших». А доволі міцні стереотипи значної частини українського суспільства щодо спорідненості з росіянами та РФ не давали змоги виокремити та увиразнити чітку українську колективну ідентичність.

І лише різка зміна у сприйнятті «Інших» і повсякденної практики внаслідок агресії РФ у 2014 р. колосально вплинули на масову свідомість. А вже після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. відбувається прискорене формування консолідованої колективної ідентичності українців, зумовлене запереченням росіянами існування України та її мешканців як окремої нації. Тотальний опір окупантам свідчить про наявність в українців *волі до боротьби як схильності і рішення прийняти бій, продовжувати боротися й перемагати* в цій екзистенціальній для їхньої національної ідентичності війні. Крім цього, наявність волі до боротьби свідчить про існування певної політичної згоди населення із вимогами уряду як соціально легітимними, незалежно від їхнього ставлення до політичної влади та оцінки її ефективності. Адже успішні та стабільні демократії значною мірою залежать від того, що громадяни добровільно виконують вимоги, висунуті урядом, без необхідності держави витратити свої обмежені ресурси на моніторинг і примусове виконання власних директив.

Підґрунтя волі українців до боротьби слід шукати в особливостях формування політичної культури, яка є відмінною від російської. На території України формування влади у часи середньовіччя пройшло через її розділення на релігійну та світську. Більше того, не було єдиного релігійного центру, адже, крім православ'я, тут набули поширення римо-католицизм, греко-католицизм, протестантизм, юдаїзм. За цих умов, ставлення до світської влади було подібним до західноєвропейського – переважно утилітарне, коли лояльність людей державі залежала від того, як вона захищає їх та цінує їхню свободу. Саме на теренах Речі Посполитої існували суттєві обмеження абсолютної влади через договірні відносини між правителем і підлеглими через взаємну присягу, що передбачало відповідальність та підзвітність. І хоча це в подальшому не сприяло формуванню власної державності, проте все ж виробило своєрідну політичну культуру українців, які звикли змінювати

владу, якщо вона не виконала обіцянки. Водночас, попри критичне ставлення до влади, ця культура заснована на гідності вільних людей, незалежно від сприйняття державних інститутів та їхньої ефективності. Натомість у Московії утвердилася ординська традиція, коли світська та релігійна влади поєдналися в єдину самодержавну владу, що стало вирішальним для формування політичної культури сучасних росіян. Саме це стало вирішальним у консолідації російського суспільства, і тому у випадку десакралізації влади колективна ідентичність традиційно розпадається і починається смута, відтак – зникає воля до боротьби.

Тому була допущена помилка у розрахунку росіян під час повномасштабного вторгнення в Україну, що при зниженні рівня популярності центральної влади українці не чинитимуть опору, оскільки росіяни за аналогією із власним світосприйняттям вважали, що українці повинні бути розгубленими та дезорієнтованими. Однак саме ця традиційна відстороненість українців від влади якраз дала змогу в перші дні війни як військовим, так і цивільним не очікувати вказівок влади, а діяти самим. Керівництво РФ повірило у власну пропаганду, що їх нібито тут зустрінуть із квітами, не беручи до уваги соціологічні дослідження останніх років. Адже ще до повномасштабного вторгнення було всім очевидне зростання показників громадянської ідентичності, підтримки інтеграції України в Європейський Союз і НАТО, що неодмінно стало вирішальним у спробах поневолити чи силою переорієнтувати українців.

Здатність до опору суспільство продемонструвало ще задовго до повномасштабної війни, коли майже вісім років військовий формування України стримували ворога на Донбасі. Власне низька підтримка громадянами ідей гібридного плану, який був нав'язаний Мінськими угодами, змушувала українську владу не йти на ганебні поступки. Напередодні російського вторгнення загальнонаціональне опитування методом *face-to-face* 2001 респондента, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 1–12 лютого 2022 р. за вибіркою, що репрезентує доросле населення України, вказувало на те, що близько половини населення в тій чи іншій формі готові були чинити опір агресорові (табл. 1).

Таблиця 1

Відповіді населення України на запитання «Росія зосереджує свої збройні сили на кордонах України і демонструє готовність здійснити нове вторгнення. Якщо це станеться, якою буде Ваша реакція?», лютий 2022 р.

	%
Приєднуюся до Збройних Сил для відсічі агресії на фронті	8,2
Приєднуюся до добровольчих сил для боротьби з агресором на фронті та в тилу ворога	14,3
Надаватиму посильну невійськову допомогу (грошима, роботою, в якості донора крові тощо)	25,1
Нічого не робитиму, намагатимуся просто вижити	17,6
Спробую виїхати з країни	3,1
Не вірю в те, що це взагалі коли-небудь станеться	13,5
Важко відповісти	18,2

Звичайно, можна припустити, що така кількість людей, які вербально зголосилися боронити країну, є проявом «соціально бажаної» відповіді. Однак регресійний аналіз виявив чітку диференціацію щодо готовності до певного виду боротьби. Зокрема, вибір варіанта приєднання до ЗСУ був зумовлений належністю до тих, хто підтримує вступ України до НАТО; до чоловічої статі; зниженням віку та збільшенням рівня освіти. Варіант приєднання до добровольчих сил у відповідях респондентів був зумовлений також орієнтацією на Північно-атлантичний блок, зазначенням української мови як рідної, належністю до чоловічої статі; зниженням віку та збільшенням рівня матеріального становища. Натомість підтримка варіанта невійськової допомоги була детермінована належністю до жіночої статі, проживанням у Південному регіоні, зростанням рівня освіти та матеріального становища сім'ї, зазначенням української мови як рідної та орієнтацією на ЄС і НАТО.

Проте навіть на тлі зосередження російських військ на українському кордоні це ж опитування показувало, що значна частина населення була готова до певних компромісів заради уникнення війни. Так, 14,5% респондентів погоджувалися на вимогу відмовитися від вступу України до НАТО; 4% – змінити унітарний устрій на федеративний; 4,3% – відновити водопостачання в окупований Крим; 2,7% – визнати Крим части-

ною РФ; 8,4% – надати так званим ДНР/ЛНР «особливий статус» у складі України. А третина населення (32,2%) не могла визначитися щодо цього. І лише 42,6% українських громадян не підтримували жодних поступок чи кроків назустріч РФ в обмін на її згоду припинити агресію проти України. Зокрема, навіть у найбільш непоступливих регіонах щодо компромісів з РФ таких респондентів налічувалося близько половини: 55% у Західному регіоні та 44,5% у Центральному регіоні.

Натомість кілька місяців повномасштабної російсько-української війни різко змінило настрої українців, серед яких суттєво зросла кількість тих, хто виступає проти поступок. Так, опитування методом face-to-face 1000 респондентів, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 7–15 травня 2022 р. за вибіркою, що репрезентує доросле населення Заходу та Центру України, показало, що вже 77,8% респондентів не підтримували жодних поступок. Причому у Центральному регіоні таких виявилось навіть більше (84,3%), ніж у Західному (74,2%). В обмін на згоду РФ припинити агресію проти України лише мізерна частка погоджувалася на поступки: 7,1% респондентів погоджувалося на відмову вступу України до НАТО; 2,3% – на відновлення водопостачання в окупований Крим; 1,6% – на визнання Криму частиною РФ; 1,7% – на визнання незалежності окупованих окремих районів Донецької та Луганської областей.

Російсько-українська війна, наслідки якої безпосередньо зачіпають ледь не кожного громадянина, розвіяла будь-які ілюзії чи невизначеність щодо друзів і ворогів, щодо можливостей України самій протистояти агресії, майбутнього своїх сімей. Цей злам стався не лише як наслідок усвідомлення небезпеки окупації, а й розуміння того, що навіть ті, подеколи навіть недолугі та недосконалі вольності та свободи, що були притаманні для суспільного життя в Україні, можуть бути миттєво знищені.

У перші дні війни відбулися зміни у повсякденній поведінці українців. Глибока воля до боротьби виявилася не лише серед українських військових, а й цивільних. Крім ЗСУ, до лав яких одразу добровільно залучилися люди з бойовим досвідом,

значна кількість громадян узяли участь в інших формах опору. З початком російського вторгнення були масово відтворені з 2014 р. практики волонтерства, допомога армії, біженцям.

Однак цього разу вже з'явився новий вид активності – участь у територіальній обороні (ТРО). Звичайно, ця участь регіонально суттєво відрізнялася змістом і рівнем небезпеки: зокрема, на лінії зіткнення з окупантами територіальна оборона воювала як справжні військовослужбовці. У решті випадків масова залученість до територіальної оборони проявилася через створення фортифікаційних споруд, блокування шляхів, вироблення «коктейлів молотова», патрулювання вулиць, допомогу правоохоронцям, які стали поведінковими зразками зрілості та стійкості громадянського суспільства.

Опитування Фонду «Демократичні ініціативи» у травні 2022 р. також зафіксувало, що більше половини мешканців Заходу і Центру країни (56,9%) були залучені до волонтерської роботи, допомагаючи фізично та фінансово (табл. 2). Причому п'ята частина населення одночасно допомагала як фінансово, так і фізично.

У перші місяці повномасштабної війни проявилися й інші види громадянських практик, особливо у містах, які перебували під облогою. Зокрема, це взаємодія і взаємодопомога мешканців у місцях проживання, в укриттях. Примітно, що на решті всім довелося перезнайти у своїх багатоквартир-

Таблиця 2

Відповіді населення Заходу та Центру України на запитання «Чи залучені Ви до волонтерської допомоги армії/ТРО/іншим тимчасово переміщеним особам?», травень 2022 р.

	%
Так, допомагав/-ла фізично	12,5
Так, допомагав/-ла фінансово	23,9
Так, допомагав/-ла і фізично, і фінансово	20,6
Ні, але планую ще долучитися до фізичної допомоги	4,3
Ні, але планую ще долучитися до фінансової допомоги	3,0
Ні, але планую ще долучитися до фізичної та фінансової допомоги	3,6
Ні, і не планую долучатися	22,7
Важко відповісти	9,4

них будинках, під'їздах; співмешканці створювали будинкові чати, робили переклички, ділилися продуктами харчування, медикаментами, вночі чергували у під'їздах. Учителі давали безкоштовні онлайн-уроки для дітей. Лікарі безкоштовно консультували людей онлайн. Єдності суспільства сприяло те, що в перші ж дні війни етнічні спільноти України включилися в допомогу заблокованому населенню, ТРО та армії. Взаємна емпатія, відчуття солідарності, підкріплені взаємодією, стали ключовими для цементування колективної ідентичності, важливою для формування політичної нації.

Соціетальна воля до боротьби за свою країну залежить від багатьох чинників. Зокрема, від ситуації на полі бою, кількості загиблих цивільних у тилу та військових на фронті, від руйнувань житла та інфраструктури. Також ця здатність залежить від тривалості війни, адже постійне почуття тривоги у зв'язку з небезпекою ракетних та артилерійських обстрілів, імовірність ядерного удару РФ по території України, дисконфорт у побуті, неможливість себе реалізувати у професійному житті, проблеми з наданням освіти дітям тощо тримають людей у постійній напрузі.

Попри це, впродовж тривалого часу зберігається високий рівень віри у перемогу та неприйнятність жодних компромісів з ворогом аж до повного визволення української території. В опитуванні 2000 респондентів, яке проводилося Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у 6–20 липня 2022 р. методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера, було зафіксовано незламність волі українців до боротьби за територіальну цілісність своєї країни порівняно з травневим опитуванням [Грушецький, 2022]. Було виявлено, що, відповідаючи на запитання щодо можливих компромісів для досягнення миру з РФ, абсолютна більшість населення (84%) підтримала варіант відповіді «за жодних обставин Україна не має відмовлятися від жодних своїх територій, навіть якщо через це війна триватиме довше і будуть загрози збереженню незалежності» (у травні – 82%). Натомість лише 10% респондентів обрали варіант «для якнайшвидшого досягнення миру і збереження незалежності Україна може відмовитися від деяких своїх територій» (у травні також 10%).

Результати опитування КМІСу показують, що в усіх регіонах України абсолютна більшість населення виступає проти будь-яких територіальних поступок. Характерно, що у травні ще відчувалися певні регіональні відмінності, однак у липні ці відмінності стали меншими. Зокрема, серед мешканців Західного регіону проти поступок у травні – 84% опитаних, у липні – 87%; серед жителів Центру проти поступок у травні – 85%, у липні – 86%; серед мешканців Півдня проти поступок у травні – 83%, у липні – 82%; і характерні зміни на Сході – в період з травня по липень з 68% до 77% стало більше тих, хто проти будь-яких поступок. Хоча й існують певні відмінності за лінгво-етнічними категоріями населення України, все ж в усіх цих групах у липні 2022 р. переважна більшість виступала проти територіальних поступок: серед українськомовних українців – 88% (підтримували поступки – 8%); серед українців-білінгвів – 85% (підтримували – 9%); серед російськомовних українців – 76% (підтримували – 14%); серед російськомовних росіян – 68% (підтримували – 19%).

Подібні результати зафіксовані в загальнонаціональному опитуванні, що проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва із соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 12 серпня 2022 р. Понад 90% опитаних вірять у перемогу України у цій війні (77% – вірять і 15% – скоріше вірять). Лише 4% респондентів не вірять або скоріше не вірять у перемогу. Причому воля до боротьби українців віддзеркалена у їхній рішучості щодо результатів перемоги у цій війні (табл. 3).

Тепер статус-кво, який був до початку повномасштабного вторгнення росіян, вже не задовольняє українців: лише 7,5% опитаних погоджуються на ситуацію, яка була станом на 23 лютого 2022 р. Так само мізерна частка (3,1%) респондентів згідна на припинення війни за рахунок територіальних втрат. Натомість більшість опитаних (55%) вважатимуть перемогою повне відновлення територіальної цілісності (відновлення кордонів станом на січень 2014 р.). А п'ята частина населення взагалі прагне радикального вирішення російської загрози – перемогою у війні для них буде знищення російської армії та сприяння повстанню / розпаду всередині РФ. Характерним і важливим є те, що такі переконання не мають суттєвих розбіж-

Таблиця 3

Відповіді населення України на запитання «Яку ситуацію Ви особисто розглядатимете як перемогу у війні?», серпень 2022 р., %

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Припинення війни, навіть якщо російська армія втримається на територіях, окупованих після 24 лютого цього року (Херсонщина, Запорізька область, Донбас)	1,4	3,0	11,3	3,3	3,1
Вигнання російських військ за лінію станом на 23 лютого 2022 (ОРДЛО і Крим лишаються окупованими)	5,0	8,7	4,1	10,7	7,4
Вигнання російських військ з усієї території України, окрім окупованого Криму	10,7	8,8	6,7	6,1	8,7
Вигнання російських військ з усієї території України та відновлення кордонів станом на січень 2014 р.	53,6	55,4	56,9	45,4	54,7
Знищення російської армії та сприяння повстанню / розпаду всередині РФ	24,8	18,9	9,2	20,5	20,4
Інше	0,4	0,4	0,5	1,0	0,4
Важко відповісти	4,1	4,8	11,3	13,0	5,3

ностей за регіональним виміром. Ї не простежується вагомих відмінностей за мовною ознакою [Фонд «Демократичні ініціативи», 2022].

Незважаючи на трагічність і драматизм подій, соціологічні опитування фіксують парадоксальне моральне піднесення та громадянську зрілість українців. Ці суттєві зрушення доповнюються відчутним зниженням регіональних відмінностей стосовно ставлення до історичних та геополітичних орієнтацій [Резнік, 2022].

Отже, сучасні національно-визвольні змагання набагато більше впливають на колективну ідентичність, ніж переживання минулих історичних потрясінь. В екстремальних умо-

вах (облоги, окупації, під час обстрілів тощо) люди почали цінувати ті надбання, які їх природно оточували хоча й у небагатій, але у вільній країні. Українці нарешті почали цінувати власну державу, хоча й до того цінували цю територію як свою країну та мали висхідну тенденцію громадянської ідентифікації. Саме цим пояснюється небувало висока оцінка державних інститутів, особливо армії. До того ж й інші інститути, не лише державні, проявили неочікувану стійкість. Зберігаються підстави стверджувати, що нинішні діти, молодь будуть першим поколінням переможців, без меншовартісного бекграунду, без тієї «інституційної» пам'яті історичних поразок, коли українство – це щось хоча й героїчне, але все ж трагічне і сумне.

Попри тривогу та відчуття небезпеки, люди наснажені сподіваннями на краще майбутнє країни та своїх сімей. У разі перемоги України над РФ національна ідентичність українців буде наповнена потужним мотиваційним стимулом формування політичної нації. Міжпоколінні історичні травми відходять на другий план – їх заступає надія великої перемоги. Українці не хочуть, щоб їхня гідність була зневажена. Тому таке безкомпромісне ставлення до територіальної цілісності, навіть попри невідомість та майбутні масштабні жертви, дає підстави констатувати про вирішальний вплив волі до боротьби на формування політичної нації.

Джерела

Грушецький, А. (2022). Динаміка готовності до територіальних поступок для якнайшвидшого завершення війни: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 р. *Сайт КМІС*. URL: <https://www.kiis.com.ua/>

Резнік, О. (2022). Євроінтеграційні прагнення українців: від амбівалентності до увиразнення. *Сайт Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. 30 серпня 2022 р. URL: <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya>

Фонд «Демократичні ініціативи». (2022). День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. 22 серпня 2022 р. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednuje-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyaci-viyni>

5.3. Установки щодо соціетальних цінностей під час війни: ліберально-демократичний вектор розвитку України

Найзагальнішим є поділ цінностей на індивідуальні та надіндивідуальні, або соціетальні. Якщо індивідуальні цінності є об'єктами, що задовольняють базові біологічні або психологічні потреби і доступ до яких індивід розглядає як бажаний (умовна цінність, або інтерес) чи необхідний (безумовна цінність), то цінності соціетального рівня являють собою бажані або необхідні емерджентні властивості соціальної взаємодії між різними соціальними групами [Дембіцький, 2019: с. 111]. Водночас на індивідуальному рівні різні цінності вибудовуються в унікальну для кожної людини ієрархію, що означає надання переваги одним цінностям на противагу іншим, тоді як на соціетальному рівні кожна цінність є важливою з точки зору функціонування суспільства або його складових частин. Відповідно незабезпечення соціетальних цінностей веде до негативних наслідків для функціонування та розвитку соціальної системи.

Очевидно, що для кожного типу суспільства існує свій перелік оптимальних емерджентних властивостей соціальної взаємодії. Ми ставимо завдання розглянути не усі соціетальні цінності, а лише ті з них, які мають принципове значення для успішності суспільств, що підтримують цінності ліберальної демократії. В історії розвитку демократичної думки [Хелд, 2014] знаходимо початковий перелік відповідних соціетальних цінностей: безпека, свобода, рівність, селективність, нормативність. Оскільки підґрунтям сучасних ліберальних демократій є національні держави, до перелічених цінностей також слід додати порядок, стабільність, самостійність і силу, які є передумовами успішності держави, а також напряду пов'язані з її цивілізаційною суб'єктністю [Тилли, 2009]. Нарешті, сучасний глобальний світ створює запит на такі соціетальні цінності, як різноманіття та розвиток, без яких неможливо посісти гідне місце серед інших країн, навіть за умови дотримання інших цінностей.

Зміст перелічених цінностей є таким:

Безпека: захист членів суспільства від внутрішніх руйнівних процесів (злочинності, екологічних проблем, дискримінації тощо).

Різноманіття: забезпечення мирного співіснування в суспільстві соціальних груп з різними політичними, релігійними та культурними ідеалами.

Селективність: розподіл позицій у державних структурах виходячи з кваліфікації, досвіду і репутації претендентів.

Нормативність: дотримання юридичних законів і нормативно закріплених процедур у всіх сферах, що підлягають відповідному регулюванню.

Свобода: мінімізація втручання держави в життя суспільства, його окремих груп та індивідів.

Рівність: забезпечення однакових базових прав і можливостей представників усіх соціальних груп (у галузі освіти, соціального захисту та медичного забезпечення).

Порядок: недопущення гострого протистояння між різними соціальними групами в суспільстві, а також між соціальними групами і державою.

Стабільність: підтримання досягнутих у суспільстві стандартів життя.

Розвиток: забезпечення відповідності або руху наукових і технологічних досягнень країни до рівня провідних країн світу.

Самостійність: вирішення питань державного будівництва без втручання зовнішніх політичних сил.

Сила: обстоювання позицій держави в міжнародній політиці на регіональному або глобальному рівні.

Забезпечення перших дев'яти цінностей є умовою успішності сучасних національних держав з точки зору їх внутрішньої політики. Своєю чергою реалізація останніх двох є ознакою успіху на міжнародній арені.

Методи дослідження

Дизайн. Ми спираємося на дані онлайн-опитування, яке було проведене ТОВ «МАРКЕТ ВІЖН» на замовлення Інституту соціології НАН України в межах дослідницького проєкту «Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуаль-

них цінностей: емпіричні імплікації» (керівник – д. соц. н. С. Дембіцький) у липні 2022 р.³⁶ Розмір вибірки становить 2350 респондентів (жінки – 51,3%, чоловіки – 48,7%, середній вік – 37,3 року). Структура вибірки повторює структуру міського населення України віком від 18 до 55 років на початок війни в населених пунктах від 50 тис. жителів та більше для усіх областей, за винятком 1) тимчасово окупованих на початок війни територій Донецької та Луганської областей, а також АР Крим; 2) інших територій Луганської області; 3) території Херсонської області. Отже, Луганська та Херсонська області були повністю виключені із дослідження. Таке рішення було прийняте через наднизьке охоплення відповідних респондентів унаслідок бойових дій.

Інструмент. Для вимірювання цінностей було використано соціологічний тест «Індекс соціетальних цінностей – 11»³⁷. Проходження тесту передбачає п'ять етапів. На першому етапі респондент зазначає, якими з цінностей, на його думку, українська держава може тимчасово знехтувати у зв'язку з війною. На другому етапі до тих цінностей, якими, на думку респондента, не можна нехтувати навіть в умовах війни, ставиться запитання, чи є вони пріоритетними для України або є наразі другорядними для забезпечення. На третьому етапі респондент ранжує цінності, якими, на його думку, не можна нехтувати та які є пріоритетними (результат – перший ранжований ряд). На четвертому етапі респондент ранжує цінності, якими не можна нехтувати, але які є другорядними для забезпечення (другий ранжований ряд). На п'ятому етапі респондент ранжує цінності, якими можна знехтувати під час війни (третій ранжований ряд).

Зазначені ранжовані ряди складаються (без участі респондента) та утворюють загальний ранжований ряд соціетальних цінностей, який є основою для статистичного аналізу.

---

³⁶ Проект реалізується на грант НАН України дослідницьким лабораторіям / групам молодих вчених НАН України для проведення досліджень за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки 2021–2022 рр.

³⁷ Першим варіантом даного тесту був «Індекс забезпечення соціетальних цінностей» [Дембіцький, 2020: с. 198–199], але він був суттєво модифікований структурно як з огляду на воєнний стан, у якому перебуває Україна, так і в контексті зміни призначення соціологічного інструментарію. При цьому зміст індикаторів залишився тим самим.

Статистичний аналіз. Для побудови сукупного рейтингу цінностей на основі персональних рейтингів респондентів застосовано метод Кондорсе [Сидоров, Костенко, 2017], що є одним з методів, які використовуються при прийнятті колективних рішень – агрегації індивідуальних думок респондентів стосовно переваг того чи того показника. Він позбавлений суб'єктивності оцінки відстаней між рангами і його результат легше обґрунтувати у випадку відсутності парадоксу Кондорсе, коли парними порівняннями досягти лінійного ланцюжка рангів не можливо.

У методі Кондорсе для обраної пари цінностей (нехай А та Б) оцінюється кількість респондентів, для яких А є більш важливим за Б ($A > B$) та, відповідно, кількість тих респондентів, для яких $A < B$. Результуюча є різницею між цими числами, яка визначає остаточний напрям нерівності. Такі нерівності будуються для всіх пар, а потім об'єднуються у один ланцюжок рангів. Якщо такий ланцюжок є лінійним (без зацилювань) і містить усі цінності, то є підстави стверджувати про відсутність парадоксу Кондорсе та можливість побудови результуючої рангової структури.

Усі обчислення виконані засобами мови програмування R (версія 4.0.1).

Результати

Оцінка актуальності соціетальних цінностей. Далі наведено розподіл оцінок респондентів (табл. 1) на основі відповідей на два запитання – про можливість знехтувати забезпеченням цінності під час війни, а також чи знаходиться цінність у пріоритеті, якщо нею не можна знехтувати. При цьому цінності впорядковані у порядку зменшення різниці між респондентами, які вважають, що конкретна цінність знаходиться зараз у пріоритеті, та респондентами, які вважають, що нею можна знехтувати під час війни.

У найзагальнішому вигляді наведений розподіл можна розділити на три групи. У першій оцінка пріоритетності значно переважає інші оцінки. До відповідних належать соціетальні цінності безпеки, сили, порядку, нормативності та рівності. До другої групи належать соціетальні цінності, для яких

оцінка пріоритетності не переважає так відчутно – свобода, стабільність та самостійність. Нарешті, до останньої групи належать ті соціетальні цінності, для яких відносна більшість респондентів обирає варіант відповіді «може тимчасово знехтувати» в умовах воєнного часу. До них належать цінності різноманіття, розвитку та селективності.

Таблиця 1

Оцінка актуальності респондентами соціетальних цінностей

Соціетальна цінність	Оцінка цінностей			Баланс
	Може тимчасово знехтувати	Не може тимчасово знехтувати		
		У другу чергу	У пріоритеті	
Безпека	11,3	6,4	82,3	71,0
Сила	15,9	6,8	77,3	61,4
Порядок	17,2	11,9	71,0	53,8
Нормативність	19,7	9,7	70,6	50,9
Рівність	21,0	14,5	64,5	43,5
Свобода	35,7	17,0	47,3	11,6
Стабільність	40,3	11,8	48,0	7,7
Самостійність	39,8	16,1	44,2	4,4
Різноманіття	41,4	18,3	40,4	-1,0
Розвиток	44,7	16,1	39,1	-5,6
Селективність	43,6	19,7	36,7	-6,9

Першу групу становлять цінності, які відповідають за виживання. Цілком логічно, що вони є визначальними для населення України під час широкомасштабної війни РФ проти України. Показовим є те, що на перших двох місцях стоять цінності безпеки та сили. Перша відповідає за захист населення у середині країни, друга – за міцні позиції на міжнародній арені.

Друга група цінностей за своєю суттю спрямована на забезпечення якості життя людей та країни. Ї хоча ця група зберігає певну важливість, вона відчутно поступається першій: об'єктивно те, що якість життя під час війни вимушено знижується й для її відновлення на довоєнному рівні необхідна перемога.

Третя група цінностей спрямована на розвиток країни в широкому значенні: соціальному, науковому та кадровому. Не можна сказати, що респонденти зовсім не надають ніякого значення цій групі цінностей, але вона з очевидністю є найменш пріоритетною. Звісно, ситуація війни, за конструктивного виходу з неї, закладає орієнтири майбутнього розвитку, але успішне використання цих орієнтирів потребує цілеспрямованої уваги та дій щодо забезпечення цієї групи цінностей.

Оцінка актуальності соціетальних цінностей: метод Кондорсе. Схожа картина щодо актуальності цінностей спостерігається й за використання методу Кондорсе (рис. 1). Проте даний метод дає додаткову цінну інформацію. Однозначним лідером є цінність безпеки. Вже потім йдуть цінності сили, порядку та нормативності. Рівність замикає групу соціетальних цінностей, які посідають домінуюче становище (> 50%).

У групі соціетальних цінностей, що відповідають за якість життя, найважливішою є свобода. Найменш важливою тут є самостійність, відставання якої у складі даної групи доволі легко пояснити залежністю України від західної допомоги під час війни.

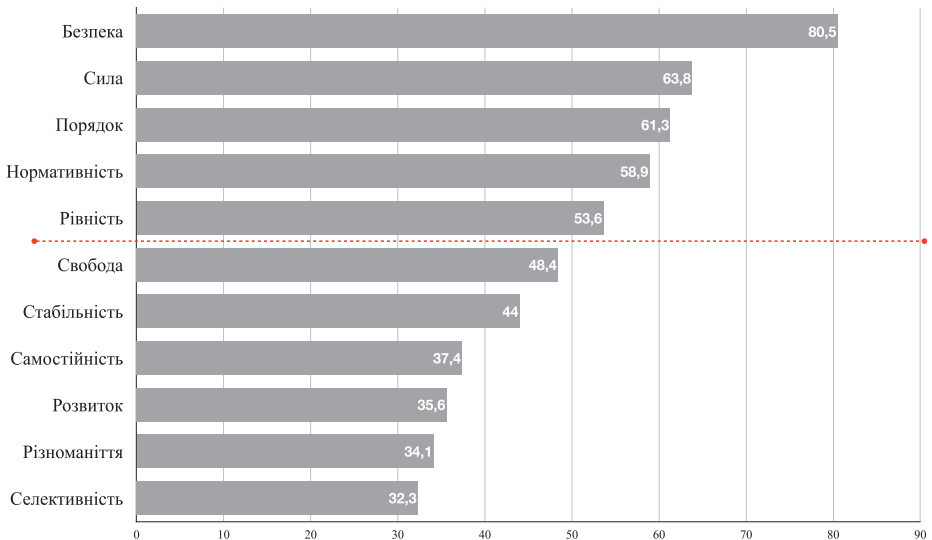

Рисунок 1. Рейтинг соціетальних цінностей (метод Кондорсе), %

Нарешті, остання група диференціюється так само слабко, як і в результатах звичайних відсоткових розподілів.

Статеві та вікові відмінності: метод Кондорсе. Хоча продемонстрований вище рейтинг соціетальних цінностей є доволі стабільним у різних соціальних і демографічних групах, цікаві відмінності фіксуються в поділах за гендером (рис. 2) та віком (рис. 3).

Так, серед жінок дещо атуалізується група соціетальних цінностей, які відповідають за виживання: безпека, сила, порядок, нормативність та рівність. Серед чоловіків, навпаки, актуальність зазначених цінностей дещо слабшає, хоча все одно вказує на їх пріоритетний статус. Відповідно серед чоловіків посилюється актуальність двох з трьох цінностей з групи, яка відповідає за благополуччя (свобода та самостійність), а також усі цінності з групи, що відповідає за розвиток.

Щодо вікових відмінностей, то особливо можна відзначити чотири соціетальні цінності – порядку, нормативності, свободи та самостійності. Актуальність цінності порядку посилюється у найстаршій віковій групі (респонденти від 50 років

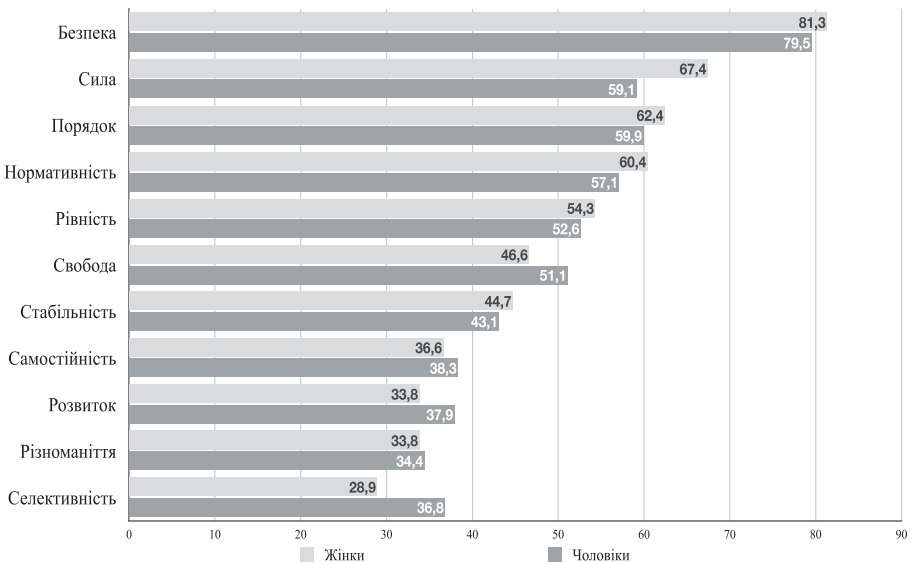
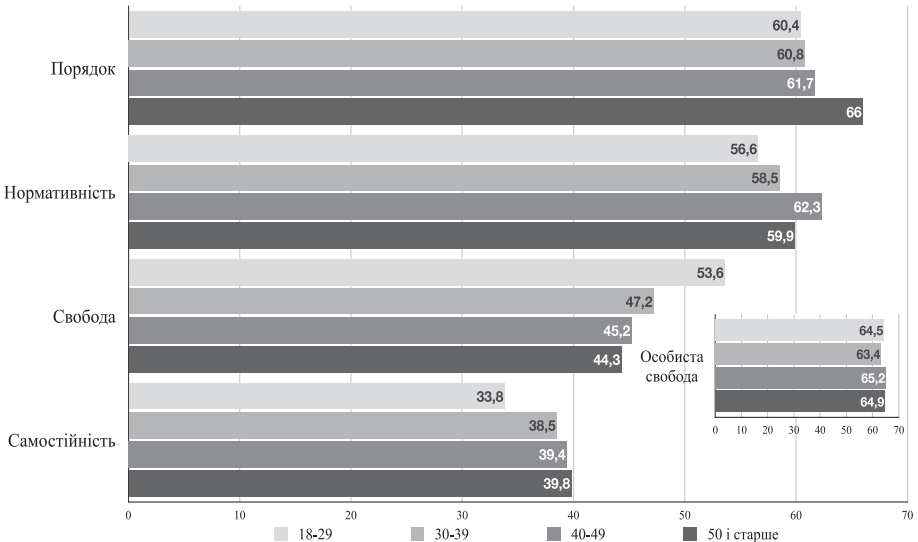

Рисунок 2. Рейтинг соціетальних цінностей (метод Кондорсе) в різних гендерних групах, %

та старше). Актуальність нормативності спочатку поступово зростає з віком, але дещо слабшає в найстаршій групі порівняно з попередньою. Цінність свободи, навпаки, є найбільш важливою для молоді, а далі стає менш виразною. Нарешті, цінність самостійності є найменш актуальною для наймолодшої групи респондентів і посилюється в інших групах.

Також можна зауважити ще один цікавий аспект, що стосується цінності свободи: хоча в соціетальному вимірі спостерігаються вікові відмінності, вони зникають, коли мова заходить про цінність особистої свободи, тобто цінність на індивідуальному рівні³⁸. В останньому випадку її актуальність є доволі високою (емпіричний показник методу Кондорсе становить близько 63–65%) та майже не змінюється з віком. Отже, там, де втручання держави в життя суспільства, його окремих груп та індивідів респондентами може допускатися, мова, ймовірно, йде не про їх особисте життя, а життя інших людей.

Рисунок 3. Рейтинг соціетальних цінностей (метод Кондорсе) в різних вікових групах, %

³⁸ Для вимірювання індивідуальних цінностей була використана методика «Індивідуальні цінності та інтереси – 13» [Дембіцький, 2022: с. 23–25]. Формулювання індикатора цінності особистої свободи було таким: побудова свого життя відповідно до своїх планів.

Висновки

Як зазначалось, усі соціетальні цінності є однаково важливими для ліберально-демократичних суспільств, бо недостатнє забезпечення будь-якої з них пов'язано з появою відповідних специфічних проблем. Але на етапі збору емпіричних даних було прийнято рішення про побудову саме рейтингу. Це було зроблено, щоб з'ясувати, які з цінностей є найважливішими для широкого загалу під час війни.

З огляду на ситуацію в Україні не стало несподіванкою те, що найбільш релевантними є цінності, які умовно можна віднести до забезпечення виживання української держави та суспільства. При цьому найважливішою стала цінність безпеки в значенні захисту членів суспільства від внутрішніх руйнівних процесів. Такий вибір можна інтерпретувати як в емоційних, так і в раціональних категоріях.

З емоційної точки зору цілком зрозуміла потреба населення України бути захищеними від тих загроз, які несе окупація, бо остання безпосередньо пов'язана зі злочинністю, екологічними проблемами та дискримінацією, які зазначені у відповідному індикаторі. Водночас забезпечення даної цінності як умова існування тих територій країни, які не знаходяться під окупацією (як у контексті загроз з боку диверсантів, так і в контексті можливого зростання звичайної злочинності), є вихідною умовою збереження психологічної та морально-вольової стійкості населення, що, своєю чергою, забезпечує передумови для необхідної мобілізації суспільства в умовах війни.

Показовим є й зворотний бік рейтингу цінностей, тобто група цінностей, які відповідають за розвиток. Дійсно, на етапі інтенсивних воєнних дій можливості держави спрямовані не так на розвиток, як на збереження того, що ще не було зруйновано. Однак факт порівняно низького значення соціетальних цінностей розвитку потребує уваги після завершення війни, оскільки забезпечення відповідних ціннісних імперативів є визначальним чинником успішної відбудови країни.

Джерела

Дембіцький, С. (2020). Цивілізаційна суб'єктність України з точки зору соцієтальних цінностей: стан масової свідомості. В: С. І. Пирожков (Ред.). *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності*. Київ: Ніка-Центр, 195–207.

Дембіцький, С., Сидоров, М. (2022). Цінність самореалізації у структурі індивідуальної життєдіяльності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 6–28.

Дембіцький, С., Сидоров, М., Плющ, В., Соснюк, Є., Шалімова, О. (2019). Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 102–123.

Сидоров, М. В., Костенко, Я. О. (2017). Аналіз рангових шкал у масових опитуваннях. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 39, 110–117.

Тилли, Ч. (2009). *Принуждение, капитал и европейские государства. 1990–1992 гг.* Москва: Изд. дом «Территория будущего».

Хелд, Д. (2014). *Модели демократии*. Москва: Изд. дом «Дело» РАН-ХиГС.

5.4. Громадянська ідентичність мешканців України напередодні й в умовах війни

Питання однорідності – різноманітності українського суспільства неодноразово викликало науковий інтерес як серед вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Відмінності між мешканцями України розглядалися або за ознаками належності до певної національної або мовної групи, або ступеня підтримки тих чи інших напрямів розвитку України як держави. Тенденції змін різних вимірів ідентичності населення України особливо починають цікавити під час воєнної агресії, оскільки спільна ідентичність – це міра того, наскільки соціально гомогенним є суспільство.

Як зазначає О. Резнік [Резнік, 2022], після 24 лютого 2022 р. відбувається прискорене формування консолідованої колективної ідентичності українців у поєднанні із відчутним зменшенням регіональних відмінностей стосовно ставлення до історичних та геополітичних орієнтацій. Проте не очевидно, чи відбувається щось подібне із громадянською ідентичністю. Дослідницьке запитання сформульовано так: наскільки українське суспільство було і є однорідним у розрізі громадянської ідентичності?

Громадянська ідентичність описувалася двома показниками:

– Ототожнення респондентом себе першочергово із громадянином України, а не жителем регіону, поселенської громади тощо. Вимірюється за допомогою відповіді на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?». Роки спостережень в опитуванні Інституту соціології НАН України: 1992, 2000–2006, 2008–2010, 2013–2021.

– Почуття гордості щодо українського громадянства. Відповідь на запитання «Якою мірою Ви пишаєтесь чи не пишаєтесь тим, що є громадянином України?», рахуються ті, хто зазначає, що вони дуже пишаються або скоріше пишаються громадянством України. Роки спостережень ознаки: 2002–2006, 2008, 2010, 2012–2020, 2022³⁹.

---

³⁹ У цьому році запитання було включене в Омнібус компанії «Info Sapiens».

Ці показники є пов'язаними між собою, але все-таки вимірюють різні частини концепту громадянської ідентичності (коефіцієнт кореляції у роки спостережень, у яких вимірювались обидва показники, коливався від 0,116 до 0,317 із рівнем значущості, меншим за 0,01). Із попередніх розвідок відомо [Veira-Ramos, 2020: р. 214–215], що в Україні спостерігалась тенденція до збільшення частки населення, яке визначає себе насамперед громадянином України, й тих, хто пишається громадянством України. За майже двадцятирічну історію спостережень цих показників вони зростали у різних груп респондентів, і навіть у тих, які не характеризувалися високими значеннями порівняно з загальним за вибіркою: росіяни за національністю, ті, хто вважає своєю рідною мовою російську, народилися в РФ. Важливою знахідкою було також те, що така тенденція до 2018 р. зберігається для представників різних регіонів України, у тому числі для Сходу і Півдня.

Останні три роки досліджень (2019–2021) припали на час президентства В. Зеленського і важливо спостерігати за тенденцією самоідентифікації у цей час⁴⁰, а також – що відбувається із громадянською ідентичністю під час російської агресії, з динамікою національного складу, та рідної мови жителів України.

Протягом 2019–2021 рр. спостерігається подальше зростання частки тих, хто ідентифікує себе українцями – до 93,8% у 2021 р., і, відповідно, зменшується частка тих, хто ідентифікує себе росіянами – 4,5%. Крім того, що мешканці країни стають все більш гомогенними за національністю, відбувається зростання частки тих, хто визначає рідною мовою українську, і зменшення частки тих, хто визначає російську як рідну. Станом на кінець 2021 р. співвідношення було 77,4% і 21,%, на відміну від початку спостережень у 1992 р., коли співвідношення було 62% і 35%.

---

⁴⁰ Почуття гордості через те, що особа є громадянином України, у переважній більшості років спостережень (зв'язок був незначущим лише у 2010 р.), корелювало із оцінкою діяльності поточного президента. Найсильніше гордість і оцінка діяльності президента були пов'язані у роки президентства Петра Порошенка. Кореляції є прямими (за винятком 2005 р.), а отже, чим вище оцінювалася діяльність президента, тим більш вірогідно респондент зазначав, що пишався громадянством України.

З 2014 р., за результатами опитувань, частка тих респондентів, які повідомляють, що переважно спілкуються вдома українською, все більше перевищує частку тих, хто переважно спілкується російською. У 2021 р. 51,6% повідомляли, що переважно спілкуються українською, і лише 23,5% – російською. Для порівняння, у 2012 р. співвідношення було 43,1% та 35,6%, а у 2002 р. – 38,3% та 33,3%. Таким чином, перед війною в Україні вже зміцнилась тенденція до постійного збільшення частки тих, хто вважає українську мову рідною або використовує її у повсякденному спілкуванні. Групи російськомовних не є домінуючими.

У 2021 р. серед усіх регіонів України Донбас вирізняється тим, що дві третини населення (66,7%) вважали за необхідне надати російській мові спеціальний статус, тоді як загальнонаціональний відсоток цієї ознаки становив 25,2%. Також у цьому регіоні найвища частка тих, хто вважає, що російську слід вивчати в школі – 83,5%, що є вдвічі більшим, ніж загальнонаціональне значення (41,5%). Таким чином, Донбас відрізнявся від інших регіонів України за баченням мовного питання. Водночас варто зазначити ще одну тенденцію: на Донбасі наприкінці 2021 р. зростає частка тих, хто позитивно ставиться до ідеї приєднання України до Європейського Союзу (28,2%), і тих, хто позитивно ставиться до ідеї вступу в НАТО (15,5%). У 2018 р. ці частки становили 16,9% та 7,2% відповідно. У цьому регіоні все ще було більше тих, хто позитивно ставиться до ідеї Союзу з РФ та Білоруссю (44,4%). Іншими словами, на Донбасі також відбувалися (хоча й повільні) зміни, що були характерні для інших регіонів України.

Від початку 2000-х років, коли у дослідженні Інституту соціології почали використовувати запитання про ідентичність й до найновішого дослідження у 2021 р., яке провели лише за кілька місяців до початку війни, вимальовувалася така тенденція: зростання відчуття себе як громадянином України зросло з 41,1% до 62,6% зі значними стрибками в періоди Помаранчевої революції й Революції Гідності. Натомість локальна ідентифікація себе із представником певного міста чи села знизилась на десять пунктів – від 31,4% до 20,8%, і відсоток тих, хто ідентифікував себе із громадянином колишнього

Радянського Союзу знизився приблизно на таку ж величину – від 12,2% до 2,8%.

За даними дослідження соціологічної групи «Рейтинг», проведеного у квітні 2022 р., ідентифікація з громадянином України є найсильнішою і вона суттєво зросла порівняно з серпневим опитуванням 2021 р.: середнє 9,8 за 11-бальною шкалою на протигагу 7,9 балам [Восьме загальнонаціональне опитування, 2022]. Війна суттєво підвищила дану ідентифікацію, причому в усіх регіонах України.

За даними Київського міжнародного інституту соціології, у липні 2022 р. 84,6% населення України вважало себе передусім громадянами своєї країни. При цьому серед різних соціальних категорій населення – вікових, регіональних, лінгво-етнічних, гендерних і поселенських – немає великої різниці за цим показником. Те саме – і за регіональним розрізом [Дембіцький, 2022].

Аналіз даних досліджень Інституту соціології трьох років перед повномасштабною війною показує такі результати (табл. 1):

– У Східному й Західному регіонах у 2019 р. спостерігалось невелике зниження першочергової ідентифікації із громадянином України, проте у 2020–2021 рр. ці показники знову зросли. На Донбасі відсоток тих, хто ідентифікував себе із громадянином України, у 2021 р. досяг історичного максимуму і становив 56,8%. Натомість відсоток мешканців сходу, які мали таку ідентифікацію, зменшується у 2019–2021 рр. порівняно з 2014 та 2018 рр.

– За ознакою національної належності спостерігалась доволі чітка картина. Більший відсоток українців з кожним роком ідентифікували себе громадянами тоді, як щоразу менший відсоток росіян повідомляли про це. Водночас не варто забувати, що у 2021 р. уже менш як 5% респондентів називали себе росіянами. Станом на 2021 р. відсоток росіян, які відчували себе передусім громадянами України, дещо зменшився і був на рівні 2014 р. після деякого підвищення значень у 2018–2020 рр. Однак для тих, хто вважає рідною мовою російську, не спостерігається значного зниження в значеннях показника ідентифікації з громадянином України. Це одне зі свідчень на

користь того, що російськомовне населення не тотожне російському населенню за національністю.

- Традиційно для тих респондентів, хто народжений в Україні, відсоток тих, хто повідомив про ідентифікацію себе із громадянином України, є вищим, ніж для тих, хто народжений у РФ. Навіть водночас майже кожен другий респондент (46,9%), народжений у РФ, відчуває себе насамперед громадянином України.

За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, у 2020 р. 68,9% респондентів повідомили, що вони пишаються бути громадянами України, що є вдвічі більше від історичного мінімуму спостережень, коли у 2003 р. 34,1% респондентів відчували гордість. Варто зазначити сплеск почуття гордості у 2019–2020 рр., коли відсотки тих, хто пишався своїм громадянством, були навіть більші, ніж 2014 р., одразу після Революції Гідності.

У роки перед війною можна відмітити такі тенденції щодо показника гордості (*табл. 1*):

- Значні відмінності у гордості бути громадянином України для різних регіонів. Найнижчими початковими значеннями у 2002 р. характеризувалися Схід (32,7%) і Південь (31,3%). Хоча перед російським вторгненням частки тих, хто пишається громадянством України, у цих регіонах були вже доволі високі – 46,5%, 57,5% та 71,1% відповідно.

- Частка респондентів української національності й з українською мовою як рідною, які пишаються, зростає, так само як і для респондентів, рідною мовою яких є російська. Поряд із тим респонденти, які зазначили, що їх національність російська, не демонструють підвищення частоти відповідей про гордість від того, що вони є громадянами України, однак ці відсоткові значення є вищими, аніж у 2002 чи 2012 рр.

- Серед народжених в Україні зростає відсоток тих, хто пишається бути громадянином, тоді як цей відсоток серед народжених у РФ залишається у 2020 р. на рівні 2014 чи 2018 рр., проте є вищим, ніж у 2012 р. чи раніше.

Дані за показником гордості у 2022 р. були зібрані за нашою ініціативою у рамках опитування компанії «Info Sapiens» протягом 12–18 серпня методом CATI на основі випадкової

5.4. Громадянська ідентичність мешканців України
напередодні й в умовах війни

Таблиця 1

	Динаміка показників громадянської ідентичності ⁴¹																
	Гордість через те, що є громадянином України																
	Першочергова ідентифікація із громадянством України																
	2002	2005	2012	2014	2018	2019	2020	2021	2022 ⁴²	2002	2005	2012	2014	2018	2019	2020	2022
За всією вибіркою	41,3	54,5	48,4	64,6	58,6	60,0	61,8	62,6	84,6	41,0	53,7	42,7	60,7	58,8	70,2	68,9	97,6
Центр	47,5	54,7	47,8	74,5	60,8	68,1	61,8	63,3	84,1	46,0	62,5	39,9	72,7	60,4	75,3	69,5	98,3
Захід	46,1	65,6	54,4	70,1	63,0	56,2	60,5	69,0	85,6	61,4	76,3	61,3	79,9	79,8	80,9	81,1	98,4
Схід	42,0	46,6	55,2	66,7	61,6	49,6	59,7	53,7	80,7	32,7	45,7	44,5	55,5	49,5	61,2	57,5	95,0
Південь	35,8	53,9	39,8	59,5	61,1	65,7	62,6	63,3	86,3	31,3	49,4	42,0	49,1	64,2	76,1	71,1	98,3
Донбас	32,4	50,3	37,4	34,2	38,6	46,2	53,5	56,8	–	31,4	30,7	31,3	18,3	34,3	40,3	46,5	98,5
Київ	57,5	70,0	71,0	80,2	50,4	67,6	76,1	66,4	–	48,3	65,6	43,0	78,4	45,3	57,4	72,4	97,6
Крим	12,2	41,1	34,1	–	–	–	–	–	–	12,2	22,2	16,5	–	–	–	–	–
Українська національність	44,6	58,0	51,6	69,7	59,4	60,7	63,0	64,2	–	46,5	60,0	46,4	64,5	60,5	71,8	71,1	–
Російська національність	30,5	40,3	31,3	37,4	51,8	46,8	42,7	38,8	–	21,0	26,8	24,1	29,9	41,7	48,4	37,3	–
Рідна мова українська	46,5	58,7	52,3	70,6	62,4	61,5	64,9	66,0	–	51,1	66,0	50,6	71,4	65,3	75,0	73,9	–
Рідна мова російська	32,3	47,6	40,7	51,2	49,2	54,7	50,7	50,7	–	22,7	31,5	26,7	36,5	41,5	56,1	52,0	–
Народжені в Україні	43,9	56,1	50,4	65,8	59,3	60,0	62,4	63,6	–	44,3	56,5	45,0	62,6	60,1	71,7	70,1	–
Народжені в Росії	23,0	41,2	31,1	42,9	47,0	57,3	41,6	46,9	–	14,9	25,5	23,5	36,8	38,6	56,2	37,7	–

⁴¹ У таблиці представлені не всі роки спостережень. Дані про ідентифікацію з громадянством України для 2022 р. взяті з Демобільний, 2022]. Запитання про гордість у 2021 р. не ставилось.

⁴² Для 2022 р. використовувалась інша розбивка за регіонами без виокремлення Донбасу і Києва, вони входять до Східного і Центрального регіонів відповідно.

вибірки⁴³ мобільних телефонних номерів. Вибірка не є повністю порівнюваною із вибіркою моніторингового дослідження Інституту соціології (через метод збору і спосіб відбору респондентів), проте є прийнятною для аналізу тенденцій. До того ж метод САПІ дозволяє більшу досяжність респондентів в умовах війни, ніж опитування віч-на-віч.

Значення показника гордості за вибіркою становило 97,6% (17,0% скоріше пишуться і 80,6% дуже пишуться), і це – історичний максимум. Думки респондентів з цього питання є узгодженими й, що найголовніше, – не спостерігаються відмінності між регіонами. Тут слід мати на увазі, що станом на серпень 2022 р. близько 4 млн громадян України оформили тимчасовий прихисток у країнах Європейського Союзу⁴⁴, а, відповідно, найімовірніше перебували не в Україні та не брали участі в опитуванні. Крім того, 18% респондентів є внутрішньо переміщеними особами, а деякі респонденти до війни були б віднесені до іншого регіону. Проте, попри це, враховуючи варіацію ознаки, можна стверджувати, що мешканці України є одноставними у своїй громадянській гордості.

Слід також відзначити, що немає відмінностей за показником гордості між групами респондентів за віком, статтю, типом населеного пункту та оцінкою матеріального стану родини.

Революція Гідності та початок війни на сході України у 2014 р. стали точкою відліку незворотних змін у формуванні й визначенні українців як нації. Війна справила суттєвий вплив на ці зміни, можна сказати, завершила формування єдиної нації.

Отже, українське суспільство протягом тривалого часу йшло до консолідації, його представники значною мірою отожднювали себе із громадянами України та пишались цим громадянством, а війна додатково пришвидшила ці зміни.

---

⁴³ Структура вибірки відповідає структурі населення за такими параметрами, як стать, вік, розмір населеного пункту і регіон відповідно до даних Державної служби статистики на 1.01.2022. Опитування не проводилось у АР Крим, м. Севастополі, а також на інших тимчасово окупованих Росією територіях України, де українські оператори не надають послуги мобільного телефонного зв'язку. Також опитування не охоплює українців, що виїхали за кордон. Максимальна теоретична похибка не перевищує 3,1%.

⁴⁴ За даними Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців.

Однією з найсуттєвіших змін, які відбулись – це зникнення регіональних відмінностей між мешканцями України у площині громадянської ідентичності. Переважна більшість респондентів ідентифікують себе першочергово як громадян України, і практично всі респонденти повідомляють, що є гордими за своє українське громадянство.

Відповідь на поставлене нами на початку дослідницьке питання можна сформулювати так: до повномасштабної війни населення України йшло до однорідності у розрізі громадянської ідентичності, а під час війни воно стає практично однорідним.

Джерела

Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (6 квітня 2022 р.). (2022). Отримано з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosmoy_obschenacionalnyu_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_6_aprelya_2022.html

Дембіцький, С. (2022). Показники національно-громадянської української ідентичності. Отримано з: <https://kiis.com.ua/npes-pelizu ta zvituv>

Резнік, О. (2022). Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців. Отримано з: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv>

Veira-Ramos, A., Liubyva, T. (2020). Ukrainian Identities in Transformation. In: Alberto Veira-Ramos, Tetiana Liubyva, Evgenii Golovakha (Eds.) *Ukraine in Transformation: From Soviet Republic to European Society* (pp. 203–228). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.

Розділ 6

МАСОВА СВІДОМІСТЬ, ЦІННОСТІ, ОЧІКУВАННЯ

6.1. Переміни в масовій свідомості

Порівняно із мирним часом масова свідомість зазнає спостережуваних змін. Різні симптоми мінливості масової свідомості з початком російсько-української війни (та внаслідок її імовірного впливу) доводилося неодноразово зауважувати. Зокрема, йшлося про кардинальну зміну співвідношення часток проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян на зламі 2013–2014 рр.: мінливе чисельне переважання 55–60% проросійськи зорієнтованих громадян над 40–44% проєвропейськи налаштованими громадянами впродовж 2002–2013 рр. змінилося на відносно стає чисельне переважання 60% проєвропейськи зорієнтованих громадян над 40% проросійськи зорієнтованих громадян з 2014 р. [Резнік, 2019: с. 159–160]. Ця зміна масової цивілізаційної зорієнтованості в Україні передусім розглядалася як наслідок структурних трансформацій вибірки моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України:⁴⁵ коли РФ анексувала АР Крим, а організовані й підтримані нею сепаратисти захопили окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), населення цих регіонів із переважними проросійськими орієнтаціями стало недосяжним для вибірок соціологічного моніторингу з 2014–2015 рр. У підсумку масові настрої цих громадян не репрезентувалися у відповідних моніторингових опитуваннях. Себто втрата Україною контролю над частиною своїх територій та населення змінила співвідношення уподобань у масовій свідомості, досяжних для спостережень з тих років.

⁴⁵ Про методологію, методи та організацію соціологічних опитувань в перебігу моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України див.: [Головаха, Паніна, 2014].

Водночас не виключався також вплив війни на масову свідомість громадян України, думки, настрої та атитюди яких було можливо вимірювати в перебігу моніторингових досліджень на території, контрольованій українською державою. Йдеться про реакцію цих громадян на вже згадану анексію РФ Криму, скеровування та підтримку російськими силовими структурами сепаратистських виступів на Півдні та Сході України і збройного заколоту на Донбасі у 2014 р., пряму участь росіян у бойових діях проти українських силових структур. Вивчення цього впливу війни на масову свідомість потребує окремого аналізу.

При цьому слід враховувати, що до 2022 р. інтенсивність впливу війни на громадян була різною, залежно від регіону України. Найбільше у 2014–2021 рр. від війни потерпали жителі Донбасу, де були локалізовані бойові дії. З огляду на цю обставину було створено емпіричний показник, який диференціює опитаних на дві категорії (*табл. 1*).

До першої категорії, окрім жителів Донбасу, віднесено також жителів Криму, які, проте, у 2014–2021 рр. вже не репрезентовані у вибірці моніторингу. Зрештою, у 2015–2021 рр. в опитуваннях не брали участі жителі окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), непідконтрольних органам державної влади України. Другу категорію становлять жителі решти регіонів і столиці України. Структура репрезентативності цієї категорії не змінювалася за всі роки моніторингових опитувань. Ці обставини варто враховувати при порівнянні різних характеристик масової свідомості за цими двома категоріями. Найкоректнішим видається порівняння мір цих характеристик за обидвома категоріями в окремі роки в крос-секційному вимірі або за суто другою категорією у темпоральному вимірі.

Для порівняння обрано передусім характеристики масової свідомості, вимірювані у соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України за допомогою шкал аномійної деморалізованості, цинізму, національної дистанційованості, соціального самопочуття та дестабілізаційності протестного потенціалу [Головаха, Паніна, 2014: с. 8–10]. Йдеться про вторинні агреговані показники (індекси), надійно виміряні за

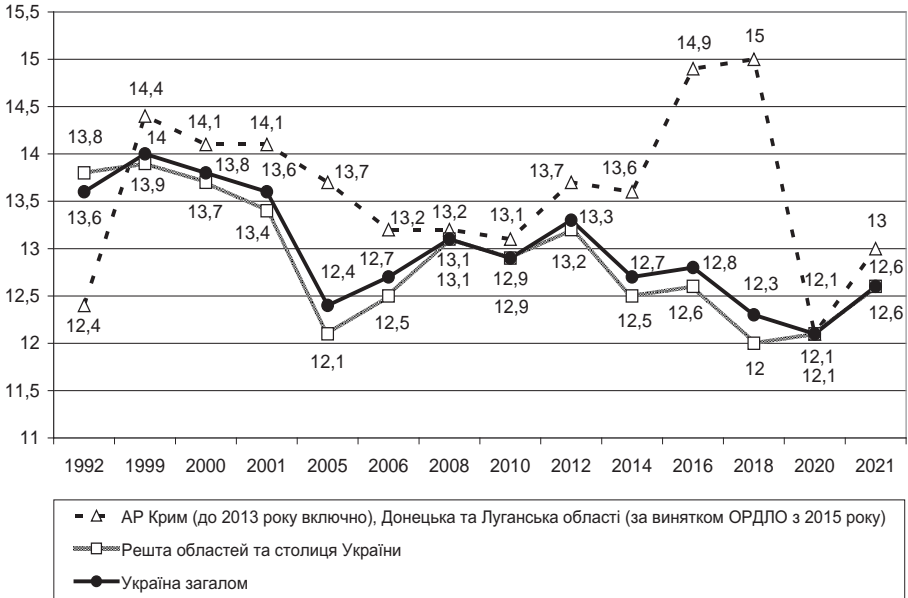
Таблиця 1

Підвибірки жителів Криму і Донбасу, а також решти регіонів і столиці України, опитаних у перебігу соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, *n, % до тих, хто відповів*

Рік опитування	<i>АР Крим (до 2013 р. включно), Донецька та Луганська області (за винятком ОРДЛО з 2015 р.)</i>		<i>Решта областей та столиця України</i>		<i>Україна загалом</i>	
	<i>n</i>	<i>%</i>	<i>n</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
1992	212	12,1	1534	87,9	1746	100,0
1994	381	21,3	1404	78,7	1785	100,0
1995	380	21,0	1430	79,0	1810	100,0
1996	380	21,1	1420	78,9	1800	100,0
1997	380	21,0	1430	79,0	1810	100,0
1998	380	21,0	1430	79,0	1810	100,0
1999	380	21,0	1430	79,0	1810	100,0
2000	380	21,0	1430	79,0	1810	100,0
2001	380	21,1	1420	78,9	1800	100,0
2002	380	21,1	1419	78,9	1799	100,0
2003	380	21,1	1420	78,9	1800	100,0
2004	380	21,1	1420	78,9	1800	100,0
2005	380	21,1	1420	78,9	1800	100,0
2006	373	20,7	1427	79,3	1800	100,0
2008	373	20,7	1428	79,3	1801	100,0
2010	373	20,7	1426	79,3	1799	100,0
2012	373	20,8	1423	79,2	1796	100,0
2013	374	20,8	1426	79,2	1800	100,0
2014	281	15,6	1519	84,4	1800	100,0
2015	166	9,2	1636	90,8	1802	100,0
2016	166	9,2	1636	90,8	1802	100,0
2017	166	9,2	1634	90,8	1800	100,0
2018	166	9,2	1634	90,8	1800	100,0
2019	119	6,6	1683	93,4	1802	100,0
2020	114	6,3	1686	93,7	1800	100,0
2021	118	6,6	1682	93,4	1800	100,0

6.1. Переміни в масовій свідомості

допомогою стандартизованих тестових методик. Зокрема, значення індексу аномійної деморалізованості є мірою суб'єктивних реакцій людей на розлад нормативних засад соціального порядку та на ентропію його смислових (культурних) і довірчих засад (рис. 1).

Рисунок 1. Динаміка значень індексу аномійної деморалізованості (діапазон шкали: 0–18 балів)

Упродовж 2014–2018 рр. війни спостерігається суттєве (найвище за всі роки спостережень) зростання рівня аномійної деморалізованості жителів Донбасу, які перебували найближче до осередків бойових дій. Водночас аналогічний показник масової свідомості жителів решти регіонів та столиці виявив зворотну (спадну) динаміку, але його значення не сягнули найнижчого рівня за період здійснення соціологічного моніторингу. У 2020 р. всі значення індексу за обидва ці соціальними категоріями зрівнялися і до 2021 виявляли певною мірою синхронне зростання. Можна припустити, у даному випадку на ці зрівняння значень і синхронність їх наступного зростання вплинув не млявий перебіг бойових дій у режимі

Розділ 6. МАСОВА СВІДОМІСТЬ, ЦІННОСТІ, ОЧІКУВАННЯ

воєнного конфлікту низької інтенсивності, а радше значне оновлення партій та персоналій на рівнях усіх гілок державної влади в Україні у 2019 р. та пандемія Ковід-19 у 2020 р.

Своєрідним способом подолання аномійної деморалізованості є цинізм як ненормативна реакція на аномію (брак норм) у суспільстві. На індивідуальному та масовому рівнях він виявляється в байдужості та нерозбірливості щодо засобів досягнення цілей, безнормності свідомості та поведінки, у значній недовірі до соціальних норм і до інших людей загалом. Значення сумарного індексу цинізму увиразнюють характерну динаміку впродовж воєнних 2014–2021 рр. (рис. 2).

Ці значення здебільшого виявляють споріднені тенденції як у довоєнні, так і у воєнні роки за всіма соціальними категоріями. Проте під час війни цинізм жителів Донбасу на підконтрольній Україні території почав зростати чотирма роками раніше, ніж почалося зростання цинізму в жителів решти українських регіонів і столиці, які не були окуповані та на той час мали, ймовірно, великі сподівання на Євромайдан

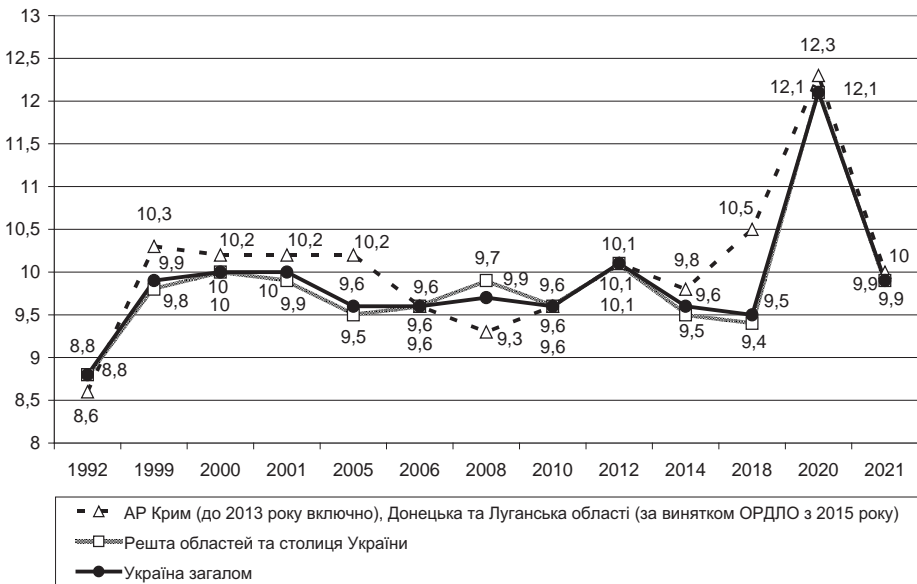

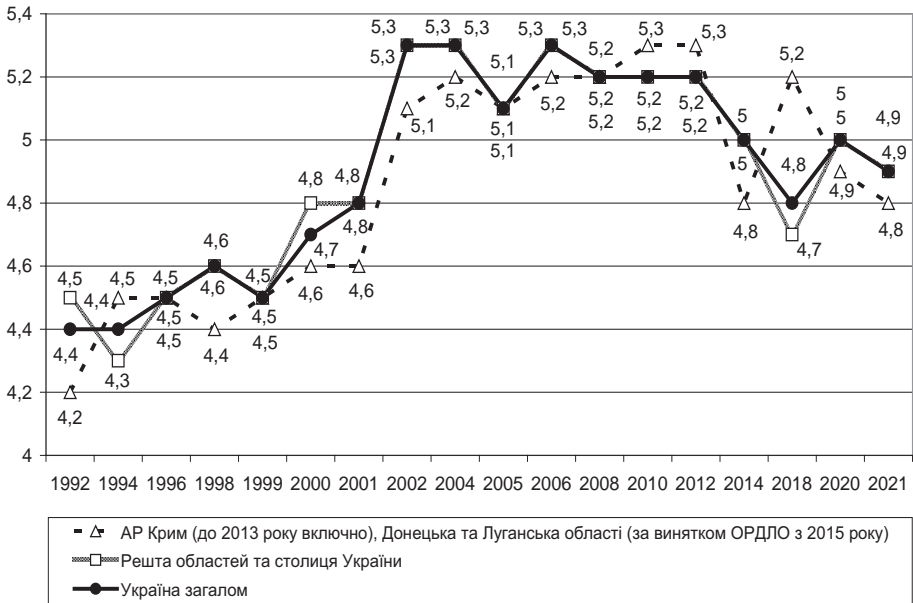
Рисунок 2. Динаміка значень сумарного індексу цинізму (діапазон шкали: 0–14 балів)

та європейську інтеграцію України. Невиправданістю цих завищених сподівань, а також притаманним українцям дуже швидким неминучим розчаруванням будь-якими партіями та персоналіями при владі варто пояснювати стрімкий злет рівня цинізму у всіх громадян до досі безпрецедентної межі у 2020 р. Не виключено, що далися взнаки недовиконані зобов'язання мирного врегулювання воєнного конфлікту, які давала тріумфально обрана у 2019 р. нова влада, а також провали її у протидії пандемії Ковід-19. Але загроза загострення війни з РФ, яка почала накопичувати значні військові сили на кордонах України впродовж 2021 р., радше виявилася вкрай несприятливою для масових цинічних настроїв, що раптово знизилися впродовж року.

Війна може як соціально розмежовувати, так і згуртовувати різні соціально-етнічні спільноти в суспільстві. Себто національна дистанція між ними може зростати або зменшуватись. Інтегральний індекс національної дистанції є показником національної відокремленості, національного ізоляціонізму та поширеності ксенофобійних установок, які сприяють розмежуванню й руйнуванню суспільства. Впродовж перших семи років війни значення цього індексу, попри певну мінливість, проявили в загальному підсумку спадні тенденції (рис. 3).

Лишень міра почуття національної дистанції у жителів Донбасу на території, підконтрольній Україні, певною мірою зросла у 2014–2018 та зменшилася у 2018–2021 рр. Найочевидніше пояснення цієї флуктуації є знову ж таки оновлення партій і персоналій на чолі державної влади в результаті президентських і парламентських виборів у 2019 р. На зміну партіям і лідерам, які свого часу набули державної влади внаслідок перемоги Євромайдану, прийшли нові популістські партії та лідери, які, з погляду жителів Донбасу, були політично більш віддаленими від своїх попередників. Останні свого часу усунули від державної влади Партію регіонів та її лідерів, стало асоційованих із Донбасом, і тому здебільшого негативно сприймалися його жителями. Загалом упродовж 2014–2021 воєнних років національна дистанція в українському суспільстві не збільшилася, а радше навпаки – скоротилася.

Розділ 6. МАСОВА СВІДОМІСТЬ, ЦІННОСТІ, ОЧІКУВАННЯ

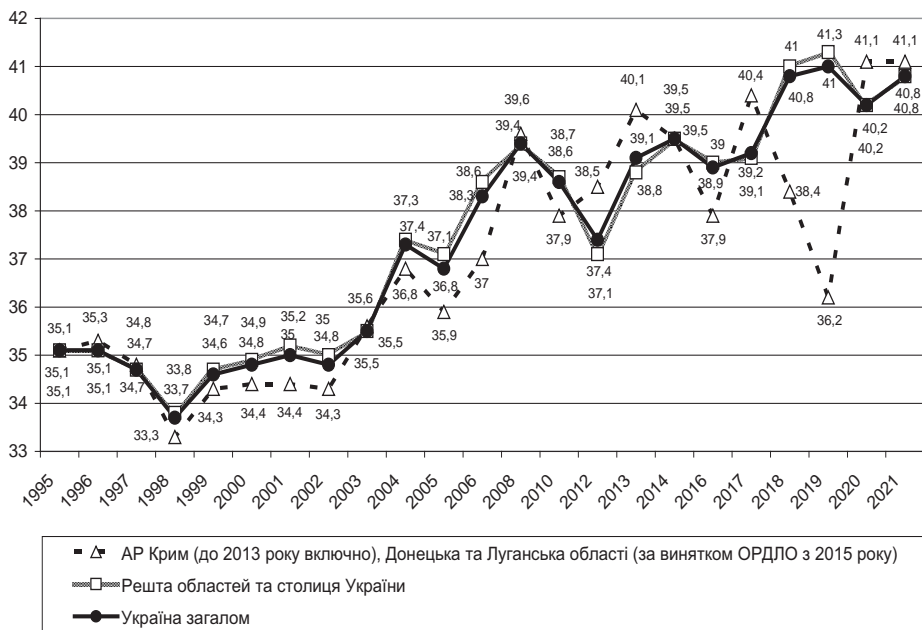
Рисунок 3. Динаміка значень інтегрального індексу національної дистанції (діапазон шкали: 1–7 балів).

Інтерпретація значень: 1 бал – мінімальна дистанція (максимальна близькість), 7 балів – максимальна дистанція)

Аналогічна узагальнена тенденція притаманна й динаміці значень показника соціального самопочуття за виокремленими категоріями. Цей показник узагальнює міри задоволеності потреб людей в окремих соціальних благах у сферах соціальних відносин, соціальної безпеки та національних відносин, соціально-політичній, професійно-трудовій, інформаційно-культурній та рекреаційно-культурній сферах, матеріально-побутових сферах різних рівнів, сфері міжособистісних відносин, особистісній сфері або якостей особистості. Оскільки війна зазвичай погіршує або й узагалі унеможливує досяжність різних соціальних благ, природно припустити, що впродовж 2014–2021 воєнних років соціальне самопочуття громадян України мало б загалом погіршитися. Однак спостережені тенденції його мінливості загалом свідчать про протилежне (рис. 4).

6.1. Переміни в масовій свідомості

Рисунок 4. Динаміка значень інтегрального індексу соціального самопочуття (ІІСС-20) (Інтерпретація значень: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; рівні 37–43 балам – середній рівень; вищі, ніж 43 бали, – високий рівень соціального самопочуття)

Рівень соціального самопочуття за вказаний часовий відтинок в Україні загалом у більшості її регіонів та столиці, а також на частині Донбасу, підконтрольній українській державі, у підсумку зріс. Це зростання не відбувалося впродовж відносно гострої та інтенсивної початкової фази війни у другій половині 2014 – першій половині 2015 рр. Певні флуктуації притаманні значенням міри соціального самопочуття жителів території Донбасу, підконтрольних Україні. Ці території, порівняно із рештою територій України, перебували найближче до лінії розмежування між воюючими сторонами, на якій періодично загострювалися бойові дії. Зрештою, вже тогочасна невизначеність перспектив врегулювання воєнного конфлікту на теренах Донбасу, а звідси – й невизначені перспективи нормального життя там негативно відбивалися на соціально-

Розділ 6. МАСОВА СВІДОМІСТЬ, ЦІННОСТІ, ОЧІКУВАННЯ

му самопочутті його жителів. З іншого боку, демократичний процес оновлення влади, прихід у 2019 р. на владний олімп у державі нових політичних сил із новими мирними ініціативами живив сподівання на припинення бойових дій і нормалізацію життєдіяльності. Це власне й могло зумовити зростання рівня соціального самопочуття на територіях Донбасу, підконтрольних Україні.

Зростання рівня соціального самопочуття, себто міри задоволення потреб людей у різних соціальних благах, мало б зумовлювати послаблення їхніх протестних намірів і соціальної напруженості в суспільстві. Оцінити рівень протестних намірів у масовій свідомості можливо на підставі аналізу значень індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (рис. 5).

Значення цього показника виявляють неабияку мінливість у мирний та воєнний часи за різними соціальними категоріями громадян. У перші роки війни помітно знижується міра протестних намірів громадян на територіях Донбасу, підконт-

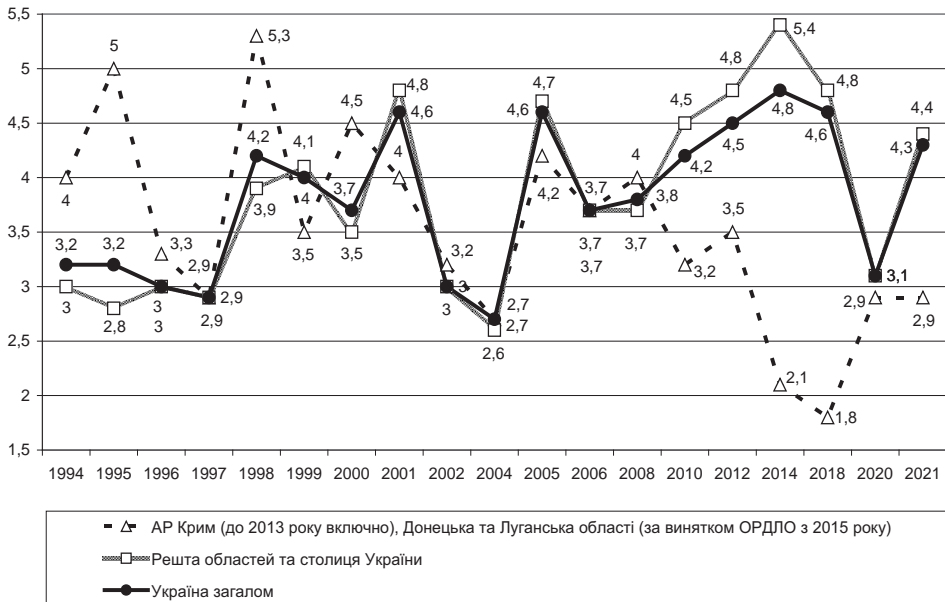

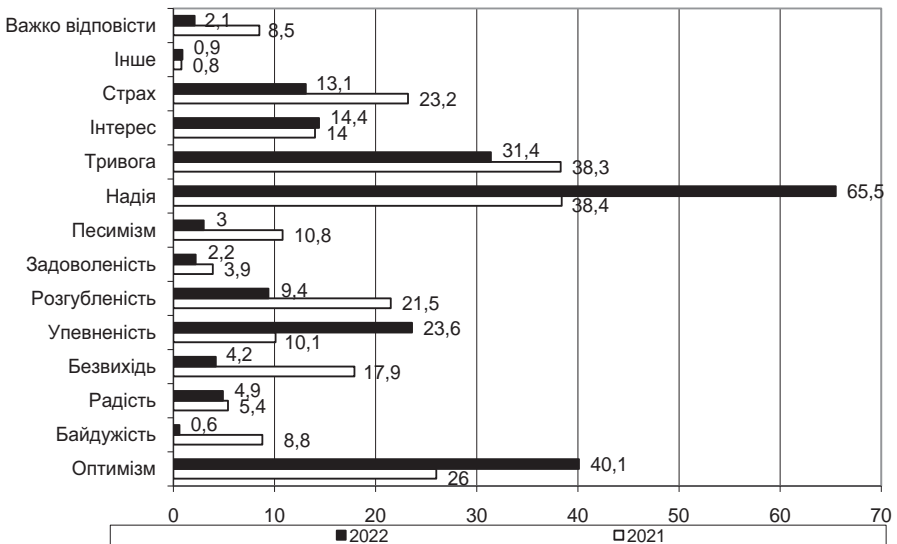
Рисунок 5. Динаміка значень індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП)

рольних Україні. За умов інтенсивних бойових дій, а після них – різноманітних обмежень (комендантської години, контррозвідувального режиму, роботи військово-цивільних місцевих адміністрацій і т. п.) – реалізація цих намірів практично неможлива. З часом, мірою певної психологічної та соціальної адаптації людей до відносно усталеної воєнної обстановки на лінії розмежування воюючих сторін можуть виникати певні передумови для посилення протестних намірів. Цьому сприяє відносна демократичність чинного політичного режиму, робота опозиційних йому політичних сил і засобів масової комунікації. Протестний потенціал громадян на територіях Донбасу, підконтрольних Україні, певною мірою зростав упродовж 2018–2020 рр., реалізувався в голосуванні проти чинної влади на президентських і парламентських виборах 2019 р. та усталився впродовж 2020–2021 рр. Водночас у решті областей та столиці України спостерігаються подібні тенденції мінливості мір дестабілізаційності протестного потенціалу. На тлі війни протестні наміри знижуються впродовж 2014–2020 рр., і починають зростати лише на тлі пандемії Ковід-19. У даному випадку дається взнаки зосередження громадян цих регіонів на перспективах воєнного конфлікту, за якого громадські протести можуть видаватися деструктивною ворожою діяльністю в тилу воюючої країни. Але згодом звикання до млявого перебігу воєнного конфлікту низької інтенсивності, а також неочевидні успіхи нової чинної пост-Євромайданної влади у протидії пандемії Ковід-19 сприяли зростанню протестних намірів.

Але реалізація цих протестних намірів унеможливилася з лютого 2022 р. після вторгнення в Україну російської армії та інших силових структур РФ. Про приблизні тенденції зміни масової свідомості громадян на тлі граничного загострення, розширення масштабів та інтенсифікації російсько-української війни можна вести мову на основі аналізу динаміки значень за іншими емпіричними показниками. Зокрема, показник поширеності різних масових почуттів з приводу майбутнього України є ідентичним у моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2021 р. та в соціологічному

Розділ 6. МАСОВА СВІДОМІСТЬ, ЦІННОСТІ, ОЧІКУВАННЯ

опитуванні⁴⁶, проведеному Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 12 серпня 2022 р. за грантової підтримки Університету Бремена та Міжнародного фонду «Відродження». Порівняння відсотків самоідентифікації опитуваними власних почуттів з приводу майбутнього України у 2021 та 2022 рр. увиразнює тенденції розширення та звуження соціальних ареалів різних масових почуттів (рис. 6).

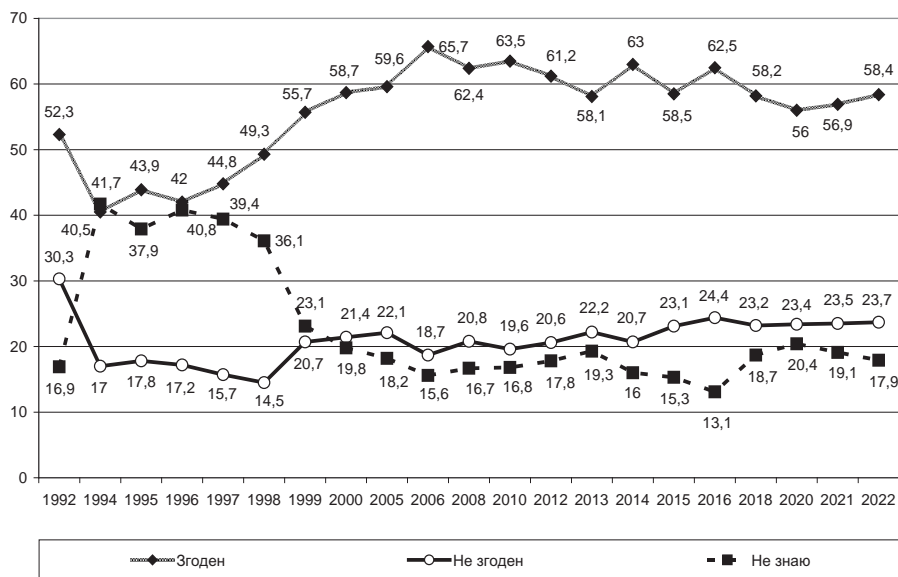
Рисунок 6. Динаміка відповідей на запитання «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?»

(Можна вибрати будь-яку кількість варіантів відповіді), %

⁴⁶ Опитування проведено методом face-to-face у 112 (57 міських і 55 сільських) населених пунктах у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях та місті Києві (у Запорізькій, Миколаївській, Харківській областях – суто на територіях, контрольованих Урядом України, на яких не ведуться бойові дії). Вибірка (N = 2024 респонденти віком від 18 років) стратифікована, багатоступенева, із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування її та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (за статеві-віковими квотами). Структура вибірки відтворює демографічну структуру дорослого населення територій, охоплених опитуванням станом на початок 2022 р. (за віком, статтю, типом поселення). Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3% [День Незалежності України, 2022].

З одного боку, за умов загострення, інтенсифікації та розширення масштабів війни помітно поменшало людей з почуттями страху, тривоги, песимізму, розгубленості та безвиході, що виникають при думках про майбутнє України. З іншого боку, водночас за цих же драматичних та епічних обставин дуже суттєво побільшало людей з почуттями упевненості, оптимізму та, особливо, надії при розмислах про майбутнє України. Принагідно згадуються різні заявлені вислови про «гартування сталі вогнем», про «те, що коли нас щось не вбиває, то робить тільки сильнішими» і т. п. Втім, для серйозніших і категоричніших висновків про зміни масової свідомості за умов війни потрібен глибший та ґрунтовніший аналіз її характеристик.

Не менш показовою є динаміка за одним із одиничних показників авторитарності масової свідомості (рис. 7).

Рисунок 7. Динаміка відповідей на запитання «Чи згодні Ви, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії?»⁴⁷, %

⁴⁷ На відміну від моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України 1992–2021 рр., у яких опитуваним пропонувалося обрати відповідь за шкалою з альтернативами «Згоден», «Не знаю» та «Не згоден», наведеною на рис. 7, в опитуванні 2022 р. їм пропонувалося обирати відповідь за шкалою «Так», «Важко відповісти» та «Ні».

Рівень поширеності умовних авторитарних і неавторитарних атитюдів після загострення, інтенсифікації та розширення масштабів війни фактично не змінився. Цей аспект є значущим з огляду на інтерпретацію зміни природи війни різними військовими експертами. У минулому передумовою успішності й переможності країн на війні зазвичай вважалися їхнє граничне згуртування, централізація та особистість мудрого, владного, жорсткого й вольового лідера. У наші часи дедалі частіше можна зустріти інформацію, що запорукою перемоги в сучасних війнах є розосередження, автономність, децентралізація та особа креативного та психологічно лабільного лідера, готового делегувати свої повноваження підлеглим і спонукати їх до самостійної та своєчасної ініціативи. Наразі складно й, мабуть, передчасно передбачити, які – авторитарні чи демократичні – атитюди набуватимуть дедалі більшого поширення у масовій свідомості в Україні внаслідок поточної війни. З часом ці перспективи увиразняться.

Загалом війна має певний вплив на масову свідомість громадян. Одразу всі наслідки цього впливу можуть виразно не оприявнитися, надто тоді, коли бойові дії між супротивними сторонами декілька років провадилися у форматі воєнного конфлікту низької інтенсивності, і громадяни встигли адаптуватися до цих усталених обставин. Але раптова зміна формату бойових дій може подекуди привносити неочікувані зміни в настрої людей.

Джерела

Головаха, Є., Паніна, Н. (2014). Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України: методологія, методи, організація опитувань. В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 1 (15). Т. 2: Таблиці і графіки. (с. 5–12). Київ: Інститут соціології НАН України.

День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. 22 серпня 2022 р. Отримано з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/den-nezalezhnosti-ukrainy-serpen-2022p>

Резнік, В. (2019). Відповідальність проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих громадян. В В. Резнік (Ред.). *Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес* (с. 149–172). Київ: Інститут соціології НАН України.

6.2. Трансформація ідентичностей під час війни: проблеми вивчення та соціологічні практики

Нинішній наш стан суттєво проблематизував усталені соціологічні практики спостерігати за громадською думкою та індивідуальними діями. Точніше, посилив складності наших спеціалізованих зусиль описувати й аналізувати соціальні простори, суспільства, їх структурні та культурні параметри. Загалом, це очевидний масштабний процес, де сфера нашої уваги й відповідальності скоріше окремий випадок. Невизначеність і незрівнянність стосується аж ніяк не тільки епістемологічних і методологічних аспектів, індустріальних і політичних галузей, а й глобальних, космологічних образів світу, який рясніє безліччю проблем найрізноманітніших властивостей, наполегливих і тих, що волають про рішення, ініціюють проекти «нового світопорядку». Але в той же час, ніяк не виключаючи альтернативи, оскільки «планети Б» не існує, як зауважують сучасні автори, які міркують щодо «генеративної концептуалізації проблем», яка не обмежувалася б їх статусом як перешкод, що вимагають подолання, проблем «похмурих» і «злих», що передвіщають катастрофи та руйнування, але, навпаки, вбачала б у них апелювання до «мистецтва метаморфоз, здатного породжувати процеси творення, винаходу та трансформації» [Savransky, 2022, p. 3].

Відчутні труднощі соціологічних практик за умов воєнного часу – зокрема, резонанс загальної, тотальної проблематичності поглядів на світ, що змушує здійснювати інвентаризацію наявних у обороті інструментів спостереження за соціальною реальністю, переглядати їх і переоцінювати. Їх дуже багато в поширеному міждисциплінарному використанні, взаємодії, запозиченні, що впевнено довели свою доречність, нетривіальність і плідність. Полярні, можливо, радикальні зразки таких інструментів далеко стоять один від одного, не завжди співвідносяться з альтернативними критеріями, навряд чи вписуються у формалізовані класифікації, відсилають до особливих контекстів. За винятком того, що і ті, й інші виразно фіксують

свідчення стійкості та рухливості соціальних та культурних порядків, і, звичайно ж, що нас цікавить тут найбільше, непорушність і множинність наших ідентичностей. Віднесемо до таких полярних зразків алгоритмічне генерування «big data» та автоетнографічні дослідження.

Діапазон методологічних можливостей

Сучасні алгоритмічні пристрої повсюдного відстеження, масштабний збір даних щодо дій, намірів і схильностей людей та організацій з миттєвим інтелектуальним аналізом знаходиться у фокусі наукової рефлексії, спантеличеної очевидним протиріччям між ще недавно очікуваним від інтернету забезпеченням вільної, доступної безперешкодної комунікації та практикуючою активністю всюдисущого масового нагляду та управління [McQuillan, 2015; Deseriis, 2017; Костенко, 2020]. Як би ретельно ми не брали до уваги резонні аргументи на користь здатності «big data» говорити самим за себе, їхньої «вродженої об'єктивності», еквівалентності та пропорційності наявним у суспільстві проблемам, апелюючи до моделей запобігання загрозам і ризикам, питання не зникають. Такі, як непорівнюваність даних на вході та виході, їх принципова незліченність у алгоритмічних моделях, непрозорість зв'язку між кореляціями та причинно-наслідковими залежностями, на підставі яких виробляються прогнози та приймаються рішення. Ефективний досвід онлайн-бізнесу дає тому вагомий приклад, керуючись завданнями обсягів, швидкості, різноманітності, старанно накопичуючи якнайбільше інформації про користувачів, яка продається в рамках величезного тиражу сегментованих рекламних профілів, запускаючи реакції у відповідь. А, як відомо, архітектура вибору повсякденного життя змінює поведінку людей передбачуваним і бажаним чином. Така робота не дивує і під час воєнного стану, в чому можна впевнитись за великою кількістю рекламних пропозицій в особистій електронній пошті, що сприймається швидше як відновлення звичного ходу речей та відсилання до майбутнього.

Особливість нашого нинішнього включення до алгоритмів відстеження та фіксації, мабуть, полягає в тому, що в

суспільстві є, очевидно, підвищений запит на максимальну поінформованість про стан війни у всіх її проявах, що спонукає людей відшукувати таку інформацію, яка мала б, на їхню думку, більшу достовірність, унікальність, детальність та оцінки, що викликають довіру. При цьому добровільно поступаючись власною конфіденційністю. Не тільки, зрозуміло, через те, що користувачі, не замислюючись, готові обміняти її на безкоштовні послуги Gmail або Facebook, але також і підключаючись до нелегітимних з різних причин і секретних каналів, нехтуючи наслідками. Безсумнівно, *necessitas non habet legem*, «необхідність не має закону», як неодноразово нагадував Дж. Агамбен, попереджаючи про практики надзвичайного стану, який ставить під сумнів громадянські права та свободи [Агамбен, 2011], і його оскарження щонайменше здавалося цілком допустимим в обговоренні ситуації з пандемією коронавірусу. Не на часі його розвивати, хоча не секрет, що концепція алгоритмічного регулювання просувається як механізм соціального управління, створюючи особливу зону, що вибивається з циклу законотворчості та законслухняності, коли правові визначення дезактивовані [McQuillan, 2015], що так чи інакше відбувається, незважаючи на винятковість реальної ситуації. З подією повномасштабного вторгнення РФ в Україну і кровопролитної війни, що триває, багато що змінилося, принаймні, безпека фізичного виживання, як необхідна умова і підтвердження тотожності собі самому, безумовно, набула особливо високої цінності порівняно з втратою конфіденційності. Для ідентичності це суттєвий вибір, тим більше, що потрапляння в простір алгоритмів пов'язане з впливом різних втручань цифрового інакодумства та кібератак, що спотворюють категоризацію та каталогізацію ідентифікаційних проєктів, що фіксуються.

Контрастними алгоритмічної генерації ідентичностей за допомогою «big data» можна визначити автоетнографічні дослідження, що співвідносяться з соціологічними практиками біографічного методу, у тому числі й вітчизняними [Скокова, 2004]. Йдеться про те, що сьогодні називається автоантропологією, автобіографічною етнографією чи соціологією, осо-

бистим, самооповідальним дослідженням і найчастіше автоетнографією, що набула за останні 20–30 років чималої популярності як жанр якісних досліджень у гуманітарних галузях. Розрізняють два паралельні напрями цього жанру.

Евокативна автоетнографія, що «пробуджує спогади», передбачає автентичний, відкритий, щирий текстуальний опис життя, схожий на сповідальну розповідь, тонке розуміння себе та інших, своїх інформантів і ширше оточення, комунікацію, вільну від формальностей і нормативності, включення у живий процес замість усунення від спостережуваних об'єктів, характерного для колоніальної антропології. Радше вона апелює до queer-теорії і маніфестує культурну різноманітність, спираючись на арсенал прийомів, що дають змогу конструювати минуле, таких як рефлексивне діадне та інтерактивне інтерв'ю, багатшарові облікові записи, що зберігають всілякі деталі, спільне, колективне писання та особисті наративи [Ellis, Adams, Bochner, 2011].

Радикальний суб'єктивізм авторів продукує унікальність досліджень різних культурних середовищ, з якими вони стикаються (чи то водії таксі, трансвестити, бездомні, системи освіти або тяжкохворі пацієнти), виробляючи біографії та автобіографії як перформатив, одночасне спонукування до дії та сама дія щодо конституювання особистої ідентичності, артикуляції домагань на значущість своєї долі. І не в останню чергу надаючи терапевтичний ефект відносно власних відчуттів і стану оточуючих, як і відсилаючи повідомлення про важливість толерантності в нашому складному світі. Словами Нормана Дензіна, евокативні автоетнографи «минають репрезентативну проблему, задіявши епістемологію емоцій, спонукаючи читача на те, щоб гостро сприймати почуття іншого» [Denzin, 1997, p. 228].

Аналітична автоетнографія, що заявлена Леоном Андерсоном і здобула привабливість у наукових колах, не задовольняється метафоричним, виразним описом людського життя, що розмиває межі між літературою та соціальною наукою, відмовляється абстрагуватися і пояснювати трансформації культурних порядків, наполягає саме на останньому. Насамперед

на тому, щоб бути сумісною з епістемологічними припущеннями та цілями символічного інтеракціонізму. Андерсон розкриває п'ять ключових особливостей аналітичної автоетнографії як життєздатного та необхідного жанру реалістичної етнографічної традиції [Anderson, 2006, p. 378]:

- 1) статус повноправного члена-дослідника;
- 2) аналітична рефлексивність;
- 3) наративна відкритість дослідницького «Я» (self);
- 4) діалог з інформантами через своє «Я» (self);
- 5) відданість теоретичному аналізу.

Основна відмінна від автоетнографії, що «викликає спогляди», установка – це прагнення до теоретичного осмислення соціальної та культурної реальності, що виходить за межі спостережуваного та досліджуваного середовища, здійснення класифікаційної роботи із зібраними даними та перехід на мову теоретичних концептуалізацій. «Мета аналітичної етнографії полягає не тільки в тому, щоб задокументувати особистий досвід, щоб подати «точку зору інсайдера» або викликати емоційний резонанс у читача. Скоріше, її визначальні характеристики – використовувати емпіричні дані, щоб отримати уявлення про деякі ширші соціальні явища, ніж ті, які надаються самими даними [Anderson, 2006, p. 386].

Особливі труднощі виникають через двоїстість ролі автоетнографа, як дослідника і як члена соціального і культурного зрізу, що вивчається, як переконливо і показує Леон Андерсон на особистому досвіді аналітика та учасника аматорського клубу парашутистів [Anderson, 2006, p. 378]. Зрозуміло, що в умовах війни досвід аналітичної автоетнографії як інструмент спостереження за трансформаціями ідентичностей у виниклих спільнотах, до яких ми тимчасово належимо, був би дуже корисний, зважся ми на подібний проєкт як члени такої групи і як дослідники.

Враховуючи наші завдання, попередньо все ж таки варто орієнтуватися на перевірені способи емпіричного пошуку образів і типів культурних ідентичностей, які в цей момент доступні – опубліковані дані репрезентативних опитувань та якісний текстуальний аналіз.

Поінформована ідентичність тих, хто залишився

Відомо, що війна – це механізм конструювання політичної ідентичності, у тому числі і як легітимації влади, що поширюється через усі форми комунікації [Kaldor, 2013]. Саме так і сталося – єднання жителів України перед воєнною загрозою виявилось одразу після повномасштабного вторгнення РФ, коли простір і час виразно розділилися на «ми» та «вони». Причому маючи для цього не лише декларативну чи символічну основу. Факт належності до держави та її території, статус громадянства перетворився на екзистенційний досвід людей. Згідно з лишневими даними КМІС частка тих, хто вважає себе насамперед громадянами України, різко зросла до 85%, тоді як попереднє дев'ятиріччя з 2014 р. залишалося в межах 57–64% [Показники..., 2022]. Консолідація характерна для різних категорій населення, різних спільнот, відмінності серед яких зазвичай фіксувалися, – регіональних, вікових, етнічних. Загальний настрій корелює з високим рівнем довіри до Президента (до 90% за різними даними), який перевищив довоєнні показники у кілька разів (з 25–27%). Так само безумовною є довіра людей до ЗСУ, як і віра в перемогу. Ці чинники нинішньої єдності українців суттєво підтримуються засобами інформації та суспільною комунікацією, залучення до якої різними способами також стає екзистенційним мотивом, аж ніяк не обмеженим звичним імпульсом «бути в курсі подій», а й рухомою потребою всіляко очистити загальне інформаційне поле від будь-яких ворожих втручань. Більшість респондентів, які перебували в липні цього року в Україні, відчували токсичність присутності в інформаційному просторі проросійських медіа (73%), небажання звертатися до російських джерел (87%) і достатність інформації щодо подій, яку надають українські ЗМІ (77%) [Демократія..., 2022].

За пів року війни люди відкоригували свої режими споживання інформації та контактів з медіа – від постійного, безперервного стеження за новинами в перші дні після вторгнення до прийняття якогось «щадного» порядку включатися до новинного контенту, що уможливлювало б психологічно та емоційно відволіктися від збуджуючих і травмуючих повідомлень. Що стосується джерел інформації, то тенденція зсуву

переваг у бік соціальних мереж та інтернету, яка, очевидно, намітилася в період коронавірусної пандемії, помітно прогресує в умовах війни (рис. 1).

Рисунок 1. Медіаспоживання в Україні, липень 2022 (% , N=1000)

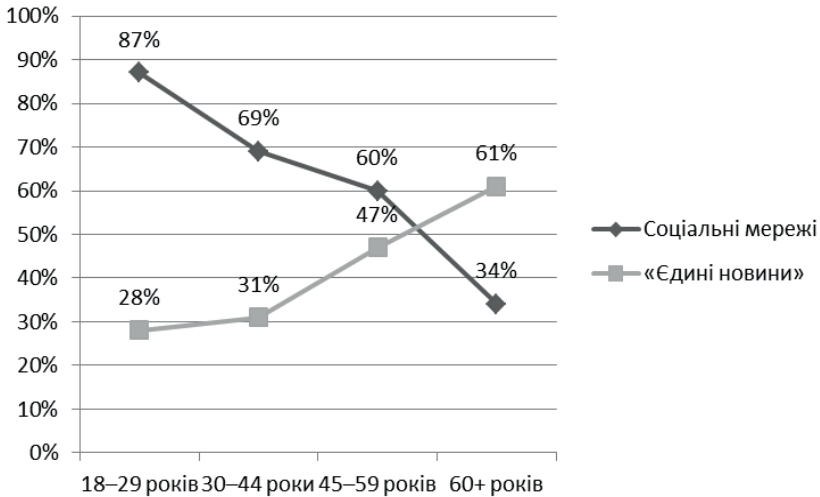
Оберіть джерела інформації, які Ви використовували протягом останніх 7 днів для отримання новин.

Оберіть усе, що підходить.

[Демократія... 2022]

Як неважко припустити, диференціатором переваг є вік споживачів медіа. Якщо соціальні мережі зараховують до найважливіших джерел 87% молоді 18–29 років, то з віком їх популярність поступово падає аж до 34% серед людей похилого віку. Важливість телемарафону «Єдині новини», навпаки, з роками піднімається від 28% серед молодіжної аудиторії до 61% серед людей 60+ (рис. 2).

Причини привабливості соціальних мереж для третини користувачів – зручність контактів (36%), для чверті – достовірність і різноманітність інформації (26%, 24%), для п'ятої частини – оперативність інформування (20%), прийнятність коротких повідомлень та відео. Телемарафон «Єдині новини»

Рисунок 2. Користування джерелами інформації за останні 7 днів, липень 2022 (%), N=1000)
Зараховують до топ-2 найбільш важливих для себе [Демократія... 2022]

отримує визнання насамперед за правдиву, перевірену інформацію (68%), як, власне, активно і анонсується ця програма, претендуючи на функцію інструменту, що об'єднує. Саме так телемарафон й оцінюється значною частиною респондентів, які вважають його «вдалою ініціативою на цей момент» (65%), тоді як кожен шостий вказує на нелояльність до альтернативних точок зору в новинах, що транслюються (17%). Щодо соціальних мереж, Telegram-каналів, новинних сайтів посилення контролю влади значно частіше розглядається як порушення прав і свобод (30%), як це й узгоджується з уявленнями про місію інтернету здійснювати вільну, безперешкодну та різноманітну комунікацію. Водночас контроль тут також не виключений як оборонний захід (60%) [Демократія..., 2022].

Вочевидь, у країні, що воює, інформаційні обмеження сприймаються більшістю аудиторій доречними й доцільними, тоді як розгорнутий публічний дискурс про свободу слова розцінюється радше не своєчасним. Що, проте, аж ніяк не означає повне виключення його з порядку денного. Очевид-

но, що ставка на інтернет у цьому відношенні вища – від нього очікують альтернативних відомостей, менш уніфікованих думок, комфортнішого використання, ніж від телебачення. І насамперед – молоді та зрілі люди, налаштовані на позитивні зміни після війни.

Відкладена ідентичність та нові горизонти тих, хто виїхав

Ті, хто залишив Україну в стані війни, також, безсумнівно, включені у вітчизняний інформаційний простір, більше в різні соціальні мережі та новинні сайти, хоча посилатися на будь-які дані репрезентативних опитувань поки не доводиться. Множинні ідентичності українців, які виїхали, напевно, складаються в рухому та розгалужену мережу, роздроблені класифікації, відносна стійкість яких, їх поглинення якоюсь загальною культурною матрицею виявиться пізніше. Серед найбільш помітних сьогодні образів українських громадян, які тимчасово проживають за кордоном, позначимо штрихами лише деякі. По-перше, це тип, який можна було б назвати «відкладеною» або «зупиненою» ідентичністю, як реакцію на невизначеність, що раптово виникла та триває. Йдеться більше про жінок середнього та старшого віку, які не ставлять собі завдання поринути у наданий світ, прийняти його як нормальне повсякденне середовище існування (навіть незважаючи на наявний у багатьох туристичний досвід), з явним чи прихованим бажанням повернутися до попереднього часу, що поки що важко здійснити, переживаючи за безпеку близьких, невирішеність матеріальних проблем, відгукуючись на влаштованість дітей та онуків на новому місці, можливості медичного нагляду, але з незабутньою тривогою через залишену домівку. «...Не можна так казати, що ми приїхали й одразу почали швидко адаптуватися. Ми радше тримаємося осторонь, трошки спостерігаємо за місцевим життям. Тут є багато людей, які потрапили після скрутних обставин з окупованої у березні Чернігівщини, з розбомбленого Маріуполя. Деякі з них ще й досі не отямилась, та й взагалі не можуть повністю усвідомити, де вони і що відбувається» [«Постійно...», 2022]. Як довго

утримається такий призупинений стан, якими є траєкторії його подальших трансформацій, передбачати передчасно.

Другий образ – молоді та зрілі жінки, часто з дітьми дошкільного та шкільного віку, орієнтовані на роботу, на *«проект європеїця»*, виявивши або побудувавши для себе та дітей перспективи подальшого життя. За даними аналітичного центру міжнародного агентства з працевлаштування Gremi Personal, яке опитало 1440 українців у Польщі (серпень 2022), лише 22,2% мають намір повернутися додому в найближчі три місяці, 35% збираються залишитися в Польщі щонайменше на рік, 25,6% планують повернутися як тільки закінчиться війна, 17% не планує повертатися в Україну [Скільки біженців..., 2022]. На початок навчального року близько 53% батьків планували віддати дітей до польських шкіл. Причини здебільшого відомі та зрозумілі, оскільки співвідносні з можливостями безпечнішого та гіднішого існування. Опанувати перспективу – багато в чому означає опанувати мову країни перебування. Аби потім отримати висококваліфіковану роботу у Польщі, 52,8% працевлаштованих українців уже вивчають польську мову, 35% мають намір це робити найближчим часом. Такою є практика і в інших країнах, які пропонують безкоштовні мовні курси. Це ніяк не утискає українську мову, яка принципово конкурує сьогодні лише з російською, що характерно для ідентичності *«проект українця»* в його найсильнішій версії, коли відмова від російської стає екзистенційним викликом, особливо для російськомовних громадян: «...Російська залишалася для мене мовою матері й певною зв'язкою із домом і довоєнним життям, проте українська стала мовою вибору... Там, де всередині мене раніше була російська, сьогодні я відчуваю мертвого звіра...» [Краснящих, 2022].

* * *

Вкрай важливо продовжувати спостереження за поспішною, але й у чомусь і загальмованою динамікою ідентифікаційних трансформацій, не прагнучи недвозначних висновків та оцінок. Можна лише констатувати, що множинні ідентичності українців, що визначаються різними контекстами воєн-

ного часу, несумірністю життєвих випробувань, що випали, і можливостями заявити про це публічно, співвідносністю, так само як і невідповідністю, індивідуальної та колективної тожності, відтворюють стан «нової нормальності страждання та справедливості» [Chouliaraki, 2021; Костенко, 2022]. І в цьому слід ретельно розбиратися, маючи різні аналітичні інструменти.

Джерела

Агамбен, Дж. (2011). *Ното sacer. Чрезвычайное положение*. Москва: Европа. URL: https://www.phantastike.com/philosophy/homo_sacer_2/djvu/view/

Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни: результати опитування КМІС для ОПОРИ. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1132&page=1>

Костенко, Н. (2020). Мережева комунікація: алгоритмічний і ризикований зв'язок. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–24.

Костенко, Н. (2022). Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–21.

Краснящих, А. (2022) І. Ківа: Там, де всередині мене була російська мова, я відчуваю мертвого звіра. *Українська правда*, 24 липня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/07/24/7359716/>

Показники національно-громадянської української ідентичності. Пресреліз Сергія Дембійського. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports>

«Постійно хочеться прискорити темп». Телеведуча Лідія Таран – про страх повернутися та життя у Франції, де вперше опинилася не як туристка (2022). 2 серпня 2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/znamenitosti/lidiya-taran-strashno-povernutisya-veducha-rozpovila-pro-zhittya-u-franciji-novini-ukrajini-50260578.html>

Скільки біженців планують повертатися до України – опитування українців у Польщі. *Дзеркало тижня*, 2 вересня 2022. URL: <https://zn.ua/ECONOMICS/skolko-bezhentsev-planirujut-vozvrashchatsja-v-ukrainu-opros-ukraintsev-v-polshe.html>

Скокова, Л. (2004). *Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Anderson, L. (2006). Analytic Autoethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, Volume 35, Number 4, August 2006, 373–395.

Denzin, N. K. (1997). *Interpretive ethnography: ethnographic practices for the twenty-first century*. Newbury Park, CA: Sage.

Deseriis, M. (2017) Hacktivism: On the Use of Botnets in Cyberattacks. *Theory, Culture & Society*, 34(4), 131–152.

Ellis, C. S., Adams, T. E., Bochner, A. P. (2011). Autoethnography: An Overview. *Forum Qualitative Sozialforschung*, 12, 1. Available at: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1589>.

Kaldor, M. (2013). *Identity and War*. Available at: <https://doi.org/10.1111/1758-5899.1208> global policy.

McQuillan, D. (2015, forthcoming). 'Algorithmic States of Exception', *European Journal of Cultural Studies*, 18, 4–5.

Savransky, M. (2021). Problems All the Way Down. *Theory, Culture & Society*, 38(2), 3–23.

6.3. Ліберальні цінності під час війни

У ситуації військових дій, у часи концентрації повноважень і ресурсів на вищих рівнях державного управління залишається, як можна припускати, мало місця для ліберальних цінностей. Передусім можна сказати, що саме низка ліберальних цінностей була корисною під час російсько-української війни: впевнена прихильність до індивідуалізму та до свободи як головних засад життя. Друга цінність – суто ліберальна – життя людей має бути важливіше за усе інше, і саме це було продемонстровано під час захисту Маріуполя, коли полк «Азов» не лише воював, а й намагався захищати життя цивільних, які опинилися у пастці. Саме це викликало повагу у західних партнерів України та бажання допомагати ресурсами для перемоги.

Третя ліберальна цінність – схильність до децентралізації влади, намагання брати відповідальність у власні руки – саме так відбувалося під час оборони багатьох міст та містечок на Сході та на Півдні України. Зокрема, вдала оборона Миколаєва здійснювалась завдяки вдалому досвіду децентралізації, коли місцеві органи влади виконували не лише свої цивільні обов'язки, а й змогли частково організувати оборону міста.

Фактично на українській війні відбувається зіткнення двох систем цінностей: тоталітарної пострадянської та неоліберальної. Тому що українці наразі будують, можливо, нову систему цінностей для всього світу, долаючи недоліки класичного лібералізму, який не був позбавлений наслідків імперського мислення. Частково ця неоліберальна українська система цінностей використовує постмодерні риси, постколоніальний спротив і пристосовує все це для долання культурних травм, певною мірою позбавляючись колоніального комплексу меншовартості. Ця робота над формуванням нової України лише почалася, і тому для дослідників дуже важливо буде знайти теоретичне та методологічне підґрунтя для аналізу як самої війни, так і її наслідків. Це передусім буде необхідно задля створення нової ідеології України у повоєнні часи та її нового образу для навколишнього світу.

Ідеологічне протистояння з російським світом – це буде одне з головних викликів для майбутньої України, тому необхідно вже зараз спробувати проаналізувати, у чому полягатиме це протистояння та що можна використовувати для створення власної, неоліберальної картини світу. Процес осмислення сформованих в ідеологічному полі символічних систем, раціональна критика власних підстав дають змогу ідеологічному дискурсу відповідати динаміці соціального простору, задовольняючи інтереси носіїв різних соціальних і культурних ідентичностей. Але в класичному ідеологічному дискурсі епохи модерну образ соціальності був нестійкий і розпливчастий. Він набував ознак громадянського суспільства як простору свободи слова та самовираження або ж анархізму чи соціалізму. У результаті в такому суперечливому ідеологічному просторі формуються дві альтернативи – тоталітарний і постмодерністський дискурс. У ситуації війни в Україні відбувається зіткнення цих дискурсів. Подібність їх полягає в спробі створення цілісного образу соціальності без внутрішніх соціальних суперечностей, але наслідки цієї цілісності різні.

Тоталітарний дискурс замикає соціальність навколо однієї ідеї – комунізм, націонал-соціалізм, рашизм. У цьому випадку в ідеологічному центрі соціальної реальності виявляються носії та хранителі єдиної істини для всіх, інші соціальні верстви розміщуються за принципом наближення чи віддалення від істинної ідеї. Очевидними недоліками цього дискурсу є заборона на самовираження і свободу слова, на конфлікти всередині правлячої еліти, яка для інших соціальних груп має бути у вигляді єдиного, згуртованого навколо ідеї центру. При цьому постмодерністський дискурс діє набагато ефективніше, створюючи образ цілісної несуперечливої соціальності. Цей образ постає як поле відкритої глобальної комунікації без територіальних кордонів і соціальних обмежень. Однією із нечисленних перешкод для вступу в таке поле комунікації визнається обмеження в доступі до інформації і знань, що може бути частково знято за допомогою постійного підвищення рівня освіти та професійної кваліфікації акторами комунікації. У постмодерністському ідеологічному дискурсі на зміну образу суспільства, розділеного на соціальні статуси залежно

від майнового і політичного капіталу, приходиться образ суспільства, де неможливо розрізнити межі груп у загальному полі соціальної комунікації. Він передбачає «поширення інформації для всіх, зображує себе як безперервний діалог і таким чином опановує розривом між самим собою і Іншим, знаходячи місце розриву в своєму просторі» [Lefort, 1983: p. 73].

Якщо в ідеологічному дискурсі класичного варіанта модерну відбувалися переміщення ідеологічних форм, їх допустимий конфлікт і постійні компроміси, то в новій ідеології постмодернізму та неолібералізму формується інший спосіб спілкування з суспільством. Виникає і складається образ дискурсу без кордонів, у якому все стає прозорим, де суб'єкт знаходиться в постійній круговерті інформації. Сучасний ліберальний дискурс відрізняється від тоталітарного тим, що уможливує своїм носіям вільно висловлювати свою думку і «захищається від вторгнення у свій простір, зображуючи всередині самого себе місце, відведене для супротивника» [Lefort, 1983: p. 67]. «Там, де тоталітаризм оберігає себе від розриву культури за допомогою грубого прямого ствердження істини історії, а досягнення майбутнього перетворює на розвиток справжнього, ідеологічний дискурс постмодернізму опановує реальність завдяки ознакам постійного нового, обробляє їх, щоб усунути загрозу історичності конфліктів всередині суспільства» [Lefort, 1983: p. 83].

Саме завдяки ліберальній системі цінностей Україна може пройти через випробування війною та складний повоєнний період. Для розвитку ідей сучасного неолібералізму можна використати ідеї нової етики для глобального суспільства, бо головною відмінністю має бути культура діалогу в середині суспільства. Автором цієї концепції є Ян Шолте (Jan Scholte) [Scholte, 2020)]. Як він пише, ідеї цієї етики зазвичай виникли з практики та досвіду роботи численних різноманітних політичних програм, особливо в проектах «Громадянське суспільство і демократія в глобальній економіці» (2001–2005) та «Побудова глобальної демократії» (2008–2014) [Sheller, 2015]. Я. Шолте визначає наступні сім принципів політики майбутнього, а саме: прийняття принципу рефлексивності в основі сучасного мислення; увага до глибинних відносин між культурою та

владою; визнання складності як принципу пізнання; визнання переваг різноманітності; плекання смирення як принципу ставлення до своєї культури; здатність урахувувати різноманіття; взаємне навчання в діалозі задля позитивних змін.

Першим із семи запропонованих принципів є прийняття рефлексивності за основу мислення, і він багато в чому задає тон іншим шести принципам. Рефлексивність у даному контексті розуміється як форма критичної саморефлексії, яка потребує постійної уваги і сумнівів у доцільності власних дій, а також постійної уваги до специфічності (тобто неуніверсальності) своїх ідей і практик. Схильні до рефлексивності люди постійно пов'язують свої знання і поведінку з унікальним контекстом ситуації. Інакше кажучи, рефлексивність передбачає пошук відповіді на запитання: в який час я думаю і дію, де, в якому просторі я це роблю, якою мовою, керуючись якою релігійною вірою і цінностями якої соціальної групи? У момент такої рефлексії будь-яка презумпція невинуватості або ідея володіння якоюсь «надкультурною» істиною відкидається. Замість почуття власної непогрішимості рефлексивність породжує гостре усвідомлення того, що твою точку зору в глобальному масштабі цілком можуть не поділяти більшість інших. Подолання культурних відмінностей, яке, безумовно, знадобиться для глобального співробітництва, може бути полегшене, якщо завдяки рефлексії сторони діалогу будуть більш чуйно налаштовані на усвідомлення цих відмінностей у цінностях і оцінках.

Другий принцип нової етики діалогу, як альтернативної парадигми, полягає у визнанні важливості й особливої ролі відносин між культурою та владою. Це означає розуміння того, що соціальна смислова структура завжди пройнята можливістю управління потенціалом залучених сторін. Таким чином, культура незмінно втягується в динамічні відносини з владою, впливаючи на неї напряду або в прихований спосіб. У концепції сучасного лібералізму така взаємодія між владою і культурою береться до уваги. Для сучасної політики особливо важливо виявити, виділити й дослідити структурну нерівність, яка має властивість домінувати над різними життєвими світами, особливо в ситуаціях, де гегемоністська констrukція

(наприклад, «розвиток» або «Бог») довільно маргіналізує інші раціональності, що можуть мати власні лінії узгодженості й цілісності. У глобальному суспільстві учасники зустрічі чітко показують, підкреслюють і ставлять під сумнів те, що в їхні власні та інші життєві шляхи можуть мати вбудовані (негативні) переваги. Співрозмовники усвідомлюють, що культурне підпорядкування може породжувати гнів, підозру і опір з боку тих, кого змушують замовкнути. Більше того, актори, які займають домінуючі культурні позиції, якщо вони беруть участь у глобальних дискусіях у транскультурному дусі, зобов'язані відмовитися від домінування і від своїх безпідставних привілеїв.

Стала глобальна співпраця стане можливою лише тоді, коли сторони відкриті й чесні по відношенню до культурної ієрархії влади, відмовляються від зловживання безпідставними перевагами і прагнуть рівних можливостей поваги і можливості висловлювання. Третій принцип нової етики діалогу – це визнання складності як головної специфічної ознаки сучасних процесів. Подібне визнання зумовлює розуміння того, що культура не є тим, що про неї думають представники мультикультуралізму і класичного антропологічного підходу. Як правило, у цих підходах культуру представлено як гомогенне середовище для обмежених і взаємовиключних один від одного груп людей, де однорідність панує всередині кожної групи і бінарна опозиція переважає між їхніми ціннісними системами. У реальній світовій політиці культури мається на увазі не лише різноманітність, дискретність і нерухомість систем культурних цінностей, а й такі якості культури, як неоднорідність, мінливість, ризомність, невизначеність. Поодинокі, штучно однорідні й фіксовані культурні категорії (наприклад, «азійський», «чорний», «корінний», «ісламський», «західний», «жіночий», «молодіжний») нав'язують культурному діалогу певну межу, розподіл, перебільшують опозицію й заперечують динамізм. Навпаки, транскультурність визнає складності, дає змогу кожній людині презентувати власний багатовимірний рухомий життєвий світ, де культура – те, що розвивається, це певна взаємодія багатьох тенденцій, які не можуть бути зведені до окремих складових частин. Визнання культурної складності спонукає до більш глибокого дослі-

дження і більш уважного спілкування з колегами у світовій політиці. Результатом такого спілкування стає більш тонке і відкрите розуміння себе та інших. Саме це може закласти міцну основу для глобального співробітництва майбутньої України у європейському просторі.

Четвертий принцип нової етики діалогу – отримання задоволення від різноманітності. У такому разі плюралізм у життєвих світах не тільки визнається, а й позитивно сприймається та активно просувається. Таким чином культурний плюралізм з ентузіазмом вітається як творчий ресурс. Зустрічі з різноманітними життєвими світами розглядаються як можливість для розвитку нових ідей, для більш широкого розкриття потенціалу, щоб знайти альтернативні відповіді. Можливо, у контексті гнучкого й ефективного реагування на глобальні проблеми, просування культурного розмаїття може бути навіть ключем до виживання людства та інших видів. Різні розуміння і методи вирішення тієї самої глобальної проблеми повністю взаємодоповнюють один одного. Р. Чоу називає це «скоординованою автономією» [Chow, 2005], люди зможуть здобути взаємну підтримку у вирішенні глобальних проблем, зберігаючи при цьому відмінності в своїх життєвих світах.

П'ятий принцип нової неоліберальної етики – смиренність перед відмінностями. За всього культурного різноманіття, про яке так багато говорять і яке так люблять використовувати для опису сучасності, безумовно, виникають і виникатимуть такі ситуації, коли різні конструкції сенсу здаються для людей несумісними. Іноді ці радикальні розбіжності (наприклад, навколо певних звичок харчування і одягу) залишаються доволі необразливими і можуть легко долатися. Проте інші суттєві розбіжності викликають моральне неприйняття та імпульси до бажання заперечувати право на існування «Іншого». У цих випадках ця нова етика пропонує смиренність. Таким чином, замість того, щоб негайно зайняти позицію конфронтації і ствердження власної більшої чесноти, сторони спілкування і переговорів визнають недосконалість власного способу життя і обмежене розуміння контрастів «Іншого». Трепет перед недосконалістю людського досвіду і подив перед величним масштабом людської творчості можуть стримувати невпин-

не ігнорування протилежних життєвих світів, заохочуючи їх до максимального пристосування до відмінностей. Зокрема, люди, які займають становище, що намагаються домінувати (наприклад, представники панівних класів або громадяни розвинених країн), можуть визнати, що презумпції їхньої культурної переваги значною мірою є результатом використання ресурсу влади. Смирення у новій глобальній політиці зумовлює відмову від будь-яких «цивілізаційних місій», відповідно до яких самопроголошені «просунуті» культури нав'язують себе, прагнучи подолати відстань до культур «відсталих народів». Глобальне співробітництво в умовах культурного розмаїття досягається набагато легше серед смиренних, ніж серед самовдоволених.

Смирення для представників культур – колишніх гегемонів сприяє шостому основному принципу нової етики, а саме здатності глибинного сприйняття точки зору «Іншого», своєрідного мистецтва чути «Іншого». За такого підходу культурна відмінність розглядається не як чорна скринька (де проблема ігнорується) або як скринька Пандори (відкриття якої викликає хаос), а як поштовх до розмови. Здатність прислухатися до різноманітності – ключове вміння, що повинно опрацьовуватись у сучасній глобальній політиці. Дійсно, здатність слухати, можливо, є не менш важливою для глобального співробітництва, ніж експертні знання в галузі правових інструментів і розробки стратегічних напрямів у політиці. Слухання «Іншого» потребує зосередженої, уважної і терплячої уваги, що прагне максимально чути, співпереживати, отримувати від колег нові знання. Саме такому мистецтву слухання треба навчитися представникам насамперед колишніх метрополій, тому що саме їм притаманний поверхневий погляд на інші культури.

Нарешті, сьомий принцип неоліберальної етики передбачає, що глобальне співробітництво – це процес постійного взаємного навчання позитивних змін серед різноманітних життєвих світів. Цей принцип розглядає обміни між відмінностями як можливості навчання, що, своєю чергою, можуть сприяти необхідній соціальній трансформації у бік більш справедливого розподілу ресурсів або більшої екологічної цілісності. Взаємодія через розмаїття – особливо коли до нього

звертаються з акцентом на гнучкість, складність, відкритість, смиренність і слухання, – породжує постійні культурні реконструкції [Plott, 2013: р. 123]. Саме цей світогляд не тільки визнає властивий культурі динамізм, а й постійно утверджує і розвиває творчий потенціал, запропоновані взаємні перетворення. Залучення культурного розмаїття у простір сучасного суспільства – це змога нарешті зрозуміти, що можливі нові шляхи. Таким чином, етика і політика неолібералізму може дати нові ідеї і практики для розширення глобального співробітництва.

Висновки

Головна цінність, яка стверджується та протистоїть тоталітарному дискурсу насильства, це збереження в сучасних умовах війни поля раціональності дискурсу. Мається на увазі збереження можливості діалогу, пошуку нових підходів до вирішення проблем сучасного українського суспільства. Нормою є плюралізм думок, діалог, у якому кожна точка зору може бути почута, якщо вона висловлена аргументовано і має достатні раціональні підстави. Це не передбачає пошуку єдиної універсальної істини. Це передбачає, що за всієї відмінності підходів до основ сучасної раціональності соціальна теорія створює певну мову понять і концепцій, завдяки якій може знайти місце в культурному просторі будь-яка точка зору на соціальну реальність, якщо вона дійсно прагне діалогу. Безумовно, лібералізм як нормативна основа світового порядку переживає проблеми, частково через свою неспроможність забезпечити адекватну демократію сучасній глобалізації. Тому саме досвід України може змінити цю ситуацію, сформувавши нові принципи, ідеї та практики демократії, що можуть стати основою майбутнього нового світового порядку.

Таким чином, необхідні більш радикальні зміни в підходах до аналізу культурного різноманіття глобального світу, увага до всіх учасників соціального простору, незважаючи на їх численність або ідеологічний вплив. Бо Україна вже вразила світ своїми досягненнями та волею до перемоги над, здавалося б, непереможним ворогом. Тому наразі формується альтернатива в культурній політиці. Новий підхід полягає в

тому, що потрібно усвідомлювати і враховувати реальні обставини культурного розмаїття і відмінності для формування ефективної стратегії у повоєнному світі, бо він вже ніколи не буде таким, як був. Сучасні глобальні політичні виклики вимагають тіснішої комунікації і переговорів у ситуації культурного розмаїття, ніж це може бути досягнуто за допомогою міждержавної дипломатії старого зразка. Навіть участь у глобальному управлінні економічними процесами і вирішенні глобальних проблем людства наразі виходить далеко за межі традиційної зовнішньої політики. Кермо влади переходить від традиційної політичної еліти до ширших офіційних кіл, до комерційних діячів, сучасного глобального громадянського суспільства і соціальних рухів. Хто і за яких умов зможе стати ефективним прибічником і пропагандистом цього нового світу неоліберальних цінностей? Хто може стати агентом цієї глобальної переорієнтації в політиці культурного розмаїття для сучасного глобалізованого світу? Україні, безперечно, знайдеться місце у цих повоєнних процесах утворення нового неоліберального світу, бо саме її перемога надасть можливість серйозного реформування переважної більшості інституцій та організацій світового глобального рівня. Для цього потрібно буде формування нових теорій і методологічних підходів для вивчення цього нового соціального та культурного простору, і саме у цьому будуть полягати головні виклики та можливості української соціологічної науки.

Джерела

Chow, R. (1998). *Ethics after Idealism: Theory – culture – ethnicity – reading*, Indiana, UP: Bloomington.

Lefort, C. (1983). On the Genesis of Ideology in Modern Societies. *Canadian Journal of Political and Social Theory/Revue canadienne de theorie politique et sociale*, Vol. 7, Nos. 1-2: 58–89.

Scholte, J. A. (2020). After Liberal Global Democracy: New Methodology for New Praxis. *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences* 13:67–92.

Sheller, M. (2017) From spatial turn to mobilities turn. *Current Sociology*, 65(4): 623–39.

6.4. Вплив війни на ціннісні пріоритети

Упродовж незалежності України (з 1991 р.) було ряд ключових подій, які визначили соціальні зміни українського суспільства і тим самим вплинули на ціннісні орієнтації населення. Серед них: Помаранчева революція, Революція Гідності та триваюча з 2014 р. російсько-українська війна. Зміни в світосприйнятті населення України спостерігались як на дискурсивному, поведінковому рівнях, так і підтверджувались соціологічними даними. Протягом всіх 30 років незалежності України Інститутом соціології НАН України проводиться моніторинг соціальних змін, де вивчається динаміка широкого кола показників.

Однак наразі докладніше зосередимо свою увагу на ціннісних орієнтаціях населення України, тих характеристиках, які найбільш важливі для населення, адже вони виступають тим лакмусовим папірцем, які надзвичайно яскраво проявляються у важливих суспільних подіях, супроводжують зміни і проявляються через вибір і дії людей.

Кожне рішення і дія людини приймається та виконується через ті ціннісні пріоритети, які є основними для людини на даний момент. Особливо помітно ціннісні орієнтації проявляються під час критичних, доленосних подій. Як пише А. Ручка у статті «Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві», «питання цінностей особливо помітне в так званих граничних пунктах людської екзистенції, коли йдеться про явища життя і смерті, щастя і страждань, любові й ненависті, набуття ідентичності та її втрати тощо» [Ручка, 2013: с. 172]. І саме такий період наразі переживає українське суспільство.

У такий період ціннісні орієнтації людини і суспільства вибудовуються в певну ієрархію залежно від їх важливості, бажаності для людей чи суспільства в цілому. Одним явищам надається більша перевага, вони є більш важливими. У результаті на основі преференцій людини вибудовується ієрархія її екзистенційних цінностей [Ручка, 2013: с. 172].

Для аналізу ціннісних пріоритетів населення України візьмемо питання щодо оцінки важливості таких характе-

ристик, як: матеріальний добробут, міцна сім'я, державна незалежність, демократичний розвиток (усього в моніторингу Інституту соціології оцінюється важливість 21 характеристики).

З 2002 р. серед зазначених характеристик найважливішими для переважної більшості населення були матеріальний добробут та міцна сім'я. Важливість, матеріального добробуту може пояснюватись, по-перше, прагненням до певних гарантій і захищеності себе і своєї сім'ї через матеріальні статки. І тут слід згадати теорію Р. Інглехарта [Inglehart, 1990: р. 60–64], згідно з якою матеріальний добробут і комфорт (а водночас і фізичне здоров'я) є нижчими шарами піраміди Маслоу й відповідають за захищеність і безпеку. Економічне зростання та підвищення матеріального добробуту посилює у людей почуття життєвої захищеності. По-друге, висока важливість матеріального добробуту могла пояснюватись впливом суспільства споживання. Згідно з теорією Т. Веблена матеріальний добробут слугує критерієм, через який людина створює світ навколо себе й ідентифікує себе з-поміж інших [Веблен, 1984]. Прагнення розкоші, в даному випадку, відповідає не так потребам людини, як її прагненню наблизитися до вищих соціальних верств – аристократії, економічної та культурної еліти. Їх дорогі речі – це символ статусності, переваги над іншими. Через речі людина структурує світ навколо себе і створює свою власну ідентичність.

Для українського суспільства матеріальний добробут також певним чином слугував ознакою «захищеності», «безпеки»; певним засобом самовираженості та ідентифікації себе з-поміж інших.

З початком російської агресії у 2014 р. почала зменшуватись важливість матеріального добробуту, вона трималась на рівні 92% до 2018 р., коли війна переходила у фазу позиційної, а у суспільства була ілюзія розвитку економіки і життя в поза воєнній реальності. Війна з 2018 р. для багатьох стала чимось далеким і маловпливовим на повсякденність чинником.

Однак під час активної фази неоголошеної війни (2014 р.) марно було очікувати, що матеріальний добробут може

забезпечити захищеність і безпеку на фоні російської агресії. Можливо, маючи матеріальні ресурси, легше знайти варіанти для адаптації в умовах, пов'язаних з переїздом, пошуком житла на новому місці. Матеріальний добробут може слугувати певною подушкою безпеки в разі втрати роботи, давати можливість допомагати армії та населенню в цілому, але ніяк не захистити від нападу ворога.

Крім того, з 2014 р. збільшилась важливість державної незалежності України (з 70% до 80%) та демократичного розвитку країни (з 60% до 70%), на що вплинула як Революція Гідності, так і, безперечно, агресія з боку РФ. Як бачимо, коли актуалізується боротьба із зовнішнім ворогом, суспільство консолідується навколо об'єднуючих цінностей, таких як державна незалежність та демократичний розвиток (табл.1).

Таблиця 1

Ціннісні домінанти населення України. Динаміка змін, %

<i>Оцініть ступінь важливості особисто для Вас кожного з таких тверджень:</i>	<i>Скоріше важливо +дуже важливо %</i>								
	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
Матеріальний добробут	94,7	96,8	95,5	96,4	94,5	92,3	92,4	95,4	91,0
Міцна сім'я	95,9	96,7	94,4	96,4	95,2	94,5	96,8	94,3	92,9
Державна незалежність України	74,6	74,0	73,3	59,4	70,0	80,4	82,3	81,3	80,6
Демократичний розвиток країни	64,1	65,4	69,0	60,4	67,8	74,4	75,3	79,1	70,4

Найбільш відчутною консолідація українського суспільства стала після початку повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р., коли війна торкнулась кожної української родини, а образ ворога став очевидним. У 2022 р. українське суспільство переживає один з найважливіших етапів соціальних змін в історії України. За П. Штомпокою, період змін зазвичай проявляється так [Stompka, 1991: p. 151–153]:

1) люди усвідомлюють, що багато речей залежить від їхніх конкретних дій;

2) люди дивляться на свій час лише як на відрізок більш широкого потоку історії.

Підтвердження цієї тези бачимо сьогодні, коли населення відчуло свою роль, можливість і необхідність вплинути на перебіг подій задля майбутнього країни та своїх дітей. Люди, у певному сенсі, усвідомлюють, що цей період часу – невід’ємна частина історії, яку вони повинні пройти заради майбутнього. У цей період національне, громадянське стало вже не питанням, а знаком оклику для кожного громадянина країни.

У ці місяці викристалізовується ідентичність країни, сьогодні для більшості населення питання державної незалежності не є чимось абстрактним, воно стало екзистенційним, адже, виборюючи незалежність країни, суспільство обстоює власне право на життя, своє майбутнє, своє право на свободу, можливість жити на своїй землі під своїм прапором. З початком повномасштабної війни особисте, громадянське та національне тісно перетнулися. Сьогодні багато хто усвідомлює, що матеріальні статки не можна взяти з собою, ховаючись у підвалах, матеріальний добробут мало чим захистить від удару ракет чи влучення снаряду. Матеріальний добробут сьогодні може бути ресурсом для допомоги армії, засобом, який полегшить життя в нових умовах, особливо це стосується внутрішньо і зовнішньо переміщених осіб, слугуватиме подушкою безпеки в разі втрати роботи. І то, це не є напевно, адже може бути втрачене кожної хвилини. І за постійного ризику бути втраченим не може порівнюватись за своєю важливістю із збереженням власного життя і життя родини. Сьогодні важливість добробуту і міцної сім’ї перетворилася на більшу значущість забезпечення власної безпеки і безпеки близьких людей.

У 2022 р. Інститутом соціології не проводилось опитування моніторингу Інституту соціології. Однак не можна залишити без уваги 2022 р., адже він разом зі всією своєю складністю та драматичністю є одним з ключових для новітньої історії України, яка сьогодні виборює своє право «бути, а не здаватись». Тому запитання «Оцініть ступінь важливості *особисто*

для Вас кожного з таких тверджень...» з нашої ініціативи були включені до омнібусу соціологічної агенції «Info Sapiens» з такими альтернативами (табл. 2).

Таблиця 2

Оцініть ступінь важливості особисто для Вас кожного з таких тверджень

	<i>Зовсім не важливо</i>	<i>Скоріше не важливо</i>	<i>Важко відповісти, важливо чи ні</i>	<i>Скоріше важливо</i>	<i>Дуже важливо</i>
Матеріальний добробут	1	2	3	4	5
Міцна сім'я	1	2	3	4	5
Державна незалежність України	1	2	3	4	5
Демократичний розвиток країни	1	2	3	4	5
Власна безпека та безпека близьких людей	1	2	3	4	5
Домашній комфорт (домашній затишок і хороші умови за місцем проживання)	1	2	3	4	5

Дослідження проводилось 09.09–18.09.2022 методом телефонного інтерв'ю (САТІ). Обсяг вибірки Омнібусу становить 1000 респондентів.

За отриманими даними, серед зазначених тверджень (табл. 3) найважливішими є: державна незалежність України, власна безпека та безпека близьких людей. Найменше значення для людей має матеріальний добробут, що є цілком очікуваним, виходячи з того соціального контексту, в якому перебуває Україна. Війна суттєво вплинула на життєві установки, ціннісні орієнтації населення та загальну переоцінку пріоритетів. Сьогодні важко знайти жителя України, який/яка б з початком вторгнення не усвідомив/ла, що всі матеріальні статки є доволі мінливими і не мають великого значення, коли стоїть питання виживання себе, своєї родини та країни в цілому (табл. 3).

Таблиця 3

Ціннісні домінанти населення України

<i>Оцініть ступінь важливості особисто для Вас кожного з таких тверджень:</i>	<i>Скоріше важливо, +дуже важливо, %</i>	N
Матеріальний добробут	73,3	733
Міцна сім'я	94,1	941
Державна незалежність України	97,1	971
Демократичний розвиток країни	94,0	940
Власна безпека та безпека близьких людей	98,5	985
Домашній комфорт (домашній затишок і хороші умови за місцем проживання)	91,6	916

Також спостерігаються певні відмінності в оцінках важливості зазначених характеристик населення залежно від статі, регіону проживання та рівня освіти (табл. 4).

Таблиця 4

Статистичні показники

	<i>Стать</i>			<i>Регіон</i>			<i>Освіта</i>		
	X2	df	p-value	X2	df	p-value	X2	df	p-value
Матеріальний добробут	16,6	5	0,00	40,3	25	0,03	64,7	25	0,00
Міцна сім'я	11,1	5	0,05	30,4	25	0,21	73,9	25	0,00
Державна незалежність України	11,3	5	0,05	38,7	25	0,04	38,0	25	0,05
Демократичний розвиток країни	4,8	5	0,45	32,5	25	0,14	64,6	25	0,00
Власна безпека та безпека близьких людей	5,6	4	0,23	15,3	20	0,76	16,4	20	0,70
Домашній комфорт (домашній затишок і хороші умови за місцем проживання)	5,5	5	0,40	28,3	25	0,3	39,3	25	0,04

Для жінок є більш важливим матеріальний добробут (78,5%), а для чоловіків – державна незалежність України (95,8%), що може пояснюватись тим, що з початком воєнних дій багато матеріальних питань з підтримки родини лягли на плечі саме жінок, тоді як для чоловіків найважливішими стали їх допомога та участь у обстоюванні незалежності країни на полі бою або в тилу. Однаково важливими як для жінок, так і для чоловіків є власна безпека та безпека близьких людей (табл. 5).

Таблиця 5

Ціннісні домінанти населення України залежно від статі респондента

<i>Оцініть ступінь важливості особисто для Вас кожного з таких тверджень:</i>	<i>Стать</i>			
	<i>Чоловіча</i>		<i>Жіноча</i>	
	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>
Матеріальний добробут	67,1	305	78,5	429
Міцна сім'я	93,6	425	94,6	516
Державна незалежність України	98,6	448	95,8	523
Демократичний розвиток країни	95,3	432	93,0	508
Власна безпека та безпека близьких людей	99,0	449	98,2	536
Домашній комфорт (домашній затишок і хороші умови за місцем проживання)	89,8	408	93,1	508

Також спостерігаються певні регіональні відмінності стосовно важливості матеріального добробуту та державної незалежності (табл. 6–7). За даними дослідження, державна незалежність є важливою для переважної більшості населення незалежно від регіону, в якому проживає респондент. Спостерігаються лише часткові розбіжності за регіональною характеристикою. Серед жителів Заходу «скоріше важливою» державну незалежність України вважають 1,6%, «дуже важливою» – 96,3%. В той час як на Сході 10,0% – вважають державну незалежність «скоріше важливою» і 85,5% – «дуже важливою». Як бачимо, орієнтації жителів Заходу є більш визначеними, ніж представників Сходу (табл. 6).

Таблиця 6

**Оцінка важливості державної незалежності залежно
від регіону проживання респондента**

Державна незалежність України	Регіони					
	Київ	Північ	Захід	Центр	Південь	Схід
	%	%	%	%	%	%
Зовсім не важливо	0,0	0,0	0,9	0,0	0,5	0,6
Скоріше не важливо	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6	0,0
Важко відповісти, важливо чи ні	1,7	2,4	1,2	1,7	2,6	3,9
Скоріше важливо	6,7	2,8	1,6	4,7	5,1	10,0
Дуже важливо	91,6	94,8	96,3	92,2	91,3	85,5
Відмовились відповісти	0,0	0,0	0,0	1,5	0,0	0,0

Щодо матеріального добробуту, то серед жителів Заходу більша частка тих, кому важко визначитись, чи важливим на даний час є матеріальний добробут, ніж серед жителів Центру. Відповідно 28,4% на Заході проти 17,1% у Центрі. Дещо інша ситуація з жителями м. Києва – вони більш визначені стосовно важливості матеріального добробуту. Крім того, матеріальний добробут є більш важливим для жителів м. Києва, ніж Сходу, що може бути пов'язано передусім з вищим рівнем життя та вищою конкуренцією в столиці, коли боротьба за матеріальний добробут стає свого роду стилем життя її жителів. Тому люди, які проживають у столиці, більш орієнтовані на матеріальний добробут, він для них є більш важливим (табл. 7).

Далі наведемо певні розбіжності відповідно до рівня здобутої освіти респондентів. Матеріальний добробут є більш важливим для людей з вищою освітою, ніж для респондентів, у яких повна загальна, професійно-технічна та неповна вища освіта, тоді як домашній комфорт, міцна сім'я є більш важливими для людей із неповною вищою освітою. Своєю чергою демократичний розвиток є більш важливим для респондентів з професійно-технічною, неповною вищою та вищою освітою на противагу від респондентів із середньою і

Таблиця 7

Оцінка важливості матеріального добробуту залежно від регіону проживання респондента

Оцініть ступінь важливості особисто для Вас кожного з таких тверджень: Матеріальний добробут	Київ	Північ	Захід	Центр	Південь	Схід
	%	%	%	%	%	%
Зовсім не важливо	0,0	1,4	2,1%	1,1	0,8	2,9
Скоріше не важливо	1,7	3,8	3,7%	5,9	5,2	7,3
Важко відповісти, важливо чи ні	8,7	16,9	28,4	17,1	17,0	22,5
Скоріше важливо	38,5	32,7	26,5	32,8	29,3	19,9
Дуже важливо	51,2	44,7	39,3	42,1	47,1	46,7
Відмовились відповісти	0,0	0,5	0,0	1,0	0,6	0,7

загальною середньою освітою (9 класів і вище). Об'єднує наразі населення України незалежно від рівня освіти важливість державної незалежності України і власної безпеки та безпеки близьких людей (табл. 8).

Як бачимо, державна незалежність України є основною об'єднуючою ціннісною домінантою населення України, що підтверджують дані дослідження, проведеного групою «Рейтинг» 17-18 серпня 2022 р., вибірка 1000 респондентів, метод опитування – САПІ. Також у цьому опитуванні окремо досліджувалася динаміка змін цінностей українського суспільства (за скороченою методикою Шварца (Schwartz Shalom H.)).

За даними опитування, абсолютна більшість респондентів (86% однозначно і 11% скоріше), якби сьогодні стояв вибір, підтримали б проголошення незалежності України. Порівняно з минулим роком цей показник зріс з 80 до 97%, порівняно з 2012 р. – з 62 до 97%. В опитуванні групи «Рейтинг» респондентам було також запропоновано назвати три слова (відкрите питання), якими вони бачать майбутнє України. Першим словом найчастіше була «вільна», другою ознакою

Таблиця 8

**Ціннісні домінанти населення України залежно
від рівня освіти респондента**

Оцініть ступінь важливості особисто для Вас кожного з таких тверджень	<i>Базова загальна середня або нижче (9 класів або менше)</i>	<i>Повна загальна середня</i>	<i>Професійно-технічна</i>	<i>Неповна вища початкова вища</i>	<i>Вища (закінчили заклад вищої освіти, отримали ступінь)</i>
	%	%	%	%	%
Матеріальний добробут	61,8	64,1	70,0	71,0	85,4
Міцна сім'я	90,7	85,8	94,4	98,8	95,9
Державна незалежність України	94,6	96,4	95,8	96,3	99,5
Демократичний розвиток країни	84,6	86,5	95,8	94,7	97,6
Власна безпека та безпека близьких людей	98,1	95,8	98,7	99,5	99,3
Домашній комфорт (домашній затишок і хороші умови за місцем проживання)	88,7	90,1	88,8	95,5	93,5

для характеристики майбутнього України респонденти називали «незалежна», третьою – «багата» [Рейтинг, 2022].

Таким чином, війна стала подією, що інтенсифікувала процес національної самовизначеності, стимулювала готовність українців до спротиву агресії й захисту незалежності України. Сьогодні абсолютна більшість опитаних ідентифікує себе як громадянина України. Водночас характерною для українців залишається така цінність, як «конформність», тоді як «самостійність» є доволі слабо вираженою. Наразі головною для абсолютної більшості населення країни є боротьба за державну незалежність, обстоюючи тим самим своє право на майбутнє та майбутнє країни.

Джерела

Рейтинг. Соціологічна група. (17-18 серпня 2022). Сімнадцяте загальнонаціональне опитування. Ідентичність. Патріотизм. Цінності. Отримано з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_cnmost_17-18_serpnua_2022.html

Ручка, А. (2013) Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві. *Культурологічна думка*, 6, 172-179. Отримано з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kultdum_2013_6_24

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2018)). Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. 6, 20. Київ: Інститут соціології НАН України.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2020) Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. 7, 21. Київ: Інститут соціології НАН України.

Inglehart, R. (1990). *Culture shifts in advanced industrial society*. Princeton, N.J.: Princeton University Press,.

Sztompka, P. (1991). Many sociologies for one world: the case for grand theory and theoretical pluralism. *The Polish Sociological Bulletin*, 3, 147-158.

Veblen, T. (1991). *The Theory of the Leisure Class*. Routledge.

6.5. Взаємодія між українською та російською спільнотами: «нарративні фрейми» майбутнього

Українське суспільство перебуває в стані класичної травматичної ситуації, яка, за П. Штомпкою, характеризується неочікуваністю і швидкістю настання; радикальністю, руйнуванням основ буття; екзогенністю, зовнішнім походженням; сприйняттям ситуації як несподіваної і шокуючої [Штомпка, 2001]. Переживання колективної травми ґрунтуються на сприйнятті та інтерпретації травмуючих подій. Цей процес не є результатом продукування довільних значень на індивідуальному рівні. Вони формуються на основі наявного набору доступних значень, закодованих у культурі конкретної спільноти [Штомпка, 2001]. Водночас процес репрезентації неможливий без дії уяви, яка супроводжує оформлення реальних переживань. Період такого оформлення позначають як «спірально означення» [Александр, 2012].

На цьому етапі символічні описи соціальних подій формуються у вигляді групових «заяв» про форму соціальної реальності, її причини та відповідальність за дії, що її спричинили. Основою для формування групових означень є ті «нарративні фрейми», які народжуються на індивідуальному рівні. В них акцентуються різні аспекти травматичної ситуації та пропонуються різні спроби вписати її в історичні події [Айерман, 2016]. З часом на основі сплетення індивідуальних історій і біографій буде сформований колективний, уніфікований фрейм, у якому переживання, які для нас наразі є теперішніми, будуть репрезентувати минуле, і створять певну єдність з тими нарративами, в яких наступні покоління відтворюватимуть події війни постфактум.

Для оцінки тяжкості наслідків реальної колективної травми ми застосовуємо схему, яка враховує дію таких чинників: 1 – масштаб травматизації; 2 – рівень порушення справедливості під час травматизації; 3 – неможливість (нездатність) протистояти силі, що травмує; 4 – неможливість емоційно від-

реагувати на травматичну ситуацію, відкрито висловити почуття з приводу трагічних подій [Горностаї, 2012]. Вплив цих чинників на населення в умовах російсько-української війни різноспрямований. Наявність значної кількості постраждалих і величезна несправедливість загибелі мирного населення сприяють поглибленню травми. Натомість населення не переживає нездатність протистояти силі, що завдає травму, і не обмежено у вияві власних емоційних реакцій, що сприяє спробам подолання колективної травми.

Перебування всередині ситуації, що травмує, дає можливість зафіксувати ті нарративні фрейми, які закладають основи спіралі означення на індивідуальному рівні. Водночас ці фрейми відбивають і колективну травму, оскільки під час війни завдані страждання такою ж мірою колективні і соціальні, як і індивідуальні, а отже, індивідуальна та колективна травми підсилюють одна одну [Айерман, 2013].

Предметом розгляду будуть нарративні фрейми, які продукуються тими, хто переживає колективну травму безпосередньо. Однак у них вже фіксуються усі ознаки колективної травми, які виокремлюють дослідники при розгляді наслідків колективної травми в історичному контексті, причому це спостерігається як у наративах жертв, так і в наративах нападників [Hirschberger, 2018].

Наратив жертв в історичному зрізі характеризується насамперед передачею через культурні значення та традиції відомостей про загрозу, що сприяють збереженню групи. Це посилює екзистенційні побоювання та сприяє вбудовуванню травми у символічну систему значень. У результаті переживання колективної травми зміцнюється відчуття колективного «я» та почуття історичної колективної самості, що сприяє відчуттю сенсу та пом'якшенню екзистенційної загрози. Згодом відбувається увічнення пам'яті про травму та небажання зачиняти двері перед минулим.

Водночас для групи нападників колективна травма є загрозою ідентичності, оскільки вона створює напруженість між бажанням розглядати групу в позитивному світлі й визнанням моральних злочинів у її минулому. Як наслідок виникає пе-

первність історії групи, що слугує дистанціюванню нинішніх членів групи від минулих ініціаторів подій, що травмують. Це спричиняє розрив у колективній пам'яті. Він може бути радикальним, коли травмуючі події або повністю заперечують, або їх зрікаються і відмовляються брати якусь відповідальність за них. Проте частіше члени групи реконструюють травму і уявляють її таким чином, щоб зменшити колективну відповідальність.

Основою для виявлення нарративних фреймів слугує аналіз 77 напівструктурованих інтерв'ю, проведених у березні-травні 2022 р. з представниками різних груп мирного населення (біженцями з територій, які були окуповані / знаходились під загрозою окупації, піддавалися обстрілам та зазнали руйнувань, та мешканцями територій, які безпосередньо не постраждали від воєнних дій). Було опитано 50 жінок і 27 чоловіків віком від 18 до 69 років. Для аналізу обрано фрагмент інтерв'ю, в якому інформантів просили уявити, як, на їхню думку, будуть складатися відносини України і РФ після війни.

Аналіз нарративів показав, що в них представлено два типи реакцій – *спонтанна*, в якій зафіксовані найбільш актуалізовані або бажані варіанти побудови стосунків, і *відрефлексована*, в якій інформанти більшою мірою спираються на реалії і від бажаного переходять до можливого. При цьому версія щодо характеру стосунків може змінюватися, але, як часто зазначають самі інформанти, продюковані ними варіанти є або мало-ймовірними, або залежними від дії чинників, які складно передбачити.

Аналіз спонтанної реакції як «чистого» нарративу дав можливість зафіксувати чотири типи акцентованих інформантами очікувань, які віддзеркалюють спроби протистояти ситуації, що травмує.

1. Очікування, що акцентують емоційне наповнення відносин (ворожість, ненависть) й представлені нарративним фреймом «*вороги назавжди*».

Якщо акцент у переживанні травматичної ситуації робиться на масштабі втрат і несправедливості нападу системоутворюючим елементом бачення майбутніх стосунків є *ненависть*

через завдані страждання, яка фреймується через висловлювання на кшталт «ніколи не пробачу», «живий біль», «не можна буде забути» («це залишиться протягом тривалого часу, в цій війні багато хто втратив близьких, рідних. Цього не пробачать і не забудуть. Навіть якщо через декілька... через 100, 200 (років), ми налагодимо з ними нормальні відносини» Ч., 22; «історія найкраще працює тоді, коли вона має родинну кров, а зараз вона зачепила кожного. Тому я думаю, що це, не забудеться в жодному разі» Ч., 21).

Якщо акцент переноситься на здатність протистояти силі, що завдає травму, росіяни розглядаються як носії *ворожості*, характеризуються як споконвічні «загарбники», які в будь-якому випадку «будуть прагнути реваншу» («скільки існує Росія, стільки вона чинить звірства відносно інших держав, народів» Ч., 22; «вони пишаються тим, як вони руйнують... вони пишаються тим, як вони знищують, і для пересічного громадянина там цей танк, який стріляє на ходу, це прямо викликає у них гордість за країну, що вони дуже круто можуть знищувати інших людей» Ч., 38).

В обох випадках стосунки характеризуються як «повністю негативні» або «дуже натягнуті» на тривалий час («Мне кажеся примирення между нашими странами не будет уже никогда, да и друзьями мы никогда не будем, даже приятелями просто. Мне кажется, это будет такая политика, ну не агрессивная, но мы всегда теперь будем врагами» Ж., 35).

2. Очікування, що характеризують спосіб реалізації відносин, представлені двома типами наративних фреймів – «перманентна війна» та «дистанціювання». В основі усіх цих наративів *ворожість* РФ.

Наративний фрейм «перманентна війна» побудований на поєднанні *ворожості та ненависті* («мирна угода в кінці бойових дій буде просто перемир'ям перед наступною війною. Загалом це буде перемир'я, коли дві нації один одного ненавидять, тому що купа смертей, у багатьох людей хтось загинув, хтось постраждав. Тобто оце не буде давати змоги якось замиритися з Росією, абсолютно ніяк» Ч., 21; «нас чекає з Росією холодна війна. Яка буде мати багато моментів перейти в

гарячу, буде регулярне загострення або біля кордону, або ще десь. Будуть періодичні обстріли, можливо, з їхньої території нас, можливо, ми теж будемо стрілять у відповідь, тому що я не думаю, що з ними буде мир» Ч., 22). Причому йдеться не обов'язково про гарячу фазу війни, а про зіткнення діаметрально різних поглядів українців і росіян на бажане майбутнє («війна залишиться в культурі, у свідомості. Вона не буде завершена ні перемогою, ні поразкою. Вона буде на паузу поставлена. І це в довгостроковій перспективі робить якесь повернення до дружніх стосунків з Росією ще більш малоймовірним» Ч., 20).

Наративний фрейм «дистанціювання» відбиває прагнення протистояти загрози так, щоб уникнути нових масштабних втрат. Стосунки мають бути максимально обмежені як у фактичному, так і у ментальному просторі: «Я вважаю, що нам взагалі заборонено. Я не боюся цього слова, такої більшої п'ятиметровий кріпкий бетонний забор, який ще деяке час і на кордоні з Білоруссю стоїть, поки вони там не закінчать чистити свої конюшні» (Ч., 34).

3. Очікування, що заперечують стосунки, представлені наративним фреймом «ніяких стосунків». Він містить образ *бажаного* майбутнього, в якому з РФ «краще не мати жодних стосунків («я б хотів, щоб з ними були розірвані всі абсолютно максимально відносини, окрім тих компенсацій, які вони мають виплачувати. Тобто я не хочу, щоб ми з ними ані торгували, ані навіть, щоб наші громадяни могли перетинати кордон один одного. Абсолютно жодних ніяких відносин, тим більше на побутовому рівні, щоб люди їздили як туристи, щоб люди одружувалися, зустрічалися, дружбу заводили ще щось. Я б хотів, щоб стосовно цього було абсолютно і повністю табу» Ч., 21) Цей фрейм у наративах репрезентує спробу впоратися з травмою через уявне заперечення існування ворога як такого, часто він поєднується з уявленням про зникнення РФ у принципі («розпадеться на кілька нових утворень», «буде повністю ізольована від світу»). У ході подальшої рефлексії частина інформантів після спонтанного заперечення переходить до наративного фрейму «дистанціювання».

Очікування усіх представлених вище типів ґрунтуються на трьох основних видах аргументації – «неможливо пробачити», «неможливо змінити загарбницьку сутність сусіда», «зруйновано міф про братерство».

4. Очікування поступової нормалізації стосунків мають поодинокий характер і продукуються зазвичай російськомовними респондентами. Спонтанний наративний фрейм «з часом все налагодиться» відрізняється від очікувань можливої нормалізації, що часто зустрічаються в ході рефлексії стосунків, тим, що містить сприйняття росіян, яке не ґрунтується на тотальній ненависті чи ворожості («много россиян поддерживают нашу страну и нашу правду. И я не считаю их врагами и я не хочу, чтобы думали, что мы ненавидим их всех только из-за российского паспорта» Ж., 29) або взагалі спирається на вкорінені у свідомості міф про «дружній народ» («А потом сможем вернуться к нормальным отношениям, как это было до Крыма. Мы же нормально общались, дружили, ездили друг к другу в гости» Ж., 32). Однак і в цьому наративі закладається необхідність доволі тривалого часу («30–40 років», «не менее покоління») до нормалізації.

Частина спонтанних наративів не містить сформованої остаточно картини майбутніх стосунків і одразу маркується інформантами через фрейм «залежно від». В якості чинників, які визначають різні варіанти розвитку стосунків, називають подальший перебіг війни («треба спочатку зберегти Україну як державу», «залежно від того, чим закінчиться війна») та позицію РФ, її можливостей та бажання продовжувати війну.

Загалом тема чинників, що визначатимуть подальші стосунки, широко розвивається в процесі рефлексії і дає змогу представити значно ширшу картину майбутніх стосунків, ніж це зафіксовано у спонтанних наративних фреймах. Зокрема, фрейм «ніяких стосунків» починає трансформуватися у більш реалістичні варіанти розвитку подій, мірою того, як респонденти намагаються раціоналізувати свою позицію за умови, що РФ все ж таки продовжить існування і після війни. Досягти цього легше в ситуації, коли післявоєнна РФ представляється як виснажена в ході війни і економічно слабка.

Тоді контакти з нею позбавлені будь-якого сенсу. Як зауважує один з респондентів: «Ми просто не будемо з ними якийсь час контактувати. Мстити їм нема чого, який сенс мстити. Ну, по суті, нам вони не потрібні. Тому загнати їх у свої межі» (Ч., 34).

Однак суто емоційне бажання відсторонитися насправді ґрунтується на уявленні про РФ як про джерело постійної екзистенційної небезпеки. При цьому респонденти почасти й самі не знають, як його реалізувати («ми просто мали б перервати усі з ними стосунки, відгородитись. Я не знаю, наскільки це можливо, але це має бути якось зроблено» Ж., 21).

Спроби представити картину «тотальної ізоляції», якщо вони втілюються респондентами в конкретні пропозиції, виглядають малореалістичними. Так, одна з респонденток (Ж., 21) пропонує, зважаючи на «величезні шалено кордони», поставити «по ширині 5-метрову бетонну стіну», повністю припинити економічні відносини, хоча і розуміє, «що нам буде дуже тяжко, що там природні ресурси», повністю заборонити російські паспорти, видавати лише вид на проживання, заборонити російську мову «ніколи не державна, ніколи в публічному просторі, якомога менше у видавничому просторі». При цьому вона добре усвідомлює сумнівність пропонованих заходів, констатує, що «це способи ХІХ ст.». Однак це видається їй єдиним способом забезпечити власну безпеку, бо «по-іншому, мені здається, не буде спокійного життя ніколи».

У процесі рефлексії щодо майбутнього нарратив «ніяких стосунків» перетворюється на нарратив «обмежені стосунки». Насамперед йдеться про те, що після війни РФ має відшкодувати Україні збитки. Відповідно респонденти зауважують, що «стосунки будуть полягати тільки в тому, що вони будуть платити нам репарації» (Ж., 24). Тобто має зберігатися певна економічна взаємодія, але при цьому респонденти сподіваються, що не буде мови «про якісь політичні відносини чи культурні відносини» (Ж., 20).

Перехід від фрейму заперечення стосунків до нарративного фрейму «дистанціювання» здійснюється двома шляхами. Перший є трансляцією минулого у майбутнє. Загалом характерною ознакою усіх уявлень про майбутнє у відносинах

України та РФ є трансляція ситуації, що має місце під час війни, коли стосунки фактично розірвані, на повоєнний період. Відповідно в ході рефлексії респонденти тяжіють до відтворення ситуації, яка була до війни, вважають, що стосунки «будуть максимально натягнутими, як і було, нічого позитивного в перспективі, якщо Росія залишиться у тій формі, в якій вона є» (Ж., 33).

Другий шлях пов'язує майбутні стосунки з тим, які переживання залишила по собі війна як в українців, так і в росіян. Відповідно, доки зберігається колективна пам'ять, «будуть дуже погані відносини і між країнами і між людьми», а керівництво держав намагатиметься виразити «волю народу» і демонструватиме «дуже холодне, дипломатичне ставлення» (Ж., 32). При цьому знову-таки, з одного боку, відтворюється модель стосунків, яка почала реалізовуватися після 2014 р., коли зв'язки між країнами почали активно згортатися (зменшення експорту, згортання економічного співробітництва, блокування російського медійного контенту), з другого – маємо умовне продовження війни, яка «буде тривати на дипломатичному рівні, на всіх інших рівнях» (Ж., 33).

У ході рефлексії щодо розвитку конкретних видів відносин знову виникає проблема розрізнення бажаного і реального. Респонденти, які намагаються дотримуватися лінії дистанціювання, але не бачать як її реалізувати, вдаються до формули «мені здається» («мені здається, що ми без Росії в економічному плані проживемо.., без їх культурних надбань ми також можемо прожити, я не бачу в цьому ніякої втрати» Ж., 32). При цьому уявлення про розрив, які ґрунтуються на емоційних переживаннях, переосмислюються в ході інтерв'ю самими респондентами. Наприклад, один з респондентів, розглядаючи перспективи економічної взаємодії, спочатку емоційно констатує, «это уже сейчас из разряда клейма какого-то. Типа ты работаешь с кацапами – фу-фу-фу». Але повертаючись до реалій, продовжує – «и Европа будет закупать дальше газ, и у нас будут пытаться тишком-нишком» (Ч., 28).

Показовими у цьому сенсі є варіанти вирішення проблеми відновлення розірваних родинних зв'язків. З одного боку,

сама вона дуже добре усвідомлюється і для прихильників нарративу «дистанціювання» стає каменем спотикання: «Для мене, наприклад, найбільше питання родинних зв'язків, у когось родичі в Росії далеко, в когось там і двоє батьків, мама – в Києві, тато – в Москві, або люди, які мають два паспорти, російський та український. Як їм бути?» (Ж., 21). Радикальна позиція частини респондентів сформувалася переважно на тлі поведінки їх російських родичів або близьких, які або позитивно відреагували на вторгнення, або взагалі перервали стосунки з рідними в Україні. Як наслідок, найкращим виходом з цієї ситуації уявляється повний розрив стосунків – «безпечніше просто забути, що там є родичі взагалі, просто забути» (Ж., 26). Однак у нарративах представлений і відрефлексований варіант вирішення проблеми: «Якщо все буде добре продумано з обох сторін, то візовий режим дав би доступ сім'ям одним в одну сторону, другим – у другу сторону» (Ж., 23).

Оскільки нарратив «дистанціювання» виявляється складним для реалізації, йому на зміну приходять уявлення про стосунки країн, що мають різні вектори розвитку: «Мала б бути максимальна дистанція, хоча я розумію, що економічно і соціально це неможливо і максимальної дистанції не буде. Ну максимальна орієнтація нас на Захід, а вони там вже як куди хочуть» (Ж., 41).

Ключовим моментом, що визначає уявлення про повоєнні стосунки, є те, що ми не можемо відсторонитися від взаємодії через безпосереднє сусідство наших країн. Відповідно картина майбутнього залежить від того, як респонденти уявляють РФ. Нарративний фрейм «перманентна війна» відбиває ставлення до РФ як до постійного джерела небезпеки – «ми тут можемо китайську стіну побудувати з ПВО, а він все одно буде лізти. Це їх курс такий, цією перемогою це не закінчиться» (Ж., 29). Відповідно стосунки мають будуватися на ставленні до РФ як до держави-агресора, ми маємо бути завжди напоготові – «у нас є кордони, які ця держава може перейти, і ми маємо їх захищати, щоб нас воно так не застало, ой, а ми не очікували» (Ж., 21).

Натомість нарративний фрейм «з часом все налагодиться» відбиває більш помірковане сприйняття сусідства, позбавле-

не надлишку демонізації. Наявність стосунків сприймається як природна, проте підхід до побудови стосунків має бути поміркованим. Для цього наративу характерна, з одного боку, реалістична оцінка ситуації («нужно просто понимать, с кем мы строим отношения и особых иллюзий по этому поводу не питать, никогда» Ж., 60), а з другого – сподівання на зміни в самій РФ («мені хочеться вірити, що адекватність у Росії перемає, і вони стануть нормальним сусідом» Ч., 25).

Тож, підсумовуючи проведений аналіз, можна зробити такі висновки. Ключовими наративними фреймами, що описують майбутні стосунки українців з росіянами на початковому етапі війни є «ворожість» і «дистанціювання». Вони відбивають переважно спонтанні емоційні реакції на ситуацію втрати як особистісної, так і колективної безпеки. У цих умовах у масовій свідомості переважає бажання захиститися від небезпечного сусіда-нападника. Рефлексія подальших стосунків досить слабка, тому можна прогнозувати зміни у баченні формату повоєнних взаємодій залежно від розвитку подій війни. Аналіз спонтанної рефлексії дає підстави говорити про те, що спіраль означення запущено і на формування картини майбутнього де впливатиме те, чи перетвориться колективна травма на культурну.

Джерела

Айерман, Р. (2013). Социальная теория и травма. *Социологическое обозрение*, 12, 1, 121–138.

Айерман, Р. (2016). Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*, 141, 5, 40–67.

Александр, Дж. (2012). Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*. 3, 6–40.

Горностай, П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи*. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості, 89–95.

Штомпка, П. (2001). Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 1, 6–16.

Hirschberger, G. (2018). Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in Psychology*, 9 (1441). DOI:10.3389/fpsyg.2018.01441

Розділ 7

ДОВІРА, АДАПТАЦІЇ, ПОВЕДІНКА

7.1. Війна як фактор зміни структури та рівня довіри

Питання довіри у своїх дослідженнях розглядають і психологи, і економісти, і політологи, і, звичайно, соціологи. Довіру розглядають у контексті вивчення ідентичності, економічного розвитку, культурного розвитку, соціальної держави, моралі, здоров'я, демократії тощо. Важливим є вивчення рівня довіри в суспільстві в цілому, в окремих сегментах суспільства (зокрема, в певних соціальних групах, вікових когортах, регіонах тощо). Рівень довіри є чи не основним індикатором і фактором суспільного розвитку. Вивчення довіри є важливим і для розуміння поточного стану справ і для можливого прогнозування становлення демократичних політичних та економічних процесів, демократії в цілому. Феномен довіри в Україні ретельно розглянутий у фундаментальному дослідженні колективу Інституту соціології НАН України [Головаха, Костенко, Макеєв, 2014].

Часто в літературі розрізняють розгляд двох різновидів довіри – довіри соціальної та довіри політичної. Довіра соціальна включає довіру до близьких людей, до рідних і членів сім'ї, до сусідів, до людей у цілому і, зокрема, є важливою компонентою соціального капіталу. В той же час довіра політична включає довіру до політичних акторів, до політичних інститутів, зокрема, до Президента країни, до національного уряду, парламенту, місцевої влади, поліції, армії. Зв'язок між довірою соціальною та довірою політичною є, але цей зв'язок не має безпосереднього причинного характеру. Іншими словами, ці дві форми довіри між собою певним чином пов'язані, навіть можуть корелювати, але є різними концептами [Uslaner, 2018: p. 53].

У цій розвідці розглянемо такі чотири питання:

- як під дією фактору «війна» змінився рівень соціальної довіри та рівень політичної довіри в сучасній Україні?
- якою є структура політичної довіри?
- які зразки політичної довіри присутні в сучасному українському суспільстві?
- як ці зразки політичної довіри поширені в різних сегментах сучасного українського суспільства?

Зміну рівня соціальної довіри розглянемо на емпіричних даних опитувань Gradus Research Company. Дані збиралися шляхом самозаповнення анкет у мобільному додатку. Генеральну сукупність становлять жителі міст України з населенням 50 тис. жителів та більше, що користуються смартфонами. Онлайн-панель Gradus відображає структуру населення міст з населенням 50 тис. і більше віком 18–60 років за статтю, віком, розміром населеного пункту та регіоном.

Автор вдячний керівництву Gradus Research Company за надані для аналізу фрагменти даних опитувань, проведених у жовтні 2021 р. (обсяг вибірки N=1000) та червні 2022 р. (обсяг вибірки N=1000).

Дані *таблиці 1* демонструють, наскільки (на який відсоток) змінився середній рівень довіри за окремими компонентами соціальної довіри. Для опитувань Gradus Research Company генеральною сукупністю є не вся Україна, а тільки доросле населення міст з населенням понад 50 тис., що користуються смартфоном. Але будемо вважати, що ці дані в цілому відображають загальну тенденцію в усій Україні.

Таблиця 1

Зміна рівня соціальної довіри. Дані Gradus Research Company
(середнє за шкалою від «1 зовсім не довіряю» до «4 повністю довіряю»)

<i>Довіра до ...</i>	<i>10.2021</i>	<i>06.2022</i>	<i>зміна</i>
... знайомих	2.79	2.95	+6%
... сусідів	2.45	2.78	+13%
... жителів населеного пункту	2.32	2.64	+14%
... людей взагалі	2.43	2.65	+9%

Незважаючи на стрес перших місяців війни, українці не зневірилися. Соціальна довіра зросла за всіма компонентами. Це зростання є статистично значущим, але в пропорційному сенсі не дуже високим – довіра зросла на 6–14%. Тим не менш сам факт зростання є важливим, оскільки є свідченням потенціалу самоорганізації та взаємодопомоги на мікрорівні в надзвичайно складних і стресових ситуаціях.

Довіру політичну розглядатимемо на основі даних опитувань Київського міжнародного інституту соціології. Телефонні опитування були проведені КМІС за загальнонаціональною одноетапною вибіркою на основі випадкової генерації мобільних телефонів без використання додаткових квот або страт. Тимчасово окуповані території станом на 23 лютого 2022 р. (Автономна Республіка Крим, м. Севастополь, окуповані райони Донецької та Луганської областей) були виключені з вибірки. Респонденти, які проживають на територіях, що були окуповані після 24 лютого 2022 р., були опитані тільки якщо вони відчували себе в достатній безпеці, щоб відповідати на запитання. Випадкова помилка вибірки в представленні частки об'єктів з певною властивістю не перевищує 2,2%.

Автор вдячний керівництву National Democratic Institute та Київського міжнародного інституту соціології за надані для аналізу фрагменти даних опитувань грудня 2020 р. (обсяг вибірки N=2533) та травня 2022 р. (обсяг вибірки N=2500).

Розглянемо як змінився рівень політичної довіри в Україні під дією фактору «війна». Подивимось, наскільки (на який відсоток) змінився середній рівень довіри за окремими компонентами політичної довіри (табл. 2). Зауважимо, що в опитуванні 2020 р. питання про довіру до армії та національної гвардії не ставилося.

Бачимо, що політична довіра під дією фактору «війна» теж зросла, а порівняно із довірою соціальною зросла значно більше. При цьому зростання не є рівномірним. Найбільше, у відсотковому вимірі, зросла довіра до парламенту, хоча ця довіра серед ключових політичних інститутів та акторів залишається і в 2022 р. найнижчою. Найменше зросла довіра до місцевої влади. І якщо в даних грудня 2020 р. місцева влада має най-

Таблиця 2

Зміна рівня політичної довіри. Дані Київського міжнародного інституту соціології (шкали 1–5)

Довіра до ...	12.2020	05.2022	зміна
... армії		4.59	
... Президента В. Зеленського	2.95	4.24	+44%
... національної гвардії		4.16	
... національної поліції	2.64	3.62	+37%
... прем'єр-міністра Д. Шмигала	2.44	3.60	+48%
... уряду	2.45	3.55	+45%
... місцевої влади	3.03	3.48	+15%
... Верховної Ради	2.34	3.22	+73%

вищий рівень довіри серед зазначених інститутів, то в даних травня 2022 р. місцева влада поступається довірою майже всім, окрім парламенту. Найвищий рівень довіри в даних травня 2022 р. мають армія, Президент та нацгвардія, що не є дивним з огляду на те, що в травні Україна доволі успішно і з великими зусиллями стримувала агресію збройних сил РФ.

Висновок полягає в тому, що під дією фактору «війна» люди не зневірилися, довіра зросла, і соціальна і політична, але політична довіра зросла значно більше. Ми не знаємо, що буде після завершення війни, але через 2 місяці після початку війни ситуація виглядала саме так.

Розглянемо докладніше структуру (наявність узагальнених компонентів) політичної довіри, її зразки (patterns) та їх представленість у різних сегментах українського суспільства 2022 р. Продовжимо аналізувати дані загальноукраїнського опитування КМІС, проведеного в травні цього року. Розглядаємо довіру до восьми політичних акторів та інститутів (див. відповідний стовпчик із середніми значеннями рівня довіри в табл. 2). Для кожного з восьми запитань про довіру є кілька респондентів, що не дали відповідь на певні з цих запитань. Йдеться про кількість від 19 до 303 відсутніх значень для окремих з цих восьми запитань за загального обсягу вибірки 2500. Загалом же є 555 респондентів, що не дали відповідь принаймні на одне з цих восьми запитань про політичну довіру.

Тому для роботи з факторним аналізом восьми змінних та подальшої кластеризації ми замінили відсутні значення середніми за вибіркою. Це, з одного боку, мінімально вплинуло на дисперсію відповідних змінних, а з другого – проведені нами численні експерименти показали, що таке приписування для відсутніх значень (missing values imputation) не спричинило значного впливу ні на результати факторного аналізу, ні на результати подальшої кластеризації.

З метою з'ясування структури політичної довіри в даних травня 2022 р. був проведений факторний аналіз кореляцій восьми змінних. Таблиця 3 містить матрицю факторних навантажень для двофакторного рішення, отриманого методом головних компонентів.

Таблиця 3

Матриця факторних навантажень двофакторного рішення для восьми змінних політичної довіри (Метод головних компонентів, обертання варімакс. Факторні навантаження менше 0.3 в таблиці не представлені)

<i>Довіра до ...</i>	F_1	F_2
... Верховної Ради	0.768	
... уряду	0.744	0.326
... прем'єр-міністра Д. Шмигала	0.652	0.403
... національної поліції	0.652	
... місцевої влади	0.632	
... армії		0.821
... національної гвардії		0.710
... Президента В. Зеленського	0.366	0.654
<i>частка поясненої дисперсії</i>	32%	25%

За результатами факторного аналізу політичну довіру трактуватимемо як таку, що включає дві компоненти. Перша компонента, фактор F_1 , представляє довіру до тих, хто забезпечує економічне та соціальне життя в країні – парламент, уряд, прем'єр-міністр, поліція, місцева влада і частково Президент країни. Назвемо умовно цей фактор «довіра до цивільних».

Друга компонента, фактор F_2 – представляє довіру до тих, хто безпосередньо веде збройну боротьбу з ворогом – армія,

національна гвардія, Президент і частково прем'єр-міністр та уряд. Ми назвемо цей фактор «довіра до військових».

Звернемо увагу, що прем'єр-міністр та уряд більшою мірою асоціюються з цивільними, тоді як Президент більшою мірою асоціюється саме зі збройною боротьбою, тобто сприймається більшою мірою саме як Верховний головнокомандувач.

Розглянемо зразки (patterns) політичної довіри в просторі двох виділених компонентів політичної довіри. З цією метою в просторі цих двох латентних факторів політичної довіри згрупуємо респондентів опитування саме за подібністю їх політичної довіри. Кожна така група утворює певний сталий зразок політичної довіри. Застосуємо метод автоматичної класифікації, метод кластерного аналізу. Результат кластерного аналізу методом k-means для трьох кластерів з рухомими центрами кластерів (з ітерацією) представлений у таблиці 4.

Таблиця 4

Результат кластерного аналізу методом k-means у просторі двох компонентів політичної довіри

Представлені центри кластерів (центроїди) і розмір кластерів (відсоток кластера в загальній вибірці)

	Кластери		
	1	2	3
F1, довіра до цивільних	0.78	-0.37	-0.92
F2, довіра до військових	0.17	-1.25	0.65
% у вибірці	46,9%	22,4%	30,7%

Отримані кластери, по суті, фіксують представленість певних зразків (patterns) політичної довіри. Зразків у термінах двох виділених компонентів політичної довіри – довіри до цивільних і довіри до військових. При цьому необхідно враховувати, що за самою процедурою оцінки факторних значень для всієї вибірки середнє кожного з факторів дорівнює нулю. По суті, тут маємо справу із відносним вимірюванням. Тому якщо значення фактору у респондента є позитивним, то можемо говорити про відносно більший рівень довіри у цього респондента. Саме «відносно більший» порівняно із середнім

значенням за вибіркою. Негативне значення фактору інтерпретується як відносно менший рівень довіри, тобто рівень довіри, що є меншим за середній у вибірці. Звичайно, так само ми підходимо і до інтерпретації середніх значень факторів у виділених кластерах, інтерпретації центрів кластерів, так званих центроїдів.

Перший кластер є найбільш чисельним і включає майже 47% вибірки. Центр першого кластера має позитивні координати за обома компонентами політичної довіри. Іншими словами, кластер характеризується підвищеною (порівняно із середнім за вибіркою) рівнем довіри і до цивільних представників влади, і до військових. Мова може йти про зразок політичної довіри, який умовно можна назвати «підвищена політична довіра», підвищена порівняно із загальним рівнем довіри за всією вибіркою. Вище зазначалося, що під дією фактору «війна» політична довіра зросла й зросла значно. Коли ж говоримо про підвищену довіру в першому кластері, мається на увазі середній рівень довіри, більший, ніж саме цей, уже збільшений порівняно із довоєнним, рівень довіри.

Другий кластер є найменш чисельним, включає приблизно 22% вибірки, і обидві координати центру цього кластера (центроїда) є негативними. Такі від'ємні значення координат центрів означають знижений, порівняно із загальним середнім за вибіркою, рівень довіри за обома виділеними раніше в результаті факторного аналізу компонентами політичної довіри. Знову-таки, мається на увазі відносно вимірювання. Рівень довіри є зниженим не порівняно із довоєнним, а саме порівняно із поточним середнім за вибіркою, а вже з'ясовано, що під дією фактору «війна» рівень політичної довіри в цілому значно збільшився. Отже, з урахуванням усіх цих зауважень другий кластер можна інтерпретувати як кластер «зниженої політичної довіри».

Третій кластер, що охоплює майже 31% вибірки, є особливим у тому сенсі, що його центр за компонентою довіри до військових є позитивним і в той же час за компонентою довіри до цивільних є негативним. Іншими словами, кластер характеризується підвищеним (по відношенню до середнього зна-

чення за вибіркою) рівнем довіри до військових та відповідно зниженим рівнем довіри до цивільних. Це дає змогу нам інтерпретувати третій кластер як кластер «підвищеної довіри до військових».

Отже, маємо на основі аналізу емпіричних даних у просторі двох компонентів політичної довіри три кластери, три групи подібних за політичною довірою, за певною поведінкою дорослих громадян. Доцільно ці групи трактувати як певною мірою стійкі зразки (patterns) політичної довіри, представлені в суспільстві. З огляду на важливість довіри, і зокрема політичної, у функціонуванні сучасного демократичного суспільства, така структура має пояснювальний і прогностичний потенціал майбутнього ставлення громадян до подій чи навіть їхньої реальної поведінки.

Далі розглянемо як у такий спосіб структурно визначені та ідентифіковані зразки політичної довіри, представлені в різних сегментах сучасного українського суспільства, як породжена ставленням політичної довіри структура корелює (якщо корелює) з певними іншими структурами. А також як емпірично виділені зразки політичної довіри представлені в певних сегментах і групах українського суспільства.

У травні 2022 р. значна кількість українських громадян під загрозою власній безпеці та безпеці близьких змушені були змінити місце проживання, переїхати в інший регіон країни або ж навіть за межі України. Виникає запитання, чи корелює представленість певних зразків політичної довіри з досвідом переселення після початку повномасштабної російської агресії (табл. 5).

Таблиця 5

Зв'язок політичної довіри з досвідом переселення респондента після 24.02.2022 (зазначено % у стовпчику)

Кластер	Немає досвіду переселення	Є досвід переселення	Усього
Підвищена політична довіра	45,9	51,8	46,9
Знижена політична довіра	22,3	22,7	22,4
Підвищена довіра до військових	31,8	25,5	30,7

Критерій χ^2 для *таблиці 5* є значущим на рівні 0,03, а отже, певний зв'язок є. Зокрема, серед тих, хто має досвід переселення, більше представлений зразок підвищеної політичної довіри (перший кластер), тобто підвищений рівень значень обох, виділених емпірично, компонентів політичної довіри. Але в цілому така відмінність, хоча і є статистично значущою, не може розглядатися як важлива в змістовому сенсі.

Важливим є розуміння того, як політична довіра представлена в різних регіонах. Регіональна структура, регіональні особливості – завжди у фокусі уваги аналітиків. Адміністративний поділ зведемо у макрорегіони, в яких респонденти проживають на час опитування або проживали до переїзду в результаті повномасштабної агресії РФ 24.02.2022. Виділимо чотири такі макрорегіони:

- Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області;
- Центр – Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області та м. Київ;
- Південь – Миколаївська, Одеська та Херсонська області;
- Схід – Дніпропетровська, Донецька (без урахування тимчасово окупованої території), Запорізька, Луганська (без урахування тимчасово окупованої території), Харківська області.

Таблиця 6

Розподіл зразків політичної довіри у макрорегіонах
(зазначено % у стовпчику)

Кластер	Макрорегіон				Усього
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Підвищена політична довіра	45,5	50,4	44,2	44,0	46,9
Знижена політична довіра	20,7	18,2	26,9	27,8	22,4
Підвищена довіра до військових	33,8	31,4	28,8	28,2	30,7

Критерій χ^2 для *таблиці 6* є значущим на рівні, меншому за 0,01, а отже, певний зв'язок є. У Південному та Східному

регіонах зразок зниженої політичної довіри представлений дещо виразніше (27% та 28%), ніж у вибірці загалом (22%). У Західному регіоні спостерігається порівняно підвищена (навіть порівняно із Центральним регіоном) довіра до військових (третій кластер). Загальною підвищеною довірою вирізняється Центр. Отже, встановлені й існують статистично значущі відмінності. Але всі ці відмінності не є настільки великими за розміром, щоб можна було говорити про певний розлом між регіонами в сенсі політичної довіри.

Важливим для підтримки можливих змін і реформ (соціальних, політичних, економічних, правових) є розподіл політичної довіри між віковими групами. Виділимо три вікові групи і в таблиці 7 представимо зв'язок структури за політичною довірою із віковими групами.

Таблиця 7

Розподіл зразків політичної довіри у вікових групах
(зазначено % у стовпчику)

Кластер	Вікові групи			Усього
	до 35	36–55	56 і старші	
Підвищена політична довіра	55,6	43,3	45,0	46,9
Знижена політична довіра	20,6	21,6	24,5	22,4
Підвищена довіра до військових	23,8	35,1	30,4	30,7

Критерій χ^2 для табл. 7 є значущим на рівні, меншому за 0.01. Зокрема, кластер підвищеної політичної довіри більше виражений у групі молоді (до 35 років). Водночас кластер підвищеної довіри до військових більше виражений у середній віковій групі.

У цілому можемо констатувати, що під дією фактору «війна» зросла і соціальна довіра, і довіра політична. При цьому політична довіра зросла більше. Знайдені зразки політичної довіри по-різному представлені в суспільстві, але в цілому найбільше поширений підвищений рівень довіри як до військових, так і до цивільних акторів та інститутів влади. Кореляція структури політичної довіри з різними сегментами та

групами в українському суспільстві заслуговує на увагу та вивчення з точки зору можливостей пояснювати та навіть прогнозувати певні соціальні та політичні процеси. При цьому стабільність такої породженої довірою структури навряд чи є високою. Зміни є можливими залежно від розвитку подій на фронтах і часу ведення боїв на території країни.

Джерела

Головаха, Е., Костенко, Н., Макеев, С. (ред). (2014). *Общество без доверия*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Uslaner, E. M. (ed.) (2018). *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Oxford University Press.

7.2. Адаптаційні опції в надзвичайних умовах (на прикладі поведінки жителів одного мікрорайону)

Жахіття війни – кров, загибель близьких людей, постійна загроза життю, зруйновані будинки, масова втеча в безпечні місця, нелюдські умови виживання – ці та інші страшні реалії нашим співвітчизникам були відомі переважно з уроків історії, розповідей очевидців Другої світової війни. Ще більшою мірою вони дізнавалися про ці події завдяки художнім творам – кінофільмам, книжкам, пісням тощо. Однак, зрозуміло, що всі ці джерела можуть дати уявлення про конкретні події, наситити їх фактами, цифрами. Можуть потужно впливати на емоційну сферу, викликати співпереживання, співчуття тощо. І все ж вони не можуть замінити власного досвіду, власних переживань подій, пов'язаних з війною. В Україні людей з таким екстремальним досвідом були незначні відсотки. Переважна більшість населення такого досвіду, на щастя, не мала. (Хоча тут може бути й інша думка.)

Десь на підсвідомому рівні існувала впевненість, що складнощі воєнного буття, повсякденність, частиною якої були смерть, каліцтво, неможливість задовольнити елементарні фізичні потреби, всі ці страшні реалії воєнного часу, не можуть повторитись і постати на наших очах. Тому вважаємо актуальним дослідити, як українці долають наслідки раптового обвалення такої переконаності і як вони набувають досвіду виживання в умовах воєнного стану, як трансформується ставлення до загроз і лиха. Зауважимо, що цей зріз питань досліджувався тільки на прикладі одного мікрорайону Києва, який на той час не зазнав безпосередньо «прильотів», руйнувань. У його межах ніхто не загинув від дій ворога. Але війна була поряд, і в перші дні, тижні з її початку не було ніякої гарантії, що територія мікрорайону не стане місцем бойового протистояння з усіма його страшними наслідками. Тому вважаємо цілком доречним зосередити увагу на поведінці мешканців мікрорайону з початку оголошення воєнного стану, і як вона змінювалася в часі.

Спостереження за поведінковими реакціями велося методом, який у соціології називається «включеним спостереженням». Тобто дослідник був безпосереднім учасником життя киян в умовах війни.

Шок, паніка

Отже, 24 лютого ситуація різко змінилася. Для пересічного українця настав час знайти себе в цьому новому житті, реагувати на його загрози і складнощі, пристосовуватися до його реалій. Можна сказати з упевненістю, що події 2022-го в Україні переживаються як особистісно значущі для кожного українця. Це зовсім інший стан переживання, який не може викликати ніякий художньо довершений твір чи розповідь очевидця. Ці події пізнаються в реальному часі, тут і тепер. Самовідчуття учасника подій, до того ж таких екстремальних, що загрожують його існуванню, від соціального до суто фізичного, постає важливим чинником у ставленні до того, що відбувається. Так само не можна ні з чим порівняти ступінь емоційного занурення в ситуацію.

Про наміри РФ розпочати агресивні дії проти України повідомлялось у медійному просторі вже кілька місяців. Але навколо розвідданих, які оприлюднювали американські ЗМІ, і, звісно, українські, склалася неоднозначна ситуація. Така довготривала присутність у сучасному новинному потоці, з одного боку, дещо нівелювала міру загрозовості попередження, з другого – українське керівництво, на тлі кількарізних змін дат нападу росіян, що їх називали американські джерела, стало нервово реагувати на чутки про наміри РФ. На Банковій вважали, що це завдає відчутної шкоди економіці країни, адже можливість воєнних дій відлякувала інвесторів, також намітилися тенденції зниження ділової активності. Відповідальні за безпеку країни посадовці запевняли, що на кордонах не спостерігається накопичення військової сили, достатньої для нападу на Україну.

Тож пересічний українець упродовж кількох місяців перебував у стані певної соціально-психологічної розбалансованості. З одного боку, поставала перспектива серйозної загрози, з другого – начебто існували об'єктивні чинники, які свід-

чили про відсутність таких загроз. Події 24 лютого висвітили реальний стан речей. Повсякденність водночас втратила свою життєво-смыслову архітектоніку й почала вибудовуватись за кризовими сценаріями виживання.

Треба особливо зазначити, що більшість українців з самого початку вірили в безумовну перемогу над ворогом. Під час зустрічей на вулиці знайомих, сусідів замість привітання переконливо лунало: «Перемога за нами!», «Ми переможемо!». Така віра об'єднувала суспільство, додавала сил, надій на краще. Однак у перші часи після нападу росіян, обстрілів українських міст і сіл серед населення спостерігались також певна розгубленість, страх, подекуди шок. Найбільш емоційно вразливі громадяни перебували в стані паніки, боячись російської зброї масового ураження, про які розповідали ЗМІ. Але відповідальність за життя дітей, близьких змусила людей шукати шляхи виживання в нових умовах. У пригоді стали історична пам'ять, досвід поколінь, які пройшли випробування війнами, руйнаціями тощо.

Пошук оптимальних рішень відбувався на двох рівнях. На першому рівні спільнота зусиллями активних громадян акумулювала пропозиції, розробляла стратегію дій в умовах воєнного стану, фізично втілювала її в життя. Увага в першу чергу була прикута до укриттів. Виявилось, що їх надто мало для міста. Тому зусилля мешканців будинків були спрямовані на підготовку підвальних приміщень. Вичищався бруд, виносили все зайве, щоб звільнити місце для прихистку якомога більше людей. Соціальні мережі були сповнені порад щодо поведінки під час повітряної тривоги, засобів маскування, переліку необхідних речей для «тривожної валізи», яка повинна бути наготові під час термінової евакуації.

Однак виявилось, що підвальні приміщення не були надійним укриттям для тисяч людей. По-перше, навіть одна ніч, проведена в украй некомфортних умовах – велике скупчення людей, відсутність можливостей для сну, не кажучи вже про забезпечення елементарних умов перебування там дітей, також як і санітарних – все це спонукало громадян до пошуку більш радикальних рішень. По-друге, швидко стало зрозуміло, що в сучасних умовах ведення воєнних дій підвальні при-

міщення взагалі можуть стати братськими могилами для тих, хто шукав у них порятунку.

Тож рішення про інший, більш дієвий варіант убезпечення від воєнних загроз приймалися на другому, приватному рівні. Хоча певна, хай і нечисленна частина громадян, продовжувала впродовж місяців кожного вечора приходити до підвального приміщення. Це були мешканці як мого будинку, так і сусідніх. Нерідко з ними були домашні улюбленці – собаки, коти. Ці люди не зважали на некомфортні умови укриття. Переважала турбота про безпеку.

Однак серед тих, хто обирав більш дієві, на їхню думку, варіанти безпеки, а таких була більшість, вибрали від'їзд у безпечні регіони України та за кордон. Втілення цих планів відбувалося швидко. Почався масовий виїзд з міста. На очах порожніли вулиці. Якщо враховувати, що з перших годин нападу не працювали навчальні заклади, не відкрилися магазини, як продуктові, так і промтоварні, аптеки, завмерла вся сфера обслуговування, то стане зрозумілим, що звичне життя міста зупинилося на кризову паузу, до того ж на невизначений час.

Вживання

Для киян, які залишилися в місті, ситуація перейшла в наступну фазу – пристосування до нових умов існування, яка мала всі ознаки стану виживання. Кілька зауважень щодо цього. Перше: зрозуміло, що жахіття війни, втрати, а часом і нелюдські умови існування, які довелося пережити, долати мешканцям міст і поселень у зоні бойових дій, на щастя, оминули переважну більшість киян. У місті були світло, газ, вода, опалення в домівках працювало весь березень. Тобто до екстремальних умов виживання справа не дійшла. Друге: у цьому дописі ми не будемо зачіпати проблем, з якими зіткнулися українці, які вирушили до безпечних для життя місць. Це окрема розлого тема, яка потребує знання реалій, як у самій Україні, так і в різних європейських країнах, де опинилися наші співвітчизники. Наша мета зрозуміти соціально-психологічне підґрунтя поведінки мешканців однієї міської локації на різних часових проміжках в умовах воєнного стану.

Тож кияни, які залишилися в місті, зіткнулися з низкою різних проблем. Передусім це стосувалося забезпечення фізіологічних потреб. Йдеться насамперед про їжу та ліки. У перші тижні з початку воєнних дій працювали тільки продуктові магазини, але далеко не всі, і не весь робочий час. Багато магазинів, супермаркетів взагалі залишалися зачиненими. По кілька годин на день працювали тільки окремі з них.

Щоб потрапити в приміщення магазину треба було вистояти велику чергу. Покупці, які, врешті, потрапляли всередину, бачили значно спустілі полиці. Певний час були навіть перебої з хлібом, бо його, як і інші продукти, просто не привозили, тому що транспортні перевезення теж стали на паузу. Люди запасалися продуктами, скуповували все, що могло згодитися в екстремальних умовах. Не працювала і більшість аптек. У тих, що подекуди працювали, стрімко зникали життєво необхідні ліки.

У ці дні повсякдення киян, що залишилися, перетворилося на таке собі полювання за продуктами та ліками. Люди щодня виходили з дому з надією знайти відсутні продукти, життєво важливі ліки, створити якісь запаси на ще гірші часи.

Дізнатися, який магазин або аптека працює, можна було, зупинивши на вулиці першого стрічного, який щось ніс у торбині. Така поведінка нікого не дивувала, бо лічені перехожі були зайняті однією справою і радо ділилися інформацією про працюючі об'єкти і перспективами в часі стояння в черзі. Отримання інформації про працюючі заклади певний час були майже єдиною можливістю і темою спілкування, якою ознакою соціальності. Люди опинилися в новому життєвому контексті. Усі звичні справи, які раніше наповнювали повсякденність – робота, навчання, всілякі позаробочі та позадомашні практики, спілкування з друзями, дозвілля – все водночас припинилось, втратило, якщо не свій сенс, то в усякому разі доцільність у нових умовах існування. За винятком часу, який припадав на зусилля поповнити холодильник і домашні аптечки, основний час люди проводили в домітках, перед телевізорами та комп'ютерами в пошуках інформації про те, що відбувається в країні.

Майданчиком, де нові емоційні враження особливо гостро свідчили про буттєві зміни існування, поставав невеликий за-

тишний сквер у центрі Києва. Завжди багатолюдний, він був улюбленим місцем відпочинку місцевих мешканців. Там знаходилось місце представникам усіх вікових категорій. Для дітей – чудово облаштований майданчик, прибічники здорового способу життя «накручували» кола по доріжках парку, виконуючи денну норму фізичного навантаження. Літні люди радо спілкувалися навколо старовинного фонтану – одного з семи київських фонтанів, що мають історичну цінність. Про походження фонтану, а він з'явився у сквері ще у 70-роках ХІХ ст., добре знали місцеві знавці історії Києва і з завзяттям ділилися цими надбаннями з усіма, хто милувався фонтаном уперше. Для молоді парк слугував також місцем, де, зокрема, виконуючи завдання квесту, розшукували певні об'єкти. Маємо на увазі популярну нині гру квест.

Свого часу, наприкінці минулого століття, у парку можна було зустріти академіка Амосова. Він сидів на лавці і з цікавістю спостерігав за неспішною поведінкою відвідувачів, які бавилися з дітьми, спілкувалися зі знайомими, друзями, просто відпочивали від буденних справ. Складалося враження, що славетний хірург ніби надолужував те, чого раніше не міг собі дозволити впродовж напруженої багаторічної професійної діяльності, рятуючи життя тисяч пацієнтів. Раніше тут можна було зустріти багатьох письменників і літературознавців, які мешкали поряд у двох письменницьких багатоповерхівках.

Перелік занять, які відвідувачі парку знаходили для себе, можна було б продовжувати. Але важливіше відзначити те, що об'єднувало різних за віком, інтересами, уподобаннями відвідувачів. Цей парк, зелений оазис у центрі міста, уособлював зосередження життєвого позитиву, радість спілкування, спокій. Повсякденні турботи, хай і не надовго, залишалися за межами парку. А, головне, він символізував усталеність буття. У відвідувачів існувала може неусвідомлена, але тверда переконаність у тому, що і завтра, і через тиждень, і через рік час, проведений у сквері, даруватиме душевний затишок, радість буття.

І ось в один момент усе це зникло. Усі барви життя, які робили парк таким привабливим і бажаним, навіть не потьмяніли, їх просто не стало. Ця відсутність приголомшувала. Відчути таку собі «потоїбічність» існування найбільш повно

можна було з настанням сутінок. У безлюдному темному парку навіть фізично відчувався перехід у новий життєвий вимір, позначений невизначеністю, страхом за життя близьких, очікуванням соціального хаосу тощо. Екзистенційність моменту підкреслювала тиша. На вулицях не горів жоден ліхтар. Відсутність вуличного освітлення доповнювали темні вікна будинків. Було повне враження тотальної відсутності в них людей. Тільки придивившись, можна було помітити подекуди в якомусь вікні ознаки блакитного світіння телеекрану.

Тиша і темрява поглинули місто. Перебування в такий час у парку мимоволі наводило на думки про значуще в цьому житті й таке, що тільки здавалося значущим. Тобто такий собі «переоблік» особистих цінностей і смислів. Від цих думок відволікали тільки хлопці з тероборони, які патрулювали вулиці, та інколи волення громадянина в добрячому напідпитку, який вимагав від тероборонівців повернути йому дружину, яка начебто кудись зникла.

Адаптація

Час минав, психологічна напруженість, емоційні реакції на реалії війни, дійшовши межі шоку, страху, паніки, почали поступово адаптуватися до реалій життя в стані війни. Якщо в перші дні кожний незвичний, гучний звук сприймався як загроза життю, будь-який гуркіт у нічному місті – як наближення ворожої техніки, то з часом реакції на ці шуми поступово втрачали свою гостроту.

Щодо панічних реакцій на будь-який незвичний шум, то іноді вони набували кумедного забарвлення. Одна пані під час довгого стояння в черзі розповіла свою історію. Син записався в тероборону і привіз до батьків невістку, яка боялась залишатися одна в квартирі. Вона, дотримуючись порад про вибір найбільш безпечних місць у помешканні, вирішила спати на підлозі в передпокої, намостивши ковдр і подушок. Серед ночі всіх підняв лемент: танки ідуть! Однак з вікон можна було бачити лиш темні спустілі вулиці, без будь-якого руху. Виявилось, що, крім невістки, у домі був ще один не тутешній пожилець. Сусіди, від'їжджаючи з міста, попросили взяти до себе клітку з хом'яком. Ця тваринка вдень переважно спить,

а вночі харчується, грається та активно крутить колесо. У нічній тиші гуркіт цього колеса і налякав невістку.

Щодо ставлення містян до повітряних тривог, то процес адаптації до них відбувся якось дуже швидко. Досить скоро на сигнали сирен мало хто звертав увагу. Можливо, таке ставлення до повітряних тривог, яке демонстрували кияни, може видатися якимось пофігізмом, але спрацьовували певні обставини. Центральні райони Києва, за винятком двох-трьох «прильотів», не піддавалися атакам з повітря, і з часом психологічно актуальність загроз стала нівелюватись. До того ж не в усіх помешканнях сигнал тривоги було чути. Можна також зрозуміти якоюсь мірою і людей, які чули звуки сирен, але не зважали на них, простоявши, наприклад, довгий час у черзі, щоб потрапити до магазину, або до аптеки. Адже в пошуках укриття, покинувши чергу, вони втрачали можливість придбати їжу, необхідні ліки. Ставлення до повітряних тривог, а отже, до реальних загроз життю, бо прогнозувати напрямок польоту смертоносної зброї неможливо, з часом втрачало гостроту надзвичайності, подієвості. Згодом така поведінка – ігнорування сигналів тривоги – стала звичною, повсюдною. Що дуже дивувало людей, які повернулися в свої домівки, або приїхали до Києва з місць воєнних дій.

Улюблений усіма парк для зацікавленого спостерігача поставав ніби сценою, а відвідувачі – акторами, у поведінці яких відображалась зміна соціально-психологічного стану людей, що жили одночасно й у війні, і поряд з війною. У ситуації реальних воєнних дій, що відбувалися в приміських територіях Києва, він змінювався в часі, набував нових рис і проявів.

Можливо, що людина, яка приїхала з місць, де про воєнні дії знали тільки з повідомлень у ЗМІ, опинившись у київському сквері, була б дуже здивована спокоєм і навіть безтурботністю, з якою відвідувачі ставились не тільки до звуку сирен, а, навіть, до хай і віддаленого, але гуркоту вибухів, які долітали з околиць міста. Вони тільки уточнювали один у одного, з якого боку чути вибухи і що це може бути. І після цього продовжували неспішну бесіду. На сусідній лавці можна було бачити пенсійного віку компанію, яка ласувала морозивом, не приховуючи свого задоволення від цього дійства.

Радість буття, хоча й ненадовго, і дуже незначною мірою, почала поступово нагадувати про себе. Звісно, цьому сприяли й природні чинники. Квітень почав дарувати дедалі більше сонячних днів. Утомлені від тривалої зими, люди не могли не радіти світлу й теплу. Тому відвідувачі парку, хай і ненадовго, знову мали змогу й бажання занурюватись в атмосферу безтурботності. Тим більше, що психологи стверджують, що людина не може перебувати в стані стресу тривалий час. Таке перебування може призвести до тяжких наслідків для психічного здоров'я людини, емоційного вигорання, тяжких фізичних розладів [American Psychiatric Association, 2013: p. 271–280].

Рутинізація

У ЗМІ вівся відлік часу воєнних дій на території України. Він став вимірюватися вже місяцями. День у день люди дізнавалися, скільки ракет і куди «прилетіли», що було зруйновано, скільки літаків і танків було знищено, з яких напрямків були відбиті ворожі атаки. Тобто новини про воєнні дії поставали однією зі складових повсякдення. Відбувалася певна рутинізація у ставленні до подій, які спочатку сприймалися як екстремальні, кризові, стресові.

Зрозуміло, що в даному випадку до визначення рутинізації треба ставитися вкрай обережно. По-перше, надто різні умови існування, в яких опинилося населення України, по-друге, надто різні види діяльності, обставини набували характеру рутинізації в цих умовах.

Війна поділила українців на декілька груп за умовами та способом життя. Зрозуміло, що ці групи вимірюються мільйонами людей. Одна з них – переселенці, які переїхали в більш безпечні місця в Україні. Інша – біженці, які виїхали за її межі. Частина населення залишилася в місцях проживання. Частина опинилася на окупованих територіях. Ще одна на територіях, де відбувалися активні й продовжують відбуватися воєнні дії, важкі бої з застосуванням смертоносної зброї. Щоб визначити, яких форм набували процеси рутинізації в кожній конкретній групі, і в межах конкретної території перебування, треба враховувати надто багато чинників і обставин.

Ми досліджуємо тут лише поведінкові реакції мешканців одного мікрорайону Києва, їхнє ставлення до нових умов життєдіяльності, в яких вони опинилися з початком воєнних дій в Україні. Після травневих свят дедалі більше киян поверталися в свої домівки, все більше автомобілів рухалися по міських шляхах. Кількість і різноманітність продуктів на полицях магазинів уже майже не відрізнялись від тих, що були там до війни. Перелік ознак, що свідчили про відновлення життєдіяльності міста, можна продовжувати.

Повернення киян до своїх домівок супроводжувалося доволі неочікуваною реакцією тих мешканців, що залишалися в місті. Дехто з них відчув певну зверхність, бо своє перебування в Києві подавав як героїчну епопею, на протигагу тим, хто відсидівся в безпеці. Щоб подолати конфліктну ситуацію, міська влада зі свого боку через ЗМІ закликала киян толерантно ставитися один до одного.

Разом з містом оживав і парк. Знову на майданчику бавилися діти, на лавках сиділи літні люди. Алеями неспішно крокували й вели бесіди мешканці навколишніх будинків. Однак не всі відвідувачі повернулися до парку. Не було видно, зокрема, любителів здорового способу життя, які раніше відмірювали кола доріжками парку. Тим не менше, життя в ньому все більше набувало звичних рис. Можна говорити, що відбулося певне звикання до чинників, які принесла війна в життя містян. Новини про події на фронтах уже не викликали такого гострого емоційного відгуку, психологічного напруження, хвилювання. Рутинізацію сприйняття воєнних загроз можна розглядати як механізм, можливо, підсвідомого збереження психічного здоров'я і накопичення емоційного ресурсу в очікуванні позитивних новин.

І все ж, зрозуміло, що зовнішні ознаки відродження життя в Києві, на жаль, не звільнили від внутрішнього напруження, яке також стало повсякденністю кожного киянина, як і кожного українця.

Джерела

American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*: Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.

7.3. Рівень життя населення в умовах воєнного стану

Напередодні війни рівень і якість життя населення України були незадовільними щодо сучасних вимог до добробуту людини і значно поступалися відповідним показникам економічно розвинених країн. Це сталося внаслідок скорочення державних програм соціального забезпечення під час лібералізації економіки України. Пандемія коронавірусу також завдала негативного впливу на умови життя населення по всьому світу, і Україна не стала винятком. Окремі незначні позитивні зміни в добробуті населення України перед спричиненим пандемією коронавірусу карантинном були зведені майже нанівець останнім. Але навіть такі невисокі соціальні стандарти життя сьогодні втрачені й видаються недосяжними.

За даними соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в жовтні 2021 р., середній подушний дохід у сім'ях 89,9% опитаних (10,1% респондентів не вказали розмір доходів у своїх сім'ях) становив 6366 грн і у 2,8 раза перевищував закріплений у бюджеті України розмір прожиткового мінімуму (2294 грн). При цьому в родинях 13,4% опитаних подушний дохід був менше законодавчо встановленого прожиткового мінімуму, а в родинях 26,3% респондентів він хоча й перевищував цей соціальний стандарт, але не більш як удвічі, тобто ці респонденти та їхні сім'ї хоча й не вважалися злиденними, але виживали на межі бідності. Кожний п'ятий опитаний (20,6%) був представником сімей, які мали у своєму розпорядженні від двох до трьох прожиткових мінімумів на особу. Дохід вище потрібного розміру офіційного прожиткового мінімуму виявився в сім'ях 29,6% респондентів.

Міністерство соціальної політики України для аналізу рівня життя населення розраховує фактичний прожитковий мінімум, який на час проведення опитування дорівнював 5026,55 грн [Міністерство соціальної політики України, 2022]. За цим критерієм бідними вважатимуться родини 49,7% рес-

пондентів, оскільки подушні доходи в їх сім'ях не перевищували цей стандарт, а сім'ї 30,2% опитаних мали дохід лише трохи краще, оскільки подушний дохід у їхніх сім'ях знаходився в межах одного-двох фактичних прожиткових мінімумів. Дохід вище подвійного розміру фактичного прожиткового мінімуму змогли собі забезпечити сім'ї 9,8% респондентів. Такий невисокий розмір доходів більшості населення України напередодні війни свідчить про те, що громадяни витрачали майже всі кошти на забезпечення щоденних життєвих потреб і не мали можливості робити значні заощадження на випадок втрати доходу чи інших несприятливих подій.

Але навіть фактичний розмір прожиткового мінімуму, який більш як удвічі перевищував законодавчо встановлений (і закладений у розрахунки соціальних виплат) розмір прожиткового мінімуму, помітно відстає від середнього значення вартісної оцінки респондентами достатнього його розміру (8268 грн). Законодавчо встановлений прожитковий мінімум відповідає уявленням про цей стандарт лише 3,7% опитаних, фактичний його розмір задовольнив би третину (32,1%) респондентів. Половина всіх опитаних (54,3%) вважали, що для того, щоб офіційно встановлений прожитковий мінімум виконував свою функцію забезпечення невибагливих потреб людини, він має бути збільшений щонайменше втричі.

Схожа ситуація була й із заробітною платою. Її середній розмір, розрахований для працюючих респондентів (91,6% яких вказали розмір свого заробітку), становив 8717,5 грн, і майже в півтора раза перевищував законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати (6000 грн) на час опитування. Але при цьому заробітна плата кожного третього (30,3%) працюючого була менше мінімальної. Половина (47,9%) працюючих респондентів отримували заробітну плату, що знаходилася в межах одного-двох розмірів мінімальної і тільки 9,9% опитаних заробляли втричі більше мінімальної заробітної плати.

З 1 грудня 2021 р. розмір мінімальної заробітної плати в Україні було збільшено до 6500 грн. У січні 2022 р. мінімальна заробітна плата за курсом Національного банку України дорівнювала 203 євро чи 232 долари. Для порівняння

наведемо розмір мінімальної заробітної плати в країнах Європейського Союзу. Найменшою вона була в Болгарії (332 євро), найвищою – в Люксембурзі (2257 євро). У Польщі, Іспанії та Німеччині, де традиційно працюють українські заробітчани і які з початком війни прихистили значну кількість біженців з України, мінімальна заробітна плата становила 655, 1126 і 1621 євро відповідно [Eurostat, 2022]. За даними Пенсійного фонду України [Пенсійний фонд України, 2022], на початку 2022 р. середня заробітна плата в Україні становила 14055,38 грн (439 євро). Середня заробітна плата в Європейському Союзі коливалася від 600 євро в Болгарії до 3500 у Люксембурзі, у Польщі дорівнювала 1000 євро, в Іспанії – 1800 євро, у Німеччині – 2700 євро. Наведені дані пояснюють, чому в довоєнний час громадяни України масово вирушали на заробітки в Європу і нерідко намагалися залишитися там назавжди.

Неможливо точно оцінити економічні збитки, спричинені війною в Україні, але війна, безсумнівно, стала гуманітарною катастрофою, принесла страждання і нужденність її громадянам. За даними опитування, проведеного в липні 2022 р. соціологічною групою «Рейтинг», 74% респондентів відзначали, що за останні пів року економічне становище їхньої сім'ї погіршилося, і навіть серед тих громадян, які повноцінно працювали на час опитування, таку відповідь дали 65%. Серед респондентів, у яких була робота до війни, лише третина (34%) відзначали, що вони працюють у звичному режимі, 19% працювали віддалено / частково і 39% не працювали. Серед тих респондентів, які працювали на час війни, 43% зазначали, що їхня заробітна плата не змінилася, а на зменшення заробітної плати вказували 49% працюючих. При цьому 11% усіх зайнятих вказували, що їхня заробітна плата зменшилася більш як наполовину [Соціологічна група «Рейтинг», 2022].

Держава, волонтери й міжнародні організації надають громадянам України допомогу, яка є дуже необхідною, але недостатньою, оскільки дає змогу лише частково забезпечувати найнеобхідніше для виживання. Ще на початку війни допомогу в розмірі мінімальної заробітної плати одноразово отримали зайняті в малому та середньому бізнесі працівники,

які втратили роботу. Внутрішньо переміщені особи з бюджету щомісячно отримують 2000–3000 грн на особу. Допомогу в розмірі 2200 на особу отримують від ЮНІСЕФ багатодітні сім'ї, в такому ж розмірі виплачує допомогу Агентство ООН у справах біженців внутрішньо переміщеним особам [Повний перелік фінансової допомоги громадянам України під час війни, 2022].

Обвал економіки є сьогодні основною причиною стрімкого зростання безробіття в Україні. Значна частина підприємств і організацій були вимушені припинити свою діяльність чи здійснили релокацію за кордон через війну. За даними експертів з рекрутингових агенцій, відбулося скорочення працівників всіх спеціальностей, за винятком ІТ-сфери, але й тут кількість поданих резюме багаторазово перевищує пропозиції роботодавців. Згідно з опитуваннями від початку повномасштабної війни 30–40% працівників втратили роботу, а зарплата скоротилася у 40–50% працівників.

З початком війни в Україні мільйони громадян України виїхали за кордон. За даними ООН, станом на кінець серпня 2022 р. кількість біженців, які залишаються в Європі, становить майже 7 млн осіб, з них майже 4 млн отримали статус тимчасового захисту. За даними Міжнародної організації з міграції, чисельність внутрішньо переміщених осіб в Україні станом на 23.08.2022 зросла майже до 7 млн осіб; 44% внутрішньо переміщених осіб не отримують доходу [НБУ, 2022].

Європейські держави створили різні програми для українських біженців і надають їм житло, необхідні кошти і соціальні послуги. Так, у Німеччині грошова допомога становить 404–449 євро (залежно від складу сім'ї) для дорослої людини, 360 євро для молоді віком до 25 років і 285–376 євро на дітей залежно від віку [Закордон, 2022]. Влада Іспанії затвердила отримання фінансової допомоги біженцями з України у розмірі 400 євро на дорослого і 100 євро на дитину [Слово і Діло, 2022 а]. У Нідерландах дорослі та діти отримують 260 євро на людину в місяць [РБК Україна, 2022]. Так, за цінами в країнах Європи це невеликі кошти, але вони дають змогу протриматися біженцям без роботи і за умов надання житла і соціального страхування надають можливість перечекати у безпеці війну.

Ще в квітні 2022 р. експерти з Міжнародного валютного фонду прогнозували, що економіка України цього року через війну зменшиться на 35% навіть за умови швидкого закінчення війни. Вони також зазначали, що загибель людей, руйнація підприємств і інфраструктури, виїзд працівників за кордон ще багато років перешкоджатимуть функціонуванню економіки, і утримувалися від довгострокових прогнозів [World Bank, 2022]. Сьогоднішній прогноз був би ще більш песимістичним, оскільки війна в Україні триває, забираючи життя людей і поглиблюючи економічну руйнацію та гуманітарний занепад.

Занепокоєння гуманітарною ситуацією висловлювала ООН. У березні 2022 р. в опублікованому Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй прогнозі зазначалося, що, за попередніми оцінками, 90% населення України може зіткнутися з бідністю та крайньою нужденністю: третина населення житиме за межею бідності, а ще 62% постануть перед високим ризиком зубожіння [UNDP, 2022].

Обмеженість ресурсів під час війни не дає можливості державній владі значно розширювати програми соціальної допомоги населенню. Спрямування коштів на потреби війни і залежність від зовнішніх запозичень обмежують фінансування державою навіть окремих цільових програм допомоги нужденним верствам населення, до яких тією чи іншою мірою потрапляє більшість громадян України. За таких умов ще гостріше постає необхідність справедливого перерозподілу доходів, що не тільки сприятиме консолідації суспільства і зниженню напруженості, а й дасть змогу розширити доступ усіх громадян до сфери соціального забезпечення.

За економічними прогнозами, зробленими Кабінетом Міністрів України, зменшення валового внутрішнього продукту України 2022 р. оцінюється в 33,2%, а наступного року очікується його зростання на 4,6%. Прожитковий мінімум становитиме 2,6 тис. грн, середня заробітна плата – 18,5 тис. грн. Розмір мінімальної заробітної плати, яка підвищилася з 1 жовтня до 6700 грн, не зміниться, при цьому реальна заробітна плата зменшиться через зростання цін, яке прогнозується на рівні

30%. Також у документі зазначається, що рівень безробіття 2023 р. може становити 28,2% [Слово і Діло, 2022 б].

За відсутності коштів на спеціалізовані соціолого-економічні обстеження рівень і якість життя населення України в умовах війни не піддаються скільки-небудь вірогідній оцінці. Найближче майбутнє не обіцяє ані закінчення війни, ані помітного економічного зростання економіки і, відповідно, грошових доходів зайнятого населення. Закладені в бюджет наступного року кошти на соціальні програми й допомогу певним категоріям громадян не компенсують інфляцію й подорожчання продуктів харчування і предметів повсякденного ужитку. Обмеження потреб, перехід у режим жорсткої економії недостатніх фінансових ресурсів охоплюватиме все ширші соціальні прошарки і групи населення. За умови продовження бойових дій відбуватиметься призвичаєння до такої ситуації, яка не допускає іншого вибору. До того ж така ситуація стримуватиме, імовірно, масове повернення біженців з-за кордону.

Джерела

Закордон. (2022). *Українські біженці в Німеччині: яку грошову допомогу виділяє держава і як знайти роботу в країні*. Закордон. Отримано з: https://zakordon.24tv.ua/ukrayinski-bizhentsi-nimechchini-yaku-groshovu-dopomogu-vidilyaye_n2011935

Міністерство соціальної політики України. (2022). *Фактичний прожитковий мінімум у 2015–2022 роках*. Отримано з: <https://www.msp.gov.ua/news/20383.html>

НБУ. (2022). *Макроекономічний та монетарний огляд, вересень 2022 р.* Отримано з: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/makroekonomichniy-ta-monetarynyy-oglyad-veresen-2022-roku>

Пенсійний фонд України. (2022). *Пенсійний фонд оприлюднив показник середньої заробітної плати за 2022 р.: як змінювалися виплати*. Отримано з: <https://prm.ua.pensiynyy-fond-oprylydnyv-pokaznyk-serednoi-zarplaty-za-2022-rik-iaak-zminiuvayisia-vyplaty/>

Повний перелік фінансової допомоги громадянам України під час війни. (2022). *Україна – tsn.ua*. <https://tsn.ua/ukrayina/finansova-dopomoga-ukrayincyam-pid-chas-viyni-povniy-perelik-2136379.html>

РБК Україна (2022). *Виплати для українців у Нідерландах – скільки платять і як отримати гроші*. РБК Україна. Отримано з: <https://www.rbc.ua/ukr/travel/260-evro-mesyats-kakie-vyplaty-poluchayut1659958138.html>

Слово і Діло. (2022 а). *Виплати біженцям в Іспанії – скільки платять українцям*. Отримано з: <https://www.slovoidilo.ua/2022/08/03/novyna/suspilstvo/ukrayinski-bizhenczi-ispaniyi-zmozhut-otrymuvaty-po-400-yevro>

Слово і Діло. (2022 б). *Що буде з економікою України*. Отримано з: <http://www.slovoidilo.ua/2022/09/01/novyna/ekonomika/dolar-po-50-ta-inflyacziya-vyshhe-30-smi-diznalysya-detali-uryadovoho-makroprohnozu-2023-rik>

Соціологічна група «Рейтинг». (2022). *П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи (23–24 липня) – Україна – Дослідження – Соціологічна група «Рейтинг»*. Отримано з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voyny_zanyatost_i_dohody_23-24_iyulya_2022_goda.html

Eurostat. (2022). *Out now: First 2022 data on minimum wages in the EU – Products*. Eurostat News – Eurostat. Retrieved from: <https://ec.europa/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220128>

UNDP (2022). *Every day of delayed peace will accelerated a freefall into poverty for Ukraine, warns UNDP* | United Nations Development Programme. Retrieved from: <http://www/undp/org/press-release/every-day-delayed-peace-will-accelerate-freefall-poverty-ukraine-warns-undp>

World Bank. (2022). *World Economic Outlook, April 2022: War Sets Back The Global Recovery*. Retrieved from: <https://www.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/04/19world-economic-outlook-april-2022>

7.4. Втрата комфорту та зміни у житті цивільного населення

З початку війни я стала вести щоденник, а після шести місяців бойових дій за пропозицією та допомогою моєї колеги – проводити глибинні інтерв'ю людей та створювати архів інтерв'ю, деякі з них аналізуватимуться нижче. Тема – втрата комфорту, як життєвого, так і емоційного, що, безумовно, є взаємопов'язаними речами.

Відчуття життєвого комфорту чи дискомфорту відбувається тоді, коли людина в реальному житті знаходить чи втрачає те, що слугує насиченню її потреб і викликає почуття задоволення, сприяє життєдіяльності та гармонізує відносини з оточуючими. Життєвий комфорт людини формується завдяки впливу соціально-економічних умов, які створені в країні, та їхніх похідних – матеріального рівня життя, житлових умов, професійній зайнятості та соціальних позицій, здоров'я, освіти, дозвілля тощо.

Суб'єктивні аспекти життєвого комфорту охоплюють як соціально-нормативні та ціннісні установки, реалізація яких зумовлена усією сукупністю умов соціалізації людини, так і емоційний компонент, який постає як переживання, що зумовлені успішним (або неуспішним) функціонуванням особистості у різних сферах життя. Дисгармонія в будь-якій сфері особистості викликає одночасно емоційний дискомфорт і відчуття неблагополуччя [Бурова, 2012].

Нами будуть проаналізовані деякі зроблені мною глибинні інтерв'ю та результати дослідження, що проводив незалежний аналітичний центр CEDOS, який працює над питаннями соціального розвитку з 2010 р. Дослідники центру CEDOS (надалі Центр [<https://cedos.org.ua/>]) були, мабуть, першими, хто почав збирати дані та зводити так званий архів думок та архів життя українців під час вторгнення. У першому дослідженні було зафіксовано думки та історії людей у перші дні війни, що вельми важливо, бо ситуація була шоковою і люди поводитися так, як вони можуть поводитись лише у критич-

них ситуаціях. Друге дослідження було проведено через три місяці після початку війни. Запитання не були ідентичними, але блоки та теми залишились тими самими, тому є можливість порівняти дані з проміжком у три місяці [Боброва et al., 2022a; Боброва et al., 2022b].

В аналізі даних цього дослідження слід враховувати, що дані Центру було зібрано методом онлайн-опитувальника і було запропоновано багато відкритих запитань, тож фіксація своїх переживань на письмі спонукає раціоналізувати та переосмислити пережите, на відміну від глибинного інтерв'ю, і це теж треба брати до уваги.

Розглянемо блоки, які стосуються саме набуття комфорту у житті людини. Це, по-перше, житло, переміщення, втрата звичного способу життя, соціальних зв'язків, роботи тощо, та, по-друге, емоційна складова, така як думки про майбутнє і все, що люди відчували при зміні своїх життєвих умов.

Порівнювалися дані перших днів війни та перших трьох місяців війни і з'ясувалося, що думки та погляди людей дуже змінилися. Звичайно, у деяких випадках йдеться про звикання до війни та пристосування до окремих сфер життя і того, що все ж таки інтенсивність воєнних дій дещо зменшилась, особливо у центральній Україні, на відміну від перших місяців.

Згідно з даними дослідження спектр емоцій, які українці відчували після звістки про початок війни, це здебільшого шок, розгубленість і страх. Але були, звичайно, й ті, хто очікував «чогось подібного», бо деякі медіа попереджали про вторгнення. Серед респондентів моїх глибинних інтерв'ю були сім'ї, які виїхали за тиждень до початку війни. Тому відповіді, що «ми були готові до такої ситуації», цілком логічні.

Серед опитуваних Центром респондентів найпоширенішими у перші дні війни були думки про необхідність зібрати «тривожну валізу» та потенційні можливості евакуації. Також люди думали про запаси води, їжі, ліків та з-поміж іншого про те, як знайти безпечне укриття. Окремі опитані турбувалися про своїх домашніх тварин і можливості їхньої евакуації. Щодо «тривожної валізи», то багато хто склав її заздалегідь, але хтось лише в той самий перший день. Були й ті, хто прос-

то не знав, що туди варто скласти, та змінювали наповнення кілька разів: *«Зібрала тривожну сумку. За день частково змінила її вміст кілька разів»*.

Слід зазначити, що серед опитаних мною сімей були такі, що о восьмій ранку 24-го лютого побігли скуповувати їжу, консерви та засоби гігієни. Тобто раціональний підхід керує багатьма навіть у шоковому стані. *«Ми за 20 хвилин зібрали продукти на тиждень [у магазині]. Стали в чергу. Простояли 3,5 години. Всі стояли чемно, давки чи ажіотажу не було»*.

Найголовнішим питанням початку війни став виїзд з постійного місця проживання. Житлові умови є одним із важливих чинників життєвого комфорту. З житловими умовами, оселею тісно пов'язане все життя, оскільки вона є місцем відпочинку, сну, сімейного життя, а останнім часом – навіть робочим місцем. Брак чи відсутність в оселі елементарних і необхідних для життєдіяльності умов часто стають визначальними чинниками життєвого дискомфорту. Особливо ця проблема загострюється, коли суто фізичні незручності, пов'язані з проживанням надмірної кількості людей на житловій площі, посилюються емоційним дискомфортом, що спричиняється спільним проживанням представників різних поколінь.

Рішення про виїзд нікому не давалось легко, із опитаних мною сімей дехто казав, що чекав до останнього і не хотів лишати домівку, чоловіків, свою сім'ю, але більшість, попри дуже велику небезпеку в дорозі, прийняли рішення виїхати, особливо сім'ї з дітьми. Згідно з даними Центру найголовнішим фактором виїзду були безпекові питання. Не менш важливим фактором, що впливав на прийняття рішення про переїзд, – фінансовий, недостатність грошей або транспорту. Звичайно, наявність зв'язків або родичів на заході було також важливим аспектом, що впливав на виїзд.

Не слід забувати й про емоції, які відчували люди під час прийняття рішення про виїзд, тому що дуже часто саме вони й впливали на прийняття рішення. Ці емоції – паніка, страх, тривога. У моїх інтерв'ю декілька сімей повідомили, що піддались паніці саме через своїх родичів, іноді тих, які перебували за кордоном. За даними Центру, переїзд часто описували

словами «бігти», «тікати». Один респондент зазначив, що він «змирився з рішенням стати біженцем». До того ж «рішення про виїзд з небезпечних територій закарбувалися у пам'яті опитаних, бо були пов'язані з сильними емоціями та переживанням, наприклад, зі страхом. Такі рішення часто доводилося приймати досить швидко, в небезпечних і стресових умовах. У багатьох випадках переїзд буквально був питанням життя та смерті, від нього залежав добробут рідних і близьких людей» [Боброва et al., 2022b].

Але була й категорія людей, які оперували поняттями «мій дім», «моя земля». Про ці категорії в основному згадували ті, хто на час опитування не виїхав, а залишився у своїй домівці. Частина з них висловлювала бажання «до останнього» залишатися вдома і захищати «свій дім», «свою країну». Для деяких опитаних «дім» є частиною їхньої ідентичності: «Хто я без дому?». Більше того, серед опитаних мною дехто з погордою відгукувався про людей які повернулись, а себе відносили до більш значущої категорії тих, хто пережив «все найгірше» у своєму домі, та не виїхав.

Щодо переміщення та переїзду, то через три місяці від початку війни люди відчували вже менше проблем із забезпеченням базових потреб, більшість зосереджувалась на своєму внутрішньому стані після переїзду. Чинники, які спонукали людей виїхати, були зовсім інші, ніж на початку війни. Якщо тоді це були страх і паніка, то тепер респонденти керувались власними відчуттями та безпековою ситуацією. Багато хто очікував ескалації конфлікту і вирішив не ризикувати. Тому що багато хто побоювався, що потім буде вже пізно та неможливо поїхати. Проте деякі з респондентів зазначали важливість збереження власного нормального ритму життя та розширення горизонтів власних планів, які були для них важливими лише після переїзду. Були й такі, що причиною переїзду називали «неспроможність жити у війні». Порівняно із першими тижнями війни рішення про виїзд або переїзд через три місяці війни приймалися важче та складніше. Це можна пояснити тим, що на початку війни люди не дуже розуміли масштаби катастро-

фи, наскільки все затягнеться і коли скінчиться. Здебільшого проблеми були із логістикою.

В одному з моїх інтерв'ю із родиною, яка саме наприкінці березня покидала місто Бучу, розповідали, що все, що вони зібрали та приготували під час окупації, їм довелося залишити, і виїхали вони просто із документами та візком із магазину, в якому була маленька дитина і декілька речей. Тому навіть те, що люди готували як «тривожну валізу», у деяких випадках просто не спрацювало. Вони втратили дім, машину і майже всі свої речі, і навіть після цього сказали, що дякують Богові, що вони і діти цілі, а все інше можна заробити. Наразі вони проживають в іншій країні, працюють не за спеціальністю, але почувуються комфортно. Чоловік опанував нову професію, яка йому подобається навіть більше, ніж попередня, і тепер, саме тут, він став почуватись вільним та щасливим і присвячувати повністю себе своїй родині, чого не було у минулому. Частина опитаних у дослідженні Центру не були впевнені у поверненні, або навіть прийняли рішення залишитись на новому місці.

Частина біженців думала й про повернення. Факторами, що мотивували людей повернутись, були надія на нормалізацію ситуації в країні, а також спорідненість їх з місцем проживання, сум за домом та в більшості випадків за звичним життям. Проте дехто вважав можливим повернутись лише у випадку закінчення війни. Опитані називали відновлення інфраструктури, доступ до медицини та освіти саме тими чинниками, які змусять їх повернутись. Так висловлювалася більшість тих, хто переїхав за кордон. Для людей, що пересувались у межах країни, достатнім фактором було припинення бойових дій. *«Декілька разів думала про повернення, але поки не бачу сталого відновлення інфраструктури, економіки і доступу до ліків. Лякає розвиток економічної ситуації, зростання цін на все».*

Наявність житла, неважливо власного чи орендованого, було важливим чинником повернення. Наприклад, одна з респонденток, у якої я брала інтерв'ю, розповіла, що втратила роботу у Києві тому, що її професія тепер незатребувана, а в неї було орендоване житло, яке вона більше не зможе оплачу-

вати, тому більше тут її нічого не тримає. Але як тільки відновиться та індустрія, в якій вона працює, одразу ж повернеться.

Після трьох місяців війни емоційний стан людей суттєво змінився. Якщо в перші дні війни люди відчували страх, то пізніше давалися взнаки втома та виснаженість – ось про що найчастіше йшлося в опитаних Центром та у моїх інтерв'ю. Багато хто говорив про спустошення та втрату себе у соціумі та житті загалом. Також зазначали про незвичний плин часу, наче дуже швидко, але якось «нереально». Зазначалась також відстороненість від реальності, яка була іноді пов'язана із обмеженим впливом на події. Невизначеність у майбутньому, нереалізованість на роботі, фінансові проблеми ставали чинниками формування життєвого дискомфорту.

У дослідженні Центру зазначено, що, попри всі ці переживання, люди почали більше зосереджуватись на собі. Саме індивідуальне, а не суспільне вийшло на перший план. *«Окрім цього, піднесене відчуття певної єдності з мешканками свого міста та/або всієї країни також відійшло значною мірою на другий план»* [Боброва et al., 2022b]. Також, як зазначають аналітики Центру, у відповідях панували відчай і зневіра порівняно із опитуванням про перші дні війни. До того ж багато респондентів зазначають звиклість до війни: *«Загалом ніяк, нічого не відчуваю. Раніше відчував фонову тривогу, але це лише перші 2–3 тижні війни. Зараз вже повністю звик, війна не тривожить, вона просто є»*.

Один із блоків дослідження Центру – зміни принципів, що формують сприйняття та набуття життєвого комфорту. Чверть опитаних Центром відповіли, що їхні принципи залишилися незмінними, хтось не мав часу думати про зміну або не зміну світогляду, бо був зайнятий іншими справами. Але серед тих, хто вказав на зміну принципів, насамперед говорили про нове ставлення до росіян і РФ як до країни-окупанта.

Також відбувся й злам у ставленні до війни як такої й до пацифізму. Коли війна не абстрактне явище, коли війна на порозі, то готовність взяти зброю, піти воювати, переглянувши ставлення до смерті та вбивства, не залишає місця для абстрактно-гуманістичної позиції. Мова і громадянство, атри-

бутика прапора та національного одягу ставали найбільш значущими ознаками ідентичності. Дивлячись на те, як увесь світ надавав нашим громадянам притулок та допомогу, люди стали більше цінувати саме Україну. Декілька людей, яких я опитувала, сказали, що саме після повернення стали цінувати близьких та свою країну ще більше.

Досвід тих, хто опинився в інших країнах, змусив переглянути ставлення до матеріальних благ, умов комфорту і навіть власної домівки, воно стало зовсім інакше. Одна жінка, доволі забезпечена, яка проживала в центрі Києва, сказала в інтерв'ю, що після повернення з-за кордону вони з чоловіком прийняли рішення здавати квартиру та почати мандрувати світом. Життя одне і треба прожити його так, як хотілось завжди, велика квартира їм ні до чого, половина речей і меблів зовсім уже не приваблює, а найголовніше, кудись зникло відчуття «вдома як за кам'яною стіною», тому що вмить усе можеш втратити. Відчуття, що дім – повна чаша для родичів і друзів, вже не актуальне. Усіх розкидало по світу, всі вийшли в онлайн і просто ніхто вже не ходить у гості і не збирається по вихідних, отже, варто просто жити. Згідно їй з даними Центру після початку війни люди усвідомили другорядність матеріальних цінностей: *«За ці дні розумієш, що багато матеріального (гарний зовнішній вигляд, одяг, гроші) не важливі, коли немає мирного неба над головою. Розумієш, що найпростіші речі (можливість спати спокійно, можливість піти купити будь-які продукти, можливість піти погуляти в парку, зустрітися з друзями) є найціннішими»*.

Змінилися їй стосунки із близькими та родиною. У дослідженні Центру ставилися подібні запитання їй багато людей відповіли, що почали частіше спілкуватись із близькими, намагаючись тримати постійний зв'язок. Звичайно, це пояснюється тим, що іноді родини були розділені й перебували у різних ситуаціях. Один із респондентів, якого я опитувала, сказав, що кожного дня у визначений час вони спілкувались телефоном із братом, який перебував на території бойових дій на сході України, щоб бути впевненим, що він просто живий. Жінки, які вимушені були поїхати із дітьми за кордон, майже кожно-

го дня спілкувались із чоловіками, і навіть далекі родичі, які раніше практично не спілкувались між собою і були іноді не в добрих стосунках, почали спілкуватись доволі часто, і їхні стосунки змінилися на краще: *«Моя рідна тітка, яка не розмовляла з нами багато років, знаходиться зараз у Харкові. Вже у перший день війни вона з нами зв'язалася і постійно на зв'язку. Ми тримаємося єдино і постійно піклуємося одне про одного»*. Звісно, стосунки доходили й до розриву внаслідок проросійських поглядів родичів або друзів чи їхнього виїзду в РФ або Білорусь.

Одним із важливих, на мою думку, запитань, яке я ставила респондентам у моїх інтерв'ю, а також яке фігурувало у дослідженні Центру, – щодо майбутнього. Війна фактично відмінила довгострокові плани. Респонденти пов'язують це з невпевненістю у майбутньому, казали, що під час війни, коли бачиш всюди смерть та руйнування, планувати щось немає сенсу. Основним завданням багатьох людей стало просто вижити. Значна кількість опитаних мали плани на кілька годин вперед або максимум на день уперед: *«На пару годин. У принципі це дорівнює інтервалу між сиренами»*.

Згідно з даними Центру була й невелика кількість людей, які мали плани на місяць уперед. Це стосувалось планів після закінчення війни, наприклад, поїхати на відпочинок, але це скоріше мало характер мрій, ніж планів. Вдаватися до планування власних дій змушували обставини: неможливість далі перебувати в евакуації, скінчилися гроші, роботодавцеві потрібно платити найманим працівникам чи їх звільняти, адже робота зупинилася.

Отже, чотири чинники переважно формують емоційний і соціальний стан особистості в умовах війни. По-перше, зріс статус і значення поняття «дім», насамперед для мільйонів громадян, які його втратили. По-друге, зросла значущість особистісних комунікацій з родичами і знайомими. По-третє, відбулася переоцінка важливості фінансової складової та матеріального добробуту в житті окремої особи чи сім'ї. По-четверте, мінімізовані домагання й бажання, зросла цінність кожного дня, проведеного в безпеці, на паузу поставлено довгострокове планування життя.

Джерела

Боброва, А., Лазаренко, В., Хассай, Є., Філіпчук, Л., Сирбу, О., Ломоносова, Н., Назаренко, Ю. (2022а). *Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії*. Аналітична записка. Доступно за посиланням: <https://cedos.org.ua/researches/pershi-dni-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi-analitychna-zapyska-z-pershymy-rezultatamy-doslidzhennya/>

Боброва, А., Лазаренко, В., Хассай, Є., Філіпчук, Л., Сирбу, О., Ломоносова, Н., Назаренко, Ю. (2022б). *Три місяці повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії*. Аналітична записка. Доступно за посиланням: <https://cedos.org.ua/researches/try-misyaczi-povno-masshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi/>

Бурова, О. (2012). Життєвий комфорт: структура, чинники та механізм формування. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 99–114.

7.5. Психологічне благополуччя українців: стратегії адаптації

Після Другої світової війни людство постійно перебуває в стані локальних воєн і збройних конфліктів у різних куточках світу. Наприклад, у 22 країнах регіону Східного Середземномор'я, за даними ВООЗ, понад 80% населення перебуває у перманентній конфліктній ситуації або пережили таку ситуацію в окремі періоди ХХ–ХХІ ст. Війна має катастрофічний вплив на здоров'я та добробут націй. Дослідження показали, що конфліктні ситуації спричиняють більше смертності та інвалідності, ніж будь-яка серйозна хвороба. Наслідки війни включають довготривалу фізичну та психологічну шкоду дітям і дорослим. Інші наслідки, окрім надвисокої смертності, включають ендемічну бідність, недоїдання, інвалідність, економічний / соціальний занепад і психосоціальні захворювання.

Відповідно до висновків ВООЗ (World Health Organization) майже всі люди, які постраждали від надзвичайних ситуацій, катастроф, воєн, відчувають психологічний стрес, який для більшості людей має довготривалий вплив і дуже повільно зменшується з часом. Під час гуманітарних криз поширеність таких психічних розладів, як депресія і тривожність зростає більш як удвічі.

Тягар психічних розладів серед постраждалого від конфліктів населення, зокрема воєнних, надзвичайно високий. Аналіз 129 досліджень у 39 країнах, який здійснили фахівці ВООЗ, показав, що серед людей, які пережили війну чи інший конфлікт за останні 10 років, у кожного п'ятого (22%) фіксується той чи інший ступінь депресії, тривоги, посттравматичний стресовий розлад, біполярний розлад або шизофренія [Charlson F., Ommeren van M., Flaxman A., Cornett J., Whiteford H., Shekhar S., 2019].

Серед усіх можливих наслідків війни вплив на психічне здоров'я мирного населення є одним із найвагоміших. Загальні тенденції, які випливають з даних досліджень щодо стану психічного здоров'я населення під час воєн, загалом свідчать

про певне збільшення захворюваності та поширеності психічних розладів. Жінки, як виявилось, страждають більше, ніж чоловіки. Найуразливішими групами також є діти, люди похилого віку та інваліди. Показники поширеності психічних розладів пов'язані зі ступенем травми та наявністю фізичної та емоційної підтримки. Використання культурних і релігійних стратегій подолання є частішим у країнах, що розвиваються [Murthy, Lakshminarayana, 2006].

За даними ВООЗ, оціночна поширеність психічних розладів серед постраждалого від конфлікту населення в будь-який конкретний момент часу (точкова поширеність) становить 13% для легких форм депресії, тривоги та посттравматичного стресового розладу та 4% для помірних форм цих розладів. Розрахункова поширеність тяжких розладів (тобто шизофренії, біполярного розладу, важкої депресії, сильної тривоги та важкого посттравматичного стресового розладу) становить 5%. За оцінками, кожна 11-та людина (9%), яка живе в оточенні, яке зазнавало конфлікту протягом останніх 10 років, матиме помірний або важкий психічний розлад. Депресія частіше зустрічається у жінок, ніж у чоловіків. З'ясовано, що у конфліктних ситуаціях депресія та тривога посилюються з віком [World Health Organization, 2022].

Отже, п'ята частина населення виявляється особливо вразливою під час надзвичайних ситуацій і потребує якщо не прямої психіатричної допомоги, то принаймні, можливості отримати кваліфіковану психологічну допомогу для адаптації до ситуації і подальшу підтримку належного рівня ментального здоров'я. Виникнення різноманітних негативних психологічних симптомів і синдромів у населення під час переживання конфліктних ситуацій широко задокументоване наявними дослідженнями. Водночас ці дослідження надають докази стійкості більш ніж половини населення навіть від найгіршої травми під час війни.

Попри негативний вплив надзвичайних ситуацій на психічне здоров'я, такий досвід відкриває можливості для створення стійких систем охорони психічного здоров'я в період безпосереднього переживання загрозливих подій і після за-

кінчення конфлікту. З погляду на майбутнє – у процесі подолання конкретних надзвичайних ситуацій можуть створюватися кращі й більш досконалі системи підтримання психічного здоров'я. Багато країн використали відповідний досвід для створення кращих систем підтримки психічного здоров'я саме після криз. А високий рівень психічного здоров'я нації має вирішальне значення для загального соціального та економічного відновлення як окремих людей, так і суспільств та країн після надзвичайних ситуацій.

За даними ВООЗ, потенційний ризик захворіти внаслідок війни на такі психічні розлади, як депресія і посттравматичний стрес мають понад 8,5 млн українців, якщо виходити з того, що під час війни та надзвичайних ситуацій страждає кожен п'ятий. Експерт штаб-квартири ВООЗ у Женеві, співголова Референтної групи із психічного здоров'я та психосоціальної підтримки Фамі Ханна підтвердив, що мешканці звільнених населених пунктів, які перебували під російською окупацією, належать у цьому сенсі до найуразливіших верств населення. Пережитий досвід стресового характеру може призводити до виникнення психологічних розладів, люди можуть відчувати себе безпорадними, тому що стикаються з ситуаціями нетиповими, ненормальними, негуманними. Важливо відмітити, що ще до війни Україна робила вагомі кроки для покращення доступу осіб з психологічними розладами до відповідних послуг. Зокрема, країна однією з перших доєдналася до проєкту ВООЗ з допомоги людям з психічними розладами, а наприкінці травня 2022 р. перша леді України Олена Зеленська ініціювала Національну програму психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, яка має на меті допомогти громадянам подолати стрес, пов'язаний із війною, наслідки пережитих травматичних подій, запобігти розвитку психічних розладів. Для впровадження програми на державному рівні утворено Міжвідомчу координаційну раду з питань охорони психічного здоров'я та надання психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Ініціатива реалізується за підтримки ВООЗ [Понад 8,5 мільйона українців мають ризик психічних розладів через війну, – ВООЗ, 2022].

«З кожним днем кількість людей, які відчуватимуть наслідки війни для свого психічного здоров'я, зростатиме. Навіть тих, хто зміг стійко перенести перші місяці війни, чекає ментальне виснаження, адже звикання до постійного перебування в умовах війни також може мати негативний вплив на психічне здоров'я. За нашими попередніми прогнозами на даний момент війни, надалі психологічної підтримки буде потребувати близько 15 млн українців, з них близько 3–4 млн потрібно буде призначати медикаментозне лікування», – сказав міністр охорони здоров'я В. Ляшко, представляючи результати проведеного експрес-аудиту послуг для охорони психічного здоров'я, які надаються органами державної влади [Вплив війни на психічне здоров'я – колосальний. 7 червня, 2022].

Наявність психіатричної та психосоціальної підтримки в суспільстві має вирішальне значення. Втручання першого рівня, включаючи програми «інформування про травму», мають бути доступними, щоб запропонувати стратегії подолання та посилити стійкість. Уже є корисні посібники, які в доступній формі висвітлюють питання про те, як грамотно піклуватися про своє психічне здоров'я і здоров'я своїх близьких під час збройних конфліктів, стихійних лих, пандемій, вимушених міграцій і катастроф. Необхідно озброїти громадян знаннями і навичками самодопомоги та доступом до соціальної підтримки громади, наприклад, шляхом створення або відновлення груп громади, в яких члени спільно вирішують проблеми та беруть участь у таких заходах і тренінгах, як надання екстреної допомоги, опанування знань з тактичної медицини або освоєння практик копінгу і формування навичок самоконтролю, забезпечуючи при цьому залучення до такого навчання якомога більше людей, насамперед представників вразливих груп населення, зокрема дітей, молоді, людей похилого віку. Психологічна перша допомога пропонує емоційну та практичну підтримку людям, які переживають гострий дистрес через недавні події, і повинна надаватися працівниками на місцях за участю медичного персоналу, вчителів та навчених волонтерів. Цю роботу з успіхом можуть виконувати спеціалісти психіатри, психологи, соціологи, волонтери та ентузіасти з

необхідною підготовкою, робітники психосоціальних служб тощо.

Є чимало методик і програм, призначених для роботи з травмами різних типів, серед яких багато нескладних і ефективних. Їх слід негайно запроваджувати в службах психічного здоров'я, щоб допомогти дітям, підліткам і молодим людям відновити та покращити стійкість і нормалізувати психічне здоров'я. Програми відновлення психічного здоров'я, пов'язані з травмами, включають фізичні і ментальні вправи, тренінги для покращання когнітивних функцій (техніки дихання та медитації, рухи, застосування керованих образів, а також творчі техніки, спрямовані на використання практик самовираження за допомогою слів, малюнків).

Війна в Україні створює величезний вплив на психічне благополуччя, а оскільки воєнний конфлікт триває, то поширеність проблем з психічним здоров'ям зростатиме, а психічні травми, спричинені війною, поглиблюватимуться. За даними МОЗ, психологічні наслідки війни (зокрема, посттравматичний стресовий розлад) позначатимуться на психічному стані українців щонайменше 7–10 років. Це загрожує збільшенням кількості психічних порушень, зокрема в дітей, випадків алкогольної та наркотичної залежності, проблем у сім'ях, розлучень, а також економічними втратами через зростання кількості людей, які не зможуть повноцінно працювати.

Як показують дослідження, психологічної допомоги потребують не менш як 60% українців. За консультацією психотерапевта в умовах війни найчастіше звертаються з почуттям провини, синдромом уцілілого, травмою свідка, а також страхом і тривогою. Часто скаржаться на фізичне виснаження, проблеми зі сном, диханням і з концентрацією уваги [Масенко, 2022]. Схожі результати отримали дослідники агенції Proinsight Lab «Психічний стан українців під час війни проти Росії», проведеного за сприяння Національної психологічної асоціації протягом березня–травня 2022 р. Зокрема, за кризовою психологічною допомогою у 90% випадків звертаються саме жінки. Крім того, більшість з них – віком від 18 до 35 років, а старші люди звертаються до психолога рідше.

Найчастіше за консультацією звертаються люди з почуттям провини, синдромом вцілілого, травмою свідка, переживаннями страхів і тривогою. Гостро відчувається людьми потреба у підтримці, коли вони приймають рішення про зміну місця проживання. Українці звертаються й з проблемами адаптації в іншій країні та з запитами на розв'язання сімейних або внутрішніх конфліктів, які загострилися на фоні війни. Частими є скарги на фізичне виснаження, проблеми зі сном, диханням та з концентрацією уваги. Однак емоційні симптоми усе ж більше виражені, ніж тілесні та когнітивні.

Автори дослідження свідчать, зокрема, про те, що українці, які живуть далі від бойових дій, набагато тривожніші, ніж ті, хто знаходиться ближче до зони бойових дій та переживає стрес емоційніше. Фахівці припускають, що це пов'язано із так званою травмою свідка, яка може виникати під час перегляду новин та пов'язана із відчуттям безпорадності через перебування в умовно безпечному місці. Виявилось, що серед емоцій, які переживають клієнти кризових консультацій, переважає тривога. Її відчувають майже дві третини людей – 62%. Також часто клієнти говорять про почуття провини (синдром вцілілого) та агресію, проте майже половина опитаних відчувають надію. Серед способів подолання стресу переважають такі стратегії: пошук соціальної підтримки (бажання розділити з іншими свої переживання), прийняття відповідальності (готовність активно діяти, щоб змінювати ситуацію) та самоконтроль (контроль власного стану і поведінки).

Фахівці – психологи та психотерапевти, які працюють з комбатантами, мають таку ж картину симптоматики стресу, як і клієнти, проте краще вміють регулювати свій стан. Але вони частіше переживають емоційне вигорання та демотивовані проблемами із заробітком, оскільки більшість консультацій вони надають на волонтерських засадах [Овчар, Больман, 2022].

У рамках восьмої хвилі проекту «Україна в умовах війни» соціологічна група «Рейтинг» провела дослідження психологічних маркерів війни: стратегій адаптації до стресових станів, рівнів життєстійкості та психологічного виснаження. Опиту-

вання проводилося на другому місяці війни, але основні тенденції вже позначилися доволі чітко.

Адаптація до стресових станів характеризувалася такими показниками:

1) кількість тих, хто оцінює свій емоційний стан як дуже напружений або напружений, становить майже 50%. У спокійному емоційному стані сьогодні лише 8% опитаних, тоді як до війни цей показник коливався в межах 22–26%. Найбільш емоційно напруженим свій стан визначають старші люди. Також така ситуація спостерігається серед жінок, які зазвичай емоційніше реагують на складні ситуації. З них майже 60% сукупно мають високі та надвисокі рівні емоційної напруженості, тоді як серед чоловіків таких лише 35%. Абсолютна більшість (74%) тих, хто перебуває у складних обставинах, оцінюють свій стан як напружений;

2) загалом, лише 5% респондентів зазначили, що перебувають у складній ситуації. Ще 44% мають труднощі, але вони терпимі. У відносно нормальних обставинах перебуває 51% опитаних. Найбільше складнощів відчують ті, хто вимушено змінив місце проживання, особливо мешканці східних областей. Легше тим, хто має роботу або хоча б часткову зайнятість. Відповідно найважче тим, хто не працює – лише 40% з них перебувають у відносно нормальних обставинах. Отже, можливість якнайшвидше відновити роботу, запустити підприємства залишається вкрай важливим для відносної нормалізації життя українців під час війни;

3) адаптуючись до складних життєвих обставин, людина обирає різні стратегії поведінки: наразі 50% опитаних намагаються активно вирішувати свої проблеми – для умов війни це показник хорошої адаптації до ситуації та прийняття відповідальності за своє життя на себе. 35% намагаються перечекати, не поспішають з рішеннями, отже, займають пасивну позицію. 13% шукають підтримки в інших людей (здатні спиратися на інших і залучати їх до рішень). В цілому конструктивні стратегії поведінки в складних життєвих обставинах притаманні сьогодні 63% опитаних.

Найменш активну стратегію поведінки використовують мешканці сходу (41%), і вони ж більше за інших звертаються

за допомогою (17%). Молодь більше схильна перечекати й не поспішати з рішеннями (40%). Жінки більше, ніж чоловіки, шукають підтримку в інших людей (16% проти 10%) і набагато менш схильні до активного вирішення своїх проблем (44% проти 56%). Це відповідає традиційним гендерним типам поведінки, які актуалізувалися під час війни.

Активно вирішують свої проблеми ті, хто працює повноцінно або частково (60%). Ті, хто не працює, більше готові перечекати і не поспішати з рішеннями (41%). Активна життєва позиція сприяє збереженню або поверненню на робоче місце і навпаки – наявність роботи сприяє можливості активно вирішувати свої проблеми, бо людина зберігає свій соціальний статус і має матеріальне забезпечення.

Зрозумілою є набагато нижча активна позиція у тих, хто перебуває у складних життєвих обставинах (36%), вони більш схильні перечекати (39%) та шукати підтримки в інших людей (18%), на відміну від тих, хто знаходиться у відносно нормальних обставинах та відчуває незначні труднощі [Восьме загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни, 2022].

Нещодавно стали відомими результати дослідження психологічного стану українців, яке проводилось у вересні цього року методом онлайн-опитування на панелі Kantar Україна. Воно охопило осіб віком 18–55 років у містах України з населенням понад 50 тис. осіб. Методологія дослідження, його індикатори та опитувальник базуються на наукових розробках Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України.

Дані свідчать про те, що, попри важкі обставини повномасштабної війни для всіх демографічних груп і регіонів, суб'єктивна оцінка українцями свого психологічного благополуччя є доволі високою – 6,7 бала з 9 можливих. Відчуття психологічного благополуччя забезпечується насамперед позитивним ставленням респондентів до самих себе, яке є найважливішою складовою самооцінки. Водночас інші інструментальні складові благополуччя, такі як здатність до саморегуляції емоцій та опанування складними емоційними ста-

нами (емоційна складова) або здатність справлятися з життєвими викликами (складова життєстійкості) оцінюються гірше. Дослідники пояснюють таку ситуацію тим, що фаза психологічної мобілізації в суспільстві у зв'язку з війною ще триває, але ресурсів для її подальшого підтримання вже може бракувати. Суб'єктивна оцінка психологічного благополуччя серед вимушено переміщених осіб, які досі перебувають в евакуації, є нижчою, ніж серед тих, хто не був переміщений, або вже повернувся додому.

40% опитаних зазнали загрози власному життю та/або були безпосередніми свідками таких загроз у зв'язку з перебуванням у зоні бойових дій та/або під обстрілами. Понад 41% громадян мають родичів або близьких, які перебували чи перебувають у зоні бойових дій, у тому числі 16% втратили когось з близьких. Перебували в окупації, зазнали безпосередньої загрози насильства або були свідками таких загроз 6% респондентів. Кожен двадцятий опитаний (5%) пережив або став свідком усіх зазначених типів травмуючих подій (обстріли, загроза життю близьких, окупація або полон). Лише 9% громадян заявили, що у жодний спосіб не стикалися з жодною такою подією за період війни.

За результатами дослідження, понад 90% опитаних мали прояви хоча б одного з симптомів посттравматичного стресового розладу, а 57% громадян перебувають у зоні ризику розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Ці дані ще раз підтверджують нагальність впровадження Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, ініційованої першою леді О. Зеленською.

Також, за даними згаданого дослідження, близько 70% респондентів не відчували потреби звертатися по психологічну допомогу протягом останнього місяця. Лише 3% респондентів отримували таку допомогу і ще 23% хотіли б звернутися до психолога, але поки що не реалізували цього бажання. Майже третина громадян (30%) готові отримувати психологічну допомогу лише на безоплатній основі. 45% респондентів визнають, що їм потрібно «наважитися», щоб звернутися по психологічну допомогу, і лише 34% респондентів знають, куди вони

могли б звернутися по допомогу в разі необхідності, причому серед людей віком 41–55 років частка поінформованих з цих питань значно менша – 24%.

Перспективи повоєнного відновлення України, як вважають дослідники, значною мірою залежать від рівня емоційної солідарності громадян і поширення в суспільстві культури психічного здоров'я, яка передбачає передусім готовність розпізнати наявні проблеми, оцінити ризики і звернутися по допомогу в разі необхідності [В Україні презентували результати першого з початку повномасштабної війни дослідження психологічного стану населення, 2022].

На суспільному рівні спектр стратегій подолання наслідків війни можна звести до трьох основних типів:

- Просвітництво – стратегія, що полягає у здійсненні всебічного інформування населення про особливості подолання стресових ситуацій, стратегій адаптації до стресових станів, способи пом'якшення посттравматичного розладу та збереження психічного здоров'я у кризових ситуаціях. Йдеться про формування адекватних уявлень громадян щодо оптимальної організації життя в умовах війни та способи зниження напруженості і нормалізації психічного здоров'я, про розвиток критичного мислення, навичок з аналізу та оцінки відповідних ризиків, інформаційну гігієну. Реалізація цієї стратегії перебуває у зоні відповідальності школи, ЗМІ, співробітників медичної сфери, виконавчої влади, зокрема низки міністерств – охорони здоров'я й соціальної політики.

- Діагностика, консультування та профілактика – стратегія, спрямована на організацію психологічної підтримки і практичної допомоги вразливим категоріям населення і тим, хто її потребує, контроль і моніторинг стану психічного здоров'я в конкретному соціумі; пошук нових наукових і практичних рішень у процесі дослідження способів лікування цих захворювань; корекцію поведінкових реакцій і вироблення алгоритмів організації повсякденної життєдіяльності в умовах війни, надання своєчасної допомоги і підтримки тим, хто цього потребує.

- Стратегія реалізації спеціальних програм, які містять комплекс екстрених заходів, розроблених для надзвичайних ситуацій, що передбачає об'єднання зусиль різних відомств та громадських і волонтерських організацій із застосуванням високих технологій з метою подолання деструктивних наслідків війни для збереження та відновлення психічного здоров'я громадян.

Змістове наповнення цих стратегій здійснюється шляхом:

1) створення мережі центрів (ресурсів, платформ, «гарячих ліній») психологічної допомоги населенню, у тому числі на безоплатній основі;

2) реалізації широкомасштабної просвітницької кампанії в ЗМІ, спрямованої на популяризацію культури турботи про психічне здоров'я і дестигматизацію людей, які потребують психологічної допомоги;

3) розробка єдиних стандартів інформаційного висвітлення подій війни з метою уникнення вторинної травматизації аудиторії через медіа і неухильного дотримання медіаспільнотою цих стандартів протягом дії воєнного стану.

Залежно від ситуації, в якій опинилася людина, психологи виділяють три стани нервової системи, яким відповідають три типи реагування на загрозову ситуацію. Для наочності сприйняття за кожною з цих типових поведінкових моделей закріплені один із кольорових сигналів світлофора, якому відповідає свій рівень небезпеки:

- червоний - «Замри» (у разі загрози життю організм потребує енергозощадження);

- жовтий - «Бий або біжи» (у випадку небезпеки людина відчуває збудження);

- зелений - «Взаємодія» (якщо людина почувається у безпеці та затишку, домінує допитливість та кмітливість).

Процес подолання складних життєвих ситуацій у психології називається копінг-поведінкою (Coping behavior). Термін «копінг» включає когнітивні, емоційні та поведінкові зусилля суб'єкта з метою адаптації до складної ситуації, спробами впоратися зі специфічними зовнішніми або/і внутрішніми викликами, які оцінюються як напруженість, що може переван-

тажувати наявні ресурси людини. Coping – це індивідуальний спосіб адаптації людини до ситуації відповідно до її власної логіки, значущості тих чи тих подій у житті людини і її психологічних можливостей» [Nartova-Bochaver, 1997].

Типологія поведінкових стратегій людей будується по осях активність – пасивність, гнучкість – ригідність, альтруїзм – егоїзм, інтернальність – екстернальність, традиціоналізм – інноваційність, орієнтація на результат або на процес. У контексті поведінкових стратегій населення стосовно подолання наслідків війни можна виділити такі базові індивідуальні стратегії, як:

- спрямованість на вирішення проблеми (активна позиція);
- пошук соціальної підтримки (патерналістська позиція);
- уникання прийняття самостійних рішень і відповідальності;
- перекладання власних проблем на інших (пасивна позиція).

У науковій літературі виділяють два теоретико-методологічних підходи щодо процесів адаптації – соціокультурний (психологічний) і соціоекономічний (ресурсний). Перший підхід розглядає адаптацію як подолання отриманого психологічного стресу від змін у звичайному культурному оточенні та потребу прилаштуватися, «знайти себе» в дещо інших культурних реаліях. Другий підхід трактує адаптацію як певне пристосування до втрати частини звичних ресурсів і необхідність оволодіння новими ресурсами для забезпечення життєдіяльності. Найефективніша копінг-стратегія спрямована на пошук вирішення стресових, проблемних ситуацій, а найменш успішною є та копінг-стратегія, яка спрямована на уникнення та втечу від стресової ситуації, спроби відволіктися від неї.

В останні півтора десятиліття з'явився новий термін – «резилієнс», який, за визначенням ВООЗ, трактується як здатність окремих осіб, сімей і груп відносно добре справлятися з важкими ситуаціями, особиста ресурсність або ресурсний потенціал (resourcefulness). Резилієнс як динамічний процес (resilience) – безперервний і активний процес позитивної адаптації людини в умовах негараздів і кризових (або надзви-

чайних, екстремальних) подій і ситуацій, що має нерівномірну динаміку виникнення нових сил і ресурсів відновлення в умовах появи нових ризиків. Резилієнс як риса особистості (ego-resiliency) – індивідуально психологічна властивість, розвиненість якої захищає людину від руйнівного впливу на неї негараздів життя – містить набір таких характеристик, як винахідливість, спритність, міцність характеру, гнучкість функціонування в різних умовах [Гусак et al., 2017: с. 90].

Поведінкові стратегії є усталеним способом адаптації до нових умов життя та організації життєдіяльності спільноти, соціальної групи або окремого індивіда у певній сфері за допомогою концентрації ресурсів та способів здійснення діяльності навколо значущої мети. У нашому випадку метою є збереження та підтримання громадського та індивідуального здоров'я на рівні, що дає змогу суб'єкту нормально функціонувати та реалізовувати свої життєві цінності та плани. Вибір індивідуальної стратегії поведінки щодо здоров'я та реалізації певної моделі його підтримки в умовах війни передусім залежить від характеристик складності та своєрідності життєвої ситуації та індивідуальних особливостей суб'єкта, особливостей життєвої траєкторії індивіда, опори на власний набутий досвід і досвід найближчого соціального оточення, і вже у другу чергу від якості інформації, отриманої з різних джерел. Процес і результат подолання кризових ситуацій залежить від уміння та навичок людини справлятися із зовнішніми та внутрішніми викликами, від рівня самоконтролю та міри відповідальності суб'єкта за своє життя та життя оточуючих.

Джерела

Восьме загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни. (6 квітня 2022). (2022). Отримано з: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_psychomarkers_042022_v___press_0001.pdf

Вплив війни на психічне здоров'я – колосальний. 7 червня. Отримано з: <https://ck-oda.gov.ua/novyny-cherkaskoyi-oblasti/vpliv-vijni-na-psixichne-zdorovya-kolosalnij/>

В Україні презентували результати першого з початку повномасштабної війни дослідження психологічного стану населення. (2022). Отримано з: <https://moz.gov.ua/article/news/v-ukraini-prezentovali-rezultati-pershogo-z-pochatku-povnomasshtabnoi-vijni-doslidzhennja-psihologichnogo-stanu-naselenja-->

Гусак, Н., Чернобровкіна, В., Чернобровкін, В. та ін. (2017). *Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс: навч.-метод. посіб.* Київ: НаУКМА.

Масенко, В. *Психологічної допомоги потребують не менш як 60% українців* – МОЗ. 6 червня. Отримано з: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/326709-psihologichnoyi-dopomogi-potrebuyut-ne-mensh-yak-60-ukrayintsiv-moz>

Овчар, О., Больман, С. (2022). *Результати дослідження «Психічний стан українців під час війни проти Росії»*. Отримано з: <https://drive.google.com/file/d/1hsNwEdq32p4a5aua24NIQpd61tiyY8mW/view>

Понад 8,5 мільйона українців мають ризик психічних розладів через війну, – ВООЗ (2022). 13 вересня. Отримано з: <https://acc.cv.ua/news/ukraine/ponad-8-5-milyona-ukrayinciv-mayut-rizik-psihichnih-rozladiv-cherez-viynu---vooz-87857>

Charlson, F., Ommeren, van M., Flaxman, A., Cornett, J., Whiteford, H., Shekhar, S. (2019). New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis. *Lancet*, Vol. 394, 240–248. Retrieved from: <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2819%2930934-1>

Murthy, R. S., Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*. 5(1): 25–30. Retrieved from: https://www.ncbi.nlm.nih.gov.translate.goog/pmc/articles/PMC1472271/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc

Nartova-Bochaver, S. K. (1997). «Coping behavior» in the concepts of individual psycholog. *Psychological journal*, 5, 18, 20–30.

World Health Organization. (2022). *Mental health in emergencies*. 16 March. Retrieved from: <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/mental-health-in-emergencies>

7.6. Нестандартна зайнятість в умовах воєнного стану

У 20-х роках XXI ст. ринок праці України переживає стрес за стресом. Спочатку пандемія COVID-19 вплинула на ринок праці та зайнятість у країні. Але ці зміни навіть порівнювати годі із тією кризою ринку праці, яка сталась від початку повномасштабної агресії РФ. До початку війни, за результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України 2021 р., 36,8% респондентів відносили себе до непрацюючих, 39,9% працювали в приватному секторі, 19,5% – у державному, 3,7% поєднували роботу в приватному та державному секторах. А вже станом на травень 2022 р., за даними Міжнародної організації праці, внаслідок російської агресії в Україні зникло близько 4,8 млн робочих місць, а з країни виїхало 5,2 млн біженців, серед них – 2,75 млн працездатного віку. Внутрішньо переміщеними на той час були 7,7 млн осіб [ILO Brief, 2022: с. 01-02]. За даними Агенції ООН у справах біженців, станом на початок вересня 2022 р. кількість українців, які перетнули кордон, становила вже 7 млн осіб [UNHCR, 2022].

Згідно з даними п'ятнадцятого загальнонаціонального опитування «Україна під час війни. Зайнятість і доходи», проведеного соціологічною групою «Рейтинг» 23–24 липня 2022 р., серед тих, хто мав роботу до війни, повноцінно працювали на час опитування лише 34% опитаних, віддалено або частково – 19%, змогли знайти нову роботу 6%, не працювали 39%. Після шокowego стану, коли станом на 19 березня про втрату роботи заявили 53%, частка тих, хто втратив роботу, поступово зменшувалась. Так, станом на 26 квітня їх частка становила 39%, на 19 червня – 35%. Динаміка зменшення кількості тих, хто залишився без роботи, може пояснюватись відновленням діяльності підприємств на звільнених територіях, релокацією підприємств на Захід країни тощо. Проте вже у липні частка тих, хто втратив роботу, знову почала зростати. Спостерігається подальше зростання кількості безробітних серед мешканців сходу (у червні – 53%, у липні – 57%), але помітне певне

зростання кількості й тих, хто втратив роботу, серед мешканців центральних і західних областей [Україна під час війни, липень 2022]. Це може бути пов'язано вже з суто економічними чинниками – проблемами з сировиною та логістичними ланцюгами, зменшенням попиту на певні групи товарів та навіть браком висококваліфікованих фахівців.

Але навіть ті, в кого робота наразі є, перебувають у ризикованій ситуації, адже немає гарантії, що робота в них залишиться. За даними опитування «Прогнози бізнесу на 2023 р.», проведеного у серпні-вересні 2022 р. Європейською Бізнес Асоціацією серед компаній, що є членами асоціації, практично в кожній третій компанії очікується скорочення співробітників [EBA, 2022]. Адже ще одним чинником, який варто враховувати, є очікування глобальної рецесії. Ризик продовольчої кризи, зростання вартості енергоносіїв та інфляція, спричинена емісією грошової маси, що відбувалась на тлі подолання кризових явищ, викликаних боротьбою з наслідками епідемії COVID-19 – це все фактори, що впливають на глобальну економіку та світові ринки. Через ці процеси навіть ті українські компанії, що орієнтовані на західні ринки та зберігають стабільність, знаходяться в зоні ризику.

Навіть прибічникам неолібералізму має бути очевидно, що подолання ситуації, яка склалась, неможливе без активного втручання держави, і один з напрямів такого втручання – узгодження законодавства з новими реаліями та вимогами часу. Ключові закони, спрямовані на регулювання трудових відносин під час воєнного стану: закони України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX від 15.03.2022, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01.07.2022 та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом» № 2421-IX від 18.07.2022. Засади, що стосуються віддаленої роботи, надомної роботи та гнучкості робочого часу, були закладені фактично за рік до війни відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правово-

го регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу» № 1213-IX від 04.02.2021. Необхідність врегулювання на законодавчому рівні положень про дистанційну роботу була продиктована умовами пандемії COVID-19 – у законі було визначено поняття надомної роботи (стаття 60-1 Кодексу законів України про працю), дистанційної роботи (стаття 60-2 КЗпП), гнучкого режиму робочого часу (стаття 60 КЗпП).

При першому ознайомленні із нововведеннями та змінами, прийнятими під час дії воєнного стану (Закон України № 2136-IX від 15.03.2022 «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»), може скластися враження, що ці зміни вкотре вже зменшують ступінь захищеності працівників і захищають виключно інтереси бізнесу та держави. Однак необхідно визнати, що ризики для працівників фактично компенсуються додатковими можливостями.

Адже працівник може зайняти посаду, не чекаючи, поки вона звільниться, розірвати трудовий договір, якщо він убаचाє загрозу для свого життя чи здоров'я, і навіть зберігати за собою робоче місце протягом трьох місяців після виїзду за кордон чи зміни місця проживання всередині країни. Більше того, призупинення трудового договору «може здійснюватися за ініціативи однієї із сторін» – тобто відповідна процедура може бути ініційована працівником.

Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352-IX від 01.07.2022 – фактично урівнює дистанційну та надомну працю із звичайною працею. Раніше при укладанні трудового договору про дистанційну роботу роботодавець був зобов'язаний лише ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором. Відповідно до внесених змін тепер договір про дистанційну роботу фактично не відрізняється від звичайного трудового договору та повинен регламентувати також права та обов'язки сторін, умови праці, встановлення режиму роботи, тривалість робочого часу і відпочинку, професійне навчання працівників, тривалість щорічної відпустки, умови та розмір оплати праці (стаття 29 КЗпП).

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом» № 2421-IX від 18.07.2022 є фактично першою спробою законодавчого врегулювання нестандартної зайнятості. Відповідно до закону трудовий договір з нефіксованим робочим часом визначається як «особливий вид трудового договору, умовами якого не встановлено конкретний час виконання роботи, обов'язок працівника виконувати яку виникає виключно у разі надання роботодавцем передбаченої цим трудовим договором роботи без гарантування того, що така робота буде надаватися постійно, але з дотриманням умов оплати праці, передбачених цією статтею» (стаття 21-1 КЗпП).

Відповідні його положення, з одного боку, гарантують мінімальний обов'язковий рівень оплати праці працівника, навіть якщо він протягом місяця не виконував ніякої роботи, відповідно мова не йде про zero hours contract («договір із нульовим робочим часом»). Окрім того, роботодавець має сплачувати повну ставку єдиного внеску і, більше того, працівник може мати більше ніж один договір з нефіксованим робочим часом, максимізуючи свій заробіток.

Складно не погодитись з тим, що «однією з тенденцій, що визначають сучасний стан зайнятості в розвинених країнах, є подальше посилення її гнучкості. Це зумовлено структурними змінами в економіці, глобалізацією й посиленням конкуренції, технологічним прогресом, демографічними зрушеннями в структурі робочої сили» [Ціжма, 2013: с. 198].

Проте нестандартну зайнятість, яка регулюється останнім з розглянутих законів, багато дослідників розглядають виключно через призму її негативних аспектів та наслідків для працівників. Як зазначає М. Личківська, «для працівника гнучкість ринку праці, що виявляється в можливостях створення тимчасових, неповних чи неформальних робочих місць, асоціюється насамперед з відсутністю соціального захисту та перспектив вертикальної кар'єри, а також з низькою оплатою» [Личківська, 2016: с. 30]. Тобто нестандартна зайнятість передбачає меншу соціальну захищеність, меншу кількість гарантій, у

результаті збільшуючи невпевненість працівника у власному майбутньому. Ключовими ж чинниками поширення нестандартної зайнятості є впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та цифрова економіка, від яких очікувалось, що вони революціонізують сферу праці та прокладуть шлях до становлення «інклюзивного» капіталізму, здатного вирішити безліч соціально-економічних проблем в інтересах працівників [Арсеєнко, 2021а: с. 137]. Проте варто визнати, що це виявилось міфом, і «очікування людей праці на всіх континентах на покращення свого соціально-економічного становища в рамках широко рекламованих нових суспільств з приставкою «пост» не виправдались» [Арсеєнко, 2021b: с. 99].

Звісно, ІКТ, глобалізація, та діджиталізація «відкрила величезні можливості для якісної трансформації зайнятості та життя» [Арсеєнко, 2021b: с. 107], однак ціною цих можливостей стало надзвичайне зростання конкуренції, не тільки між компаніями і корпораціями, а й на ринку праці. Як зазначає А. Колот, «інтенсивне впровадження нових прогресивних технологій, передусім інформаційно-комунікаційних, усе більше зумовлює як трансформацію форм зайнятості, так і зростання вимог до суб'єктів трудової діяльності» [Колот, 2010: с. 73]. Нові можливості відкриваються для тих, хто зацікавлений у пошуку роботи. Патерналістські установки та очікування завжди були поширені в Україні, причому ці очікування поширювались як на державу, так і на роботодавців. І очевидно, що для тих, хто орієнтований на максимальну соціальну захищеність і очікує цього від держави та роботодавців, зміни в трудовому законодавстві сприйматимуться радше негативно.

Нестандартна зайнятість безпосередньо пов'язана з поняттям гнучкості. Американські дослідники виділяють такі типи гнучкості, як а) гнучкість у трудових відносинах; б) гнучкість у графіку роботи; в) гнучкість у тому, де робота виконується [Арсеєнко, 2021b: с. 103]. Фактично норма про «призупинення дії трудових відносин» на час дії воєнного стану всі трудові відносини в Україні де-юре перетворила на гнучкі та нестандартні, оскільки нестандартна зайнятість визначається як усі види зайнятості, які відрізняються від стандартних. Варто

звернути увагу, що в роботах більшості українських дослідників форми та види нестандартної зайнятості фактично наводяться «через кому», фактично ставлячи на один щабель водія таксі, який працює в Uber, та працівника великої ІТ-компанії, який оформлений як ФОП.

Наскільки таке узагальнення відповідає дійсності? За даними порталу Work.ua, найбільш оплачуваними спеціальностями в Україні станом на вересень 2022 були топменеджери та керівники, фахівці у сфері нерухомості, транспорту та автобізнесу, ІТ-спеціалісти та юристи (табл. 1).

Таблиця 1

Статистика зарплат по Україні

Сфери діяльності	Середня зарплата по вакансіях, грн	Кількість вакансій	Середня зарплата по резюме, грн	Кількість резюме
Топменеджмент, керівники	21 033	742	25 741	78 362
Нерухомість	20 064	432	26 754	10 501
Транспорт, автобізнес	17 709	3 963	17 125	319 953
ІТ, комп'ютери, Інтернет	17 451	4 562	16 450	215 796
Юриспруденція	16 497	486	16 762	81 067

(Інформація порталу Work.ua по Україні станом на 16.09.2022)

Але якщо поглянути на профільний ресурс для ІТ-фахівців DOU, то помітно, що рівень заробітку кваліфікованих ІТ-фахівців суттєво вищий, причому не тільки фахівців, які займаються розробкою програмного забезпечення, а й сервісних для ІТ-функцій – UI/UX, тестувальників тощо (табл. 2).

Враховуючи, що на час підготовки матеріалу офіційний курс НБУ становив 36,5 грн/долар, можна помітити суттєву різницю в рівні заробітної плати – навіть незважаючи на відсутність профспілок, які б лобювали інтереси ІТ-працівників.

Ще один важливий аспект – гнучкість і місце виконання професійних обов'язків та ймовірність збереження роботи. Очевидно, що не тільки в ІТ-сфері відповідна гнучкість є можливою. За даними щомісячного національного опитування

Таблиця 2

Статистика зарплат IT-фахівців в Україні, USD

Напря́м	I кварта́ль	Медіана	III кварта́ль
Середній розробник програмного забезпечення (Middle Software Engineer)	2000	2 600	3 275
Середній (Middle) QA	1 320	1 900	2 500
Бізнес-аналітик	1 300	2 350	3 500
UI/UX дизайнер	900	1 500	2 575
HR менеджер	848	1 300	2 000

(Інформація порталу Dou.ua по Україні станом на 16.08.2022)

Омнібус, проведеного компанією «Info Sapiens» 12–18 вересня 2022 р.,⁴⁸ серед опитаних, що мали до війни постійну роботу, 66,6% могли працювати тільки на своєму робочому місці, при цьому 17,5% могли працювати частково віддалено, але певний час мали бути присутні на робочому місці, а 15,2% взагалі могли працювати віддалено.

Найвищий відсоток тих, хто продовжив працювати та отримувати зарплату / доходи після початку війни серед фізичних осіб – підприємців – 74,1% (табл. 3). Фактично такий само відсоток респондентів зберіг роботу серед офіційно зайнятих – 73,2%. Найбільш вразливими, як і можна було очікувати, виявились неофіційно працевлаштовані – практично половина із них (47,1%) фактично припинили працювати та отримувати зарплатню.

Водночас саме серед респондентів, які могли працювати частково віддалено, але певний час мали бути присутні на

⁴⁸ Вибірка дослідження становить 1000 респондентів. Опитування проводилося методом CATI на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Вибірка репрезентативна для населення України старше 16 років. Структура вибірки відповідає структурі населення за такими параметрами, як стать, вік, розмір населеного пункту і регіон відповідно до даних Державної служби статистики на 1.01.2022, за винятком АР Крим, м. Севастополя, а також інших тимчасово окупованих РФ територій України, де українські оператори не надають послуги мобільного телефонного зв'язку. Також опитування не охоплює українців, які виїхали за кордон. Максимальна теоретична похибка не перевищує 3,1%. Опитування проводилося 12–18 вересня 2022 р.

Таблиця 3

**Зв'язок між офіційним працевлаштуванням
і збереженням роботи під час війни, %**

<i>Як змінилась робота після початку війни</i>	<i>Офіційно працевлаштований N=336</i>	<i>Неофіційно працевлаштований N=125</i>	<i>Зареєстрований як ФОП N=71</i>
Продовжив працювати і отримувати зарплатню, хоча б зменшену	73,2	47,9	74,1
Фактично припинив працювати та отримувати зарплатню	22,5	47,1	10,9
Інше	3,6	4,3	15,0
Важко відповісти	0,8	0,8	0,0

робочому місці, найвищим є відсоток тих, хто зміг продовжити працювати та отримувати зарплатню (табл. 4).

Таблиця 4

**Зв'язок між гнучкістю праці та збереженням роботи
під час війни, %**

<i>Як змінилась робота після початку війни</i>	<i>Міг (могла) працювати тільки на своєму робочому місці N=357</i>	<i>Міг (могла) працювати частково віддалено, але певний час N=94</i>	<i>Міг (могла) працювати віддалено N=82</i>
Продовжив працювати і отримувати зарплатню, хоча б зменшену	65,0	77,3	68,3
Фактично припинив працювати та отримувати зарплатню	29,6	13,3	28,6
Інше	5,1	9,4	1,2
Важко відповісти	0,3	0,0	1,9

Нестандартна зайнятість і зайнятість, якій притаманна гнучкість, попри негативні наслідки для працівників, може забезпечувати більші доходи, більш високу ймовірність збереження роботи, більш високу мобільність. Це стало критично важливим від початку повномасштабної агресії РФ у лютому 2022 р. Адже, як влучно висловився А. Колот, «що краще – нестійка зайнятість чи стійке безробіття?» [Колот, Герасименко, 2020: с. 52].

Висновок

Варто визнати, що, за даними згаданого дослідження «Україна під час війни. Зайнятість і доходи», лише 6% українців з початку війни знайшли нову роботу [Україна під час війни, липень 2022], і цьому є об'єктивні економічні та соціальні причини. Але така можливість є, а зміни в трудовому законодавстві, прийняті з початку повномасштабної російської агресії, суттєво розширюють можливості працівників стосовно зміни роботи, врегулювання трудових відносин з попередніми роботодавцями та максимальної гнучкості у пошуках нової роботи – гнучкості місця та часу роботи, можливості дистанційної роботи, надомної роботи, роботи з нефіксованим робочим часом або навіть поєднання декількох таких робіт.

Отже, зміни в українському законодавстві, з одного боку, є логічними і обґрунтованими, адже відображають реалії трансформації системи зайнятості та ринку праці. З другого боку – вони відкривають додаткові можливості для тих, хто орієнтований на пошук таких можливостей. Змінюються умови ринку праці, змінюються форми зайнятості – це об'єктивний процес. Як зазначає А. Колот, який у принципі говорить про «економіку нестандартної зайнятості» як вектор розвитку сучасної економіки, «неприйнятним є сприйняття нестандартної зайнятості як соціально-трудової практики, яку слід «поправити», відтворити у параметрах індустріальної доби» [Колот, Герасименко, 2020: с. 52].

Зміни ринку праці залишають у минулому сподівання не тільки на повернення «славного повоєнного тридцятиліття» чи пожиттєвої праці за моделлю «сюсін койо», а й на тривале

існування моделі «welfare state». Через війну ці зміни в Україні відбуваються набагато швидше й радикальніше. І гаслом ринку праці України найближчим часом може стати не соціально привабливе гасло всесвітнього соціального руху антиглобалістів «Люди вищі за прибутки!» [Арсеєнко, 2021b: с. 104], а й більш релевантний до нинішніх умов, хоча і більш цинічний вислів «виживе найсильніший».

Джерела

Арсеєнко, А. Г. (2021a). Цифровизация труда: выигравшие и проигравшие в гиг-экономике. В: *Трансформация труда в (де) глобализирующемся обществе*, 136–147.

Арсеєнко, А. Г. (2021b). Трансформация занятости в условиях цифрового капитализма: мифы и реалии социальных последствий дигитализации глобальной экономики. *Семиотические исследования*. 1, 2, 98–110.

Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України № 2136-IX від 15.03.2022. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/>

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України № 2352-IX від 01.07.2022. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/>

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом: Закон України № 2421-IX від 18.07.2022. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/>

Каменный крест на демографии. Сколько людей потеряет Украина и как остановит миграцию (2022). *Экономическая правда* (24 июня). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/06/24/688509/>

Колот, А. М. (2010) *Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку*. Київ: КНЕУ.

Колот, А. М., Герасименко, О. О. (2020) Цифрова трансформація та нові бізнес-моделі як детермінанти формування економіки нестандартної зайнятості. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*, 10, 1, 33–54.

П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. *Україна під час війни*. Зайнятість і доходи (23–24 липня 2022). Соціологічна група «Рейтинг». Отримано з: <https://ratinggroup.ua/research/>

ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voynu_zanyatost_i_dohody_23-24_iyulya_2022_goda.html

Личковська, М. Р. (2016) Трансформація поняття «стандартна зайнятість» у новій економіці *Глобальні та національні проблеми економіки: електронне наукове фахове видання*, 13, 28–32. Отримано з: <http://global-national.in.ua/archive/13-2016/8.pdf>

Статистика зарплат в Україні. *Портал Work.ua*. Отримано з: <https://www.work.ua/ru/salary/>

Ціжма, Ю. І. (2013) Концепція флексік'юриті та нестандартні форми зайнятості: виклики сьогодення. *Бізнес Інформ*, 7, 197–202. Отримано з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2013_7_37

DOU: *Зарплати*. Отримано з: <https://jobs.dou.ua/salaries/?period=2022-06&position=Middle%20SE>

EBA. *Прогнози бізнесу на 2023 р.* Сьоме щорічне дослідження Європейської Бізнес Асоціації. Отримано з: <https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2022/09/FORECAST-UKR.pdf>

ILO Brief (2022). *The impact of the Ukraine crisis on the world of work: Initial assessments*. 11 May 2022. Отримано з: https://www.ilo.org/europe/publications/WCMS_844295/lang--en/index.htm

UNHCR (2022). *Ukraine situation. flash update #28*. Отримано з: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95314>

Колектив авторів:

Бевзенко Л., д.соц.н. (підр. 2.5); *Беленок О.* (підр. 4.3); *Бойко Н.*, д.соц.н. (підр. 3.6); *Бурлачук В.*, д.соц.н. (підр. 1.4); *Бурова О.*, к.соц.н. (підр. 7.4); *Головаха Є.*, член-кор. НАН України, д.філос.н. (вступ, підр. 5.1, заг. ред.); *Горбачик А.*, к.фіз.-мат.н. (підр. 7.1); *Дембіцький С.*, д.соц.н. (вступ, підр. 5.3); *Жуленьова О.*, к.соц.н. (підр. 6.4); *Злобіна О.*, д.соц.н. (підр. 6.5); *Іваненко О.*, к.соц.н. (підр. 3.5); *Іващенко О.*, к.соц.н. (підр. 3.4); *Касянчук М.*, к.хім.н. (підр. 4.6); *Костенко Н.*, д.соц.н. (підр. 6.2); *Любива Т.*, к.соц.н. (підр. 5.4); *Макеев С.*, д.соц.н. (вступ, підр. 1.2, 4.2, заг. ред.); *Максименко О.* (підр. 3.2); *Малиш Л.*, д.соц.н. (підр. 4.1); *Мацко-Демиденко І.*, к.соц.н. (підр. 4.3); *Отрешко Н.*, д.соц.н. (підр. 6.3); *Паращевін М.*, д.соц.н. (підр. 3.1); *Рахманов О.*, д.соц.н. (підр. 4.5); *Резнік В.*, д.соц.н. (підр. 6.1); *Резнік О.*, д.соц.н. (підр. 5.2); *Симончук О.*, д.соц.н. (підр. 4.7); *Скокова Л.*, д.соц.н. (підр. 2.1); *Смакота В.*, к.соц.н. (підр. 3.3); *Соболев А.* (підр. 7.5); *Соболева Н.*, д.соц.н. (підр. 7.5); *Соколовський І.*, к.соц.н. (підр. 7.6); *Солодько С.*, к.соц.н. (підр. 4.4); *Стегній О.*, д.соц.н. (підр. 2.2); *Степаненко В.*, д.соц.н. (підр. 1.1); *Толстих Н.*, к.соц.н. (підр. 7.3); *Чепурко Г.*, д.соц.н. (підр. 2.4); *Шевченко С.*, к.соц.н. (підр. 2.3); *Шульга М.*, член-кор. НАН України, д.соц.н. (підр. 1.3); *Шульга Р.*, д.філос.н. (підр. 7.2).

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ
2022**

**Колективна монографія
За редакцією Є. Головахи, С. Макеєва**

Переклад змісту *О. Максименко*

Відповідальна за випуск: *Т. Загороднюк*

Редактор: *О. Кузьміна*

Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 22.11.2022 р. Формат 60x84^{1/16}. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 24. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9